

МІЖНАРОДНИЙ ГУМАНІТАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

МІЖНАРОДНИЙ ГУМАНІТАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

НАУКОВИЙ ВІСНИК
МІЖНАРОДНОГО
ГУМАНІТАРНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Серія:
ЮРИСПРУДЕНЦІЯ

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Випуск 72

Видавничий дім
«Гельветика»
2024

Відповідно до Наказу Міністерства освіти і науки України від 24 вересня 2020 р. № 1188 Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Юриспруденція» було включено до Переліку наукових фахових видань України (категорія «Б») за спеціальностями 081. Право, 293. Міжнародне право.

Серію засновано у 2010 р.

Засновник – Міжнародний гуманітарний університет

Рекомендовано до друку та поширення через мережу Internet
Вченою радою Міжнародного гуманітарного університету
протокол № 4 від 09.12.2024 р.

Видавничча рада:

С. В. Ківалов, акад. АПН і НАПрН України, д-р юрид. наук, проф. – голова ради; **С. А. Андронаті**, акад. НАН України; **О. М. Головченко**, д-р екон. наук, проф.; **М. З. Згуровський**, акад. НАН України, д-р техн. наук, проф.; **М. П. Коваленко**, д-р фіз.-мат. наук, проф.; **В. А. Кухаренко**, д-р філол. наук, проф.; **Я. В. Лупій**, народний артист України; **Г. П. Пекліна**, д-р мед. наук, проф.

Головний редактор – д-р юрид. наук, проф. **Т. О. Губанова**

Голова редакційної ради – д-р юрид. наук, проф., член-кореспондент НАПрН України, заслужений діяч науки і техніки України **А. Ф. Крижановський**

Редакційна колегія серії «Юриспруденція»:

С. С. Андрейченко, д-р юрид. наук, доц.; **Х. Н. Бехруз**, д-р юрид. наук, проф.; **К. В. Громовенко**, д-р юрид. наук, проф.; **Л. В. Діденко**, д-р юрид. наук, доц.; **О. С. Кізлова**, д-р юрид. наук, проф.; **Н. М. Крестовська**, д-р юрид. наук, проф.; **Д. Г. Манько**, д-р юрид. наук, доц.; **Я. В. Петруненко**, д-р юрид. наук, проф.; **В. П. Пилипенко**, д-р юрид. наук; **О. О. Подобний**, д-р юрид. наук, проф.; **А. М. Тимчишин**, д-р юрид. наук, доц.; **Я. О. Тицька**, канд. юрид. наук, доц.; **Є. М. Цибуленко**, проф. (Естонія).

Партнер журналу
Фінансово-правовий коледж

Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення StrikePlagiarism.com від польської компанії Plagiat.pl.

Повне або часткове передрукування матеріалів, виданих у збірнику «Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету», допускається лише з письмового дозволу редакції.

У разі передрукування матеріалів посилання на «Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету» обов'язкове.

Реєстрація суб'єкта у сфері друкованих медіа:

Рішення Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення № 1551 від 09.05.2024 року

Адреса редакції:

Міжнародний гуманітарний університет
вул. Фонтанська дорога 33, каб. 402, м. Одеса, 65009, Україна.
Телефон: +38 099 269 70 67, www.vestnik-pravo.mgu.od.ua

© Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету.

Серія «Юриспруденція», 2024

© Міжнародний гуманітарний університет, 2024

*Беніцький А. С.,**кандидат юридичних наук, професор,
професор кафедри кримінально-правових дисциплін
Одеського державного університету внутрішніх справ*

ОСОБЛИВОСТІ АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНОГО УСТРОЮ ДОНЕЦЬКОГО ПОВІТУ КАТЕРИНОСЛАВСЬКОГО НАМІСНИЦТВА

Анотація. У роботі досліджуються процеси становлення та розвитку Донецького повіту Катеринославського намісництва. Визначено етапи формувань кордонів Донецького повіту, утвореного на колишніх землях Слов'яносербії, а також частин однодвірських поселень на лівобережжі Сіверського Дінця.

Проаналізовано причини виникнення межових спорів між губернською канцелярією Катеринославського намісництва та військовою канцелярією земель Війська Донського щодо підпорядкування населених пунктів певній адміністративній території. Наведено перелік населених пунктів, які було утворено слов'яносербськими поміщиками на місці рангових дач, що опинились на правому березі річки Луганчик. Визначено, що межові суперечки тривали з кінця XVIII ст. й у першій чверті XIX ст. Протягом цього часу спірні ділянки території увійшли до складу Донецького повіту Катеринославського намісництва, Слов'яносербського повіту Катеринославської губернії, Митякинського та Луганського юртів земель Війська Донського.

Розглянуто особливості утворення слов'яносербськими землевласниками на місці рангових дач поміщицьких населених пунктів. Визначено, що було рухаючим фактором заселення земель колишньої Слов'яносербії українським населенням – вихідцями із Гетьманщини та Слобідської України. Зазначено, як козацькі традиції впливали на формування органів управління сільських громад на території колишньої Слов'яносербії.

Названо органи управління Донецького повіту, яким підпорядковувались військові поселення колишнього Бахмутського гусарського полку; слободи однодворців, що протягом 1787–1796 рр. знаходились у відомстві Катеринославського козацького війська; оселі старовірів–розкольників; володарські селища та ін. Звернуто увагу на етапи створення повітових центрів Донецького повіту Катеринославського намісництва та Слов'яносербського повіту Катеринославської губернії.

Ключові слова: Донецький повіт, Бахмутський повіт, Слов'яносербія, військові поселення, рангові дачі, межові спори, органи управління.

Постановка проблеми. 14 лютого 1775 р. було вдруге створено Азовську губернію із двох провінцій: Азовської (південної) і Бахмутської (північної). До складу Бахмутської провінції увійшов Бахмутський повіт і територія Слов'яносербії, які були в складі Катеринославської провінції [1, с. 55–56]. В Азовську губернію увійшли землі Північного Приазов'я, закріплені за Російською імперією відповідно до Кючук-Кайнарджійського договору з Османською імперією 21 липня 1774 року.

В Сенатському Докладі від 20 жовтня 1775 р. було уточнено кордони Азовської губернії та включено до неї Торський повіт, у зв'язку з тим, що там знаходились селища Луганського пікінерного полку: «...місто Тор з повітом, яке положенням своїм між землями, що до Азовської губернії відокремлені, знаходиться, жителі якого майже всі перебувають і з підпомічниками їх у Луганському пікінерному полку, маючи селище своє в тому повіті для зручності з повітом його, зі Слобідської губернії приписати до Азовської» [2, с. 221–223].

Після включення у 1775 році до складу Азовської губернії земель Слов'яносербії остання, як окрема адміністративна територія з певними елементами військової автономії, перестала існувати. Наприкінці XVIII ст. землі Слов'яносербії були вже в безпеці, оскільки кордони Російської імперії проходили по берегах Азовського моря й наближались до Криму. З просуванням кордонів імперії на південь зменшувалась необхідність в утриманні на правобережжі Сіверського Дінця фортець і укріплень, а також військових поселень на Українській оборонній лінії і в Слов'яносербії. Вони вже втрачали військово-стратегічне значення. У зв'язку з цим відбувалась реорганізація поселених полків і їхня передислокація, як це було із Луганським пікінерним полком.

3 жовтня 1777 р. до Азовської губернії увійшла Катеринінська провінція [3, с. 363]. Наприкінці 1782 р. в Азовській губернії замість провінцій були утворені повіти, зокрема: Катеринославський, Константиноградський, Павлоградський (Павлівський), Олександрівський, Маріупольський, Таганрозький, Царицинський, Бахмутський і Торський.

30 березня 1783 році було утворено Катеринославське намісництво [4, с. 889]. Бахмутська провінція була скасована, а її населені пункти увійшли до новоутворених у 1784 р. Бахмутського й Донецького повітів Катеринославського намісництва [5, с. 11–12].

При формуванні меж Донецького повіту у складі Катеринославського намісництва виникли межові спори, причинами яких було підпорядкування населених пунктів різним відомствам та ін.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі питання адміністративно-територіального формування Донецького повіту Катеринославського намісництва розглядалися в роботах І. В. Довжук, В. М. Кабузан, В. С. Курила, Н. Д. Полонської-Василенко, Р. О. Литвиненка, М. М. Ломака, В. О. Пірка, В. І. Подола, В. О. Фесенка та ін. Водночас проблеми формування кордонів Донецького повіту та межових спорів в роботах авторів розглянуто не було. Крім того, в літературі є різні погляди на питаннях причин утворення та найменування насе-

лених пунктів Донецького повіту, які були колишніми військовими поселеннями Бахмутського гусарського полку.

Мета статті. Встановити процес становлення на сході України наприкінці XVIII ст. території Донецького повіту Катеринославського намісництва. Визначити правовий устрій та особливості органів управління Донецького повіту. Зазначити причини виникнення межових спорів при формуванні повітових кордонів. Проаналізувати нормативні документи, які стали підставою для утворення та ліквідації Донецького повіту й виникнення на його землях Слов'яносербського повіту тощо.

Виклад основного матеріалу. Після приєднання Слов'яносербії до Бахмутського повіту (Бахмутської провінції) південні й східні кордони останнього відтворювали межі Слов'яносербії у складі Катерининської провінції. Так, східні кордони новоутвореного Бахмутського повіту проходили до місця впадіння річки Луганчик у Сіверський Донець. Там вони межували з територією Луганського юрту земель Війська Донського.

Слід зазначити, що офіцери гусарського полку Шевича заснували декілька хуторів на правій стороні Луганчика. Після утворення у 1764 р. Катерининської провінції ці хутори опинились за її межами. Фактично вони були в Дикому степу, де не проводилось розмежування. Так, на карті 1765 р. на правому березі річки Луганчик у місці її впадіння у Сіверський Донець була позначка – «хутори гусарські» [6]. У подальшому «хутори гусарські» отримали назви: Мануслова, Машилова й Попова.

Крім того, на правобережжі Луганчику рангові дачі отримали слов'яносербські офіцери, зокрема секунд-майор С. Д. Божедарович, прем'єр-майор А. Г. Рашкович, І. М. Янович, П. Д. Міокович, Г. І. Шевич, М. Ваній та ін. Серед заснованих ними населених пунктів були: х. Миколаївський, х. Ново-Божедарівка (с. Кружилівка), сл. Біленька (сл. Давидівка), х. Підгірне (с. Берегове), сл. Рашківка (сл. Олександрівка, сл. Макарів Яр), с. Іванівка (Камишева Іванівська), с. Хрящівка, с. Суходіл, с. Михайлівка (с. Бурчак-Михайлівка) та ін.

На правобережжі Луганчику також були оселі й земельні угіддя козаків Луганського юрту й козацької старшини Війська Донського. За спогадами Йоганна Гюльденштедта в 1774 р. на правобережжі Луганчику на землях Війська Донського виникли поселення [7, с. 267–268] священника (протопопа) Бахмутського гусарського полку Ванія. Йоганн Гюльденштедт писав, що в середині 1760-х рр. протопіп Ваній отримав від Сенату дозвіл на володіння землею за межами Бахмутського гусарського полку на правій стороні річки Луганчик, де заснував хутір Ванія (Протопопівський). Пізніше хутір став селищем Суходіл Донецького повіту. Під ім'ям протопопа Ванія, за спогадами Йоганна Гюльденштедта, виступав священник Вінце, якому було дозволено мати дачі в місцевості річки Луганчик. Через такі обставини отаманові Луганської станиці було заборонено чинити священнику перешкоди [8, с. 71]. У 1787 р. майор Божедарович і Ваній із Бахмутського гусарського полку клопотались перед урядом про відмежування земель поблизу річки Луганчик [9, с. 309] і отримали їх.

На півдні Бахмутського повіту виникали межові спірні питання щодо земельних угідь між слов'яносербськими офіцерами (зокрема Шевичем, Штеричем та ін.) – власниками хуторів й донською козацькою старшиною, яка мала власні, розташовані біля кордонів Бахмутського повіту, володарські хутори.

На початку 1780-х рр. спірні питання про право володіння земельними ділянками в Дикому степу частково були виріше-

ними канцеляріями Азовської губернії і канцелярією Війська Донського. Так, на карті 1782 р. східні кордони Бахмутського повіту Азовської губернії були розширені до річки Біла (Біла Лугань) (до правої притоки річки Лугань) [10]. Після утворення Донецького повіту в складі Катеринославського намісництва землі Війська Донського на сході межували із цим повітом.

Проте залишались невирішеними питання щодо належності земельних ділянок на півдні Бахмутського повіту, що викликало невирішеність питань належності церковних приходів до відповідних єпархій. Так, наприклад, громада сел. Фащівка у 1774 р. клопоталась перед єпископом Воронізьким і Єлеським стосовно відкриття церкви. Після розгляду питання Синод дозволив будівництво церкви Святої Трійці. Однак азовський губернатор залишив питання будівництва церкви у сел. Фащівка відкритим.

Слід пригадати, що в другій половині XVIII ст. Белгородська канцелярія дозволила переселятися жителям сел. Фащівка Севського повіту в Дикий степ на річку Міус, де в балці Розсошна вони заснували слободу Фащівка. Дозвіл на переселення отримали й розкольники, які на річці Ольховатка заснували слободу Ольховатка. Селище Городище в Слов'яносербії також було засновано старовірами-розкольниками [11].

30 вересня 1776 р. військова канцелярія Війська Донського просила азовського губернатора переселити деінде ці, засновані на землях Війська Донського, слободи, оскільки не згодна була з рішенням Белгородської канцелярії [12, с. 87–88]. Проте 6 грудня 1776 р. донській військовій канцелярії було відмовлено в претензії щодо спірних земель і наказано залишити селян в їхніх слободах [13, с. 104]. Сл. Фошовка (Фащівка) увійшла до складу Донецького повіту Катеринославського намісництва, що й остаточно вирішило питання про її належність. Автори Статистичного збірника 1880 р. зазначали, що: «азовський губернатор Чортков не знав ще достовірно, чи залишиться Фошівка в межах Азовської губернії, чи відійде в область донського війська; а тому й не робив жодного розпорядження щодо відмежування землі для Фошівської церкви. Тільки у 1782 році роз'яснився певним чином стан справ, і на посилені прохання жителів Фошівки в жовтні того ж 1782 року відмежовано 120 десятин землі для майбутнього причту Фошівської церкви ...» [14, с. 101–102].

Наприкінці XVIII ст. канцелярії Катеринославського намісництва й Війська Донського продовжували розглядати спірні земельні питання. У 1794 р., щоб усунути суперечки між канцеляріями, уряд послав генерал-майора Бердяєва й підпорядковану йому команду офіцерів Генерального штабу, в яку входили: майор Мендер, капітан Клодт фон Юргенсбург, Тюрєвников. Офіцери-топографи проводили картографічні роботи на межах Катеринославського намісництва й Війська Донського [15, с. 185].

Розмежування кордонів Катеринославської губернії і земель Війська Донського положило край спірним земельним питанням лише на початку XIX ст. Спірна ділянка землі на правому березі Сіверського Дінця між сл. Суходіл і сл. Рашківка (Макарів Яр) залишилась за Митякинським юртом земель Війська Донського.

Наприкінці XVIII ст. – на початку XIX ст. на правому березі Сіверського Дінця між селищами Суходіл і сл. Рашківка (Макарів Яр) виникли два хутори: Хрящівка (Хрящов,) і Підгірний (Підгорній). Хутір Хрящівка розміщувався на лівій стороні бує-

раку Оріховий, а хутір Підгірний – біля балки Сиза [16; 17, л. 18]. Хутори заснував офіцер Бахмутського гусарського полку Рашкович. Місцевість із зазначеними хуторами на карті земель Війська Донського 1782 р. була позначена як спірна територія між річками Луганчик і Біла (правою притокою Сіверського Дінця).

На карті земель Війська Донського 1802 р. ділянка хуторів Хрящівка й Підгірний позначалась у складі Бахмутського повіту [18, с. 15]. Проте на карті 1807 р. ці хутори були у відомстві війська Донського [19, л. 10]. У 1803 р. проводилось розмежування суміжних кордонів Катеринославської губернії та Земель війська Донського [20, с. 1]. Найвірогідніше, протягом 1803–1807 рр. цю земельну ділянку з хуторами було виключено зі складу Донецького повіту й передано до Луганського юрту земель Війська Донського. Імовірно, це відбулось у 1806 р., оскільки в червні нова карта й топографічний опис земель Війська Донського були направлені до військової канцелярії [21, с. 32–34].

На картах земель Війська Донського 1797 р. й 1816 р. [22] там, де річка Деркул впадає у Сіверський Донець, біля поромної переправи на лівобережжі Сіверського Дінця, була позначена земельна ділянка, яка належала жителям сл. Макарів Яр. Пізніше на картах ця макарово-ярська ділянка не була виокремлена. Найімовірніше, її передали до складу Митякінського юрту Донецького начальства земель Війська Донського, хоча на карті земель Війська Донського 1782 р. вона не позначалась як спірна територія.

Слід зазначити, що на правобережжі Сіверського Дінця в місцевості, де були хутори Митякінського юрта та селища Макарівської волості Слов'яносербського повіту місцеві козаки та селяни утворювали спільні господарства. Так, наприклад, на початку ХХ ст. на території Макарівської волості існувало Товариство селян та козаків [23, с. 34].

Після утворення Донецького повіту Катеринославського намісництва його центром стало селище Підгірне, яке 1784 року набуло статусу повітового міста й було перейменовано на Донецьк, за назвою Донецького повіту. Центром Бахмутського повіту був Бахмут. У повітових містах Катеринославського намісництва були урядові установи, зокрема городовий магістрат, повітове казначейство, повітовий суд, нижній земський суд, нижня розправа.

Більша частина земель колишньої Слов'яносербії опинилась у складі Донецького повіту. У 1787 р. в складі Донецького повіту були військові селища – колишні шанці (роты) Бахмутського гусарського полку: місто Вергунське (2-а рота), Красне (4-а рота), Кримське (6-а рота) Донецьк (Підгірне, 8-а рота), Жовте (9-а рота), Кам'янське (10-а рота) Черкаське (11-а рота) й Хороше (12-а рота). У 1787 р. у складі Бахмутського повіту були військові селища – колишні шанці (роты) Бахмутського гусарського полку: Серебрянкіне (1-а рота), Верхне (3-а рота), Привільне (5-а рота), Нижне (7-а рота), Калинівка (13-а рота), Троїцьке (14-а рота й Луганське (15-а й 16-а роты).

До новоутвореного Донецького повіту ввійшли землі, які історично не були частинами Слов'яносербії, оскільки розташовувались на лівому березі Сіверського Дінця. Це були поселення однодворців, військових обивателів, а також казенних, дворцових і економічних селян, які входили до складу колишньої Бахмутської провінції Воронізької губернії. Серед них: сл. Айдарська (Старий Айдар), сл. Трьохізьянська, сл. Нова (Новий Айдар), с. Шульгинка, д. Райгородка, д. Бахмутівка й д. Співаківка [23, с. 1002; 24].

З ліквідацією військово-адміністративного устрою Слов'яносербії населення військових поселень Бахмутського гусарського

полку отримало статус військових обивателів у колишніх ротах (шанцях). Жителі слов'яносербських військових поселень вступали на службу в легкокінну кавалерію Української і Катеринославської армій, які формувались на території українських намісництв.

Наприкінці ХVІІІ ст. найменування слов'яносербських військових поселень почали змінюватися. У документах другої половини ХVІІІ ст. і в ХІХ ст. ще деякий час зустрічались найменування поселень за нумерацією рот, а подекуди залишалось слово «шанець», наприклад: Іванівський шанець, Серебрянський шанець тощо. Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. у статистичних збірниках деякі населені пункти позначались номерами рот, за якими йшли їхні назви, зокрема: 3-я рота (Верхне), 5-а рота (Привільне та Привільне-1), 6-а рота (с. Кримське), 7-а рота (с. Нижне), 9-а рота (с. Жовте), 12-а рота (с. Хороше), 13-а рота (Калинівське (Іванівське)), 14-а рота (Троїцьке), 15-а рота (Луганське) [25, с. 2–3, 16].

Колишні офіцери поселених гусарських полків за свою службу отримували від уряду земельні ділянки – рангові дачі. Колишні гусари, землевласники стали основою слов'яносербського дворянства на Луганщині.

Слід нагадати, що однією з умов закріплення за офіцерами гусарських полків земель, які вони отримували на правах рангових дач, було утворення там поселень: «заселяти народом сімейним та оседлим». Слов'яносербія була малозаселена, а переселенців з інших містечок, охочих заселяти землі, які ще донедавна були частиною ногайського степу, було небагато. Тому для офіцерів гусарських полків, що отримували рангові дачі, була нагальною проблема утворення населених пунктів на отриманих за службу землях.

Дворянство Бахмутського повіту помічало, що поміщики Слов'яносербії охоче приймали втікачів з інших поміщицьких господарств, незважаючи на заборону. Про це представник бахмутського дворянства доповідав на засіданні Катерининської законодавчої комісії, яка працювала протягом 1767–1768 рр.

Ватажок Бахмутського дворянства Іван Шабельський скаржився на «свавілля» офіцерів гусарських полків, які отримували рангові дачі в Слов'яносербії: «незважаючи на те, сусідні з Бахмутським повітом і інші поміщики, що знаходяться на поселенні гусарських полків, штаб і обер-офіцери та інші чини, а також державних слобід управителі і отамани тих малоросіян не тільки без білетів приймають, але й ще деякім до такого вільного до них переходу безперечно про невидачу їх обнадіювання дають» [26, с. 74]. Бахмутські дворяни спостерігали, як гусарські офіцери порушували закон «не приймати втікачів», нібито посилаючись на незнання російського законодавства.

У Російській імперії діяла заборона щодо вільного прийому населення. Селяни не могли отримати в користування землю, якщо не погоджувались бути закріпаченими місцевими поміщиками. Лише указом від 21 вересня 1815 р. «Про людей, які шукають свободу з поміщицького володіння» уряд заборонив поміщикам закріпачувати вільних людей [27, с. 288–289]. Щоб не бути закріпаченими, селяни-втікачі селились на порожніх землях або в містечках і всіляко уникали ревізії. Однак завжди було ризиковано залишатися «поза законом».

Тим часом наприкінці ХVІІІ ст. втечі селян Бахмутського повіту до земель війська Донського ставали масовими. З цієї причини ватажки бахмутського дворянства були змушені просити уряд втрутитися й заборонити донським козакам приймати кріпаків-утікачів [28, с. 280].

Кріпосне право в Слов'яносербії виникло з появою рангових дач офіцерів гусарських полків. Після відставки гусарські офіцери Слов'яносербії засновували господарства й ставали поміщиками. Слід зазначити, що кріпаки в місцевих поміщиків відбували панщину менше, ніж в інших українських губерніях й областях – що було особливістю Слов'яносербського регіону. Це пояснювалось добрим розумінням слов'яносербськими поміщиками можливих втеч селян до інших поміщиків, котрі могли б запропонувати кращі умови ведення господарства, або до сусідніх земель Війська Донського. Наприкінці XVIII ст. серед донської старшини було звичайним явищем надавати притулок утікачам-селянам, щоб закріпачити їх на своїх поміщицьких землях або щоб збільшити за їхній рахунок козацьке населення станиць і хуторів.

У 1766 р. в поселених гусарських ротах Бахмутського гусарського полку було складено список мешканців Слов'яносербії [29, с. 1], яких слов'яносербські гусари поселяли на свої рангові дачі ще з часів гусарських полків Шевича й Прерадовича. Серед яких були переважно вихідці із Слобідської України та Гетьманщини. Найвірогідніше, ці селяни користувались землями на правах «чиншу» й сплачували подушний податок, а у подальшому їх закріпачували. Наприкінці XVIII ст. – на початку XIX ст. ці селяни були закріпачені місцевими поміщиками.

В. М. Кабузан звернув увагу на те, що поміщики Півдня України мали в своєму розпорядженні величезні земельні володіння, для отримання доходу з яких необхідно було їх заселити. Тому вони із задоволенням селили на своїх землях біглих. Як зазначав автор, так було в 70-90-х роках XVIII ст., так було й у першій третині XIX ст. [30, с. 198].

Заснування Луганського гарматного заводу біля сел. Кам'яний Брід (Кам'янське) наприкінці XVIII ст. стало поштовхом розвитку промисловості на території Слов'яносербії. У XIX ст. слов'яносербські поміщики активно створювали приватні копальні з видобутку вугілля та ін.

Цікаво зазначити, що українське населення Слов'яносербії, якого було більше, ніж переселенців із Балкан, зберігало козацькі традиції, тому що вони були переважно нащадками козаків – жителів козацьких громад. Колишні військові поселення Слов'яносербії – вихідці з Австрії, Османської імперії і Речі Посполитої поступово переймали українську культуру й традиції, втрачаючи свою національну ідентичність. Так, автори Військово-статистичного огляду Катеринославської губернії, укладеного 1850 року, наголошували на тому, що «більша частина іноземних вихідців Катеринославської губернії, хоч і дотримуються ще деяких національних своїх звичок і мови, але час від часу приймають мораль і звичаї українців, які складають там (у Катеринославській губернії – прим. автору) головне народонаселення» [31, с. 96]. У середині XIX ст. у Слов'яносербському повіті переважало українське населення [32, с. 1].

Поселеними ротами гусарських полків Шевича й Прерадовича, а також Бахмутського гусарського полку в Слов'яносербії командували їхні військові голови. Після ліквідації військово-адміністративного управління Слов'яносербії у колишніх поселених ротах, а також володарських слободах і хуторах головами громад призначались отамани, яких у документах іноді йменували «сільськими отаманами». Отамани слов'яносербських поселень управляли адміністративно-господар-

ськими справами в населених пунктах, брали на себе певні поліцейські функції та ін.

Згідно з Установленням сільського порядку в казенних Катеринославського намісництва селищах, прийнятого в грудні 1787 р., були визначені виборні посади сільських старшин, старост, виборних і зборщиків. Даний документ упроваджував процедури виборності старшин, старост і виборних у населених пунктах Бахмутського й Донецького повітів Катеринославського намісництва [33, с. 974–993, 1001–1002].

У сільській хаті фактично розміщувався орган управління населеним пунктом. Там само повинні були проходити сільські збори й засідання, зберігатися документи, печатки сільського старшини, старости, виборного та ін. Сільські старшини, старости й виборні управляли селищами через соцьких, десятників, писарів та ін.

Протягом років формування військових поселень Катеринославського козацького війська (1787–1796 рр.) в слободах та інших селищах Бахмутського й Донецького повітів, де донецькі однодворці перейшли в козацький стан, знову були відроджені традиції йменувати голів громад отаманами. Після ліквідації Катеринославського козацького війська, у населених пунктах, де проживали колишні катеринославські козаки, ще зберігались звичаї йменувати отаманами голів сільських громад. Так, наприклад, у 1820 р. в сл. Новий Айдар був отаман Коробкін [34, с. 233] та ін. Слід зазначити, що на початку XIX ст. частина колишніх катеринославських козаків, які не побажали переходити у стан однодворців, переселились на Кавказ, де у 1803 р. ними було утворено Кавказький козацький полк, який у 1832 р. увійшов до складу Кавказького лінійного козацького війська. Разом із чорноморцями колишні катеринославці несли козацьку службу на Кавказькій оборонній лінії.

У Бахмутському й Донецькому повітах Катеринославського намісництва правосуддя здійснювали повітовий суд, нижній земський суд і нижня розправа. У цих повітах були пристави з кримінальних і цивільних справ, а на посади суддів, засідателів, секретарів, справників і приставів призначали, як правило, військових.

Наприкінці 1796 р. було ліквідовано Катеринославське намісництво. У 1797 р. Бахмутський повіт було включено до складу Новоросійської губернії, до якого приєднали землі колишнього Донецького повіту. Північна частина земель на лівому березі річки Сіверський Донець у складі колишніх Бахмутського й Донецького повітів Катеринославського намісництва увійшла до складу Ізюмського й новоутвореного Старобільського повіту Слобідсько-Української губернії.

8 жовтня 1802 р. була утворена Катеринославська губернія, до складу якої було включено шість повітів, і Бахмутський серед них. 5 червня 1806 р. Катеринославська губернія була поділена на вісім повітів. З частини Бахмутського повіту був утворений Слов'яносербський повіт [35, с. 232]. Кордони Слов'яносербського повіту відтворювали більшу частину колишнього Донецького повіту Катеринославського намісництва. До його складу не увійшла північна частина Донецького повіту на лівобережжі Сіверського Дінця, вона залишилась у складі Старобільського повіту Слобідсько-Української губернії.

Цікаво, що після виокремлення зі складу Бахмутського повіту території колишнього Донецького повіту назва його не була використана під час утворення нового повіту Катеринославської губернії. Найменування Слов'яносербського повіту було обумовлено тим, що дворянство колишнього Донецького

повіту, яке представляло нащадків слов'яносербських гусарів, клопоталось перед урядом про збереження пам'яті про Слов'яносербію на її колишніх землях, які наприкінці XVIII ст. були в складі Донецького повіту. Територія Слов'яносербського повіту відтворювала кордони більшої частини історичної Слов'яносербії. Східна частина Слов'яносербії залишилась у складі Бахмутського повіту Катеринославської губернії.

В утвореному у 1806 р. Слов'яносербському повіті було встановлено повітові органи управління, зокрема повітовий суд, нижню палату земського суду та ін. Центром Слов'яносербського повіту став Донецьк (Донець), який, до утворення нового повіту, у складі Бахмутського повіту був позаштатним містом. У 1807 р. уряд мав намір розташувати центр повіту поблизу сел. Луганський завод на лівому березі річки Лугань, біля селища Кам'яний Брід. Поки проектувалось нове місто, органи управління Слов'яносербського повіту розташовувались у місті Донецьк (Донець). Після того як уряд відмовився від ідеї заснування повітового центру – міста Слов'яносербська біля Луганського ливарного заводу, 10 грудня 1817 року позаштатне місто Донецьк (Донець) було перейменовано у місто Слов'яносербськ [36, с. 906].

У зв'язку з цим неможливо погодитись з думкою В.М. Тлеуша, який вважає, що «місто Слов'яносербськ, яке часто ставало жертвою повеней, було переведено в місто Донець, яке перейменовували знов-таки ж у Слов'яносербськ» [37, с. 62]. Слід зазначити, що місто Донець (Донецьк) було лише один раз перейменовано на «Слов'яносербськ», а жертвою повеней стало не місто Слов'яносербськ, а лише місце, де планувалось будівництво міських кварталів та адміністративних повітових будівель.

3 вересня 1882 р. було утворено місто Луганськ, яке отримало статус центру Слов'яносербського повіту. Слов'яносербськ залишився позаштатним містом у складі Слов'яносербського повіту. Станом на 1911 р. до Слов'яносербського повіту Катеринославської губернії входило 29 волостей, що налічували 206 населених пунктів [23, с. 6–30]. Склад населених пунктів Слов'яносербського повіту Катеринославської губернії залишався незмінним до адміністративно-територіального поділу, здійсненого Українською Народною Республікою у 1918 р.

Висновки. Встановлено, що Донецький повіт Катеринославського намісництва було утворено на сході України на землях, які були у відомстві військово-адміністративної території, відомої під назвою «Слов'яносербія». Протягом другої половини XVIII ст. на її землях українськими поселенцями із Гетьманщини та Слобідської України було утворено населені пункти здебільше на місці шанців та рангових дач колишніх слов'яносербських офіцерів, які увійшли до складу Донецького повіту. Північна частина земель Донецького повіту (лівобережжя Сіверського Дінця) була заселена переважно однодворцями, а також селянами, які на правах чинша користувались землями, що були у володінні козацької старшини та ін.

У складі Донецького повіту були населені пункти, підпорядковані різним відомствам. Серед них знаходились і колишні шанці Бахмутського гусарського полку, які після ліквідації останнього залишались в статусі військових поселень. Протягом 1787–1796 рр. донецькі однодворці були у відомстві Катеринославського козацького війська. Крім того, на землях Донецького повіту були поселення старовірів-розкольників, зокрема Фащівка, Ольховатка та Городище.

Встановлено, що незважаючи на заборони, слов'яносербські землевласники охоче надавали притулок утікачам-селянам, щоб утворювати на місці рангових дач володарські селища. Наприкінці XVIII ст. – на початку XIX ст. ці селяни були закріпачені донецькими поміщиками.

У Донецькому повіті було утворено повітовий суд, нижній земський суд і нижня розправа, повітова канцелярія та ін. Посади в них займали, як правило, колишні офіцери Бахмутського гусарського полку. Головами сільських поселень призначались виборні старшини та старости, які виконували певні поліцейські функції та ін.

При утворенні Слов'яносербського повіту його територія була сформована на землях колишнього Донецького повіту Катеринославського намісництва. Центром Слов'яносербського повіту стало місто Донецьк (Донець), яке у 1817 р. було перейменовано на Слов'яносербськ, а з 1882 р. стало позаштатним містом.

Література:

1. Об учреждении Азовской губернии, с разделением оной на две провинции Азовскую и Бахмутскую (14 февраля 1775 г.). *ПСЗРИ*. Собр. 1-е. Том XX. 1775–1780. СПб. : Тип. II Отд. Собств. е.и.в. канц., 1830. № 14252. С. 55–56.
2. Об отдаче в ведомство Новороссийской губернии Миргородского полка местечек Поток и Омельник; и о присоединении к Азовской губернии местечка Новые и Старые Водолаги, также города Тора с уездом (20 октября 1775 г.). *ПСЗРИ*. Собр. 1-е. Том XX. 1775–1780. СПб. : Тип. II Отд. Собств. е.и.в. канц., 1830. № 14380. С. 221–223.
3. О присоединении Екатерининской провинции к Азовской губернии (3 октября 1777 г.). *ПСЗРИ*. Собр. 1-е. Том XX. 1775–1780. СПб. : Тип. II Отд. Собств. е.и.в. канц., 1830. № 14658. С. 363
4. О составлении Екатеринославского наместничества из губерний Азовской и Новороссийской (30 марта 1783 г.). *ПСЗРИ*. Собр. 1-е. Том XXI. 1781–1783. СПб. : Тип. II Отд. Собств. е.и.в. канц., 1830. № 15696. С. 889.
5. Об учреждении губернского города в Екатеринославском Наместничестве, под названием Екатеринославля, и о составлении сего Наместничества из 15 уездов (22 января 1784 г.). *ПСЗРИ*. Собр. 1-е. Том XXII. 1784–1788. СПб. : Тип. II Отд. Собств. е.и.в. канц., 1830. № 15910. С. 11–12.
6. План Бахмутского городского уезда с показанием поселенных гусарских рот. Сочинен 1765 года месяца октября премьер-майором Седякиным. Национальна бібліотека України імені В. І. Вернадського. Інв. № 17370.
7. Reisen durch Russland und im Caucasischen Gebürge. T. 2 / D. Johann Anton Gùldenstädt ; auf Befehl der Russisch-Kayserlichen Akademie der Wissenschaften herausgegeben von P.S. Pallas. St. Petersburg : Kayserl. Akademie der Wissenschaften, 1791. P. 267–268.
8. Определение о неприпятствии священнику Славяносербии Винце луганским атаманом вступить во владение землей в Славяносербских дачах. 1757. *ЦДІАК України. Славяносербская комиссия, руководимая тайным советником по делам сербских переселенцев в городе Славяносербске. Фонд 1413. Опис 1. 1753–1766 рр.* С. 71. [Електронний ресурс]. Сайт : «ЦДІАК України». URL : <http://surl.li/mszogy> (дата звернення 01.09.2024).
9. Прошение тайного советника Будлянского, маеров Божедаровича и Вания об отводе им пустопорожей земли и неотдаче заселенной уже в Войско Донское. 2 марта и 6 июня 1787 г. *Нова Сербія, Слов'яносербія і Запоріжжя (1752–1754)*. С. 309. [Електронний ресурс]. Сайт : «Обласна універсальна наукова бібліотека ім. Д.І. Чижевського». URL : <http://surl.li/uotgt> (дата звернення 01.09.2024).
10. Mappa Generalis Gubernii Asoviensis : in Circulos divisi / auctore I. Islenieff. Anno, [Sankt Peterburg] : [Verlag nicht ermittelbar], 1782 [Електронний ресурс]. Сайт : «University Library of Bern Collection Ryhiner». URL : <https://surl.li/rmmlle>.

11. Сведения о Славяносербском уезде / сост. исправник Месарош. [Славяносербск]. 1849. Лист 1–6. [Электронный ресурс]. Сайт : «Flickr». URL : <http://surl.li/upkgv> (дата звернення 01.09.2024).
12. Ордер (30 сентября 1776 г. № 2902). *Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии*. Вып. 2 : [Год второй] / изд. под ред. А. Синявского . [1905]. С. 87–88.
13. Ордер (6 декабря 1776 г. № 3414). *Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии*. Вып. 2 : [Год второй] / Изд. под ред. А. Синявского . [1905]. С. 104.
14. Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии. Церкви и приходы прошедшего XVIII столетия. Вып. 2. Нынешние уезды – Бахмутский, Славяносербский, Ростовский на (Д.), Александровский и Мариупольский. Екатеринослав : Тип. Я.М. Чаусского, 1880. 372 с.
15. Глиноецкий Н. Русский генеральный штаб в царствование Екатерины II. *Военный сборник : журнал*. 1872. Том 83. № 2. СПб. : Тип. департа. уделов, 1872. С. 157–194.
16. Карта исследуемых местностей в западной части Донецкого каменноугольного кряжа горными инженерами Косоговым и Носовым (1869 г.). [Электронный ресурс]. Сайт : «Gallica». URL : <http://surl.li/doodi> (дата звернення 01.09.2024).
17. Земли войска Донского. Екатеринославская и Харьковская губернии. *Военно-топографическая карта Российской Империи 1846–1863 гг., созданная под руководством Ф. Ф. Шуберта и П. А. Тучкова*. Ряд XXV. Лист 18. [Электронный ресурс]. Сайт : «Internet Archive». URL : <https://surl.li/jroqlz> (дата звернення 01.09.2024).
18. Карта Саратовского, Воронежского и Кавказского наместничеств. *Атлас. – изданной в 1794 году выправленной и дополненной вновь по тому же разделению при собственном его императорского величества депо карт*. [СПб. : Депо карт], 1802. Лист № 15. [Электронный ресурс]. Сайт : «Internet Archive». URL : <http://surl.li/dooix> (дата звернення 01.09.2024).
19. Карта губерний Херсонской, Екатеринославской, Таврической и Земли Черноморского войска [Карты]. Атлас. [Б. м.], 1807. Лист № 10. [Электронный ресурс]. Сайт : «Internet Archive». URL : <https://surl.li/pzjoon> (дата звернення 01.09.2024).
20. По рапорту Екатеринославского губернатора Миклашевского о разграничении земель между Екатеринославской губ. и Войском Донским (1803 г.). Список дел из архива ... касающихся Екатеринославской губ. *Сборник статей Екатеринославского научного общества по изучению края. Приложение*. / общ. ред. В. В. Курилова. Екатеринослав : Тип. Губернского Земства, 1905. С. 1.
21. Кириллов А. А. Войсковой атаман войска Донского граф Матвей Иванович Платов и его административная деятельность. *Сборник Областного Войска Донского Статист. Комитета*. Вып. XI. / под. ред. Х. И. Попова, А. А. Кириллова и З. И. Шелкунова. Новочеркасск, «Частная Донская Тип.». 1912. С. 1–56.
22. Земля Войска Донского. Подробная карта Российской империи и близлежащих заграничных владений 1816 г. (Столистая карта 1816 г.). [Электронный ресурс]. Сайт : «Wikimedia». URL : <http://surl.li/nbabh> (дата звернення 01.09.2024).
23. Список населенных мест Славяносербского уезда Екатеринославской губернии / Оценочно-стат. отд-ние Екатеринослав. губ. земской управы. Екатеринослав : Тип. губ. земства, 1911. 40 с.
24. Общая карта Екатеринославского и Вознесенского наместничеств [б. м.]. [1796]. [Электронный ресурс]. Сайт : «Краевед». URL : <http://surl.li/mraxz> (дата звернення 01.09.2024).
25. Список населенных мест Бахмутского уезда Екатеринославской губернии / Издание Екатеринославской губернской земской управы. Екатеринослав : Тип. губерн. земства, 1911. 44 с.
26. Наказ дворян Бахмутского уезда (1767, март–апрель). *Сборник русского исторического общества*. Том 93 : [Исторические сведения о Екатерининской законодательной комиссии для сочинения проекта Нового Уложения]. Т. 8 / печ. под набл. В. И. Сергеевича. СПб. : Тип. М. Меркушева, 1894. С. 71–79.
27. О законах, коими должно руководствоваться при решении дел о людях, отыскивающих свободу из помещичьего владения (21 сентября 1815 г.). *ПСЗРИ*. Собр. 1-е. Том XXXIII (1815–1816). СПб. : Тип. II Отд. Собств. е.и.в. канц., 1830. № 25947. С. 283–289.
28. Прошение дворян Новороссийской губернии, поданное в 1800 году чрез губернского предводителя А.П. Струкова, сенаторам Кушелеву и Алексееву о правительственной поддержке и облегчениях по случаю постигших губернию неурожаев. *Новицкий Я. П. История города Александровска, (Екатеринославской губ.) в связи с историей возникновения крепостей Днепровской линии 1770–1806 г.* Екатеринослав : Тип. губерн. земства, 1905. С. 276–280.
29. Бахмутская городская канцелярия. 1766–1779 гг. *ЦДІАК*. Фонд 1806. Опис 1. С. 1. [Электронный ресурс]. Сайт : «ЦДІАК України». URL : <http://surl.li/tvihj> (дата звернення 01.09.2024).
30. Кабузан В. М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII – первой половине XIX века (1719–1858 гг.). *АН СССР, Ин-т истории СССР*. М. : Наука, 1976. 304 с.
31. Военно-статистическое обозрение Российской империи / изд. по высоч. повел. при 1-м отд. Департа. генер. штаба. 1848–1858. Т. 11. Ч. 4 : Екатеринославская губерния / [сост. штабс-кап. Драчевский]. СПб. : Тип. Департа. генер. штаба, 1850. 186 с.
32. Голуб Виктор. Этнографические сведения, собранные в Славяносербском уезде. [с. Суходол Славяносербского уезда Екатеринославской губернии]. 1848. С. 1–4. [Электронный ресурс]. Сайт : «Flickr». URL : <http://surl.li/upkgd> (дата звернення 01.09.2024).
33. Установление сельского порядка в казенных Екатеринославского наместничества селениях, Директору Домоводства подведомственных. Ведомость, о числе казенных поселян, жительствующих Екатеринославского наместничества при городах, местечках, селах и деревнях, их дворов и церквей ... (декабрь 1787 г.). *ПСЗРИ*. Собр. 1-е. Том XXII. 1784–1788. СПб. : Тип. II Отд. Собств. е.и.в. канц., 1830. № 16603. С. 974–1008.
34. История Луганского края : учеб. пособие / авт. кол. : А. С. Ефремов и др. ; М-во образования и науки Украины, Луган. гос. пед. ун-т имени Т. Г. Шевченко, Луган. обл. гос. администрация. Луганск : Альма-матер, 2003. 432 с.
35. Росписание уездов по номерам губернии № 22165. *ПСЗРИ*. Том XLIV. Часть 2. Штаты по духовной и гражданской части : Штаты по гражданской части (1812). Отд. III и IV. СПб. : Тип. II Отд. Собств. е.и.в. канц., 1830. С. 232.
36. О переименовании города Донца Славеносербском (10 декабря 1817 г.). *ПСЗРИ*. Собр. 1-е. Том XXXIV (1817). СПб. : Тип. II Отд. Собств. е.и.в. канц., 1830. № 27176. С. 906.
37. Тлеуш В. М. Історія становлення територіального устрою Катеринославської губернії. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2013. Вип. 36. С. 61–65.

Benitskiy A. Features of the administrative-territorial organization of Donetsk county of Katerynoslav vice-governorate

Summary. The work examines the processes of formation and development of the Donetsk district of the Katerynoslav vice-governorate. The stages of formation of the borders of the Donetsk district, formed on the former lands of Slavyanoserbia, as well as parts of single-court settlements on the left bank of the Seversky Donets, are determined.

The reasons for the emergence of border disputes between the provincial office of the Katerynoslav vice-governorate and the military office of the lands of the Don Army regarding the subordination of settlements to a certain administrative territory are analyzed. A list of settlements that were formed

by Slavyanoserbian landowners on the site of rank dachas that ended up on the right bank of the Luhanchik River is given. It is determined that border disputes lasted from the end of the 18th century. and in the first quarter of the 19th century. During this time, the disputed areas of the territory became part of the Donetsk district of the Katerynoslav vice-governorate, the Slavyanoserb district of the Katerynoslav province, the Mytyakynsky and Luhansk yurts of the Don Army lands.

The features of the formation of Slavyanoserb landowners on the site of rank dachas of landowner settlements are considered. It is determined what was the driving factor in the settlement of the lands of the former Slavyanoserbia by the Ukrainian population – immigrants from the Hetmanate and Slobodsk Ukraine. It is indicated how Cossack traditions

influenced the formation of administrative bodies of rural communities on the territory of the former Slavyanoserbia.

The administrative bodies of the Donetsk district are indicated, to which the military settlements of the former Bakhmut hussar regiment were subordinated; the slobodas of the Odnodvortsy, which during 1787–1796 were under the authority of the Katerynoslav Cossack army; settlements of Old Believers-schissals; lordly settlements, etc. Attention is paid to the stages of creation of the county centers of the Donetsk county of the Katerynoslav vice-governorate and the Slavyanoserbsky county of the Katerynoslav province.

Key words: Donetsk county, Bakhmut county, Slavyanoserbiya, military settlements, rank dachas, border disputes, administrative bodies.

*Ванджурак Р. В.,**доктор філософії з права,**докторант Національної академії внутрішніх справ,
адвокат*

РОЗСУД СУБ'ЄКТІВ ПРАВОЗАСТОСУВАННЯ В КОНТЕКСТІ КУЛЬТУРНОГО РОЗВИТКУ СУСПІЛЬСТВА (ГЕНЕЗА ТА ІСТОРИЧНІ РЕТРОСПЕКТИВИ ФОРМУВАННЯ ПОНЯТТЯ)

Анотація. У статті здійснено аналіз розсуду суб'єктів правозастосування в контексті культурного розвитку суспільства в спосіб дослідження генези та історичної ретроспективи формування цього поняття. Актуальність цього дослідження полягає в тому, що розсуд суб'єктів правозастосування є чи не найбільш суперечливе поняття в сучасному процесуальному праві, позаяк дискусії навкруги цього поняття точаться давно й не втихають понині. Та попри це, ґрунтовного дослідження розсуду в контексті культурного розвитку суспільства, зокрема його генези та історичної ретроспективи формування цього поняття в розрізі цивілізаційних та географічних особливостей досі не проводились. У пропонованій статті здійснено спробу заповнити цю прогалину й дослідити застосування розсудових процедур (здебільшого суддівських) на протязі віків, починаючи з древніх часів, зупиняючись окремо на правосудді Древнього Сходу, Єгипту, Індії, Китаю та Греції й Риму, а також епохи Середньовіччя, Відродження й Нового часу, закінчуючи сьогоденням. На основі комбінованого застосування діалектичного методу та соціодинамічного підходу й за допомогою герменевтичного методу з'ясовано, що на відміну від судочинства східних деспотій, де розсуд спрямовувався здебільшого на покарання й покору правителю, у розсудових міркуваннях західних судів переслідувалася, насамперед, визначення співмірності кари спричиненій діями підсудного шкоді, шляхів поновлення справедливості, можливостей виправлення та виховання правопорушника тощо. Відтак, на основі проведеного дослідження вдалося прийти до висновку, що феномен розсуду суб'єктів правозастосування є органічним компонентом в системі політико-правових інституцій суспільства, а структурні та змістовні трансформації цього феномена тісно пов'язані з еволюційною його динамікою. Це дослідження є доволі оригінальним, позаяк встановлено, що поняття розсуду в парадигмі призначення покарання в різних частинах земної кулі та історичних періодах досі не здійснювалося. До того ж дослідження має і практичну значущість, адже дозволяє, як тим хто застосовує дискреційні повноваження, так і тим на кого вони направлені, краще усвідомити це поняття, зрозуміти його суть та історичні передумови, а порушені в дослідженні питання спровокувати поштовх для нових досліджень такої форми правозастосовної діяльності як розсуд. Стаття може бути цінною, як для дослідників розсуду так і практикуючих суб'єктів правозастосування.

Ключові слова: генеза дискреції, історична ретроспектива розсуду, суб'єкти правозастосування; філософія права.

Постановка проблеми. Дискреційні повноваження (розсуд) є неодмінним компонентом правозастосування впродовж усієї його історії, адже він є чи не єдиним засобом компенсації «регулятивного дефіциту» норм юридичного закону. Оминаючи доволі гостру тему необхідності в сучасних правових умовах цього інструментарію правозастосовної діяльності, слід визнати, що розсуд має не просто тривалу історію, а є, так би мовити, «спів-вічним» з історією становлення та розвитком юриспруденції загалом й судочинства зокрема.

Проблематика, пов'язана з його змістом, формою, а також умовами, методами і технікою застосування й понині не втрачає своєї актуальності. Особливої значущості вона набуває у період судової реформи (що наразі триває в Україні), спрямованої головним чином на сприяння ефективнішому забезпеченню законних прав, відновленню довіри громадян до судової влади та досягненню її відповідності умовам інтеграції нашої держави до Європейського Союзу.

Разом з цим, ґрунтовних досліджень розсуду в контексті культурного розвитку суспільства в осяжному науковому просторі не виявлено.

Відтак, **метою цього дослідження** є вивчити історичну генезу уявлень про зміст та особливості здійснення розсуду суб'єктів правозастосування а також історичну ретроспективу формування цього поняття в контексті культурного розвитку суспільства.

Методологія дослідження. Феномен розсуду (дискреційних повноважень) з найдавніших часів супроводжує всю історію судочинства. Він еволюціонує відповідно до трансформацій у структурі суспільно-політичних та правових інститутів.

Пропоноване дослідження розсуду здійснено на основі комбінованого застосування діалектичного методу та соціодинамічного підходу, де перший передбачає виявлення тих внутрішніх та зовнішніх (по відношенню до системи правосуддя) суперечностей, спрямованістю на вирішення яких зумовлюються кількісні та якісні зміни у цій системі, тоді як другий полягає в аналізі судової дискреції як органічного компонента певного соціокультурного середовища, з еволюційною динамікою якого тісно пов'язані трансформації цього феномена.

Відповідно, дослідження історичної генези уявлень про цілі, засоби та особливості здійснення судової дискреції у згаданому контексті дозволяє, по-перше, виявити логіко-генетичні тенденції у розвитку поглядів на суддівський розсуд та на методологію його здійснення і, по-друге, – встановити координаційні залежності таких уявлень від специфіки організації матеріального та духовного життя суспільства.

Окрім того, у ході таких історико-правових досліджень використовувався герменевтичний метод, згідно з фундаментальним принципом якого тлумачення будь-яких уявлень має бути «вписаним» у соціокультурний контекст їхнього формування та функціонування, бо в іншому разі відбуватиметься своєрідне «нав'язування» інтерпретацій, непритаманних аутентичному змістові таких уявлень, тобто виходячи з існуючих в той час світоглядно-методологічних парадигм, а не з позиції новітніх науково-теоретичних досягнень.

Поряд з цим, аналіз історії розвитку форм осмислення цілей та методологічних засобів судової дискреції здійснювався з точки зору принципу діалектичної єдності історичного та логічного, виходячи з якого, будь-яка нова ідея генерується не спонтанно, а стає результатом вирішення певних суперечностей, що виявляються між існуючою ідеєю та реальністю буття. Напрямок же такого переосмислення, згідно з розглядуваним методом, є формування якісно нової процесуальної парадигми.

Таким чином, на основі описаного методу, становлення й розвиток дискреційних парадигм подається не у вигляді «суто механічної» сукупності окремих підходів та концептуальних ідей, а як логічно зв'язаний ланцюговий процес зміни їх історичних форм, кожна наступна з яких зумовлена спробами вирішення «непосильних» для її попередниць суперечностей між дійсним та належним станом суспільних відносин.

Виклад основного матеріалу. Здійснюючи історичну ретроспективу феномена дискреції варто звернутися насамперед до найдавніших з відомих його витоків, що простежуються вже в епоху становлення й розвитку державності в країнах Стародавнього Сходу (Єгипті, Індії, Китаї та ін.) і сягають III тисячоліття до н.е. Навіть побіжний аналіз систем судочинства у цих країнах дозволяє констатувати той факт, що, попри численні відмінності між ними, для них характерною була не стільки власне правова (заснована на принципі рівносуб'єктності) домінанта, скільки політична (пов'язана з механізмами владного підкорення підданих). Ця обставина особливо рельєфно виявляється, зокрема, у такій спільній для згаданих держав рисі, як тлумачення суті та ролі покарання, яке виконувало роль не адекватної відплати за спричинену шкоду (відновлення порушеної справедливості), а як форма залякування та безумовного підпорядкування. Треба сказати, що укорінена в країнах Стародавнього Сходу деспотична форма правління з притаманною їй необмеженою законом централізованою владою правителів цілком закономірно призводить до владного свавілля, несумісного з ідеєю права. Тож, незалежно від ступеня тяжкості злочину, покарання тут могло призначатися у його найсуворіших формах, адже саме по собі невиконання вираженої в законі волі правителя у будь-якому випадку вважалося найтяжчим гріхом, від якого варто застерегти інших. Відтак, у східних деспотіях суддівський розсуд був зорієнтований здебільшого не на визначення найбільш адекватної та справедливої альтернативи вироку, а на сприяння утвердженню абсолютного характеру чинної влади.

До прикладу, у Стародавньому Єгипті до періоду так званого «Нового царства» жорстких деспотичних режимів злочин сприймався не стільки як свідомо протиправна дія, а скоріше як омана, психічна хвороба, що призводить до неадекватної поведінки людини. Таке розуміння злочину обумовлювало доволі стримане, обережне ставлення давньоєгипетських правителів до жорстоких видів покарання, зокрема, смертної кари. Але

пізніше, зі становленням деспотії, більшість злочинів розцінювалась владою як такі, що торкалися інтересів держави або правителя, і суворо каралися. Єгипетська «Книга Мертвих» встановлює перелік діянь (гріхів), які єгиптяни вважали злочинами. Смертна кара була доволі поширеним видом покарання. Найбільш жорстока страта загрожувала тому, хто зазіхнув на владу [1, с. 66].

Смертна кара у Стародавньому Єгипті практикувалася проста та кваліфікована. До кваліфікованих її видів належало спалення, насадження на палю, випитування в муках, катування. Знатним людям, засудженим на смертну кару, дозволяли покінчити життя самогубством [2, с. 73]. Крім того, нерідко застосовувалися покарання шляхом каліцтва та членушкодження (відрізання носа, рук, вух, язика, кастрація тощо).

Наприклад, за образу – відрізали язика, за підробку монет, печаток – обидві руки, за подружню зраду – жінці відрізали ніс, а її коханця кастрували. Широко практикувалися побиття ціпками, віддача в рабство, виставлення біля ганебного стовпа, вислання, грошові штрафи. У більшості випадків за скоєння антидержавних злочинів карали не лише винного, але й усю його родину. Однозначно смертною карою каралися усякий непослух фараону і його чиновникам, не кажучи уже про повстання. Тіло злочинця не хоронили, а кидали у воду крокодилам. Також смертю карали за порушення правил релігійних культів, приміром за убивство звичайної кішки, яка вважалася священною твариною [3, с. 25].

В той час, у випадках відсутності у діях підсудного прямої чи опосередкованої загрози інтересам влади, суддівський розсуд схилився здебільшого до мети залякування, а не страти, позаяк вбачалося більш раціональним використання його життя на благо держави. До того ж це була нагода для демонстрації того, що суд може бути не лише суворим, але й милостивим (особливо до тих, хто щиро покався та виявив свою відданість правителю).

Так, у «Повчанні гераклеопольського фараона Хеті III синові Мерикара» були визначені загальні принципи й основи системи покарань, серед яких можна відзначити наступні постулати: «не варто карати людину, не розібравшись»; «страта – це крайнє та жорстоке покарання, адже люди, яким вона загрожує, можуть використовуватися в іншому» та інші. Як бачимо, лейтмотивом цих «слоганів» виступає ідея, що краще покарати тілесно чи ув'язненням, оскільки це збереже життя тим, хто в подальшому може сприяти добробуту країни та дітонародженню. Втім, дане повчання містило застереження – «якщо є загроза правителю, то організатора заколоту, всю його родину та прибічників мають убити» [1, с. 66].

В плані суворості призначуваних покарань в системах судочинства Стародавнього Сходу варто згадати закони вавилонського царя Хамурапі, де також простежується схильність до пріоритетності державних та релігійних інтересів. Відповідно, при винесенні судових рішень будь-які посягання на такі інтереси передбачали особливо жорстокі санкції.

Так, скажімо, згідно з § 6 цих Законів, «якщо людина вкраде надбання бога або палацу, то цю людину треба вбити; а також того, хто прийме із її рук вкрадене, треба вбити» [4]. До того ж, на суддів тут також накладалася відповідальність за зміну свого рішення (особливо у тих випадках, коли винесений вирок пом'якшувався). Як передбачено § 5 Законів, «якщо суддя буде розглядати судову справу, прийме рішення, виготовить доку-

менти з печаткою, а потім своє рішення змінить, то цього суддю треба викрити у зміні рішення, і він повинен сплатити суму позову у цій судовій справі у 12-кратному розмірі, а також має бути на зібранні піднятий із свого судового місця і не повинен повертатися і засідати із суддями у суді» [4]. Тож у своїх розсудових міркуваннях судді мали бути вкрай обережними.

Аналізуючи систему судочинства Стародавньої Індії, ми стикаємося з аналогічною її орієнтацією на підтримання та посилення верховної влади, яка інтерпретується як втілення «дхарми» – вищої справедливості та божественного порядку. Зокрема, у Законах Ману [5] сутність покарання роз'яснювалась наступним чином: «Хай [ніхто] не порушує дхарму, яку цар встановив для бажаних для нього [людей], і навіть дхарму – небажану для небажаних. Для цього владика з самого початку створив сина – Покарання, охоронця всіх живих істот, [втілену] дхарму, повну яскравості Брахми. Із страху перед ним усі живі істоти – нерухомі й рухомі – служать користі й не ухиляються від виконання [дхарми]... Покарання править усіма людьми. Покарання ж охороняє. Покарання не спить, коли всі сплять. Мудрі оголосили Покарання втіленням дхарми» [6, с. 47-48]. При цьому дискреційні міркування при визначенні покарання мали узгоджуватися із передбаченою священним порядком дхарми кастовою ієрархією суспільства.

У давньоіндійських трактатах покарання ототожнюється із сильною зброєю, яку треба відповідально застосовувати, оскільки «неправильні» (тобто невідповідні законам дхарми) каральні заходи можуть призвести до трагічних наслідків. У Законах Ману міститься таке застереження: «Покарання володіє великою енергією і, заледве, може бути використане недосвідченими, а царя, який відхиляється від дхарми, воно губить разом з родичами» (VII, 28) [5]. З огляду на це, цар, якого боги наділили владою та правом призначати покарання, повинен бути мудрим, розсудливим, правдивим, знати значення дхарми: «Покарання може бути накладене чистим, правдивим, тим, хто дотримується того, що сказано в шастрах, має хороших помічників і розумним» (VII, 31) [5]. Воно повинно застосовуватися, насамперед, проти тих, хто не визнає богами наданої влади та повноважень царя, виявляє непокору його оточенню. Цар повинен карати постійно й не допускати уникнення покарання. Вважалося, що цар несе відповідальність за злочини, «винуватці яких залишилися непокараними», і буде страждати за них у майбутньому житті [6, с. 49].

Ведучи мову про судочинство Стародавнього Сходу, неможливо оминати увагою Стародавній Китай. Характерною рисою правової системи цієї держави є найбільш ранній перехід від міфологічних до філософських обґрунтувань змісту, мети та застосування права у регулюванні суспільних відносин. Йдеться про те, що в основу таких обґрунтувань вже покладалися не стільки певні фантастичні образи та моделі, скільки реальні сутності. Тобто вже на загально-світоглядному рівні світ став пояснюватися його ж власними, а не вигаданими засобами, що істотно змінило і характер праворозуміння. Право та справедливість почали асоціювати з відповідністю законам космічної гармонії, що ґрунтуються на принципах співмірності та рівноваги.

Для прикладу, твори Лао-Цзи пропагують практику досягнення гармонії, любові і ненасильства, в основі яких лежить поняття дао як законів неба, природи і суспільства, як правильності життя, правильності життєвого шляху людини і самого народу згідно з веліннями неба. Космолого-онтологічні та

антропологічні погляди Лао-Цзи зводилися до ототожнення людських законів і законів природи і в цьому були цілком співзвучними з більш пізніми давньогрецькими вченнями [7, с. 57–58]. Так само і Конфуцій, який заперечував божественне походження держави, був прибічником ідеї гармонії права та моралі як істинного джерела справедливості.

Втім, через невід'ємну інтегрованість органів судочинства в адміністративну систему Стародавнього Китаю згадані філософські ідеї не мали суттєвого впливу на традиційно-деспотичний режим політико-правового регулювання та здійснення правосуддя. В результаті й донині китайська модель суспільного, державного і правового устрою, яка сформувалась упродовж V–III ст. до н.е., уособлює в собі поняття східної деспотії, яка, незважаючи на мімікрію (маскування) та видозміни форми, через різкі контрасти слугує антиподом демократичного і вільного суспільства, заснованого на засадах ринкової економіки, демократії, конституціоналізму та верховенства права, в якому гідність людини є найвищою цінністю та гарантуються особисті свободи [7, с. 61].

Судочинство Стародавнього Китаю базувалося на уявленні про те, що головною метою покарання є викоринення злочинності. А тому, судова дискреція мала спрямовуватися не стільки на досягнення відповідності між ступенем тяжкості злочину та мірою суворості покарання за нього, скільки на визначення достатності санкцій для запобігання скоєнню протиправних дій взагалі. У цьому відношенні показовою є позиція китайських легістів, згідно з якою вважалося за необхідне навіть за дрібні порушення офіційних наказів та законів застосовувати жорстокі покарання.

Як писав в одному з своїх трактатів ідеолог легізму Шан Ян, – «там, де людей суворо карають за тяжкі злочини та м'яко карають за дрібні проступки, не лише неможливо буде покласти край [тяжким] злочинам, але неможливо буде навіть запобігти дрібним проступкам» [Цит. 6, с. 59].

Загалом же у країнах Стародавнього Сходу, як вже згадувалося вище, покарання – це, насамперед, політичний інструмент, який використовувався правителем для боротьби з політичними опонентами, централізації влади й зміцнення деспотії, утримання в покорі підданих. У стародавньому світі не знали, що таке право. Перші «уложення законів» по суті являли собою «уложення про покарання». Покарання ще не стало окремим інститутом. Відбувалося поступове становлення інституту покарань. На цей процес великий вплив мала релігія та мораль того часу [6, с. 62].

Відтак, судовий розсуд у цих умовах мав не стільки правовий, скільки політико-релігійний характер, адже фундаментальною ознакою права є спрямованість на гарантування та забезпечення певного діапазону суб'єктивної свободи, де нормативні обмеження функціонують у ролі засобів такого забезпечення, а не мети. У східних деспотіях істинно вільною могла почуватися лише одна особа – правитель, тоді як всі інші вважалися його підданими, від яких вимагалася безмежна покора.

На відміну від держав Стародавнього Сходу, антична цивілізація Західної Європи передбачала свободу вже не однієї людини, а деяких верств населення. Це, у свою чергу, стимулювало розвиток первинних демократій, що уможливлювали колективну участь у вирішенні питань державного управління, господарювання, торгівлі тощо. Відповідних трансформацій зазнала і судова система.

Так, у Стародавній Греції була створена так звана Гелієа – вищий судовий орган держави, що складався з 5000 суддів і 1000 запасних (по 600 чоловік від кожної з 10 територіальних філ). Члени Гелієї обиралися жеребкуванням на один рік із громадян, що досягли 30 років. У складі Гелієї функціонувало 10 колегій, у кожній з яких було по 500 суддів і 100 запасних [8, с. 146]. Така велика кількість членів суду присяжних мала на меті, з одного боку, протидію одноосібному суб'єктивному свавілля при винесенні судових рішень, а з іншого – недопущення зловживань і підкупу суддів. Суд був відкритим й для того щоб запобігти підкупу суддів, лише в день слухання справи жеребкування визначало, хто саме буде її розглядати [9, с. 66].

Судові рішення виносилися шляхом таємного голосування. Для цього судді кидали камінці у дві урни, одна з яких призначалася для голосів на користь виправдання підсудного, а друга – на користь його засудження. В процесі голосування судді опускали руки в обидві урни щоб не можна було зрозуміти у яку саме з них вони кидали свої камінці. Після закінчення голосування камінчики відкрито підраховувались.

У процесі слухання справи дебати сторін не допускалися. Позивач (обвинувач) і відповідач (підсудний) повинні були самі захищати свої інтереси, намагаючись переконати суд та схилити його до прийняття рішення на свою користь. При тому, ухвалюючи рішення, суд не завжди був пов'язаний законом й міг керуватися навіть звичаями, традиціями своєї країни. Нерідко цей суд й сам створював норми права, більш відповідні до специфіки розглядуваної справи, ніж чинні законодавчі положення. Є очевидним, що зазначене відкривало доволі широкий простір для судової дискреції, яка ґрунтувалася в першу чергу на засадах справедливості та рівності.

Слід зауважити, що згадані засади тлумачилися на той час згідно з класичним для Стародавньої Греції аристотелівським визначенням справедливості як «рівності для рівних». «Здається, справедливість, полягає у певній рівності, і насправді так і буває, але це стосується не всіх, а тільки рівних. І нерівність уявляється як справедливість і є такою насправді, але вона теж стосується не всіх, а тільки нерівних» – писав Аристотель [10, с. 78]. Проте «рівність» та «нерівність» визначається тут не за природним походженням (як у Платона), а на підставі того статусу, якого громадянин досяг у системі полісної організації, оскільки, незважаючи на своє природне походження, «людина за своєю суттю є істота політична» [10, с. 17].

На відміну від судочинства східних деспотій, у розсудових міркуваннях давньогрецьких судів переслідувалася мета не лише залякування призначенням жорстоких покарань, але й, насамперед, визначення співмірності кари спричиненій діями підсудного шкоди; шляхів поновлення справедливості, порушеної в результаті таких дій; можливостей виправлення та виховання законопорушника тощо. Згідно з вченням Сократа, покарання (в суб'єктивному значенні) повинно виконувати очисну функцію, а також (в об'єктивному значенні) бути засобом запобігання подальшим злочинам. Покарання мало бути невідворотним, оскільки без нього неможливо поновити справедливість [11, с. 400].

Попри те, що Стародавня Греція стала, так би мовити, «колицею демократії» загалом та демократичного судочинства зокрема, в системі останнього, так чи інакше, залишався досить широкий простір для виявів суб'єктивізму при винесенні процесуальних рішень. І хоча, звичайно ж, тут йдеться

аж ніяк не про те безмежне свавілля, що спостерігалось у східних деспотіях, думка присяжних часто-густо ставала об'єктом доволі спритних риторичних маніпуляцій.

Для прикладу, можна згадати суд над Сократом, за наслідком якого він був засуджений до страти, позаяк емоційність батьківських почуттів присяжних виявилася сильнішою за раціональність сократівських аргументів щодо відсутності інкримінованих йому дій [12, с. 112]. До речі, цей факт став одним з найпотужніших мотивів для Аристотеля у розробці ним першої у світі системи принципів логіки, що зрештою стали методологічним фундаментом доказового права. Значущість останнього полягає насамперед у тому, що воно ґрунтується на об'єктивних та універсальних закономірностях відношень між структурними компонентами міркування, а отже, здатне виконувати функцію критеріальної основи визначення наявності чи відсутності доказового характеру будь-яких аргументацій (у тому числі, звичайно ж, і процесуальних).

Загалом, світоглядно-методологічною засадою дискреційних міркувань у цю епоху слугувала ідея давньогрецьких філософів про нетотожність права та закону й про необхідність узгодження суспільного порядку з принципами космічної гармонії та божественної розумності світобуття.

Ця ідея також була запозичена й популяризована римськими мислителями. Зокрема, Марк Тулій Цицерон у своєму трактаті «Про закони» відверто наполягає на необхідності розмежування «закону природного» та «закону писаного». Мінливість та розмаїття виявів закону в різних народів призводить, як зауважує мислитель, до гострих суперечностей та конфліктів між ними. Природний же закон – єдиний для всіх. Природа створила людей для того, щоб вони розділяли між собою усю сукупність прав і користувалися ними спільно, бо кому природа дарувала розум, вона дарувала і здоровий глузд. Звідси випливає, що вона їм дарувала і закон, який є здоровим глуздом – як у веліннях, так і в заборонах. Тому, якщо вона дарувала їм закони, то вона дарувала й право. Розум же був даний всім, то і право було дане всім [13, с. 169-170]. Що ж стосується «писаних законів», то на думку мислителя – «найбезглуздіше думати, що все зазначене в постановах та законах народів справедливе, надто якщо ті закони видані тиранами» [13, с. 173].

Цікавим є той факт, що, завоювавши Елладу, римляни настільки асимілювали грецьку культуру, що стали, врешті-решт, одними з найбільших її популяризаторів. Навіть поширюване ними християнство здебільшого приймало грецьку форму свого мовного вираження. Так само і уся давньоримська правова доктрина ґрунтувалася на еллінських філософсько-правових ідеях. Головна відмінність, щоправда, полягала у тому, що грецьке праворозуміння було засноване виключно на світоглядно-філософських засадах, тоді як римське право, окрім свого суто доктринального обґрунтування, набуло чітко структурованих та систематизованих форм, пристосованих до потреб його практичного використання [14, с. 205].

У давньоримській державно-правовій історії, як відомо, вирізняються три основні етапи: царський, республіканський та імперський. Відповідно, в межах кожного з них домінували свої уявлення про справедливе судочинство.

Так, скажімо, у «період царів» кримінальне право носило ще початковий нерозвинутий характер. Сучасного правового принципу «немає ані злочину, ані покарання без закону» ще не існувало. Як не існувало і законів, за якими держава судила б

злочинців. А тому загальне обурення народу тим чи іншим злочинним діянням проявлялося у формі самосуду, неорганізованої розправи натовпу над злочинцем, яка згодом в історії права отримала назву «суд Лінча». Нерідко злочинці, що скоювали злочинні дії проти одного з членів роду були покарані іншими членами роду із помсти. Держава ж, в межах досліджуваного періоду, ще в такі питання не втручалася. Поняття кримінального процесу, на відміну від цивільного, також ще не існувало [15, с. 184].

Республіканський період історії Стародавнього Риму був ознаменований прагненням утвердження принципу «справедливості для всіх». На цьому етапі відбувся розподіл влади, що забезпечив її від узурпації окремими особами, а до судочинства дедалі ширше залучалися особи, які користувалися беззаперечним авторитетом та повагою в суспільстві. Тож розглядуваний період «став «золотою ерою» забезпечення суддівської справедливості. Не можна сказати, що така система є ідеальною з погляду правосуддя, але навіть за наявності антилюдських, рабовласницьких, центрострімких та інших незрозумілих сучасній людині ідей з'явилися перші паростки відродження людства з дикості й варварства – справедливість і добро. Головним надбанням цього періоду стало усвідомлення, що право сильного в цій спільноті замінюється чимось більшим, чимось більш вагомим – правом справедливого суду [16, с. 159]. Тож пошуки шляхів забезпечення цього права, якщо й не для всіх, то хоча б для деяких, були основним завданням розсудових процедур.

Проте ці вельми прогресивні трансформації в системі давньоримського судочинства були практично нівельовані впродовж наступного – імперського – періоду, що відзначився поверненням до концентрації влади та її зосередження в руках однієї особи. Більше того, римські імператори жадали влади не тільки у власній державі, але й над усім світом. Це зрештою сприяло значному ослабленню Імперії та її занепаду.

Що ж стосується республіканської правової доктрини з її прагненням справедливості та свободи «для всіх», то вона також на той час виявилася приреченою, оскільки надто низький технологічний рівень матеріального життя суспільства міг бути компенсований виключно шляхом дедалі ширшого використання рабської праці. Відповідним чином, якщо «свобода для всіх» була недосяжною, а «свобода для обраних» з необхідністю призводить до дестабілізації суспільного порядку (у чому переконували постійні вибухи повстань рабів), то політико-правова доктрина закономірно тяжіла до єдиної альтернативи – універсального заперечення свободи та проголошення всіх «рабами божими». Тож політична диктатура поступово трансформується у диктатуру церкви.

Розпад Римської імперії та християнізація Європи призвели, як відомо, до радикальних змін у нормативному регулюванні суспільного життя. Правові засоби такого регулювання поступаються своїм домінуючим статусом перед морально-релігійними, а держава дедалі більше потрапляє під патронат церкви. Відповідно, пошуки справедливості спрямовуються вже не на природу (як у часи Античності) і не на «людський закон», створений державцями та народними домовленостями (позаяк люди «спаплюжили» своє божественне походження гріхопадінням, а тому не здатні творити істинну справедливість). Справедливість притаманна виключно «закону божественному» (*jus divinum*), долучитися до якого можна лише через його «одкровення» в праведному та смиренному житті. Таким чином, не

державна, а церква починає фігурувати у якості джерела права та гаранта справедливості. Саме християнська церква набуває в середньовічній Європі статусу головного носія тих ціннісних підвалин, на яких взагалі державний порядок може бути справедливим та «праведним», тоді як без них – він просто законний засіб підкорення й пограбування слабших сильнішими» [17, с. 15].

Тож протягом усієї епохи середньовіччя головними регулятивними цінностями були етико-християнські заповіді Закону Божого. Тим самим була сформована та «джерельна тріада», про яку академік М.В.Костицький писав як про світоглядні джерела європейського права (еллінську філософію права, теорію і норми римського права та християнську етику) [18, с. 25].

У площині ж суддівського розсуду базовим орієнтиром стала відповідність дій підсудного догматам Священного Писання та інтересам церкви. З IV століття, після затвердження християнства в якості офіційної релігії Римської імперії, такий розсуд здійснювався спочатку церковними судами. Проте, в X ст. церковні суди занепадають (єпископи нехтують судовими обов'язками, посади в судах займають миряни, церковна і світська юрисдикція плутаються). З XII ст. зі зростанням ролі папства в Церкві й християнському світі, поширенням університетів, рецепцією римського права і оформленням системи канонічного права судова влада церкви поширюється, а судочинство відроджується. Вибудовується чітка ієрархія церковних судів: «папа – архієпископ – єпископ – архідіакон» [19, с. 11–12]. При тому, в церкві повноваження судді завжди були ширші за його світських колег, бо опікувалися дотриманням релігійних норм і виправленням неправильної поведінки [20, с. 24].

У ході дискреційних дебатів судовим чиновникам належало визначити правові питання, пов'язані з проблемою, знайти закон, що стосується цих питань, і показати, як абстрактні положення закону застосовуються до конкретної ситуації [20, с. 26]. А через досить високі стандарти доказування (за умови відсутності визнання власної вини підсудного) набули поширення жорстокі тортури при допитах. У цьому відношенні вельми показовим є приклад суду інквізиції в Іспанії, де у XV ст. протягом лише 15 років було живцем спалено більш як 2000 людей, звинувачених у відступництві від церковного вчення.

У ході подальшої історії процеси секуляризації (відносин релігії з суспільством), відзнакою яких стала поступова втрата домінуючого впливу церкви на суспільно-політичне життя в епоху Відродження та Нового часу, спонукали до відновлення інтересу до філософсько-правових ідей Античності, а особливо – до вчень давньогрецьких мислителів про природні основи права.

Яскравим прикладом тому є праці Гуго Гроція «Вільне море» (1609), «Про право війни і миру» (1623) та «Вступ до дослідження права Голландії» (1631). Продовжуючи античну традицію, вчений вважав істинно правовими лише ті норми, що не суперечать справедливості та людській природі, тоді як усе те, що є огидним природі наділених розумом живих істот, є несправедливим. Джерелом природного права є природа людини, яка відрізняється від усіх інших істот розумом, мовою і здатністю до спілкування. Природа породжує якісь вічні, незмінні й незалежні від будь-якої волі норми поведінки – природне право. Воно настільки непорушне, що не може бути змінено навіть самим Богом. При цьому існування природного

права не суперечить волі Бога, адже він є Творцем людини й усіх її властивостей. Таким чином, норми природного права стають втіленням добра і зводяться до волі Бога, що додає їм абсолютної непорушності [21, с.171].

Згадані ідеї отримали свій подальший розвиток у юснатуралістичних доктринах Т.Гоббса (де природне право на життя у війні «всіх проти всіх» зумовлює визнання у якості головного природного закону домагання й підтримання миру), Дж.Локка (де обґрунтовується необхідність легітимації будь-якого державного закону з точки зору природності прав на життя, свободу та власність), Й.Г.Гердера (де право інтерпретується як нормативність, зміст та спрямованість якої мають бути похідними від законів розуму та справедливості, а не від владного свавілля), І.Канта (де легітимація правопорядку передбачається на підставі внутрішніх моральних законів, апріорних для свідомості суб'єкта), Г.Гегеля (де розвивається платонівське вчення про «ідею права» як про ту його об'єктивну сутність, що формується в процесі саморозвитку «духу народу») та багатьох інших класичних концепціях, зорієнтованих на відродження філософсько-правових ідей античних мислителів [22, с. 13–14].

Ці ідеї також безпосередньо вплинули на теорію судового розсуду. Так, наприклад, видатний діяч французької революції кінця XVIII ст. Ж.-П.Марат у своїй праці «План кримінального законодавства» запропонував струнку систему принципів, яким мало відповідати покарання в кожному добре організованому суспільстві. Серед таких принципів варто виділити принцип «обмеження суддівського розсуду у визначенні міри покарання за чинного ладу» [23, с. 23]. При цьому, на його думку, організацію суспільства можна вважати тим кращою, чим менший простір для суб'єктивної свободи у суддівському визначенні покарання залишає законодавчо-нормативна основа такої організації.

З іншого боку, Т. Гоббс вказував, що «природне право, або ж *jus naturale*, – це свобода будь-якої людини використовувати власні сили на свій розсуд для збереження своєї власної природи, тобто власного життя, і, отже, свобода робити все те, що, на її думку, є найбільш належним для цього». *Jus* (право) і *lex* (закон) слід розрізняти, тому що право полягає у свободі щось робити чи не робити, тоді як закон визначає та зобов'язує до однієї з частин цієї альтернативи. Тому закон і право відрізняються настільки ж, наскільки зобов'язання і свобода, які в тому самому питанні несумісні [24, с. 79]. Або ж, як зауважував Б.Спіноза, «ніхто не може перенести на іншого своє природне право або свою здатність вільно розмірковувати і судити про будь-які речі, і ніхто не може бути змушений до цього» [25, с. 366].

Отже, концептуальні підвалини природного права почали розглядатися, по-перше, у якості світоглядно-методологічної основи дискреційних міркувань суб'єктів правозастосування у ситуаціях правової невизначеності, а, по-друге, – як підґрунтя легітимації самих повноважень на здійснення розсуду. Такі природно-правові цінності, як, скажімо, життя, свобода та власність стали ідеологічним фундаментом перспективної орієнтації на обмеження свавілля матеріалізованої у нормативності офіційного закону волі державної влади. Окрім того, вони дедалі ширше почали використовуватися у якості критеріальних мірил правової справедливості процесуальних рішень у випадках дискреційної компенсації нестачі регулятивного потенціалу позитивного права.

Іншими словами, починаючи з епохи Відродження, у філософських та політико-правових доктринах простежується своєрідний «тектонічний зсув», пов'язаний з утвердженням доміанти ідеї гуманізму, провідна з яких полягала у визнанні самоцінності людини як особистості та необхідності правового захисту її гідності. У цю добу формувалась нова система цінностей, які були засновані на принципі індивідуалізму, що призвело до перегляду питань про становище людини в світі, сутності людини, її ставлення до Бога та природи. Нова культура спиралася на античну спадщину, яка була ближчою і зрозумілішою для людини, ніж богословсько-схоластична культура. Замість релігійного пояснення держави і права, нові концепції виходили з передумов про природний характер цих феноменів. Разом із тим визнання людини як індивідуальності зумовило нові пошуки обґрунтувань сутності порядку, через призму його гуманістичного спрямування [26, с. 163].

У процесуальній практиці також спостерігаються радикальні зміни. Насамперед, вони виявилися у поступовому відході від застосування тортур при допитах. Адаже у разі доведеності складу злочину вони стають зайвими, оскільки при цьому вже не потребуватиметься визнання злочинцем власної вини. Якщо ж злочин не є доведеним, то за законом особа вважається невинною, а, отже, той самий закон забороняє завдавати їй тілесних страждань. Тож, як наполягав у своєму трактаті «Про злочини і покарання» Ч.Беккарія, замість примусового отримання зізнання за допомогою тортур, «царицею доказів» має бути з'ясування справжньої винуватості чи невинуватості особи на основі об'єктивного й неупередженого вивчення всіх доказів у ході публічного судового розгляду [27, с. 18].

Згадані класико-гуманістичні ідеї набули подальшого розвитку у правових доктринах сучасності, заклавши концептуальний фундамент для універсалізації та юридичного закріплення основоположних прав і свобод людини. Загалом, «поняття «гуманізм» у сучасному розумінні охоплює такі загальнолюдські цінності, як визнання людської особистості, повагу до її життя, гідності, недоторканності, рівності у правах, права на судовий захист тощо. Центральною темою процесу гуманізації судочинства є справедливість як у відношенні до правопорушника (адекватність покарання), так і у відношенні до жертви протиправних дій (саєтисфакція завданої моральної та матеріальної шкоди)» [28, с. 45].

Відповідним чином, з середини XX ст. права і свободи людини посідають місце базових орієнтирів у ході дискреційних міркувань та легітимації процесуальних рішень. Зокрема, у вітчизняній системі судочинства при здійсненні судового розсуду аксіологічна (ціннісна) характеристика процесуальної форми дає змогу відійти від буквального тлумачення чинного законодавства й апелювати до цінностей, які мають захищатися в процесі здійснення кримінального провадження. Закріплення принципу верховенства права в системі загальних засад кримінального провадження має змінити підхід суб'єктів правозастосування до проблеми процесуальної форми і процесуального формалізму, позбавивши правозастосування юридичного формалізму.

З огляду на це можна стверджувати, що ефективним способом захисту прав людини буде відхід від буквального розуміння положень кримінального процесуального закону та застосування положень Конституції України як норм прямої дії у тих випадках, коли суд встановить, що положення КК

України, на підставі якого особа притягується до кримінальної відповідальності, суперечить конкретним нормам Основного Закону [29, с. 20].

Тому, як бачимо, кожна віха культурного розвитку суспільства безпосередньо впливала й на розсуд, так би мовити знаходячи своє віддуння в дискреційних рішеннях тієї чи іншої доби. Сьогодні, в еру інформаційного суспільства, на розсуд суб'єктів правозастосування чекають нові виклики, серед яких у прямому чи завуальованому вигляді може здійснюватися вплив під виглядом побутуючої в суспільстві громадської думки (яку, як відомо, можна коригувати під відповідні потреби) [30, с. 86], штучно створеного на основі пропагандистських інструментів суспільного інтересу тощо. Тому важливо, щоб розсуд суб'єктів правозастосування не залишався лише суб'єктивним переконанням окремої особи з дискреційними повноваженнями, а був ефективним інструментом для утвердження в дискреційних рішеннях «духу верховенства права», прагнучи при цьому до максимально істинних знань про предмет дискреції, спираючись на фундаментальні ціннісні виміри, такі як гідність, свобода, рівність, справедливість тощо. Інакше, правозастосовна сфера так і залишиться на рівні деспотичних країн стародавнього сходу, тобто інструментом для покарання та залякування, а не захисту прав та інтересів людини.

Висновки. Феномен розсуду суб'єктів правозастосування є органічним компонентом в системі політико-правових інституцій суспільства, а структурні та змістовні трансформації цього феномена тісно пов'язані з еволюційною його динамікою. Дослідження історичної генези уявлень про цілі, засоби та особливості здійснення дискреційних повноважень у згаданому контексті, дозволяють виявити, по-перше, логіко-генетичні тенденції у розвитку поглядів на суддівський розсуд й методологію його здійснення і, по-друге, – координаційні залежності таких уявлень від специфіки організації матеріального та духовного життя суспільства тої чи іншої історичної віхи й географічного розташування.

Література:

- [Бандурка О.М. Історія держави і права зарубіжних країн : підручник / під ред. О.М. Бандурки, Д.В. Швець, М.Ю. Бурдін, О.М. Головка. Харків : Майдан, 2020. 618 с.
- Попенко Я.В. Історія держави і права зарубіжних країн (Стародавній світ та доба Середньовіччя) : підручник / під ред. Я.В. Попенко, В.Д. Гапотій, Є.О. Куйбіди. Мелітополь : Вид-во МДПУ ім. Б. Хмельницького, 2015. 603 с.
- Джуган В.О. Особливості кримінального права та процесу в Стародавньому Єгипті. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. №6. С. 23-26. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-6/2>.
- Закони Хамурапі. *Вікіджерела*. Електронний ресурс: <https://surl.li/rzhlmh>
- Закони Ману. URL: <https://www.sacred-texts.com/hin/manu.htm>.
- Логвиненко Є.С., Логвиненко І.А. Покарання у праві держав стародавнього світу: Монографія. – Харків: ФОП Панов А.М., 2019. 252 с.
- Засць А.П. Світоглядні основи права Стародавнього Китаю. *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки*. 2019. Том 3. С. 55-62. DOI: <https://doi.org/10.18523/2617-2607.2019.3.55-62>.
- Глиняний В.П. Історія держави і права зарубіжних країн : Навч. посіб. / В.П. Глиняний. 5-те вид., перероб. і допов. – К. : Істина, 2005. – 768 с.
- Демедюк Т. Протидія хабарництву в судах Стародавнього Світу / Т. Демедюк // *Вісник Академіїуправління МВС*. 2010. №3(15). С. 64 -70.
- Аристотель. Політика. К.: Основи, 2005. 240 с.
- Мельничук Н.Ю. Поняття «злочин» та «покарання» у філософії Сократа. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. Серія юридична. 2007. Вип. 3. С. 397-403.
- Ванджурак Р. Внутрішнє переконання суб'єктів правозастосування: філософсько-правовий аналіз проблеми та давньогрецький спосіб її розв'язання. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2023. №2 (26). С. 110–118. doi: 10.33270/02232602.110.
- Цицерон М.Т. Про державу; Про закони; Про природу богів. К.: Основи, 1998. 476 с.
- Меленко С.Г. Давньогрецькі витоки української філософсько-правової думки. Чернівці: Технодрук, 2013. 432 с.
- Пилипчук О.О. Зародження і розвиток права в давньому Римі (середина VIII–VI ст. до н.е.). *Історія науки і техніки*. 2018. Т. 8. Вип. 1. С. 179–190.
- Легких К.В. Справедливість у судовій діяльності давньоримської доби. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Сер.: Юриспруденція. 2020. № 45. С. 157-160. DOI: <https://doi.org/10.32841/2307-1745.2020.45.33>.
- Хірсіні А.В. Методологія обґрунтування права: від класики до сучасності. К.: ТОВ «НВП Інтерсарвіс», 2013. 380 с.
- Костицький М.В. Філософський аналіз європейського права та його трьох світоглядних джерел. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2009. Вип.1. С. 22-30.
- Мацелик М.О., Бинюк Н.М., Санжарова Г.Ф. Середньовічне церковне судочинство: цивільний та кримінальний процеси. *Ірпінський юридичний часопис*. Серія: право. 2022. Вип. 1 (8). С. 9–20.
- Шевченко А.Є. Середньовічний церковний суд: становлення та розвиток професійного середовища. *DICTUM FACTUM*. 2024. № 15. С. 23-28. DOI: <https://doi.org/10.32703/2663-6352/2024-1-15-23-28>.
- Окладна М.Г. Гроцій Гуго. Велика українська юридична енциклопедія. Т. 2. *Філософія права*. Харків: Право, 2017. С. 170-174.
- Ванджурак Р. Вплив давньогрецької філософії права на сучасну українську юриспруденцію : монографія. Київ : Вістка, 2023. 248 с.
- Кравчук М.А. Історико-правові аспекти судового розсуду (дискреції). *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2015. Вип. 33. Т. 1. С.
- Hobbes T. *Leviathan, or the Matter, Form & Power of a Commonwealth Ecclesiasticall and Civill*. 1651. McMaster University Archive for the History of Economic Thought. URL: <https://econpapers.repec.org/RePEc:hay:hetboo:hobbes1651a>.
- Спіноза Б. Теологічно-політичний трактат. Харків: Фоліо, 2018. 410 с.
- Налуцишин В.В. Гуманізм як підґрунтя розуміння соціального контролю та правового порядку у філософсько-правових поглядах М.Монтеня, Ф.Петрарки та Н.Макиавелі. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2017. Вип. 45. Т. 2. С. 163-166.
- Беккарія, Чезаре. Про злочини і кари. Київ : «Хімджест», 2024. 192 с.
- Рудюк В.С. Філософські аспекти процесу гуманізації судочинства. *Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України*. 2019. № 20. С. 38-47.
- Демчук П. В. Суддівський розсуд під час встановлення суперечності положень кримінального закону Конституції України. *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки*. 2021. Т. 8. С. 16-25. DOI: <https://doi.org/10.18523/2617-2607.2021.8.16-25>.
- Ванджурак Р. Вплив громадської думки на внутрішнє переконання суб'єктів правозастосування в процесі реалізації дискреційних повноважень. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2024. No 1(27). С. 82–91. doi: 10.33270/01242702.82.

Vandzhurak R. Discretion of law enforcement subjects in the context of cultural development of society (genesis and historical retrospectives of the formation of the concept)

Summary. The article analyzes the discretion of law enforcement entities in the context of the cultural development of society by studying the genesis and historical retrospective of the formation of this concept. The relevance of this study lies in the fact that the discretion of law enforcement entities is perhaps the most controversial concept in modern procedural law, since discussions around this concept have been going on for a long time and have not subsided to this day. The proposed article attempts to fill this gap and investigate the use of discretionary procedures (mostly judicial) throughout the ages, starting from ancient times, focusing separately on the justice of the Ancient East, Egypt, India, China and Greece and Rome, as well as the Middle Ages, Renaissance and New times, ending with the present. Based on the combined application of the dialectical method and the sociodynamic approach and using the hermeneutic method, it was found that, unlike the judicial proceedings of Eastern despotisms, where discretion was mainly directed towards punishment and obedience to the ruler, the discretionary reasoning

of Western courts pursued, first of all, the determination of the proportionality of the punishment to the harm caused by the defendant's actions, ways of restoring justice, possibilities for the correction and education of the offender, etc. Therefore, on the basis of the conducted research, it was possible to come to the conclusion that the phenomenon of the discretion of law enforcement subjects is an organic component in the system of political and legal institutions of society, and the structural and substantive transformations of this phenomenon are closely related to its evolutionary dynamics. This study is quite original, as it establishes that the concept of discretion in the sentencing paradigm has not yet been implemented in different parts of the globe and historical periods. In addition, the research has practical significance, because it allows both those who use discretionary powers and those to whom they are directed to better understand this concept, to understand its essence and historical prerequisites, and the questions raised in the research provoke an impetus for new research of this kind forms of law enforcement activity as discretion. The article may be of value to both discretionary researchers and law enforcement practitioners.

Key words: genesis of discretion, historical retrospective of discretion, subjects of law enforcement; philosophy of law.

*Супрунчук О. О.,
офіцер регіонального центру (з місцем дислокації н.п. Одеса)
Головного центру оперативного документування
та оперативно-технічних заходів
Державної прикордонної служби України,
аспірант Національної академії внутрішніх справ*

ПРАВОВІ ЗМІНИ ПІДСЛІДНОСТІ ОРГАНІВ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ В 1990–2022 РР. (ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ)

Анотація. У науковій статті здійснено історико-правовий аналіз питання визначення та розмежування підслідності між різними органами досудового розслідування в контексті правотворчих змін в 1990–2022 рр., що є ключовим елементом ефективного функціонування кримінального процесу в Україні. Автор звертається до аналізу чинних норм Кримінального процесуального кодексу України та норм Кримінального процесуального кодексу України 1960 року, який діяв на території України до 2012 року, а також досліджує проблематику, пов'язану із правозастосуванням цих норм у практичній діяльності органів досудового розслідування. Зокрема, розглянуто особливості підслідності органів внутрішніх справ, Національної поліції, органів безпеки, Державного бюро розслідувань, Національного антикорупційного бюро України та інших уповноважених органів.

Зазначається історико-правова еволюція підслідності органів досудового розслідування за період незалежності України, що насамперед зумовлювалось суспільно-політичною ситуацією в державі: революціями 2004 та 2014 років, інтеграцією України до європейського співтовариства і взяттям на себе міжнародних зобов'язань в питаннях боротьби з корупцією в рамках підписання різних міжнародних нормативно-правових актів.

Наголошується на значенні чіткого визначення підслідності для недопущення дублювання повноважень та забезпечення оперативності й ефективності розслідування злочинів. У роботі підкреслюється, що складність розмежування компетенції часто зумовлена нечіткістю законодавчих формулювань, недостатнім методологічним підґрунтям та наявністю колізійних норм.

Досліджуються також питання законодавчих ініціатив і можливих шляхів удосконалення нормативної бази з метою мінімізації конфліктів підслідності.

Звертається увага на те, що питання підслідності є важливим моментом в ході досудового розслідування, оскільки при порушенні підслідності вся зібрана інформація може бути визнана судом недопустимою.

В статі аналізується практика Конституційного Суду України, Верховного Суду та надаються рекомендації щодо підвищення ефективності механізмів координації між різними правоохоронними органами. Особлива увага приділяється впровадженню сучасних підходів у процесі досудового розслідування, що сприяють посиленню прозорості й відповідності європейським стандартам у сфері захисту прав і свобод громадян. У підсумку автор доходить висновку про необхідність гармонізації національного законодавства з міжнародними нормами та принципами,

що регулюють питання підслідності, для підвищення загальної ефективності кримінального судочинства в Україні. Також аналізується інформація щодо неповноти законодавчого регулювання питань підслідності.

Ключові слова: підслідність, органи досудового розслідування, КПК України, НАБУ, ДБР, Національна поліція, СБУ, прокуратура.

Постановка проблеми. Підслідність кримінальних проваджень є одним із ключових елементів у системі кримінального процесу, оскільки вона визначає, який орган уповноважений на проведення досудового розслідування конкретної справи. Основні засади підслідності були закріплені у статті 112 Кримінально-процесуального кодексу України 1960 року [1] та чинні положення – у статті 216 Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України) [2], де визначені правила та компетенції відповідних слідчих органів та прокуратури. Проте детальний аналіз законодавчих норм та їхнього застосування на практиці виявляє певні недоліки та прогалини, які ускладнюють ефективну роботу системи досудового розслідування.

Недосконалість чинного законодавства щодо підслідності створює низку проблемних питань у діяльності слідчих органів та прокуратури. Зокрема, це стосується чіткого розмежування повноважень між різними суб'єктами досудового розслідування, що часто призводить до неузгодженостей, затримок у передачі справ і зниження оперативності розслідування. У результаті страждає своєчасність збору доказів, що, своєю чергою, впливає на їх допустимість і подальше використання у кримінальному процесі.

Практика застосування правил підслідності демонструє їхню недостатню гнучкість у випадках, коли кримінальне провадження вимагає залучення кількох слідчих підрозділів через складність або специфіку кримінального правопорушення. У свою чергу негативно впливає на якість досудового розслідування та ефективність виконання завдань кримінального провадження, як-от забезпечення законності, справедливості та притягнення винних до відповідальності.

Тому, сучасний стан інституту підслідності потребує вдосконалення на законодавчому рівні. Необхідно створити більш чіткі та логічні механізми розподілу повноважень між слідчими органами, оптимізувати процеси передачі проваджень та забезпечити їх відповідність сучасним викликам кримінального процесу. Лише так можна досягти належної оперативної

сті, ефективності та справедливості у розслідуванні кримінальних справ.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження проблемного питання дослідження такі вчені, як: Кицан Ю. І., Погорецького М. А., Гринюка В. О., Банчука О. А., Дмитрієвої І. О., Садової З. М. та Хавронюка М. І., Спусканюк Ю. В., Ступаком І. І. та інші.

Постановка завдання. Метою дослідження є вивчення еволюції законодавчого регулювання підслідності органів досудового розслідування в Україні, визначення ключових етапів і особливостей правотворчих змін у період з 1990 по 2022 роки, аналіз їх впливу на ефективність досудового розслідування та забезпечення прав учасників кримінального процесу.

Виклад основного матеріалу. Історія розвитку системи органів досудового розслідування в Україні за період 1990–2022 років демонструє значні трансформації, зумовлені як соціально-політичними змінами, так і необхідністю вдосконалення кримінальної юстиції. До 2014 року система була відносно стабільною. З 1960 року, після прийняття Кримінально-процесуального кодексу, основу органів досудового слідства формували слідчі підрозділи органів внутрішніх справ (далі – ОВС), органів безпеки, прокуратури та, з 1998 року, органів податкової міліції. Упродовж цього часу система майже не зазнавала змін, хоча питання її вдосконалення залишалося на порядку денному.

Питання захисту особи, суспільства та держави від кримінальних правопорушень, охорона прав, свобод та законних інтересів учасників кримінального провадження, а також забезпечення швидкого, повного та неупередженого розслідування і судового розгляду постали одразу після проголошення незалежності України. Прийняття нового КПК України відповідно до норм міжнародного права та з дотриманням прав людини ще в 90-х роках ХХ століття було викликом для молоді держави, проте реалізувати це вдалося лише в 2012 році.

Проблема визначення підслідності може виникати на будь-якому етапі кримінального процесу. За нормами Кримінально-процесуального кодексу 1960 року вона постала ще на початковій стадії – під час вирішення питання про відкриття кримінальної справи. За твердженням М. А. Погорецького та В. О. Гринюка, питання підслідності зазвичай постає в ході досудового розслідування на різних його етапах. Проте воно може виникати і на судовій стадії процесу, коли вирішується питання про допустимість доказів, отриманих із порушенням правил підслідності під час досудового розслідування [4, с. 63].

Особливо гостро постало питання про позбавлення прокуратури функції досудового розслідування. У 2008 році була здійснена спроба визнати неконституційними окремі положення Закону України «Про прокуратуру», що дозволяли слідчим прокуратури проводити досудове розслідування у кримінальних справах. Аргументація полягала у необхідності розмежування функцій нагляду та слідства в межах органів прокуратури, що відповідає європейським стандартам і рекомендаціям міжнародних інституцій. Результатом цих процесів стало остаточне позбавлення прокуратури функції досудового слідства в новому КПК України 2012 року.

Науковець та практик Ю. І. Кицан у своїх дослідженнях намагався з'ясувати особливості визначення підслідності у кримінальному провадженні України (ст. 216 КПК), зокрема, який орган досудового розслідування уповноважений займа-

тися конкретним кримінальним правопорушенням. Посилаючись на погляди одного з реформаторів вітчизняного кримінального процесу початку 2010-х років, він підкреслив, що за часів дії КПК 1960 року не було чіткого розмежування між слідчими органами: «Хто першим відкрив кримінальне провадження, той її й розслідував». Призводило до ситуації, коли підприємці були змушені повторювати одні й ті самі пояснення в різних відомствах – податковій, міліції, СБУ чи прокуратурі. Реформи мали покласти край такому безладу, закріпивши за кожним органом перелік злочинів та відповідальність за їх розслідування [5, с. 207–210].

Водночас запровадження персональної підслідності замість альтернативної не вирішило питання, чому саме той чи інший орган досудового розслідування отримує повноваження розслідувати конкретні кримінальні правопорушення. Моніторинговий звіт про реалізацію положень КПК за 2013 рік під керівництвом О. А. Банчука, І. О. Дмитрієвої, З. М. Садової та М. І. Хавронюка також не надає відповіді на це питання. Законопроект № 2253а від 06.06.2013 р., ініційований І. І. Ступаком, який передбачав розширення підслідності СБУ за рахунок кримінальних правопорушень, пов'язаних із легалізацією доходів, отриманих злочинним шляхом (ст. 209 КК України). Науковці зазначили, що така ініціатива суперечить рекомендаціям Ради Європи, яка закликає обмежити функції спецслужб питаннями національної безпеки, позбавивши їх права на розслідування кримінальних справ.

Науковець Ю. В. Спусканюк частково досліджував це питання. Він спочатку посилається на Резолюцію Парламентської Асамблеї Ради Європи № 1402 (1999), де наголошено, що служби безпеки в більшості європейських країн не здійснюють розслідування, а займаються виключно питаннями державної безпеки. Водночас Ю. В. Спусканюк робить висновок, що СБУ має право розслідувати кримінальні правопорушення, які посягають на основи національної безпеки України. Таким чином, його позиція виглядає суперечливою: з одного боку, він визнає міжнародну практику, а з іншого – допускає збереження слідчих функцій для СБУ.

Схожі проблеми підслідності піднімає колектив Національної академії прокуратури України. Дослідники зазначають, що перерозподіл підслідності призвів до значного навантаження на органи внутрішніх справ, які розслідують майже 95% кримінальних проваджень. Однак вони не пояснюють, чому склалася така ситуація та чи є вона виправданою [5].

У чинному кримінальному процесуальному законодавстві України термін «підслідність» використовується в низці правових норм, зокрема у ст. 214, 216, 218 КПК України [1], проте його законодавче визначення відсутнє, що спричиняє дискусії серед науковців та практиків щодо його змісту. Поширеним є підхід, який визначає дві ключові ознаки підслідності: властивості кримінального провадження або кримінального правопорушення та компетенцію органу досудового розслідування. Водночас даний підхід не повністю розкриває сутність підслідності як правового інституту. Ю. І. Кицан пропонує розглядати підслідність ширше – як інститут, що охоплює не лише обов'язок органу розслідувати провадження, а й умови, порядок передачі справ між органами, вирішення спорів про підслідність та правові наслідки порушення її правил [5].

Револуція гідності в Україні 2013–2014 років запустила багато різних процесів, в тому числі і у правоохоронній сфері,

що зумовило створення нових органів досудового розслідування. Рушійні суспільно-політичні зміни, завжди, суттєво впливають на законодавця.

У період масштабних реформ та складної політичної й економічної ситуації в Україні, надзвичайно важливо забезпечити якісний підхід до нормотворчості. Помилки чи недоліки у законодавстві можуть мати серйозні негативні наслідки для держави. Саме тому слід впроваджувати чіткі й однозначні процесуальні норми, які мінімізують можливість неоднозначного тлумачення на практиці. У разі виникнення суперечливих питань необхідно оперативно вносити необхідні корективи до чинної редакції законів. Особливу увагу слід приділити інституту підслідності у межах досудового розслідування. Інститут є ключовим не лише для узгодження норм кримінального та процесуального права, а й для організації ефективної управлінської діяльності. Він забезпечує належний розподіл обов'язків та координацію роботи між суб'єктами правоохоронної діяльності як всередині одного відомства, так і на міжвідомчому рівні. До таких суб'єктів належать органи внутрішніх справ, органи безпеки, податкові органи та Державне бюро розслідувань.

Головна мета підслідності – запобігти дублюванню роботи різними суб'єктами, як-от паралельне розслідування одного факту слідчими органів внутрішніх справ та Служби безпеки України, що марнує державні ресурси й час, що є особливо критичним в умовах бюджетного дефіциту. Окрім того, такі дії порушують конституційні права людини та можуть спричинити інші негативні наслідки. Неузгодженість і недостатня компетентність у процесі розслідування завдають загальної шкоди кримінальному провадженню.

Суттєві зміни у системі досудового розслідування відбулися у 2014–2022 роках. Протягом зазначеного періоду було створено чотири нові органи досудового розслідування:

1. Державне бюро розслідувань (далі – ДБР) – для розслідування кримінальних правопорушень, вчинених високопосадовцями, суддями, працівниками правоохоронних органів.

2. Детективи Національного антикорупційного бюро України (далі – НАБУ) – спеціалізований орган для розслідування корупційних правопорушень серед вищих посадових осіб.

3. Слідчі підрозділи Державної кримінально-виконавчої служби (далі – ДКВС) – для розслідування кримінальних правопорушень у сфері виконання покарань.

4. Слідчі підрозділи Бюро економічної безпеки України (далі – БЕБ України) – для боротьби з економічними кримінальними правопорушеннями та порушеннями у фінансовій сфері.

У даний період було здійснено реорганізацію найбільшого слідчого апарату в країні – слідчих підрозділів органів внутрішніх справ, які після створення Національної поліції стали структурними елементами цього органу. Важливим кроком стало розмежування компетенцій і функціоналу новостворених органів для усунення дублювання повноважень та забезпечення ефективного розслідування злочинів. Водночас реформи неодноразово супроводжувалися труднощами, зокрема організаційними й нормативними, що потребувало подальшого вдосконалення системи та процесуального законодавства [6, с. 109].

Необхідність позбавлення прокуратури функції досудового слідства відповідно до вимог пункту 9 Перехідних положень Конституції України стала основою для створення ДБР [7]. Виконання функції досудового розслідування прокуратурою

було неефективним, оскільки один і той самий орган одночасно здійснював і слідство, і нагляд за його ходом.

Спроби створити незалежний орган досудового розслідування мали місце ще в 1997 та 2005 роках, але вони виявилися невдалими. Попри негативний досвід, ідея створення такого органу залишалася актуальною. Урядовий уповноважений у справах ЄСПЛ наголошував на необхідності створення ДБР як засобу забезпечення виконання Україною рішень Європейського суду з прав людини. Велика кількість рішень ЄСПЛ проти України вказувала на відсутність ефективного розслідування, що стало додатковим поштовхом до реформи. Правозахисні організації, зокрема Amnesty International, закликали пришвидшити створення ДБР, підкреслюючи важливість незалежного розслідування злочинів, вчинених працівниками правоохоронних органів. Венеціанська комісія у своєму висновку щодо проекту КПК також звернула увагу на необхідність оперативного запуску ДБР.

Практика засвідчила важливість новоствореного органу: 27 листопада 2018 року ДБР офіційно розпочало свою роботу як орган досудового розслідування. За п'ять років діяльності ДБР зміцнило свою роль у системі державотворення та забезпечило якісне виконання покладених завдань. У 2020 році зміна статусу ДБР на державний правоохоронний орган надала йому додаткові гарантії незалежності, що забезпечило безперешкодне та ефективне виконання функцій досудового розслідування.

Зі створенням НАБУ виникла конкуренція його підслідності спочатку з прокуратурою, а згодом – із ДБР. Зміна кваліфікації кримінального правопорушення може призвести до передачі матеріалів іншому органу, що ускладнює дотримання підслідності. Керівництво НАБУ звинувачувало Офіс Генерального прокурора у затягуванні передачі резонансних справ, що підпадають під їхню компетенцію, посилаючись на законодавчі положення, які, на думку прокуратури, втратили чинність через відсутність інституту «витребування проваджень» у КПК України.

Перший керівник Спеціалізованої антикорупційної прокуратури Н. Холодницький вказував на проблему, коли прокуратура розпочинає провадження щодо справ, підслідних НАБУ, самостійно збирає більшість доказів і лише потім передає справу, що може призвести до визнання доказів недопустимими та виправдувальних вироків. Так, у 2017 році Комунальський районний суд м. Запоріжжя повернув обвинувальний акт через розслідування справи Національною поліцією замість НАБУ, визнавши отримані докази недопустимими [9]. Апеляційний суд підтвердив це рішення [10].

Порушення підслідності є суттєвим процесуальним порушенням, що призводить до втрати доказів і негативних наслідків для учасників процесу, які не повинні страждати через помилки державних органів [8, с. 138].

Висновки. Отже, історичний розвиток системи органів досудового розслідування в Україні демонструє значні трансформації, зокрема створення нових органів, таких як ДБР, НАБУ, БЕБ України, а також реорганізацію Національної поліції. Реформи, спрямовані на розмежування компетенцій, усунення дублювання та підвищення ефективності розслідувань, мали на меті відповідати європейським стандартам та рекомендаціям міжнародних інституцій. Водночас, проблеми організаційного та нормативного характеру залишаються актуальними,

що вимагає подальшого вдосконалення законодавства. Особливо важливо забезпечити однозначність процесуальних норм задля уникнення дублювання функцій, неузгодженості та порушення конституційних прав осіб. У контексті складної політичної та економічної ситуації в Україні забезпечення ефективної підслідності є необхідною умовою для оптимального функціонування системи кримінальної юстиції та дотримання принципу верховенства права.

Підслідність як правовий інститут у кримінальному процесі України є важливим елементом для належної організації та ефективного здійснення досудового розслідування. Незважаючи на його практичну значущість, чинне кримінальне процесуальне законодавство не містить чіткого визначення терміну, що спричиняє дискусії серед науковців і практиків. Ключовими ознаками підслідності є компетенція органів досудового розслідування та властивості конкретного кримінального провадження, однак це не повністю відображає її сутність. Протягом окресленого періоду, підслідність, як правовий інститут пройшов значний етап еволюції: був прийнятий новий КПК України, створені нові органи досудового розслідування.

Таким чином, еволюція підслідності органів досудового розслідування відображає поступовий перехід від попередньої моделі до європейських стандартів кримінальної юстиції. Основні зміни були зосереджені на ліквідації надлишкових функцій у прокуратурі, створенні нових антикорупційних та спеціалізованих органів, а також реформуванні слідчих підрозділів поліції. Дані кроки спрямовані на підвищення ефективності кримінального процесу, дотримання прав людини та адаптацію національної системи досудового розслідування до вимог сучасного правового середовища.

Література:

1. Кримінальний процесуальний кодекс України: Кодекс від 28.12.1960 р. (1000-05) / *Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради України*. 1961, N 2 ст. 15 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1001-05#Text> (дата звернення: 18.12.2024).
2. Кримінальний процесуальний кодекс України: Кодекс від 13.04.2012 р. № 4651-VI / *Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 9-10. № 11-12. № 13. ст. 88. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17/conv#Text> (дата звернення: 10.12.2024).
3. Кицан Ю. І. Підслідність кримінальних справ: перспективи вдосконалення нормативно-правового регулювання. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2012. № 1. С. 88-93.
4. Погорелький М. А., Гринюк В. О. Визначення прокурором підслідності кримінального провадження. *Вісник кримінального судочинства*. 2016. № 3. С. 60–68.
5. Кицан Ю.І. Актуальні питання вдосконалення підслідності кримінальних проваджень у контексті реформування органів досудового розслідування. *Університетські наукові записки*. 2016. № 2. С. 206-212.
6. Мірковець Д.М. Організація системи органів досудового розслідування: проблеми та шляхи удосконалення. *Актуальні питання та перспективи використання оперативно-розшукових засобів у розкритті злочинів в умовах воєнного стану* : матеріали міжвідом. наук.– практ. конф. (Київ, 30 берез. 2023 р.) / [редкол.: В. В. Чер-

ней, С. Д. Гусарев, С. С. Чернявський та ін.]. Київ : Нац. акад. Шаповаленко Є. В., доцент кафедри оперативно-розшукової діяльності Національної академії внутрішніх справ, кандидат юридичних наук, доцент; внутр. справ, 2023. С. 109-113.

7. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР / *Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text> (дата звернення: 13.12.2024).
8. Городецька М.С. Щодо розподілу підслідності на досудовому розслідуванні. *Правовий часопис Донбасу*. № 2 (79). 2022. С. 136-142.
9. Ухвала Комунарського районного суду м. Запоріжжя від 22 червня 2017 року у справі № 323/665/17, провадження № 1-кп/333/370/17. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/67311497> (дата звернення: 18.12.2024).
10. Ухвала Апеляційного суду Запорізької області від 31 липня 2017 року у справі № 323/665/17, провадження № 11-кп/778/1310/17. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/68097315#> (дата звернення: 18.12.2024).

Suprunchuk O. Legal changes in the jurisdiction of pretrial investigation bodies in 1990–2022 (historical and legal analysis)

Summary. The scientific article considers the issue of determining and distinguishing the jurisdiction between various pre-trial investigation bodies in the context of legislative changes in 1990–2022, which is a key element of the effective functioning of the criminal process in Ukraine. The analysis of the current norms of the Criminal Procedure Code of Ukraine and the norms of the Criminal Procedure Code of Ukraine of 1960, which was in force in Ukraine until 2012, and also examines the issues related to the application of these norms in the practical activities of pre-trial investigation bodies. In particular, the features of the jurisdiction of internal affairs bodies, the National Police, security bodies, the State Bureau of Investigation, the National Anti-Corruption Bureau of Ukraine and other authorized bodies are considered. The importance of a clear definition of jurisdiction is emphasized in order to prevent duplication of powers and ensure the efficiency and effectiveness of the investigation of crimes. The work emphasizes that the complexity of the delimitation of competence is often due to the vagueness of legislative formulations, insufficient methodological basis and the presence of conflicting norms.

The issues of legislative initiatives and possible ways to improve the regulatory framework in order to minimize conflicts of jurisdiction are also studied. The author analyzes the practice of the Constitutional Court of Ukraine, the Supreme Court and provides recommendations on increasing the efficiency of coordination mechanisms between various law enforcement agencies. Special attention is paid to the implementation of modern approaches in the pre-trial investigation process, which contribute to increasing transparency and compliance with European standards in the field of protection of citizens' rights and freedoms. As a result, the author concludes that it is necessary to harmonize national legislation with international norms and principles governing jurisdiction in order to increase the overall efficiency of criminal proceedings in Ukraine.

Key words: investigation, pre-trial investigation bodies, Criminal Procedure Code of Ukraine, NABU, SBU, National Police, SBU, prosecutor's office.

*Чубата М. В.,**кандидат юридичних наук, доцент,**доцент кафедри теорії та історії права та держави**Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

ПРАВОВІ ОСНОВИ НАЦІОНАЛЬНОГО ВІЙСЬКОВОГО БУДІВНИЦТВА НА ОСНОВНИХ ЕТАПАХ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 РР.: ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ

Анотація. В статті здійснено історіографічний огляд наукового доробку правознавців та істориків, присвяченого дослідженню проблеми законодавчого забезпечення організації та розбудови української армії та військово-морського флоту на основних етапах Української революції 1917–1921 рр.: Української Народної Республіки доби Української Центральної Ради і доби Директорії УНР, Української Держави (Гетьманату П. Скоропадського) та Західно-Української Народної Республіки. Наголошується, що вивчення багатогранного досвіду українських урядів революційної доби щодо становлення та реформування національних збройних сил має не лише теоретичне, а й практичне значення, адже аналіз та усвідомлення причин наших невдач у боротьбі з російським агресором сприятиме уникненню їх повторення в сучасних умовах та в майбутньому. Авторка звертає увагу, що фактично національна військова проблематика до початку 1990-х років була об'єктом дослідження лише зарубіжних авторів, наголошуючи, що ще у 1920-х – 30-х роках виникло кілька центрів її дослідження в Австрії, Польщі, Франції, Чехословаччині. Зазначається, що ознайомлення з основними публікаціями зарубіжних авторів дає підстави стверджувати, що лідери Української Центральної Ради, незважаючи на яскраво виражений національно-державницький характер українського військового руху, явно недооцінювали значення національних збройних сил у загальному комплексі державного будівництва. На думку авторки, відірваність від джерельної бази не давала можливості історикам та правознавцям діаспори ґрунтовно дослідити законотворчу діяльність УЦР щодо військового будівництва. Звертається увага, що ще у перші місяці діяльності Центральної Ради чітко визначилися два напрями в ставленні до питання про українські національні збройні сили: перший – репрезентований військовим клубом ім. Полуботка з М. Міхновським на чолі, який виступав за організацію регулярної української армії як основи майбутньої самостійної України, і другий – представлений тодішніми лідерами Центральної Ради – М. Грушевським та В. Винниченком. В статті з'ясовуються особливості висвітлення науковцями правового забезпечення розбудови національних збройних сил за гетьмана Павла Скоропадського, за Директорії УНР та за доби Західно-Української Народної Республіки. Крім дослідження висвітлення науковцями основних аспектів законодавчого забезпечення розбудови армії, авторкою статті здійснюється також стислий історіографічний аналіз правових основ становлення українського флоту. У висновках виокремлено дискусійні та малодосліджені аспекти проблеми, які потребують подальшого більш ґрунтовного вивчення та узагальнення.

Ключові слова: законодавство, збройні сили, військо, армія, флот, Українська революція 1917–1921 рр., національна державність, історіографія.

Постановка проблеми. Розв'язана понад десять років тому північним сусідом російсько-українська війна актуалізує проблему національного військового будівництва та спонукає дослідників до більш ґрунтовного вивчення історичного досвіду державотворення та правотворення, зокрема й за доби Української революції 1917–1921 рр., коли в жорсткій боротьбі з агресивним російським більшовизмом наш народ героїчно відстоював своє право на самостійність та незалежність. Вивчення багатогранного досвіду українських урядів революційної доби щодо становлення та реформування національних збройних сил має не лише теоретичне, а й практичне значення, адже аналіз та усвідомлення причин наших невдач у боротьбі з російським агресором сприятиме уникненню їх повторення в сучасних умовах та в майбутньому.

Метою статті є історіографічний аналіз наукового доробку з вказаної проблеми, створеного вітчизняними та зарубіжними дослідниками, зокрема й представниками української діаспори, а також виокремлення малодосліджених і дискусійних аспектів у її вивченні та висвітленні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Багато аспектів досліджуваної нами проблеми щодо становлення та розбудови української армії і флоту в період Української революції 1917–1921 рр. висвітлено в працях українських істориків Б. Андрусішина, В. Капелюшного, О. Реєнта, Г. Савченка, В. Солдатенка, Г. Турченка та багатьох інших, але предметом їх дослідження стали історичні аспекти становлення збройних сил та захисту Вітчизни. Що стосується правознавців, то в історіографічному плані ряд аспектів проблеми стисло проаналізовано лише в працях А. Красницького [1], присвячених загальній проблематиці українського державотворення революційної доби. Таким чином, проблема висвітлення науковцями законодавчого забезпечення національного військового будівництва за доби Української революції 1917–1921 рр. залишається малодослідженою.

Виклад основного матеріалу. Спробуємо стисло проаналізувати як проходило висвітлення дослідження проблеми законодавчого забезпечення національних збройних сил послідовно на етапах Української революції 1917–1921 рр.: Української Народної Республіки (далі – УНР) доби Української Центральної Ради (далі – УЦР) і доби Директорії УНР, Української Держави (Гетьманату П. Скоропадського) та Західно-Української Народної Республіки (далі – ЗУНР).

Щодо публікацій, в яких досліджується проблема організації та діяльності збройних сил УНР доби Центральної Ради, то, незважаючи на те, що військотоворчій тематиці присвя-

чено величезний масив літератури, створеної і вітчизняними, і зарубіжними авторами, майже всі ці праці написані істориками або професійними військовими і стосуються переважно бойових дій українських військових формувань, тобто захисту національної державності України, а історико-правових досліджень про законодавчі засади військового будівництва вказаного періоду на сьогодні створено дуже мало. Фактично національна військова проблематика до початку 1990-х років була об'єктом дослідження лише зарубіжних авторів. Ще у 1920-х – 30-х роках виникло кілька центрів її дослідження в Австрії, Польщі, Франції, Чехословаччині. Ознайомлення з основними публікаціями зарубіжних авторів дає нам підстави стверджувати, що дослідники дійшли висновку, що лідери Центральної Ради, незважаючи на яскраво виражений національно-державницький характер українського військового руху, явно недооцінювали значення національних збройних сил у загальному комплексі державного будівництва. Відірваність від джерельної бази не давала можливості історикам та правознавцям діаспори ґрунтовно дослідити законотворчу діяльність УЦР щодо військового будівництва [2].

В колективній монографії «Військове будівництво в Україні у XX столітті», в якій узагальнюється вивчення цієї проблеми, зроблено більш категоричний, у порівнянні з науковцями діаспори, висновок про «нездатність Центральної Ради вирішити невідкладні проблеми державного будівництва, в тому числі й створити власні збройні сили на новій основі» [3, с. 47].

Серед сучасних вітчизняних правознавців одним з перших до аспекту про законодавчі засади військового будівництва періоду Центральної Ради звернувся О. Мироненко, виокремивши у своїй монографії спеціальну главу «Військове будівництво. Військова політика» [4, с. 241–276]. Досить ґрунтовно автор досліджує діяльність генерального секретарства військових справ, його постанови. Дуже важливим для справи військового будівництва, на думку О. Мироненка, було прийняття 23 листопада 1917 р. Генеральним секретаріатом постанови про проголошення Південно-Західного і Румунського фронту єдиним Українським фронтом, взяття його під своє підпорядкування і переведення українських частин з інших регіонів на Україну, причому все майно колишньої російської армії переходило у власність УНР [4, с. 258–259]. Не менш важливим було прийняте 23 грудня 1917 р. рішення уряду УНР «Про відпустку солдатів-великоросів», яким малось на меті прискорення українізації військових частин шляхом вилучення з них росіян [4, с. 259]. Аналізуються автором і організаційні заходи УЦР по створенню у грудні 1917 р. морського міністерства. Дослідник переконаний, що закон про скасування примусової служби у військовому флоті та деякі інші законодавчі акти і заходи призвели до «практичного руйнування флоту Центральною Радою» [4, с. 270].

Щодо затвердження 17 грудня 1917 р. Статуту української народної армії, то автор вважає, що цей документ відкидав ідею постійного війська і передбачав поступове переформування армії у народну міліцію, що фактично розпочалося з прийняттям 3 січня 1918 р. Центральною Радою закону про утворення Українського народного війська (народної міліції) [4, с. 261–264]. Тобто, колишніх вояк планувалось поступово демобілізувати і у майбутньому взагалі скасувати регулярну армію. О. Мироненко наголошує, що 13 березня всі національні військові формування проголошувались демобілізова-

ними і повинні були бути розпущеними [4, с. 266]. Завершує аналіз правових основ військового будівництва за доби Центральної Ради констатацією, що 25 квітня 1918 р. прийом до війська новобранців було припинено остаточно, а всім призовникам передбачалось видати посвідчення про звільнення їх від військової служби у зв'язку з демобілізацією армії та робить висновок, що «головне керівництво УЦР безвідповідально, особливо у останні два місяці свого існування, ставилось до військового будівництва» [4, с. 276].

Окремі аспекти проблеми висвітлені також у дослідженні О. Копиленка та М. Копиленко. Автори наголошують, що ще у перші місяці діяльності УЦР чітко визначилися два напрями в ставленні до питання про українські національні збройні сили: перший репрезентований військовим клубом ім. Полуботка з М. Міхновським на чолі, який виступав за організацію регулярної української армії як основи майбутньої самостійної України, і другий – представлений тодішніми лідерами Центральної Ради [5, с. 53].

На думку авторів, правові основи військового будівництва були закладені такими законами: «Про одстрочку призова на військову службу і одкомандирування з неї громадян Української Республіки», закон «Про утворення Комітету по демобілізації армії» і, нарешті, 3(16) січня 1918 р. – тимчасовий закон про утворення українського народного війська [5, с. 54]. Автори роблять висновок, що реальні події показали всю ілюзорність подібних планів, тому повернувшись до Києва на початку березня 1918 р. Центральна Рада змінює військову конвенцію, та було вже пізно. Однак, констатують дослідники, «причини загибелі Центральної Ради не варто шукати лише в її прорахунках на військовій ниві – вони тільки доповнили ряд фатальних помилок, що їх припустилася Центральна Рада за свою недовгу історію» [5, с. 54–55]. Зовсім протилежну точку зору висловив з цього приводу В. Ортинський, на думку якого «відмова соціалістичних лідерів Центральної Ради від утворення власної регулярної армії коштувала народів втрати державної незалежності й соборності земель» [6, с. 243].

Що стосується законодавчо-правового забезпечення створення та діяльності збройних сил Української Держави, то як ми вже зазначали на початку статті, науковці діаспори фактично лише побіжно торкалися цієї проблеми, а зосередили основну увагу на бойових діях українського війська, тобто на захисті національної державності України.

Одним з перших вже в умовах незалежності України висвітлив окремі аспекти досліджуваної проблеми О. Мироненко. Вчений наголошує, що якщо керівники Центральної Ради вщент зруйнували армію УНР, то П. Скоропадський, навпаки, з перших днів існування гетьманської влади докладав чимало зусиль, щоб спиратися у своїй діяльності не лише на чужоземні, а й на власні багнети [7, с. 310]. Він звертає увагу на суттєве збільшення асигнувань на розбудову армії, вказує, що організацією армії порядкувало не лише військове міністерство, а й міністерство внутрішніх справ, міністерство фінансів, міністерство шляхів та місцеві органи влади [7, с. 310–312]. Ще одну статтю О. Мироненко присвятив дослідженню військових реформ в Українській Державі [8, с. 53–57]. Автор наголошує, що чималу роль у «правовому» регулюванні розбудовою армії і флоту відігравали органи окупаційної влади, які суворо контролювали питання формування військових частин, їх дислокації, пересування та ін. [8, с. 54].

Порівнюючи процеси військового будівництва за доби Центральної Ради і за доби Української Держави, О. Копиленко та М. Копиленко зазначають, що ілюзорна ідея народної міліції за гетьманства остаточно поступилася місцем програми формування регулярних, професійно підготовлених збройних сил, і незважаючи на те, що німецьке командування поставилося до цих планів без ентузіазму, гетьманська адміністрація зуміла зробити важливі кроки в плані організації майбутньої української армії [5, с. 101]. Як стверджують дослідники, законодавчу базу військового будівництва заклали кілька актів, у тому числі закон «Про загальний військовий обов'язок» від 24 липня 1918 р. (термін служби в піхоті становив два роки, а в кінноті та артилерії – три), закон «Про політично-правове становище служачих військового відомства» від 1 серпня, який позбавляв їх активного й пасивного виборчого права [5, с. 101–102].

Серію публікацій, присвячених військово-будівництву в Українській Державі, здійснив М. Кравчук [9]. Слід зазначити, що автор стисло узагальнює вже відомий матеріал з публікацій попередників, тому інформаційна, а особливо аналітична цінність його публікацій не висока, особливо якщо враховувати постійне перекичування автором прізвищ політичних та військових діячів: наприклад, М. Устимович – став М. Устиновичем, М. Максимів – М. Максимовичем та ін. [10, с. 117–118].

На жаль, в публікаціях М. Кравчука, О. Копиленка та М. Копиленко, як і в більшості істориків права, навіть не згадується про становлення українського державного флоту. Аналіз законодавства про флот Української Держави 1918 р. одним з перших стисло подав у своїй статті «Чорноморський флот за доби останнього гетьманату» О. Мироненко. Він наголошує, що фактично до 11 листопада 1918 р. Чорноморський флот фактично перебував у руках німців, проте вже з перших днів свого гетьманування П. Скоропадський розпочав енергійні заходи, щоб повернути флот Україні: розроблявся закон про флот, асигнувались кошти на відбудову портів, створювався резерв морських старшин, 15 липня з'явилась ухвала про уніформу для українського державного флоту, а 18 липня 1918 р. військово-морське міністерство затвердило новий вимпел та український військово-морський прапор [11, с. 431–433].

Історико-правові аспекти становлення українського державного флоту спробував розкрити у своїй статті І. Іванов [12, с. 84–89]. Він аналізує розроблену П. Скоропадським власну концепцію будівництва флоту, яка базувалась на врахуванні геополітичних, стратегічних та військових факторів. За цією концепцією Крим повинен належати Україні, передбачалось добитися повного передання флоту Україні, збереження офіцерських кадрів, майна, враховуючи гостру нестачу рядового складу флоту, провести його призов на службу восени 1918 р., ввівши загальну військову повинність [12, с. 85].

Ряд аспектів проблеми через призму діяльності правоохоронних органів Української Держави дослідив у своїх статтях, монографії та дисертації О. Тимошук [13]. На думку вченого, підвалини військового будівництва Української Держави заклали закони від 24 липня 1918 р. «Про загальний військовий обов'язок» і від 1 серпня 1918 р. «Про політично-правове становище служачих військового відомства». Їх детальний аналіз, а також дослідження зазначених вище аспектів проблеми викладено автором в його монографії у розділі «Армія в охоронній системі Гетьманату» [14, с. 178–237]. Крім цього, в розділі «Історичні передумови й організаційно-правові засади створення гетьман-

ського охоронного апарату» дослідник ґрунтовно характеризує гетьманську концепцію побудови охоронного апарату і аналізує її нормативне забезпечення [14, с. 75–90]. Варто зазначити, що і в монографії, і в окремих публікаціях О. Тимошук, крім армії, досліджує діяльність цілого ряду інших формувань в охоронній системі Гетьманату.

Щодо дослідження проблеми військового будівництва доби Директорії, то радянська історіографія свідомо перекичувала або замовчувала цю важливу проблему, представники української діаспори зосередили свою увагу на висвітленні власне бойових дій українських військових формувань і лише сучасні вітчизняні дослідники вперше звернули увагу на деякі юридичні аспекти військового будівництва досліджуваної доби. Одними з перших серед істориків права звернулися до цієї проблематики О. Копиленко та М. Копиленко, виокремивши у своїй книзі підрозділ під назвою «Проблеми військового будівництва» [5, с. 161–165]. Дослідники зазначають, що лідери Директорії, на відміну від провідників УЦР, вже не мали жодних сумнівів щодо потрібності Україні збройних сил, здатних боронити її незалежність, в той же час, автори зазначають, що проблеми виникли з визначенням концепції формування української армії, проте з усіх можливих варіантів було обрано найпростіший – масову мобілізацію, про проведення якої було ухвалено відповідний закон від 27 листопада 1918 р. [5, с. 161].

Дослідженню правових аспектів військового будівництва доби Директорії присвятив свою статтю М. Яцюк [15, с. 67–77]. Дослідник наголошує, що перша спроба провести закон про мобілізацію від 27 листопада 1918 р. не мала успіху через відсутність відповідних установ і засобів реалізації, тому 13 січня 1919 р. було ухвалено ще один закон «Про заклик військових до дійсної служби» [15, с. 69]. На думку М. Яцюка, Директорія розгорнула широкомасштабну військову реформу. З метою поповнення збройних підрозділів Головний Отаман 27 вересня 1919 р. видав Універсал про мобілізацію в усіх землях, що перебували в державно-адміністративному підпорядкуванні УНР, відповідно до умов, окреслених у попередніх законодавчих актах. Автор зазначає, що юридична база для проведення призовів до українського війська у вигляді закону від 13 січня 1919 р. позитивно сприяла уніфікації згідно з ним усіх подальших законодавчих актів і наказів з цього приводу [15, с. 70].

Аналізуючи розгортання військової реформи Директорії, М. Яцюк наголошує, що паралельно зі створенням правового підґрунтя мобілізаційної політики йшов надзвичайно важливий процес розроблення і впровадження військових статутів. Аналізуючи Статут внутрішньої служби, автор стверджує, що це було одним з важливих досягнень у справі будовання Збройних Сил УНР, а зазначений статут повністю регламентував внутрішній устрій і взаємовідносини між військовослужбовцями, відтоді стало можливим юридичне існування Наддніпрянської Армії, бо нарешті було закладено підвалини для її будовання на цілком легітимній основі [15, с. 72].

Діяльності Директорії УНР у справі військового будівництва приділили увагу у своїй монографії П. Гай-Нижник та О. Лейберов [18], особливо в підрозділі 2.2 «Практичне формування державної моделі УНР і законотворча діяльність уряду та Директорії під час перебування в Києві» [18, с. 51–57]. Сьогодні, в умовах російсько-української

війни, оцінюючи підлість і підступність політики російської влади, яка, як ми тепер розуміємо, була такою завжди, не можна не дивуватись наївності і, на жаль, недалекоглядності поглядів Голови Директорії В. Винниченка, який свято вірив, що з більшовиками можна домовитися і «порозумітися». Автори наголошують, що «В. Винниченко довгий час докладав зусиль, аби досягти порозуміння з радянською Росією. Однак С. Петлюра рішуче вимагав оголошення війни РСФРР і 16 січня 1919 р., коли «червоні» вже володіли Харковом та Черніговом й вийшли до Полтави, війну радянській Росії було таки оголошено. С. Петлюра, який з самого початку свого членства в Директорії завідував військовими справами і не рахувався з думкою військового міністра УНР, відтепер отримав одноосібну владу над армією, в справі якої не могли втручатися не лише міністри, а навіть й члени Директорії» [18, с. 56]. З висоти сьогодення можна лише уявити в яких неймовірно складних умовах доводилося діяти С. Петлюрі, адже як доречно звертають свою увагу П. Гай-Нижник та О. Лейберов, «цьому певною мірою сприяла й невизначеність (нерішучість) політичного проводу республіки. Так, для голови Директорії трудовий принцип залишався якщо не тотожним, то близьким до радянського принципу, в усякому разі не був ворожим йому. То ж для нього переговори з Росією були не соломинкою, за яку хапається потопаючий, а принциповою лінією на єднання новонародженої народної влади (хай у дещо відмінних конкретних втіленнях) проти сил старого світу – проти імперіалізму» [18, с. 56].

Окремі аспекти проблеми правових основ військового будівництва за доби Директорії УНР висвітлено в монографії [9] та серії статей М. Кравчука. Особливий інтерес викликає одна з його публікацій, безпосередньо присвячена висвітленню розбудови армії у період Директорії [16, с. 54–63]. Щодо характеристики автором правових підстав для проведення мобілізації, то точка зору М. Кравчука співпадає з наведеною нами вище констатацією М. Яцюка [15, с. 57]. Термін «Збройні Сили», а не «Армія» у назві статті зобов'язує автора проаналізувати діяльність всіх складових цієї інституції, а не тільки армії, проте про законодавство, що стосувалось розбудови та діяльності військово-морського флоту автором не сказано жодного слова.

Досить стисло проаналізовано закон про флот УНР за доби Директорії О. Мироненком [17, с. 205–207]. Дослідник зазначає, що тимчасовий закон про військовий флот УНР Директорія ухвалила 25 січня 1919 р. Всі інституції флоту УНР мали користуватися Зведенням морських постанов Російської імперії видання 1913 року з усіма наступними змінами та доповненнями, якщо вони не суперечили законодавству УНР. Як зазначає О. Мироненко, 26 січня 1919 р. Директорія ухвалила закон про поповнення армії і флоту УНР призовниками, а також закон про організацію військово-морських сил на побережжі Чорного моря [17, с. 206]. Проте, невдовзі Південь України було окуповано загарбниками і більшість положень цих законів Директорії залишились нереалізованими.

Своєрідним узагальнюючим дослідженням, що безпосередньо стосується власне історико-правових аспектів становлення українського флоту, є стаття І. Іванова [12, с. 81–91], проте виклад матеріалу про добу Директорії УНР здійснено автором лише фрагментарно. Є всі підстави стверджувати, що цей аспект проблеми все ще залишається малодослідженим.

На завершення з'ясуємо ступінь вивчення проблеми на матеріалах Західно-Української Народної Республіки. Досить ґрунтовно, на нашу думку, розглядає найважливіші правові аспекти військового будівництва в ЗУНР В. Ортинський. Автор наголошує, що було створено юридично-правовий ґрунт для енергійної та цілеспрямованої розбудови збройних сил республіки, які від самого початку отримали назву Галицька Армія (з липня 1919 р. – Українська Галицька Армія (УГА)), було широко застосовано закони, кодекси, статuti та інші нормативні акти, що стосувались колишньої австро-угорської армії, чия школа пройшла більшість українських вояків, до роботи залучено військових фахівців. Як окремий аспект аналізує В. Ортинський правові засади діяльності Польової жандармерії, створеної у Галицькій армії на початку грудня 1918 р. Дослідник наголошує, що Польова жандармерія була органом безпеки воєнного часу, виконувала військово-поліцейські функції у місцях розташування й передислокації армії, а головним її завданням було збереження ладу і спокою в місцях дислокації та руху війська, збір і охорона військового майна, особливо зброї та набоїв, попередження диверсійних акцій на залізничних шляхах, мостах та лініях зв'язку, протидія дезертирству, супроводження конвоїв і кур'єрів, інколи вона виконувала також обов'язки Державної жандармерії (боротьба зі шпигунством, саботажем і ворожою пропагандою) там, де її підрозділів не було [6, с. 274–275]. До речі, питання про повноваження і завдання Польової жандармерії є дискусійним в історико-правовій літературі, наприклад М. Кравчук обмежує її завдання лише боротьбою з дезертирством [9, с. 192], а точка зору В. Ортинського співпадає з поглядами В. Сідака [21, с. 191–193]. У висновках В. Ортинський наголошує, що є питання, які вимагають додаткового дослідження, зокрема вивчення практичного досвіду військового будівництва в ЗУНР і підготовки військових кадрів в УГА, [6, с. 309]. До речі, свідченням того, що дослідники звертають увагу на вивчення малодосліджених аспектів проблеми, є захист дисертації В. Кирея, присвяченої авіації УГА [22].

Законодавче забезпечення військового будівництва в ЗУНР ґрунтовно досліджено В. Кульчицьким, Б. Тищанком та О. Вівчаренком. На думку авторів, ці процеси було започатковано зверненнями УНРади від 1, 2 та 3 листопада 1918 р., в яких закликалось все чоловіче населення краю стати добровільно зі зброєю в руках на захист своєї держави [19, с. 194–195]. Аналізуючи інші нормативно-правові акти УНРади та Державного секретарства військових справ, автори прослідковують еволюцію структури УГА, зазначають, що вона постійно удосконалювалась та розширювалась (наприклад, було організовано повітряні сили, саперний кіш та ін.). Значну увагу дослідники приділяють наказу ДСВС від 4 лютого 1919 р. «Про організацію духівництва Українського війська» [19, с. 197–198]. Дослідники здійснили спробу стисло охарактеризувати законодавство, що стосувалось найважливіших аспектів військового будівництва в ЗУНР. Проте, варто наголосити й на деяких суттєвих недоліках цього дослідження. Так, автори, досліджуючи законодавче забезпечення процесу формування і діяльності збройних сил ЗУНР, нерідко замість аналізу, стисло огляду чи хоча б загальної характеристики нормативно-правових актів обмежуються лише констатацією факту їх прийняття чи підготовки, якщо мова йде

про проєкт документу. Значна частина законодавчих актів, про які йде мова у дослідженні, на жаль, безіменні. Нарешті, більшість посилань на джерело інформації є «глухими», так як в тексті назва нормативно-правового акту не подається, а в посиланні зазначено лише або назву архіву, або газети, журналу чи збірника документів, де він опублікований, що, на жаль, не дає змоги з'ясувати чи мова йде про законодавчі, чи підзаконні акти, викликає неоднозначне ставлення до процитованого матеріалу, його сутності та важливості, а, отже, значно зменшує наукову та інформаційну цінність дослідження.

Зовсім інший підхід до висвітлення проблеми Б. Тищик успішно здійснив в окремому підрозділі своєї монографії, в якому, поряд з іншими, досліджує також і проблему організації збройних сил ЗУНР [20, с. 204–226]. В основу цього підрозділу покладено матеріал, написаний у співавторстві з В. Кульчицьким та О. Вівчаренком, що вміщено до виданої у 2001 р. колективної монографії, проаналізованої нами вище. Б. Тищик суттєво доповнив попередню публікацію матеріалом про законодавче забезпечення військового судочинства, про діяльність та організаційну структуру Державного секретарства військових справ. Слід зазначити, що дана публікація Б. Тищика є, на нашу думку, одним з найгрунтовніших історико-правових досліджень, що стосуються законодавчого забезпечення військового будівництва в ЗУНР, в якому знайшли своє стисле відображення найважливіші аспекти проблеми.

Висновки. Стислий історіографічний аналіз наукового доробку істориків та правознавців, що стосується законодавчого забезпечення національного військового будівництва за доби Української революції 1917–1921 рр. дає підстави констатувати, що в цілому основні аспекти проблеми висвітлені в літературі достатньо ґрунтовно. Більшість дослідників дійшли висновку, що фактична відмова соціалістичних лідерів Центральної Ради від утворення власної регулярної армії коштувала народові втрати державної незалежності й соборності земель. Інші українські уряди революційної доби намагались виправити складну ситуацію, але час було втрачено. Можна констатувати, що ще й сьогодні є аспекти, які залишаються дискусійними і вимагають додаткового дослідження, зокрема вивчення практичного досвіду військового будівництва в ЗУНР, підготовки військових кадрів в УГА, а також становлення українського флоту за доби Директорії УНР.

Література:

1. Красніцький А. В. Українська державність 1917–1921 років в історико-правових дослідженнях: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01: Андрій Володимирович Красніцький: Київський нац. ун-т імені Тараса Шевченка. К., 2013. 286 с.
2. Більш ґрунтовно про це див.: Капелюшна М. В. (Чубата М. В.) Історико-правові дослідження законодавчих засад державного будівництва в Україні (1917–1921 рр.): аналітичний огляд наукового доробку правознавців української діаспори. *Часопис Київського університету права*. К., 2013. Вип. 2. С. 61–66.
3. Військове будівництво в Україні у ХХ столітті: історичний нарис, події портрети. Київ: «Ін Юре», 2001. 448 с.
4. Мироненко О. М. Військове будівництво. Військова політика. Світоч української державності. Політико-правовий аналіз діяльності Центральної Ради. К., 1995. С. 241–276.

5. Копиленко О. Л., Копиленко М. Л. *Держава і право* України. 1917–1920. К.: Либідь, 1997. 208 с.
6. Оргинський В. Л. Силлові структури Західно-Української Народної Республіки. Львів, 2004. 368 с.
7. Мироненко О. Розбудова національного війська режимом П. Скоропадського. Історико-політичні уроки української державності. Енциклопедичний словник. Київ – Донецьк, 1998. С. 310–312.
8. Мироненко О. Військові реформи в Українській Державі. Українське державотворення: невитребуваний потенціал: Словник-довідник. К.: Либідь, 1997. С. 53–57.
9. Кравчук М. В. Правові основи будівництва Національних Збройних Сил України в 1914–1993 рр. (Орг. структура, штати): Історико-правове дослідження. Івано-Франківськ: Плай, 1997. 292 с.
10. Кравчук М. Юридичне оформлення Гетьманату та організація його військових структур. *Підприємництво, господарство і право*. 2008. №11. С. 117–122.
11. Мироненко О. Чорноморський флот за доби останнього гетьманату. Мала енциклопедія етнодержавознавства. К.: Довіра: Генеза, 1996. С. 431–433.
12. Иванов И. В. Борьба Украины за Черноморский флот 1917–1921 гг. (историко-правовой аспект). *Вісник Університету внутрішніх справ*. Харків, 1999. Вип. 7. Ч. 2. С. 81–91.
13. Тимошук О. В. Охоронний апарат Української Держави (квітень – грудень 1918 р.): історико-правове дослідження: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01: Олександр Валентинович Тимошук; Одеська нац. юрид. академія. Одеса, 2000. 436 с.
14. Тимошук О. Охоронний апарат Української Держави (квітень – грудень 1918 р.). Монографія. Харків: Вид-во Ін-ту внутр. справ, 2000. С. 178–237.
15. Яцюк М. В. Деякі юридичні аспекти розбудови армії УНР доби Директорії (жовтень 1918 – грудень 1919 рр.). *Вісник Харківського університету*. Харків: Основа, 1998. № 401. С. 67–77.
16. Кравчук М. Збройні Сили України у період Директорії (1918–1920 рр.). *Актуальні проблеми правознавства*. Тернопіль, 2000. Вип. 1. С. 54–63.
17. Мироненко О. Закон про флот УНР 1919 р. Українське державотворення: невитребуваний потенціал: Словник-довідник. К.: Либідь, 1997. С. 205–207.
18. Гай-Нижник П., Лейберов О. УНР у період Директорії: пошук моделі державного устрою (кінець 1918–1919 рр.). Ніжин: Видавель ПП Лисенко М. М., 2013. 212 с.
19. Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923: Історія. Івано-Франківськ: Сіверсія, 2001. 628 с.
20. Тищик Б. Й. Західно Українська Народна Республіка (1918–1923). Історія держави і права. Львів: Тріада плюс, 2004. 392 с.
21. Сідак В. С. Національні спецслужби в період Української революції 1917–1921 рр. (невідомі сторінки історії): Монографія. К.: Альтернативи, 1998. 320 с.
22. Кирея В. В. Авіація Української Галицької Армії (1918–1920): дис. ... канд. іст. наук: 20.02.22 – військова історія: Кирея Віктор Васильович; Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2017. 224 с.

Chubata M. Legal Foundations of National Military Construction During Key Stages of the Ukrainian Revolution of 1917–1921: A Historiographical Aspect

Summary. The article provides a historiographical overview of the scholarly contributions of legal experts and historians dedicated to studying the problem of legislative support for the organization and development of the Ukrainian army and navy during the key stages of the Ukrainian Revolution of 1917–1921: the Ukrainian People's Republic under the Central Rada and the Directory of the UPR, the Ukrainian State (Hetmanate of P. Skoropadskyi), and the West Ukrainian People's Republic. It is emphasized that studying the multifaceted experience

of the Ukrainian governments during the revolutionary period in the formation and reform of national armed forces is of not only theoretical but also practical significance, as the analysis and understanding of the reasons for Ukraine's failures in the fight against the Russian aggressor will help avoid their recurrence in modern conditions and in the future. The author draws attention to the fact that, until the early 1990s, the national military issue was primarily researched by foreign authors. It is noted that in the 1920s and 1930s, several centers of research on this issue emerged in Austria, Poland, France, and Czechoslovakia. Familiarization with the key publications of foreign authors allows the author to assert that the leaders of the Ukrainian Central Rada, despite the distinctly national-state nature of the Ukrainian military movement, clearly underestimated the importance of national armed forces in the overall framework of state-building. According to the author, the disconnection from primary sources prevented historians and legal experts in the diaspora from thoroughly investigating the lawmaking activities of the Central Rada regarding military construction. The article highlights that, in the early months of the Central Rada's activities, two

approaches to the question of Ukrainian national armed forces clearly emerged: the first was represented by the military club named after Polubotko, led by M. Mikhnovskyi, which advocated for the organization of a regular Ukrainian army as the foundation of a future independent Ukraine; and the second was represented by the then leaders of the Central Rada, M. Hrushevskyi and V. Vynnychenko. The article explores the peculiarities of how scholars have addressed the legal support for the development of national armed forces during the Hetmanate of Pavlo Skoropadskyi, the Directory of the UPR, and the West Ukrainian People's Republic. In addition to examining how scholars have highlighted key aspects of legislative support for the development of the army, the author also provides a brief historiographical analysis of the legal foundations for the establishment of the Ukrainian navy. The conclusion identifies controversial and under-researched aspects of the issue that require further in-depth study and generalization.

Key words: legislation, armed forces, military, army, navy, Ukrainian Revolution of 1917–1921, national statehood, historiography.

*Бондар Д. В.,**кандидат наук з державного управління, ректор
Львівського державного університету безпеки життєдіяльності*

ОСОБЛИВОСТІ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ У СФЕРІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ БЕЗПЕКИ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ ТА ЦИВІЛЬНОГО ЗАХИСТУ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Анотація. Наукова публікація присвячена дослідженню особливостей адміністративно-правового регулювання у сфері забезпечення безпеки життєдіяльності та цивільного захисту в умовах воєнного стану.

Зазначається, що сучасний стан адміністративно-правового регулювання питань цивільного захисту та забезпечення безпеки життєдіяльності в умовах воєнного стану є задовільним, адже навіть поведінка громадян під час повітряної тривоги не є обов'язковою.

Проаналізовано стан нормативно-правового регулювання у сфері реагування держави на надзвичайні ситуації державного рівня, включаючи організацію оповіщення про загрозу виникнення або виникнення надзвичайних ситуацій та організацію зв'язку у сфері цивільного захисту, функціонування єдиної державної системи цивільного захисту, планування реагування на надзвичайні ситуації тощо.

Сформульовано висновок про необхідність детального адміністративно-правового регулювання використання інформаційних технологій у сфері забезпечення безпеки життєдіяльності в цілому та в єдиній державній системі цивільного захисту зокрема. Запропоновано регламентувати розробку та порядок функціонування перспективного мобільного застосунку «Надзвичайна ситуація», за допомогою якого буде створено бази добровольців – громадян, які готові в будь-який час доби виїхати на місце ліквідації надзвичайної ситуації та її наслідків, з урахуванням їх місцезнаходження (геолокації) на час виникнення надзвичайної ситуації.

Також запропоновано розробити та прийняти постанову Кабінету Міністрів України щодо обов'язкових дій керівництва та працівників підприємств, установ та організації незалежно від форми власності при оголошенні повітряної тривоги, а також щодо обов'язкової поведінки фізичних осіб в публічних місцях під час повітряної тривоги. Крім того, пропонується внести зміни до Кодексу України про адміністративні правопорушення щодо встановлення адміністративної відповідальності за невиконання обов'язкових дій під час повітряної тривоги.

Ключові слова: безпека життєдіяльності, цивільний захист, інформаційні технології, адміністративне регулювання, публічна адміністрація, воєнний стан, повітряна тривога, мобільний застосунок, добровольці.

Постановка проблеми. Питання забезпечення безпеки життєдіяльності та цивільного захисту набувають особливої актуальності в умовах воєнного стану, адже до загроз природного, техногенного та соціального характеру додаються загрози воєнного характеру. До останніх слід віднести можливість ура-

ження цивільного населення прямими артилерійськими або ракетно-бомбовими ударами (включаючи результати атак ударними безпілотними літальними апаратами), осколками снарядів, бомб та ракет, а також фрагментами об'єктів навколишньої обстановки, які прийняли на себе основний удар (фрагментами цегли, бетону, дерев, скла тощо). Також до воєнних загроз слід віднести мінну небезпеку, адже навіть після припинення бойових дій саме цивільне населення часто потерпає від випадкового контакту з мінами та боєприпасами, які не розірвалися. Особливу загрозу становлять міни замасковані під об'єкти природного світу, побутові речі, іграшки тощо.

До особливо небезпечних загроз воєнного характеру слід віднести використання ворожими силами касетних або запалювальних снарядів (боєприпасів), отруйних речовин, тобто хімічної зброї, а також біологічної та ядерної зброї. Використання перелічених видів зброї має за мету завдати максимального ураження живій силі противника, проте якщо збройне протистояння відбувається на території населених пунктів, використання вказаних засобів ураження завдає максимальної шкоди саме цивільному населенню, чому зокрема ядерну зброю називають зброєю масового знищення.

Враховуючи вищезазначене, цивільний захист населення в умовах воєнного стану має виходити на вищий рівень готовності, а органи публічної адміністрації зобов'язані залучати всі сили та засоби цивільного захисту для запобігання негативному впливу чинників воєнного характеру та ліквідації наслідків надзвичайної ситуації, спричиненої застосуванням відповідної зброї.

Воєнний стан прямо впливає і на забезпечення безпеки життєдіяльності в цілому. Адже в результаті бойових дій часто залишається зруйнована інфраструктура з пошкодженими комунікаціями, що становить окрему загрозу життю та здоров'ю населення. Наприклад, обірвані в результаті обстрілів лінії електропередачі можуть стати причиною ураження струмом цивільних осіб, які опиняться в радіусі дії відповідних негативних факторів.

Особливий характер загроз, чинників воєнного характеру вимагає й особливого підходу до адміністративно-правового регулювання окремих питань забезпечення цивільного захисту та безпеки життєдіяльності в цілому. Так, окремої правової регламентації потребують Базові правила безпеки під час війни, Правила безпеки на звільнених територіях, Порядок дій під час повітряної тривоги (ракетної небезпеки чи небезпеки артобстрілів).

Вищезазначене обумовлює актуальність, а також теоретичну та практичну значимість дослідження особливостей адміністра-

тивно-правового регулювання у сфері забезпечення безпеки життєдіяльності та цивільного захисту в умовах воєнного стану.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанням забезпечення безпеки життєдіяльності приділяють увагу науковці різних спеціальностей, зокрема фахівці у сферах природничих, технічних, гуманітарних наук. З останніх досліджень присвячених вказаній тематиці варто виділити роботи таких відомих науковців як Ф. Апшай, Т. Гринюк, К. Марченко, О. Оришака, О. Остапенко, О. Халак, О. Хитра, О. Чекигін та інші дослідники.

Із наукових праць, присвячених дослідженню зарубіжного досвіду із запобігання та ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій, слід виділити публікації таких відомих науковців як С. Говорун, І. Прошин, Є. Мороз, М. Близнюк, В. Печиборщ, М. Михайловський, В. Кушнір, В. Вороненко, Р. Приходько та О. Яценко.

Проте, особливості адміністративно-правового регулювання у сфері забезпечення безпеки життєдіяльності та цивільного захисту в умовах воєнного стану ще не були предметом окремого наукового аналізу, що актуалізує необхідність підготовки даної публікації.

Постановка завдання. Метою публікації є дослідження особливостей адміністративно-правового регулювання у сфері забезпечення безпеки життєдіяльності та цивільного захисту в умовах воєнного стану.

Методологія даної публікації об'єднує три групи методів наукового пошуку. Першу групу складають філософські методи дослідження, а саме, метод діалектики, його закони та прийоми, а також метод метафізики. Серед загальнонаукових методів дослідження (друга група методів) більшою мірою застосовуються прийоми логіки (аналіз, синтез, дедукція, індукція, порівняння), системний та структурно-функціональний методи. Третю групу складають спеціально-юридичні методи дослідження, серед яких більшою мірою застосовується формально-юридичний метод та метод юридичного моделювання, а також методологія порівняльного правознавства.

В процесі даного дослідження також активно застосовуються антропологічний, цивілізаційний, телеологічний та синергетичний наукові підходи.

Виклад основного матеріалу. Сучасний стан адміністративно-правового регулювання питань цивільного захисту та забезпечення безпеки життєдіяльності в цілому в умовах воєнного стану є задовільним, адже навіть поведінка громадян під час повітряної тривоги не є обов'язковою. Є тільки рекомендації або формальні накази покинути приміщення та прямувати до найближчого укриття. Внаслідок такого формального ставлення результатом ворожих обстрілів часто стають цивільні особи, які ігнорують сигнали повітряної тривоги та попередження про небезпеку.

Ключову роль в ліквідації наслідків ворожих обстрілів відіграє Державна служба України з надзвичайних ситуацій, яка здійснює безпосереднє керівництво діяльністю єдиної державної системи цивільного захисту.

Науковці зазначають, після підписання Президентом України 24 лютого 2022 року Указу № 64/2022 «Про введення воєнного стану в Україні» система цивільного захисту України повинна була працювати у нових реаліях. Небезпечні умови роботи рятувальників вимагали нових, особливих підходів до вирішення проблем по забезпеченню цивільного захисту

в період воєнного стану. Головне завдання – безпека самих рятувальників при виїзді на виклики, під час гасіння пожеж на об'єктах критичної інфраструктури. В зону воєнних дій потрапили хімічно небезпечні об'єкти та об'єкти, де знаходяться радіоактивні речовини. Крім того, суттєво підвищилась потенційна загроза використання хімічної або ядерної зброї. Звичайно, вся територія бойових дій, а це – сотні тисяч квадратних кілометрів, піддалась забрудненню різноманітними вибухонебезпечними предметами. І основною роботою на звільнених територіях є саме розмінування та видалення вибухонебезпечних предметів. Потужні удари ворога по об'єктах енергетики призвели до масштабних блекаутів по всій території країни, з наслідками від яких постійно доводиться боротися [2, с. 11].

За результатами узагальнення позитивного досвіду організації цивільного захисту була підготовлена колективна монографія «Особливості цивільного захисту в умовах воєнного конфлікту», в якій зібрано унікальний досвід рятувальників України з організації цивільного захисту населення в умовах воєнних дій [2].

Н. Клименко також зазначає, що Єдина державна система цивільного захисту з 24 лютого 2022 року функціонувала одночасно у двох режимах: режимі надзвичайної ситуації, встановленому з метою ліквідації наслідків медико-біологічної надзвичайної ситуації природного характеру державного рівня і забезпечення санітарного й епідемічного благополуччя населення, та перебувала у готовності до виконання завдань за призначенням в особливий період, у тому числі у воєнний час, з урахуванням особливостей, що визначаються згідно з нормами міжнародного гуманітарного права, законами України «Про правовий режим воєнного стану» та «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію». На її територіальні та функціональні підсистеми й сили цивільного захисту покладалася ліквідація наслідків надзвичайних ситуацій, які відбувалися не тільки в повсякденних умовах, в умовах режиму надзвичайної ситуації та карантину, а й під час воєнного стану [1, с. 227].

Таким чином, особливістю адміністративно-правового регулювання у сфері забезпечення безпеки життєдіяльності та цивільного захисту в умовах воєнного стану є його здійснення у умовах відповідного правового режиму на підставі, на виконання та у відповідності до спеціальних законів України, якими врегульовано питання функціонування органів публічної адміністрації та суспільства в цілому в умовах правового режиму воєнного стану, а також питання мобілізаційної підготовки та мобілізації в Україні, здійснення мобілізаційних заходів.

У відповідності до ч. 4 ст. 8 Кодексу цивільного захисту України, додатковими завданнями єдиної державної системи цивільного захисту у період дії воєнного стану є: оповіщення органів управління та сил цивільного захисту єдиної державної системи цивільного захисту, а також населення про загрозу застосування чи застосування засобів ураження; введення в дію та реалізація планів цивільного захисту на особливий період; приведення органів управління та сил цивільного захисту, пунктів управління, систем зв'язку та оповіщення у готовність до дій в умовах особливого періоду; організація та проведення рятувальних та інших невідкладних робіт, ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій, які виникли внаслідок воєнних (бойових) дій, у тому числі із застосуванням засобів ураження; переведення органів управління і сил цивільного захисту на штати воєнного часу; розгортання спеціальних формувань, призна-

чених для виконання окремих завдань цивільного захисту на територіях та в населених пунктах, віднесених до груп цивільного захисту, та на об'єктах суб'єктів господарювання, віднесених до категорій цивільного захисту; визначення населених пунктів та районів, що потребують проведення гуманітарного розмінування, маркування небезпечних ділянок, проведення очищення (розмінування) територій; уточнення потреби в захисних спорудах для укриття населення та приведення у готовність усіх об'єктів фонду захисних споруд цивільного захисту, забезпечення цілодобового доступу до таких об'єктів; організація будівництва захисних споруд цивільного захисту, споруд подвійного призначення та виготовлення (монтажування) первинних (мобільних) і облаштування найпростіших укриттів, а також (у разі потреби) відновлення пошкоджених (зруйнованих) об'єктів фонду захисних споруд цивільного захисту; здійснення заходів із забезпечення захисту джерел водопостачання; здійснення заходів із забезпечення сталої роботи або безаварійної зупинки суб'єктів господарювання, забезпечення живучості об'єктів критичної інфраструктури, призначених для життєзабезпечення населення; здійснення постійного радіаційного та хімічного спостереження; здійснення заходів щодо підвищення рівня протипожежного захисту об'єктів та територій; підготовка до роботи органів з евакуації, уточнення документації щодо організації та проведення евакуації населення та матеріальних і культурних цінностей; здійснення заходів з підготовки інфраструктури безпечних районів до прийому евакуйованого населення та матеріальних і культурних цінностей, організація забезпечення життєдіяльності евакуйованого населення та розміщення матеріальних і культурних цінностей; проведення (у разі потреби) за окремим рішенням Кабінету Міністрів України, відповідних місцевих органів виконавчої влади (військових адміністрацій) евакуації населення та матеріальних і культурних цінностей з районів можливих бойових дій у безпечні райони; навчання населення способами захисту від наслідків надзвичайних ситуацій, спричинених застосуванням засобів ураження; відновлення та підтримання громадського порядку в населених пунктах та на територіях, що зазнали впливу засобів ураження; виконання інших завдань та заходів, передбачених планами цивільного захисту на особливий період [3].

Крім того, у відповідності до ч. 17 ст. 32 Кодексу цивільного захисту України, у період дії воєнного стану військовими адміністраціями відповідно до вимог ст. 8 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» встановлюється порядок використання за призначенням об'єктів фонду захисних споруд цивільного захисту, що визначає особливості використання об'єктів усіх форм власності для укриття населення. Зазначений порядок повинен передбачати вимоги щодо приведення будівель, споруд чи їх окремих частин у готовність до використання за призначенням відповідно до встановлених законодавством вимог щодо утримання та експлуатації об'єктів фонду захисних споруд цивільного захисту, а також забезпечення цілодобового безперешкодного доступу до них населення за відповідними сигналами цивільного захисту.

З урахуванням вимог цього порядку центральні органи виконавчої влади, інші органи державної влади, місцеві державні адміністрації та органи місцевого самоврядування, суб'єкти господарювання та інші юридичні особи встановлюють порядок використання населенням (працівниками) об'єк-

тів фонду захисних споруд цивільного захисту, що належать до сфери їх управління або перебувають у їх власності [3].

Таким чином, особливість адміністративно-правового регулювання у сфері забезпечення безпеки життєдіяльності та цивільного захисту в умовах воєнного стану полягає, у тому числі, в підготовці та прийнятті суб'єктами владних повноважень підзаконних (відомчих) нормативно-правових актів, якими врегульовуються окремі питання організації та функціонування єдиної державної системи цивільного захисту в умовах воєнного стану: порядок дій у випадку оголошення повітряної тривоги, порядок використання населенням (працівниками) об'єктів фонду захисних споруд цивільного захисту, прийняття окремого рішення про евакуацію населення та матеріальних і культурних цінностей з районів можливих бойових дій у безпечні райони тощо.

Як правило, такими підзаконними (відомчими) нормативно-правовими актами є накази, тобто розпорядчі документи, які видають керівники підприємств, організацій, установ, які діють одноосібно (у відповідності до принципу єдиноначальності при персональній відповідальності за результати управлінської діяльності) в межах своїх повноважень (на підставі, на виконання та у відповідності до законодавства України) задля вирішення основних і оперативних завдань (досягнення мети публічного управління в конкретній ситуації).

Положення про єдину державну систему цивільного захисту затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 9 січня 2014 р. № 11.

У відповідності до п. 23 вказаного Положення, в особливий період єдина державна система цивільного захисту функціонує відповідно до вимог Кодексу цивільного захисту України та з урахуванням особливостей, що визначаються згідно із Законами України «Про правовий режим воєнного стану», «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію», а також іншими нормативно-правовими актами [4].

Переведення єдиної державної системи цивільного захисту у режим функціонування в умовах особливого періоду здійснюється відповідно до актів Президента України, Кабінету Міністрів України, планів цивільного захисту на особливий період.

З моменту оголошення рішення про мобілізацію (крім цільової) або доведення його до виконавців стосовно прихованої мобілізації чи введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях єдина державна система цивільного захисту переводиться у режим функціонування в умовах особливого періоду в повному обсязі або у межах відповідних регіонів (п. 25 Положення про єдину державну систему цивільного захисту) [4].

Причому передбачено, що підготовка єдиної державної системи цивільного захисту до виконання завдань цивільного захисту в умовах особливого періоду здійснюється завчасно у мирний час, а виконання завдань цивільного захисту під час функціонування єдиної державної системи цивільного захисту в умовах особливого періоду здійснюється у взаємодії з відповідним військовим командуванням [4].

Таким чином, ще однією особливістю адміністративно-правового регулювання у сфері забезпечення безпеки життєдіяльності та цивільного захисту в умовах воєнного стану є взаємодія із відповідним військовим командуванням в процесі прийняття рішень.

Наприклад, в умовах воєнного стану рішення про проведення обов'язкової евакуації в примусовий спосіб дітей з їх

батьками (або особами, які їх замінюють, або іншими законними представниками) з окремого населеного пункту в місцевості, де ведуться бойові дії, приймають обласні військові адміністрації за погодженням з органами військового командування на відповідній території та Координаційним штабом з питань проведення обов'язкової евакуації населення.

До правових засад адміністративно-правового регулювання у сфері забезпечення безпеки життєдіяльності та цивільного захисту в умовах воєнного стану також слід віднести Положення про організацію оповіщення про загрозу виникнення або виникнення надзвичайних ситуацій та організації зв'язку у сфері цивільного захисту, затверджене постановою Кабінету Міністрів України від 27 вересня 2017 р. № 733 [5].

Вказане Положення визначає порядок організації оповіщення органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій, органів управління і сил цивільного захисту та населення про загрозу виникнення або виникнення надзвичайних ситуацій, їх подальшого інформування з метою вжиття заходів безпеки, забезпечення зв'язком органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування у разі загрози виникнення або виникнення надзвичайних ситуацій та ліквідації їх наслідків, а також забезпечення функціонування апаратури і технічних засобів оповіщення та технічних засобів електронних комунікацій. Дія цього Положення поширюється на центральні і місцеві органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування, операторів електронних комунікацій, аудіальні чи аудіовізуальні медіа, а також підприємства, установи, організації незалежно від форми власності і господарювання [5].

У відповідності до п. 30-1 Положення про організацію оповіщення про загрозу виникнення або виникнення надзвичайних ситуацій та організації зв'язку у сфері цивільного захисту, після отримання інформації про загрозу виникнення або виникнення надзвичайних ситуацій воєнного характеру від чергових змін пунктів управління органів військового управління Збройних Сил України оперативно-чергова служба на пункті управління ДСНС негайно засобами загальнодержавної автоматизованої системи централізованого оповіщення здійснює оповіщення центральних органів виконавчої влади, що створюють функціональні підсистеми єдиної державної системи цивільного захисту, Ради міністрів Автономної Республіки Крим, обласних, Київської та Севастопольської міських держадміністрацій, територіальних органів ДСНС через відповідні оперативно-чергові (чергові), оперативно-диспетчерські служби [5].

Крім того, згідно п. 31-1 вказаного Положення, після отримання інформації про загрозу виникнення або виникнення надзвичайних ситуацій воєнного характеру засобами загальнодержавної автоматизованої системи централізованого оповіщення або від чергових змін пунктів управління органів військового управління Збройних Сил України оперативно-чергова (чергова) служба, що здійснює оповіщення в разі загрози виникнення або виникнення надзвичайної ситуації на регіональному (місцевому) рівні, негайно засобами територіальної автоматизованої системи централізованого оповіщення (місцевої автоматизованої системи централізованого оповіщення) здійснює оповіщення місцевих органів виконавчої влади (органів місцевого самоврядування), підприємств, установ, організацій, органів управління та сил цивільного захисту і населення [5].

Важливим є використання інформаційних технологій для оповіщення органів виконавчої влади, органів місцевого

самоврядування, підприємств, установ, організацій, органів управління і сил цивільного захисту та населення про загрозу виникнення або виникнення надзвичайних ситуацій. До таких технологій слід віднести використання мобільного застосунок «Повітряна тривога».

Проте, як вже було зазначено вище, проблемним питанням залишається відповідальність суб'єктів владних повноважень, юридичних та фізичних осіб за ігнорування, зокрема, сигналів повітряної тривоги та попередження про підвищену небезпеку ракетних обстрілів.

Як правило, поведінка працівників підприємств, установ та організацій в таких випадках регламентована внутрішніми наказами керівників, які мають формально-рекомендаційний характер і тому, як правило, не виконуються.

Як результат, жертвами ракетно-бомбових ударів, а також атак ударних безпілотних літальних апаратів стає все більша кількість цивільного населення.

Враховуючи вищезазначене, вбачається доцільним регламентувати обов'язкові дії керівництва та працівників підприємств, установ та організації незалежно від форми власності при оголошенні повітряної тривоги, а також обов'язкову поведінку фізичних осіб в публічних місцях під час повітряної тривоги на рівні постанови Кабінету Міністрів України, а також доповнити Кодекс України про адміністративні правопорушення окремою статтею, яка буде передбачати адміністративну відповідальність за недотримання порядку поведінки в публічних місцях під час повітряної тривоги.

Правові засади адміністративно-правового регулювання у сфері забезпечення безпеки життєдіяльності та цивільного захисту в умовах воєнного стану включають також План реагування на надзвичайні ситуації державного рівня, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 14 березня 2018 р. № 223 [6].

План реагування на надзвичайні ситуації державного рівня розроблено для впорядкування та координації дій органів державної влади, органів місцевого самоврядування, органів управління та сил цивільного захисту, суб'єктів господарювання, спрямованих на ліквідацію наслідків та надання допомоги постраждалим, у разі загрози виникнення або виникнення надзвичайної ситуації [6].

Вказаний План призначений для: оперативного реагування органів управління та сил цивільного захисту, запобігання загибелі людей, зменшення матеріальних втрат та організації першочергового життєзабезпечення постраждалих; організації управління, взаємодії та інформування органів управління та сил цивільного захисту, які залучаються до ліквідації наслідків надзвичайної ситуації; визначення послідовності та обсягів організаційних і практичних заходів із реагування на надзвичайну ситуацію та ліквідацію її наслідків, строків виконання, відповідальних виконавців та необхідних для цього ресурсів. План реалізується шляхом: інформування та оповіщення про загрозу виникнення або виникнення надзвичайної ситуації; переведення органів управління та сил цивільного захисту в режим підвищеної готовності та режим надзвичайної ситуації; дії органів управління та сил цивільного захисту в режимі підвищеної готовності та режимі надзвичайної ситуації; управління під час ліквідації наслідків надзвичайної ситуації; залучення сил цивільного захисту і проведення аварійно-рятувальних та інших невідкладних робіт; взаємодії органів управління та сил цивільного захисту; організації основних видів забезпе-

чення під час проведення аварійно-рятувальних та інших невідкладних робіт і ліквідації наслідків надзвичайної ситуації [6].

Отже, до особливостей адміністративно-правового регулювання у сфері забезпечення безпеки життєдіяльності та цивільного захисту в умовах воєнного стану слід віднести постійну підвищену готовність єдиної державної системи цивільного захисту (органів управління та сил цивільного захисту) до ліквідації надзвичайних ситуацій, які викликані чинниками воєнного характеру, зокрема, виникли в результаті ворожих ракетно-бомбових ударів, атак безпілотних літальних апаратів, артилерійських обстрілів тощо.

Особливу роль в ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій в умовах воєнного стану відіграють добровольці, тобто фізичні особи, які знаходяться або проживають в безпосередній близькості від місць локалізації наслідків надзвичайних ситуацій, зокрема, об'єктів цивільної інфраструктури, які зруйновані в результаті ворожих обстрілів, ракетних або бомбових ударів.

З метою удосконалення порядку залучення добровольців для ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій в умовах воєнного стану доцільно розробити та поширити мобільний застосунок з перспективною назвою «Надзвичайна ситуація», через який фізичні особи в режимі онлайн зможуть долучитися до національної бази добровольців та у випадку настання надзвичайної ситуації оперативного прибути на місце локалізації її наслідків. Завдяки можливості використання даних геолокації автоматизована система зможе чітко визначити тих добровольців, які знаходяться неподалік місця події та надіслати їм повідомлення про можливість долучитися до ліквідації наслідків надзвичайної ситуації. Крім того, за допомогою вказаного перспективного мобільного застосунку керівництво та спеціалісти Державної служби України з надзвичайних ситуацій зможуть координувати роботу зазначених добровольців, надавати їм рекомендації та поради, вести облік вказаних суб'єктів тощо.

Відповідно, розробка та порядок використання вказаного перспективного мобільного застосунку «Надзвичайна ситуація» потребують детального адміністративно-правового врегулювання на рівні спільного наказу МВС України (яке є суб'єктом нормотворчої діяльності у даній сфері суспільних відносин [7]) та Міністерства цифрової трансформації України, яке здійснює координацію діяльності органів публічної адміністрації у сфері цифровізації [8].

Таким чином, інноваційні інформаційні технології та їх належна адміністративно-правова регламентація дозволять значно оптимізувати, удосконалити систему цивільного захисту в умовах воєнного стану.

Висновки. Проведене дослідження особливостей адміністративно-правового регулювання у сфері забезпечення безпеки життєдіяльності та цивільного захисту в умовах воєнного стану дозволяє сформулювати висновок про необхідність детального адміністративно-правового регулювання використання інформаційних технологій у сфері забезпечення безпеки життєдіяльності в цілому та в єдиній державній системі цивільного захисту зокрема. Серед іншого, доцільно регламентувати розробку та порядок функціонування перспективного мобільного застосунку «Надзвичайна ситуація», за допомогою якого буде створено базу добровольців – громадян, які готові в будь-який час добути виїхати на місце ліквідації надзвичайної ситуації та її наслідків, з урахуванням їх місцезнаходження (геолокації)

на час виникнення надзвичайної ситуації. Вказаний мобільний застосунок також дозволить здійснювати координацію дій добровольців на місці події з боку керівництва та спеціалістів Державної служби України з надзвичайних ситуацій.

Також запропоновано розробити та прийняти постанову Кабінету Міністрів України щодо обов'язкових дій керівництва та працівників підприємств, установ та організації незалежно від форми власності при оголошенні повітряної тривоги, а також щодо обов'язкової поведінки фізичних осіб в публічних місцях під час повітряної тривоги. Крім того, пропонується внести зміни до Кодексу України про адміністративні правопорушення щодо встановлення адміністративної відповідальності за невиконання обов'язкових дій під час повітряної тривоги.

Необхідність розробки конкретних пропозицій щодо внесення змін до чинного адміністративного законодавства України з урахуванням зарубіжного досвіду адміністративно-правового регулювання у сфері забезпечення безпеки життєдіяльності та цивільного захисту в умовах воєнного стану обумовлює перспективність подальшого дослідження даної тематики.

Література:

1. Клименко Н. Особливості забезпечення цивільного захисту в умовах воєнного стану. *Науковий вісник: Державне управління*. 2022. № 2 (12). С. 218-233. [https://doi.org/10.33269/2618-0065-2022-2\(12\)-218-233](https://doi.org/10.33269/2618-0065-2022-2(12)-218-233)
2. Особливості цивільного захисту в умовах воєнного конфлікту: колективна монографія / за ред. Р. Мугаверо, В. Андронova, М. Кустова. Державна служба України з надзвичайних ситуацій. Національний університет цивільного захисту України. Харків – Рим, 2023. 238 с.
3. Кодекс цивільного захисту України від 2 жовтня 2012 р. № 5403-VI. Дата оновлення: 21.09.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5403-17#Text> (дата звернення: 07.11.2024).
4. Про затвердження Положення про єдину державну систему цивільного захисту: постанова Кабінету Міністрів України від 9 січня 2014 р. № 11. Дата оновлення: 07.08.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/11-2014-p#Text> (дата звернення: 07.11.2024).
5. Про затвердження Положення про організацію оповіщення про загрозу виникнення або виникнення надзвичайних ситуацій та організації зв'язку у сфері цивільного захисту: постанова Кабінету Міністрів України від 27 вересня 2017 р. № 733. Дата оновлення: 13.03.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/733-2017-%D0%BF#Text> (дата звернення: 07.11.2024).
6. Про затвердження Плану реагування на надзвичайні ситуації державного рівня: постанова Кабінету Міністрів України від 14 березня 2018 р. № 223. Дата оновлення: 03.05.2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/223-2018-p#Text> (дата звернення: 05.10.2024).
7. Положення про Державну службу України з надзвичайних ситуацій, затверджене постановою Кабінету Міністрів України від 16 грудня 2015 р. № 1052. Дата оновлення: 17.08.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1052-2015-p#Text> (дата звернення: 07.11.2024).
8. Положення про Міністерство цифрової трансформації України, затверджене постановою Кабінету Міністрів України від 18 вересня 2019 р. № 856. Дата оновлення: 01.06.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/856-2019-%D0%BF#Text> (дата звернення: 07.11.2024).

Bondar D. Features of administrative and legal regulation in the sphere of ensuring life safety and civil defense under martial law

Summary. The scientific publication is devoted to the study of the features of administrative and legal regulation in the field of ensuring the safety of life and civil protection under martial law.

It is noted that the current state of administrative and legal regulation of issues of civil protection and ensuring the safety of life under martial law is satisfactory, because even the behavior of citizens during an air alarm is not mandatory.

The state of regulatory and legal regulation in the field of state response to emergencies at the state level is analyzed, including the organization of notification of the threat of the emergence or occurrence of emergencies and the organization of communications in the field of civil protection, the functioning of a unified state civil protection system, planning for responding to emergencies, etc.

A conclusion is formulated on the need for detailed administrative and legal regulation of the use of information

technologies in the field of ensuring the safety of life in general and in the unified state civil protection system in particular. It is proposed to regulate the development and operation of a promising mobile application «Emergency», with the will be help of which a base of volunteers – citizens who are ready to go to the place of liquidation of an emergency situation and its consequences at any time of the day, taking into account their location (geolocation) at the time of the emergency.

It is also proposed to develop and adopt a resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine on mandatory actions of management and employees of enterprises, institutions and organizations regardless of their form of ownership when declaring an air alarm, as well as on the mandatory behavior of individuals in public places during an air alarm. In addition, it is proposed to amend the Code of Ukraine on Administrative Offenses to establish administrative liability for failure to perform mandatory behavior during an air alarm.

Key words: life safety, civil protection, information technologies, administrative regulation, public administration, martial law, air alarm, mobile application, volunteers.

*Веклич Є. Г.,
аспірант*

*кафедри адміністративного права та процесу
Національної академії внутрішніх справ*

ПОВНОВАЖЕННЯ ПРАЦІВНИКІВ СИТУАЦІЙНИХ ЦЕНТРІВ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ УКРАЇНИ

Анотація. У статті здійснено аналіз повноважень працівників ситуаційних центрів Національної поліції України. З'ясовано, що ситуаційні центри є важливим інструментом для організації інформаційно-аналітичної підтримки управлінських процесів. Стандартний цикл управління включає моніторинг стану об'єкта, оповіщення, аналіз та обробку інформації про стан об'єкта, прогнозування розвитку ситуації, математичне моделювання, постановку завдань, взаємодію з іншими елементами сектору безпеки та оборони, координацію дій сил і засобів, інформування керівництва, підготовку інформаційно-аналітичних, звітних документів та оцінку результатів.

Виходячи з цього, ситуаційні центри Національної поліції України повинні стати однією із найважливіших технологічних основ сучасного стратегічного управління в органах поліції і можуть бути представлені як організаційно-технічні комплекси, основою яких є інформаційне і програмне забезпечення підтримки управлінських рішень на основі комплексного моніторингу оперативної обстановки та впливу на забезпечення публічної безпеки. Завдання, котрі вирішуються на основі технологій, дозволяють експертам та аналітикам істотно впливати на ухвалення найбільш важливих управлінських рішень стратегічного рівня шляхом доведення до керівництва оперативної та об'єктивної інформації, прогнозування розвитку оперативної ситуації.

Наголошено, посилення збройної агресії РФ проти України, суттєве ускладнення криміногенної ситуації, а також ракетні обстріли об'єктів цивільної інфраструктури, напади на населення та активні бойові дії на значній території держави призвели до фіксації значної кількості злочинів проти основ національної безпеки, а також миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку. В умовах, коли одним із стратегічних пріоритетів для країни залишається боротьба зі злочинністю, криміногенні реалії вимагають ефективного механізму реагування з боку держави. Відтак, діяльність ситуаційних центрів Національної поліції України набуває особливого значення й спрямоване на виконання завдань, які стоять не тільки перед правоохоронними органами, але й країною в умовах реальної війни та воєнного стану.

Ключові слова: ситуаційні центри, Національна поліція України, повноваження, моніторинг, аналіз, інформація.

Постановка проблеми. Проблематика правової системи та реалізації права в рамках конкретної правової системи завжди привертала увагу юристів з різних країн на протязі всієї історії. У теорії права навіть виникла окрема підгалузь – теорія правових систем. Проте ці питання залишаються одними з найскладніших, суперечливих і, по суті, досі не вирішених. Спостерігається відсутність єдності в поглядах на визначення

правової системи, її структуру та функціональне призначення. Для якісного дослідження цього явища як в нашій країні, так і за її межами, необхідна теоретична та практична визначеність у характеристиці цього поняття, його складових елементів, зокрема таких, як юридична діяльність, властивості якої значною мірою залежать від типу правової системи та особливостей національного права.

Кожен елемент правової системи, окрім загальних функцій, виконує також свої унікальні та специфічні завдання, що не заважає їх логічній взаємодії. Правова система є середовищем і центром різноманітних юридичних явищ, які одночасно існують у суспільстві та в одному просторі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі проблеми визначення повноважень працівників ситуаційних центрів Національної поліції України були предметом наукових напрацювань таких вчених, як: В. Б. Авер'янов, С. М. Алфьоров, О. І. Беспалова, О. Г. Бондарчук, В. А. Бурангулов, С. Д. Гусарев, Ю. Я. Гладун, А. М. Денисова, Р. В. Дмитрик, О. Н. Євтушенко, В. А. Кудінова, І. С. Кравченко, А. О. Левчук, А. В. Ліпенцев, В. В. Люх, С. Г. Стеценко та інші.

Метою статті є: розкрити особливості повноважень працівників ситуаційних центрів Національної поліції України.

Вклад основного матеріалу. Комплекс прав, наданих законодавством конкретному суб'єкту владних повноважень, має на меті створення відповідних умов для виконання покладених на нього завдань. Ці права безпосередньо формують реальні можливості для виконання обов'язків органами влади та слугують гарантією їхньої діяльності. У процесі виконання функцій ситуаційні центри (далі – СЦ) Національної поліції України (далі – НПУ) основою їхніх прав, як і прав інших суб'єктів, є юридично закріплена можливість, тоді як обов'язки базуються на юридично визначеній необхідності [1, с. 107].

Компетенційний блок СЦ НПУ формується, перш за все, через сукупність прав та обов'язків, закріплених у нормативно-правових актах. Вважаємо доцільним розпочати дослідження з загального аналізу понять «компетенція» та «повноваження», оскільки ці терміни є основоположними в контексті нашого дослідження. Термін «компетенція» походить від латинського слова «competentia» (від «compet» – взаємно прагну, відповідаю, підходжу) і означає: коло повноважень якої-небудь організації, установи або особи; сфера питань, в яких дана особа має певні повноваження, знання та досвід [2, с. 365]. Як зазначає С. Д. Гусарев, компетенція державного органу – це закріплена законом (або іншим нормативним актом) сукупність його владних повноважень (прав і обов'язків), юридичної відповідальності та предмета відання. Одним із ключових і невід'ємних елементів компетенції є повноваження [3, с. 109–110].

Тлумачний словник надає таке визначення терміна «повноваження»: це частина прав керівника (або компетентного органу управління), які надаються підлеглим (чи підвідомчій організації) понад їх звичайні повноваження, закріплені в відповідних документах [4, с. 161]. Повноваження – це право, надане законом або іншим нормативно-правовим актом, яке дозволяє суб'єкту виконувати дії та приймати рішення з конкретних управлінських питань. Повноваження державного органу охоплюють юридичні права, необхідні для виконання державних функцій, а також юридичні обов'язки, які покладаються на цей орган державою. Ці права реалізуються у вигляді можливостей для виконання покладених функцій і узгоджуються з обов'язками, що створює єдину правову категорію повноважень.

Отже, вважаємо, що найбільш доцільно охарактеризувати повноваження СЦ НПУ як спеціальну правову категорію, яка відображає правообов'язок. Цей зміст полягає в тому, що, з одного боку, даний суб'єкт наділений певними правами, що дозволяють йому сприяти захисту прав і свобод людини, боротьбі зі злочинністю, а також підтримці публічної безпеки і порядку. З іншого боку, закріплені обов'язки СЦ НПУ надають державі можливість вимагати виконання поставлених завдань. СЦ НПУ є одними з ключових технологічних основ стратегічного управління, представленими у вигляді організаційно-технічних комплексів, основою яких є аналітичне та програмне забезпечення, що підтримує ефективні управлінські рішення на основі всебічного моніторингу оперативної обстановки та впливу на забезпечення публічної безпеки і порядку [5, с. 112–113].

Повноваження, тобто права та обов'язки, СЦ НПУ визначені в Законі України «Про Національну поліцію» (2015 р.) як стратегічні та Положенні про Ситуаційний центр Національної поліції України (2016 р.), Інструкції працівників управління забезпечення діяльності Ситуаційного центру (2023 р.) як оперативні [6; 7]. Проведений аналіз визначає розподіл повноважень СЦ НПУ на три категорії: загальні, інформаційно-аналітичні та координаційні. До загальних повноважень СЦ НПУ входять: проведення превентивної та профілактичної діяльності, спрямованої на запобігання правопорушенням; виявлення причин і умов, що сприяють вчиненню кримінальних та адміністративних правопорушень, а також вжиття заходів у межах своєї компетенції для їх усунення; вжиття заходів для виявлення кримінальних і адміністративних правопорушень; припинення виявлених правопорушень; вжиття заходів, спрямованих на усунення загроз життю та здоров'ю осіб, а також публічній безпеці, що виникають внаслідок вчинення кримінальних або адміністративних правопорушень; своєчасне реагування на заяви та повідомлення про кримінальні та адміністративні правопорушення або події; здійснює екстрені комунікації за телефонним номером 102, оброблення та використання інформації, переданої поліції постачальниками електронних комунікаційних мереж та/або послуг у випадках та порядку, передбачених Законом України «Про електронні комунікації»; вживає заходів для забезпечення публічної безпеки і порядку на вулицях, площах, у парках, скверах, на стадіонах, вокзалах, в аеропортах, морських та річкових портах, інших публічних місцях; бере участь відповідно до повноважень у забезпеченні та здійсненні заходів правового режиму воєнного або надзвичайного стану, зони надзвичайної екологічної ситуації у разі їх введення на всій території України або в окремі місцевості [8, с. 209–210].

До прав працівників СЦ НПУ, згаданих у Положенні про цей центр, належать, зокрема, такі: можливість самостійно або за дорученням керівництва ДОАЗОР розробляти проекти організаційно-розпорядчих документів НПУ в сфері організації та проведення ситуаційного аналізу; право запитувати та отримувати у встановленому порядку від органів і підрозділів поліції інформацію, необхідну для підготовки аналітичних та інформаційно-довідкових матеріалів щодо стану оперативної обстановки, протидії злочинності, забезпечення публічної безпеки і порядку, а також протидії терористичній діяльності; можливість залучати у визначеному порядку працівників структурних підрозділів центрального органу управління поліції та міжрегіональних територіальних органів до розгляду питань, що входять до їх компетенції, а також до підготовки методичних, інформаційно-аналітичних, організаційно-розпорядчих та інших документів поліції [7]. У разі введення надзвичайного (позапланового) режиму діяльності загальну координацію та контроль за діяльністю сил та засобів СЦ здійснює керівник СЦ НПУ, який призначається наказом за підписом Голови НПУ або особи, яка виконує його обов'язки.

Що стосується інформаційно-аналітичних повноважень, то у своїй роботі СЦ поліції використовує інформаційні ресурси МВС України, НПУ та реєстри інших органів державної влади, як загальнодоступні, так і ті, які потребують доступу тільки у зв'язку з виконанням службових обов'язків, зокрема: підсистему відображення інформації – для вирішення комплексних завдань, візуалізації інформації від різних джерел, її збереження, оброблення та розповсюдження; геоінформаційну підсистему – для забезпечення картографічної підтримки процесів діяльності посадових осіб НПУ; підсистему відомчої електронної пошти – для оперативного обміну користувачів інформаційно-аналітичних систем службовими повідомленнями; підсистему відеоконференцзв'язку – для забезпечення одночасного синхронного обміну мовною та відеоінформацією в реальному часі із зовнішніми терміналами. Допускається поетапне підключення та/або створення інформаційних підсистем [9, с. 95–96].

До інформаційно-аналітичних повноважень також входять: прийняття, реєстрація та обробка заяв і повідомлень про вчинені кримінальні правопорушення та інші події; аналіз інформації щодо порушень публічної безпеки та порядку, інших надзвичайних подій, а також підготовка відповідних інформаційно-аналітичних документів за результатами аналізу; збір, обробка та доповідь керівництву органів і підрозділів поліції про оперативну обстановку на території обслуговування; надання інформаційних послуг при зверненні громадян із питань, що стосуються роботи поліції; здійснення електронного моніторингу за місцезнаходженням осіб, які за законом зобов'язані носити електронні засоби контролю, ведення журналу обліку таких осіб та оформлення їх особових справ; надання аналітичного супроводження окремих злочинів чи подій, що можуть викликати резонанс або призвести до напруженості у суспільстві; встановлення ключових чинників, що впливають на розвиток ситуації, а також аналіз оперативної інформації про поточні зміни криміногенної ситуації; прогнозування та формування бачення оперативної обстановки, а також прийняття управлінських рішень та оцінка їх наслідків; наповнення, підтримка в актуальному стані та аналіз масивів баз даних інформаційних систем (підсистем) у встановленому законодавством порядку [10, с. 207].

До координаційних повноважень входять: організація реагування на заяви та повідомлення громадян про кримінальні, адміністративні правопорушення та інші події; забезпечення оперативного управління силами та засобами, задіяними для підтримання публічної безпеки та порядку, запобігання, виявлення та припинення кримінальних, адміністративних правопорушень та інших подій на території обслуговування; співпраця та обмін інформацією з черговими частинами вищого рівня, органами державної влади та місцевого самоврядування; забезпечення введення ступенів готовності та спеціальних оперативних планів; забезпечення збереження табельної вогнепальної зброї та іншого озброєння, спеціальних засобів, засобів індивідуального захисту, зв'язку, оперативної та криміналістичної техніки, службової документації та іншого майна, що зберігається в спеціально обладнаних приміщеннях чергової частини; контроль за станом охорони адміністративних будівель поліції; підтримання правил внутрішнього розпорядку в органах і підрозділах поліції, а в нічний час контроль за дотриманням правил пожежної безпеки та санітарних норм у адміністративних будівлях поліції та на прилеглих територіях; оповіщення керівного складу органів і підрозділів поліції про загрозу виникнення та під час надзвичайних ситуацій у населених пунктах, де не здійснюється цілодобове чергування у місцевих органах виконавчої влади (органах місцевого самоврядування); надання організаційного та методичного забезпечення черговим частинам територіальних (відокремлених) підрозділів поліції; координаційне забезпечення запобігання терористичній діяльності, зокрема здійснення належного та своєчасного реагування на загрозу вчинення терористичного акту, своєчасності виявлення та усунення причин і умов, що сприяють його вчиненню [11, с. 205].

До таких прав, варто віднести і права зазначені у Положенні про СЦ НПУ, зокрема: запитувати, збирати, узагальнювати та аналізувати інформацію, у тому числі з обмеженим доступом, виключно з метою організації реагування на повідомлення про кримінальні та адміністративні правопорушення й інші події, забезпечення публічної безпеки та порядку, охорони прав і свобод людини, а також інтересів суспільства й держави, протидії злочинності, надання в межах, визначених законом, послуг з допомоги особам, які з особистих, економічних, соціальних причин або внаслідок надзвичайних ситуацій потребують такої допомоги, а також в інтересах державних органів сектору безпеки і оборони України [7].

Виконання цих повноважень на високому рівні сприяє стабілізації соціально-економічного розвитку міст і районів області, підвищує захист життя, здоров'я та майна громадян від злочинних дій, а також забезпечує функціонування інфраструктури області в цілому. З огляду на ефективність роботи та швидкість прийняття управлінських рішень, ситуаційний відділ є важливим елементом комплексної системи забезпечення публічної безпеки та порядку. Як зазначають Ю. Я. Гладун та А. В. Ліпенцев, у сучасних умовах при ухваленні управлінських рішень важливими є такі аспекти: оперативне реагування на зміни характеристик і показників стану об'єкта управління; високий рівень відповідальності за результати управлінського впливу; співпраця з органами державної влади та місцевого самоврядування; ефективна комунікація між державними службовцями та посадовими особами органів влади щодо стану об'єкта управління з використанням сучасних інформаційно-телекомунікаційних технологій [12, с. 121–122].

Обов'язки, як складова правового статусу органів державної влади, є необхідними для забезпечення контролю та координації їхньої діяльності з боку держави. Юридичні обов'язки, в свою чергу, представляють собою вид і міру належної поведінки особи, що визначені законодавством і забезпечуються державою. Суть юридичного обов'язку полягає в тому, що він існує лише в контексті суб'єктивного права і має виконуватися в межах, встановлених законом і гарантованих державою. На думку П. І. Павленко, основними характеристиками юридичного обов'язку є: необхідний рівень поведінки, що полягає в утриманні від порушення заборон і виконанні зобов'язань; дії, які покладаються з метою задоволення інтересів уповноваженої особи; поведінка, що має юридичний характер, тобто закріплена в правовій нормі; а також дії, які стосуються як усіх осіб, що проживають на території держави (обов'язок сплачувати податки та обов'язкові платежі, охороняти природу, поважати державні символи, дотримуватись Конституції та законів України), так і лише громадян (обов'язок захищати Вітчизну, її незалежність і територію, проходження військової служби) [13, с. 95–96].

Таким чином, варто наголосити, що повноваження СЦ НПУ – це система нормативно закріплених прав і обов'язків, якими наділені працівники СЦ НПУ з метою виконання покладених на них задач, які варто розподілити на стратегічні – визначені в Законі України «Про Національну поліцію» (2015 р.) та оперативні – закріплені в Положенні про управління організаційно-аналітичного забезпечення та оперативного реагування головних управлінь Національної поліції України в Автономній Республіці Крим та м. Севастополь, областях, м. Києві (2016 р.), Положенні про Ситуаційний центр Національної поліції України (2016 р.), Інструкції працівників управління забезпечення діяльності Ситуаційного центру (2023 р.). Права надані законодавством суб'єкту владних повноважень спрямовані на забезпечення належних умов для виконання покладених на нього завдань й безпосередньо створюють реальні можливості для виконання обов'язків, при цьому виступаючи гарантією їх діяльності. Права СЦ НПУ варто класифікувати на загальні, інформаційно-аналітичні та координаційні, а обов'язки – на загальні, оперативні, особистісні [14, с. 103-0104].

Висновки. Підводячи підсумки, можна сказати, що сукупність прав, наданих законодавством певному суб'єкту владних повноважень, спрямована на забезпечення належних умов для виконання покладених на нього завдань. Права безпосередньо створюють реальні можливості для виконання обов'язків органами влади та виступають гарантією їх діяльності. При здійсненні діяльності СЦ НПУ в основі їх прав, так само як і будь-яких інших суб'єктів, полягає юридично забезпечена можливість, а обов'язків – юридично закріплена необхідність. Компетенційний блок СЦ НПУ визначається передусім за допомогою наданих повноважень суб'єкту публічного адміністрування як сукупності закріплених нормативно-правовими актами прав та обов'язків.

З'ясовано, що повноваження СЦ НПУ – спеціальна правова категорія, що відображає правообов'язок, зміст якого характеризується такими ознаками: СЦ НПУ наділений певними правами, що дозволяє йому сприяти забезпеченню охорони прав і свобод людини, протидії злочинності, підтримання публічної безпеки і порядку; закріплені обов'язки СЦ НПУ дозволя-

ють державі вимагати виконання поставлених перед СЦ НПУ задач. Повноваження СЦ НПУ – це система нормативно закріплених прав і обов'язків, якими наділені працівники СЦ НПУ з метою виконання покладених на них задач. Повноваження, тобто права та обов'язки, СЦ НПУ визначені в Законі України «Про Національну поліцію» (2015 р.) як стратегічні та Положенні про управління організаційно-аналітичного забезпечення та оперативного реагування головних управлінь Національної поліції України в Автономній Республіці Крим та м. Севастополі, областях, м. Києві (2016 р.), Положенні про Ситуаційний центр Національної поліції України (2016 р.), Інструкції працівників управління забезпечення діяльності Ситуаційного центру (2023 р.) як оперативні. Проведено систематизацію наданих прав працівників СЦ НПУ на загальні, інформаційно-аналітичні та координаційні, а також закріплені обов'язків на загальні, оперативні, особистісні.

СЦ НПУ є основними органами управління службами і підрозділами НПУ в умовах правових режимів, із наділенням завдань в межах повноважень забезпечувати діяльність НПУ, координувати діяльність служб і підрозділів, організовувати управлінські рішення начальника органу НПУ.

Література:

1. Курс адміністративного права України: підручник. О. В. Кузьменко, І. Д. Пастух, В. М. Дорогих та ін. Київ : Юрінком Інтер, 2018. 904 с.
2. Великий енциклопедичний юридичний словник / за ред. акад. НАН України Ю. С. Шемшученка. Київ: ТОВ Вид-во «Юридична думка», 2007. 992 с.
3. Гусарев С. Д. Юридична діяльність: методологічні та теоретичні аспекти : монографія. К. : Знання, 2005. 375 с.
4. Енциклопедичний словник з державного управління / за ред. Ю. В. Ковбасюка, В. П. Трощинського, Ю. П. Сурміна. К. : НАДУ, 2010. 820 с.
5. Адміністративне право України : підручник / В. В. Середа, О. Л. Хитра, Ю. С. Назар, Д. І. Йосифович, Я. М. Когут та ін. Львів : ЛьвДУВС, 2021. 680 с.
6. Про Національну поліцію : Закон від 02.07.2015 р. № 580-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19#Text>
7. Положення про Ситуаційний центр Національної поліції України: наказ Національної поліції України від 30.06.2016 р. № 545. Відомчий документ
8. Авер'янов В. Б. Вибрані наукові праці. Київ: Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України, 2011. 448 с.
9. Євтушенко О. Н. Державне управління : навч. посіб. Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2014. 248 с.
10. Дмитрик Р. В. Права та обов'язки як елемент адміністративно-правового статусу поліцейського в Україні. *Юридична наука*. 2019. № 9. С. 203–208.
11. Стеценко С. Г. Адміністративне право України : навч. посіб. Київ : Атіка, 2008. 624 с.
12. Гладун Ю. Я., Ліпенцев А. В. Побудова типового центру забезпечення публічної безпеки на прикладі ситуаційного центру голов-

ного управління Національної поліції у Львівській області. *Ефективність державного управління*. 2016. № 4 (49). С. 119-128.

13. Павленко П. І. Правовий статус службовця органів внутрішніх справ: проблеми загальної теорії: дис. ... канд. юрид. наук. 12.00.01. Донецьк: 2003. 164 с.
14. Дашковська А. В. Адміністративно-правовий статус Ради національної безпеки і оборони України: дис... докт. філос. : 081 – Право. К., 2024. 261 с.

Veklych Ye. Powers of employees of situational centers of the National Police of Ukraine

Summary. The article analyzes the powers of employees of situational centers of the National Police of Ukraine. It was found that situational centers are an important tool for organizing information and analytical support for management processes. The standard management cycle includes monitoring the condition of the facility, notification, analysis and processing of information about the condition of the facility, forecasting the development of the situation, mathematical modeling, setting tasks, interaction with other elements of the security and defense sector, coordination of forces and means, informing management, preparation of information and analytical, reporting documents and evaluation of results.

Based on this, the situational centers of the National Police of Ukraine should become one of the most important technological foundations of modern strategic management in police agencies and can be represented as organizational and technical complexes, the basis of which is information and software support for management decisions based on comprehensive monitoring of the operational situation and the impact on ensuring public safety. The tasks that are solved on the basis of technology allow experts and analysts to significantly influence the adoption of the most important strategic-level management decisions by bringing operational and objective information to the leadership, forecasting the development of the operational situation.

It was emphasized that the intensification of the armed aggression of the Russian Federation against Ukraine, a significant complication of the criminal situation, as well as missile attacks on civilian infrastructure facilities, attacks on the population and active hostilities on a significant territory of the state led to the recording of a significant number of crimes against the foundations of national security, as well as peace, the security of humanity and international law and order. In conditions when one of the strategic priorities for the country remains the fight against crime, criminogenic realities require an effective response mechanism from the state. Therefore, the activities of the situational centers of the National Police of Ukraine acquire special importance and are aimed at fulfilling the tasks that are faced not only by law enforcement agencies, but also by the country in conditions of real war and martial law.

Key words: situational centers, National Police of Ukraine, powers, monitoring, analysis, information.

Дремов Д. С.,
аспірант

кафедри галузевого права та загально-правових дисциплін
Відкритого міжнародного університету розвитку людини «Україна»

ПОНЯТТЯ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО СТАТУСУ ДЕРЖАВНОЇ ПОДАТКОВОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ

Анотація. У статті автор досліджує поняття адміністративно-правового статусу Державної податкової служби України, послідовно вивчаючи існуючі напрацювання.

Виходячи з того, що суб'єкт адміністративного права та його адміністративно-правовий статус – це нерозривно пов'язані поняття, що характеризують участь особи у сфері публічного управління, автор пропонує наступне визначення суб'єктів адміністративного права: це учасники публічних відносин (фізичні та юридичні особи, орган державної влади або орган місцевого самоврядування), яких наділено правами і обов'язками, здатністю вступати в адміністративно-правові відносини відповідно до адміністративно-правових норм.

Особливу увагу звернено на особливості адміністративно-правового статусу органів державної влади, під яким автор розуміє сукупність суб'єктивних прав і обов'язків органу державної влади, визначених нормами адміністративного права.

Аналізуючи правову основу діяльності Державної податкової служби України автор зазначає, що вона наділена широкими повноваженнями, що охоплюють не лише адміністрування податків, а й контроль за виробництвом і обігом підкацізних товарів, валютними операціями, дотриманням касової дисципліни. Державна податкова служба України також надає адміністративні послуги платникам податків.

На підставі проведеного аналізу, автор визначає поняття «адміністративно-правовий статус Державної податкової служби України» як її правове положення в системі органів виконавчої влади, яке визначається шляхом закріплення в нормах адміністративного права її завдань, функцій, компетенції, гарантій діяльності та відповідальності Державної податкової служби України.

Зазначено, що в умовах постійних змін податкового законодавства та трансформації державного управління існує необхідність уточнення повноважень, відповідальності та взаємодії з іншими державними органами з тим, щоб Державна податкова служба стала більш ефективним, прозорим і підзвітним органом. Автор приходить до висновку, що удосконалення правового регулювання діяльності служби потребує системного підходу та врахування міжнародного досвіду.

Ключові слова: адміністративні послуги, адміністративно-правовий статус, Державна податкова служба України, повноваження, суб'єкт адміністративного права.

Постановка проблеми. Державна податкова служба України відіграє ключову роль у забезпеченні фінансової стабільності держави. Однак ефективність її діяльності залежить від чіткого визначення її адміністративно-правового статусу.

Незважаючи на численні законодавчі акти, що регламентують діяльність Державної податкової служби України, на прак-

тиці виникають розбіжності в тлумаченні її повноважень, що призводить до правової невизначеності та конфліктів із платниками податків.

Аналіз еволюції поняття «адміністративно-правового статусу Державної податкової служби України» в умовах постійних змін податкового законодавства та трансформації державного управління виявляє необхідність уточнення її повноважень, відповідальності та взаємодії з іншими державними органами. Актуальним залишається питання про оптимальне поєднання контрольних функцій з функціями надання адміністративних послуг, а також забезпечення балансу між інтересами держави та платників податків.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання адміністративно-правового статусу часто ставало предметом досліджень. Так, окремі аспекти цього питання досліджувалися багатьма науковцями та вченими в галузі адміністративного права, а саме: Авер'янов В., Бандурка О., Бевзенко В., Битяк Ю., Бригінець О., Галунько В., Голосніченко І., Грашук В., Дрозд О., Ківалов С., Кобзар В., Колодій А., Коломоєць Т., Колпаков В., Короед С., Комзюк А., Куліш А., Куценко В., Миськів Л., Оксін В., Сорока Л., Стеценко С., Рябченко О., Харитонova О., Харченко О. та ін.

Аналіз наукових публікацій свідчить про те, що дослідження адміністративно-правового статусу Державної податкової служби України зосереджуються на таких основних напрямках: еволюція правового статусу Державної податкової служби України, її повноваження та функції, види відповідальності, яку несуть посадові особи Державної податкової служби України за порушення законодавства, а також механізми захисту прав платників податків від незаконних дій органів податкової служби, взаємодія з державними органами, що мають відношення до адміністрування податків.

У рамках нашого дослідження хотілося б звернути увагу на працю Бригіньця О. О., який при розгляді адміністративно-правового статусу Державної податкової служби України зіставив компоненти статусу наступним чином: 1) цільовий, який включає в себе принципи, цілі, завдання та функції органу державної влади; 2) структурно-організаційний, який включає в себе регулювання порядку створення, реорганізації, ліквідації, процедури діяльності, право на офіційні символи, лінійну та функціональну підпорядкованість; 3) компетенційний, який включає в себе сукупність владних повноважень стосовно: – прав та обов'язків, які пов'язані зі здійсненням влади, участю в управлінських відносинах, а також правом видавати певні акти, – підвідомчості, правового закріплення об'єктів, предметів і справ, на які поширюються владні повноваження. У сфері реалізації адміністративно-правового статусу органи держав-

ної влади наділені оперативною самостійністю, мають постійний штат працівників, реалізують організаційно-розпорядчу функцію, утворюються вищими органами, підзвітні та підконтрольні вищим органам державної влади [1].

Розглядаючи особливості адміністративно-правового статусу державних податкових інспекцій, М.К. Золотарьова вказує, що адміністративно-правовий статус являє собою складну юридичну конструкцію, що включає в себе різні за обсягом складові елементи. Головною поміж них є компетенція, що доповнюється відповідальністю, завданнями, функціями, організацією (структурою) та порядком діяльності (форми та методи діяльності, порядок створення та припинення їх діяльності) [2].

Мета статті полягає у послідовному вивченні існуючих напрацювань щодо поняття «адміністративно-правового статусу Державної податкової служби України».

Виклад основного матеріалу. Говорячи про адміністративно-правовий статус суб'єкта права, необхідно, насамперед, визначитися з поняттям самого суб'єкта права.

Ковбас І. В. визначає суб'єкта права як учасника суспільних відносин, норма права наділяє якого певними правами і обов'язками. На його думку, це поняття містить у собі два критерії: соціальний, адже передбачає участь в суспільних відносинах в якості відособленого, здатного утворювати і здійснювати єдину волю персоніфікованого суб'єкта, та юридичний, що передбачає встановлення правовими нормами здатності бути носієм прав і обов'язків, брати участь у правовідносинах [3].

У рамках адміністративного права Колпаков В. К. під суб'єктом права визначає носія (власника) прав і обов'язків у сфері публічного управління, які передбачені адміністративно-правовими нормами, що здатен надати права реалізувати, а покладені обов'язки виконувати [4, с. 73].

У свою чергу, Коломоєць Т. О. конкретизує суб'єкта адміністративного права як юридичну чи фізичну особу, що є носієм прав і обов'язків у сфері публічної адміністрації, передбачених адміністративно-правовими нормами, та має здатність надати права реалізувати, а покладені обов'язки виконувати [5, с. 58].

На думку Остапенко Т. А., у зв'язку із значною кількістю суб'єктів, які вступають в адміністративні процесуальні відносини, важливе значення для вивчення сучасних видів учасників адміністративного судочинства насамперед має їх класифікація, яка не просто систематизує таких учасників в окремі групи, але й дозволяє навести специфічні ознаки, завдання, повноваження всіх, хто так чи інакше причетний до адміністративної справи. Класифікація учасників адміністративного судочинства здійснюється за різними критеріями, а саме: суспільно-державна роль, адміністративний процесуальний статус і мета участі в процесі, організаційна структура (індивідуальні (фізичні особи) та колективні (юридичні особи, колективні суб'єкти без статусу юридичної особи) [6].

Виходячи із наведеного, суб'єктом адміністративного права є учасники публічних відносин (фізичні та юридичні особи, орган державної влади або орган місцевого самоврядування), яких наділено правами і обов'язками, здатністю вступати в адміністративно-правові відносини відповідно до адміністративно-правових норм.

На нашу думку, суб'єкт адміністративного права та його адміністративно-правовий статус – це нерозривно пов'язані поняття, що характеризують участь особи у сфері публічного

управління. З огляду на те, що є предметом нашого дослідження, звернемо увагу на особливості визначення адміністративно-правового статусу органів державної влади.

Так, Коломоєць Т. О. визначає поняття «адміністративно-правовий статус державного органу» як сукупність суб'єктивних прав і обов'язків, закріплених нормами адміністративного права за певним органом. Водночас обов'язковою ознакою набуття суб'єктом адміністративно-правового статусу є наявність у нього конкретних суб'єктивних прав і обов'язків, що реалізуються у рамках як адміністративних правовідносин, так і поза ними [5, с. 64].

Дрозд О. Ю., Сорока Л. В. та Миськів Л. І. вважають, що адміністративно-правовий статус органів виконавчої влади – це різновид правового статусу, який визначає права, обов'язки, повноваження та відповідальність конкретного суб'єкта цієї системи (міністерство, служба, агентство, інспекція, центральний орган виконавчої влади зі спеціальним статусом, колегіальний орган, інший центральний орган виконавчої влади, місцевий орган влади) у сфері публічного адміністрування та конкретних адміністративних відносин. Він встановлюється законами або іншими нормативно-правовими актами, однак здебільшого – положеннями про засади та організацію їхньої діяльності. [7].

Отже, під адміністративно-правовим статусом органів державної влади слід розуміти сукупність суб'єктивних прав і обов'язків цього органу, визначених нормами адміністративного права.

Правову основу діяльності Державної податкової служби України встановлюють ряд нормативно-правових актів. Конституція України зобов'язує кожного сплачувати податки і збори в порядку і розмірах, встановлених законом (стаття 67), визначає, що система оподаткування, податки і збори встановлюються виключно законами України (стаття 92), а забезпечує проведення податкової політики Кабінет Міністрів України (стаття 116) [8].

Податковий кодекс України регулює відносини, що виникають у сфері справляння податків і зборів, зокрема визначає вичерпний перелік податків та зборів, що справляються в Україні, та порядок їх адміністрування, платників податків та зборів, їх права та обов'язки, компетенцію контролюючих органів, повноваження і обов'язки їх посадових осіб під час адміністрування податків та зборів, а також відповідальність за порушення податкового законодавства [9].

Закон України «Про центральні органи виконавчої влади» визначає, що у разі якщо більшість функцій центрального органу виконавчої влади складають функції з надання адміністративних послуг фізичним і юридичним особам, центральний орган виконавчої влади утворюється як служба [10].

Відповідно до свого Положення, Державна податкова служба України є центральним органом виконавчої влади, діяльність якого спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України через Міністра фінансів і який реалізує державну податкову політику, державну політику з адміністрування єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування. До основних завдань Державної податкової служби України належать: 1) реалізація державної податкової політики, здійснення в межах повноважень, передбачених законом, контролю за надходженням до бюджетів та державних цільових фондів податків, зборів, платежів, державної політики у сфері контролю

за виробництвом та обігом спирту, алкогольних напоїв, тютюнових виробів, тютюнової сировини, рідин, що використовуються в електронних сигаретах, пального, державної політики з адміністрування єдиного внеску, державної політики у сфері контролю за своєчасністю здійснення розрахунків в іноземній валюті в установленій законом строк, дотриманням порядку проведення готівкових розрахунків за товари (послуги), проведення розрахункових операцій, а також за наявністю ліцензій на провадження видів господарської діяльності, що підлягають ліцензуванню відповідно до закону; 2) внесення на розгляд Міністра фінансів пропозицій щодо забезпечення формування: державної податкової політики; здійснення контролю за надходженням до бюджетів та державних цільових фондів податків, зборів, платежів; державної політики у сфері контролю за виробництвом та обігом спирту, алкогольних напоїв, тютюнових виробів, тютюнової сировини, рідин, що використовуються в електронних сигаретах, та пального; державної політики з адміністрування єдиного внеску, а також у сфері боротьби з правопорушеннями під час застосування законодавства з питань сплати єдиного внеску; державної політики у сфері контролю за своєчасністю здійснення розрахунків в іноземній валюті в установленій законом строк, дотриманням порядку проведення готівкових розрахунків за товари (послуги), проведення розрахункових операцій, а також за наявністю ліцензій на провадження видів господарської діяльності, що підлягають ліцензуванню відповідно до закону [11].

Шевчук В.А. вважає, що адміністративно-правовий статус Державної податкової служби України як суб'єкта фінансового забезпечення та матеріально-технічного постачання – це регламентоване нормами адміністративного права становище служби, яке характеризується сукупністю прав, обов'язків, гарантій діяльності щодо забезпечення служби фінансовими та матеріально-технічними ресурсами для ефективного виконання поставлених перед Державною податковою службою України завдань у сфері реалізації державної податкової політики та відповідальності за свою діяльність [12].

Отже, Державна податкова служба України наділена широкими повноваженнями, що охоплюють не лише адміністрування податків, а й контроль за виробництвом і обігом підкацизних товарів, валютними операціями, а також контроль за дотриманням касової дисципліни. Такий комплексний підхід сприяє ефективному виконанню фінансових функцій держави.

Державна податкова служба України виконує як контрольні, так і сервісні функції. З одного боку, вона здійснює контроль за дотриманням податкового законодавства, а з іншого – надає адміністративні послуги платникам податків. Такий підхід дозволяє поєднати ефективність контролю з забезпеченням зручності для платників.

Водночас юридична відповідальність посадових та службових осіб органів Державної податкової служби України у сфері надання публічних послуг, з одного боку, є неодмінною і важливою складовою правового статусу зазначених органів України, а з іншого – правовою гарантією державного забезпечення надання публічних послуг. Загальною підставою виникнення юридичної відповідальності є правопорушення або злочин, скоєні посадовими та службовими особами цих органів [13].

Виходячи із складності завдань, які покладено на Державну податкову службу України, наступним важливим кроком для адаптації як податкової системи загалом, так і онов-

лення поняття «адміністративно-правового статусу Державної податкової служби України» є впровадження нових технологій, децентралізація повноважень та посилення співпраці з бізнесом. На нашу думку, Державна податкова служба України має можливість стати більш ефективним та прозорим органом.

Новосельська Л. І. та Козанкевич В. А., розглядаючи основні напрямки модернізації податкової системи, впровадження яких можливе через зміну підходу до спілкування з платниками податків, зазначили, що метою модернізації є максимальне наближення моделі державної податкової служби України до європейського рівня, досягнення взаємного порозуміння між податківцями та платниками податків, побудова відносин між ними на принципах неупередженості, законності, прозорості, добросовісності. Основними напрямками модернізації є вдосконалення організаційної структури Державної податкової служби України, її операційної діяльності, виконавчого управління, управління персоналом органів Державної податкової служби України, інформаційного забезпечення, взаємодії з іншими органами влади та покращення взаємин із суспільством [14].

Висновки. Адміністративно-правовий статус Державної податкової служби України характеризується комплексністю та багатоаспектністю. Удосконалення правового регулювання діяльності служби потребує системного підходу та врахування міжнародного досвіду.

На нашу думку, під поняттям «адміністративно-правовий статус Державної податкової служби України» слід розуміти її правове положення в системі органів виконавчої влади, яке визначається шляхом закріплення в нормах адміністративного права її завдань, функцій, компетенції, гарантій діяльності та відповідальності Державної податкової служби України.

Адміністративно-правовий статус Державної податкової служби України визначає її як орган у системі державного управління, який відіграє ключову роль у забезпеченні фінансової стабільності держави. Однак для подальшого вдосконалення діяльності Державної податкової служби України необхідно вирішити ряд актуальних питань, пов'язаних з оптимізацією її повноважень, підвищенням прозорості та підзвітності, а також забезпеченням захисту прав платників податків.

Література:

1. Бригінець О.О. Адміністративно-правовий статус державної податкової служби України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.07 / О.О. Бригінець; Нац. ун-т держ. податк. служби України. Ірпінь, 2011. 19 с.
2. Золотарьова М.К. Особливості адміністративно-правового статусу Державних податкових інспекцій. URL: www.nbuv.gov.ua/08gtks1. (дата звернення: 03.01.2025).
3. Ковбас І.В. Адміністративно-процесуальна правосуб'єктність громадян. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького*. 2015. № 11. С. 74-78. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nivif_2015_11_12. (дата звернення: 07.01.2025).
4. Колпаков В.К. Адміністративне право України : [підручник] / В. К. Колпаков, О. В. Кузьменко. К.: Юрінком Інтер, 2003. 544 с.
5. Коломоєць Т.О. Адміністративне право. Академічний курс : підручник / Т. О. Коломоєць. К.: Юрінком Інтер, 2011. 576 с.
6. Остапенко Т.А. Суб'єкти адміністративного судочинства України. II Сучасний стан та перспективи розвитку української правової системи : Всеукраїнська конференція (16 липня 2011 р., м. Львів). Львів: Західноукраїнська організація «Центр правничих ініціатив».

- тив», 2011. Т. II. URL: <http://www.court.gov.ua/sud5024/9/39/>. (дата звернення: 11.01.2025).
7. Дрозд О.Ю., Сорока Л.В., Миськів Л.І. Загальнотеоретичні основи концепту «Адміністративно-правовий статус державної служби» з оглядом його особливостей на прикладі органів державної виконавчої служби. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 5. 2023. С. 506-508. URL: http://lsej.org.ua/5_2023/126.pdf (дата звернення: 07.01.2025).
 8. Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України* (ВВР), 1996, № 30, ст. 141. URL: <https://surl.li/fmyddz> (дата звернення: 17.12.2024).
 9. Податковий кодекс України від 02.12.2010 № 2755-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text> (дата звернення: 17.12.2024).
 10. Про центральні органи виконавчої влади: Закон України від 17.03.2011 р. № 3166-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3166-17#Text> (дата звернення: 17.12.2024).
 11. Про затвердження положень про Державну податкову службу України та Державну митну службу України: постанова Кабінету Міністрів України від 6 березня 2019 р. № 227. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/227-2019-%D0%BF#Text> (дата звернення: 07.01.2025).
 12. Шевчук В.А. Адміністративно-правовий статус Державної податкової служби України як суб'єкта фінансового забезпечення та матеріально-технічного постачання. *НАУКА І ПРАВООХОРОНА*. 2012. № 3(17). URL: <https://surl.li/simjdv> (дата звернення: 12.01.2025).
 13. Маниліч Л.І. Юридична відповідальність Державної податкової служби України у сфері надання публічних послуг. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія ПРАВО*. 2012. Випуск 18. С. 160-164. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/handle/lib/12998> (дата звернення: 12.01.2025).
 14. Новосельська Л.І., Козанкевич В.А. Шляхи вдосконалення податкової служби України. *Науковий вісник НЛТУ України*. 2010. Вип. 20.8. с. 229-232. URL: <https://surl.li/qmtobh> (дата звернення: 12.01.2025).

Dremov D. The concept of administrative and legal status of the State Tax Service of Ukraine

Summary. In the article the author examines the concept of administrative and legal status of the State Tax Service of Ukraine, consistently studying existing developments.

Proceeding from the fact that a subject of administrative law and its administrative and legal status are inextricably linked concepts which characterise a person's participation in the public administration, the author offers the following definition of administrative law subjects: these are participants of public relations (individuals and legal entities, a public authority or a local self-government body) who are endowed with rights and obligations and the ability to enter into administrative and legal relations in accordance with administrative and legal provisions.

Particular attention is paid to the peculiarities of the administrative and legal status of public authorities, under which the author understands a set of subjective rights and obligations of a public authority defined by administrative law.

Analysing the legal framework of the State Tax Service of Ukraine, the author notes that it has broad powers covering not only tax administration, but also control over the production and circulation of excisable goods, foreign exchange transactions, and compliance with cash discipline. The State Tax Service of Ukraine also provides administrative services to taxpayers.

Based on the analysis, the author defines the concept of 'administrative and legal status of the State Tax Service of Ukraine' as its legal position in the system of executive authorities, which is determined by enshrining in the administrative law provisions its tasks, functions, competence, guarantees of activity and responsibility of the State Tax Service of Ukraine.

It is noted that in the context of constant changes in tax legislation and transformation of public administration, there is a need to clarify the powers, responsibilities and interaction with other state bodies so that the State Tax Service becomes a more efficient, transparent and accountable body. The author comes to the conclusion that improvement of the legal regulation of the Service requires a systematic approach and consideration of international experience.

Key words: administrative services, administrative and legal status, State Tax Service of Ukraine, powers, subject of administrative law.

*Погребняк Б. В.,**аспірант кафедри приватного та публічного права
Київського національного університету технологій та дизайну*

ВЗАЄМОДІЯ АДВОКАТУРИ ТА СУБ'ЄКТІВ ВЛАДНИХ ПОВНОВАЖЕНЬ У СФЕРІ НАДАННЯ БЕЗОПЛАТНОЇ ПРАВНИЧОЇ ДОПОМОГИ: СУЧАСНИЙ СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

Анотація. Стаття присвячена аналізу сучасних тенденцій взаємодії адвокатури та суб'єктів владних повноважень у сфері надання безоплатної правничої допомоги та формування пропозицій щодо вдосконалення їх взаємовідносин.

Визначено правові підстави для взаємодії адвокатури та суб'єктів владних повноважень у сфері надання безоплатної правничої допомоги. Наведено сучасні тенденції, які свідчать про відсутність взаємодії між адвокатурою та суб'єктами владних повноважень у сфері надання безоплатної правничої допомоги.

Констатовано, що сучасний стан взаємодії адвокатури та суб'єктів владних повноважень у сфері надання безоплатної правничої допомоги характеризується негативними тенденціями і послабленням впливу адвокатури. Усунення адвокатури від всіх складових процесів регулювання та адміністрування системи безоплатної правничої допомоги є порушенням чинного законодавства України та міжнародних стандартів. Відповідно, існуюча на сьогодні система безоплатної правничої допомоги є несправедливою і непрозорою та потребує негайного реформування. У зв'язку з цим для належної взаємодії адвокатури та суб'єктів владних повноважень у сфері надання безоплатної правничої допомоги запропоновано: 1) внести кардинальні зміни до чинного законодавства у сфері надання безоплатної правничої допомоги стосовно участі адвокатури у регулюванні та адмініструванні системи безоплатної правничої допомоги; 2) скасувати повноваження органів системи безоплатної правничої допомоги щодо діяльності адвокатів у цій сфері, які суперечать законодавству про адвокатуру та адвокатську діяльність; 3) законодавчо закріпити особливості взаємодії адвокатури та суб'єктів владних повноважень у сфері надання безоплатної правничої допомоги. Вирішення цих питань сприятиме створенню прозорості, об'єктивності та справедливої системи безоплатної правничої допомоги в Україні.

Ключові слова: адвокатура, адвокатське самоврядування, суб'єкти владних повноважень, взаємодія, адвокат, безоплатна правничка допомога, професійна правничка допомога.

Постановка проблеми. Для осіб, які потребують захисту, чинним законодавством передбачено безоплатну правничу допомогу. Для надання професійної правничої допомоги, в тому числі безоплатної, в Україні діє адвокатура – недержавний самоврядний інститут, що забезпечує здійснення захисту, представництва та надання інших видів правничої допомоги на професійній основі, а також самостійно вирішує питання організації і діяльності адвокатури [1, с. 629–630]. Важливим фактором, який впливає на ефективність системи надання безоплатної правничої допомоги, є взаємодія між адвокатурою та суб'єктами владних повноважень. З'ясування сучасних тен-

денцій співпраці адвокатури та суб'єктів владних повноважень у сфері надання безоплатної правничої допомоги сприятиме вдосконаленню їхньої діяльності у цьому напрямку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Особливостям правового регулювання діяльності адвокатури приділяли увагу такі науковці, як М. Р. Аракелян, Н. М. Бакаянова, Т. В. Варфоломеева, Т. Б. Вільчик, М. В. Завальний, С. С. Калинин, П. В. Кучеревський, Ю. В. Оніщик, О. Д. Святоцький, І. Я. Семенюк, Л. В. Тацій, Є. Ф. Шкробець, О. Г. Яновська та ін. Однак питання взаємодії адвокатури та суб'єктів владних повноважень у сфері надання безоплатної правничої допомоги до цього часу не є досконало вивченими, що й зумовлює актуальність тематики дослідження.

Метою статті є аналіз сучасних тенденцій взаємодії адвокатури та суб'єктів владних повноважень у сфері надання безоплатної правничої допомоги та формування пропозицій щодо вдосконалення їх взаємовідносин.

Виклад основного матеріалу дослідження. Адвокатура є ключовим правозахисним інститутом, який покликаний захищати та представляти інтереси не тільки окремих осіб, а й усього суспільства в цілому [2, с. 268]. Необхідно відмітити, що згідно ст. 5 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» адвокатура є незалежною від органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових та службових осіб, а держава створює належні умови для діяльності адвокатури та забезпечує дотримання гарантій адвокатської діяльності [3]. У відносинах з суб'єктами владних повноважень адвокатуру представляє Національна асоціація адвокатів України – недержавна некомерційна професійна організація, яка об'єднує всіх адвокатів України та утворюється з метою забезпечення реалізації завдань адвокатського самоврядування [3]. Згідно Статуту до завдань Національної асоціації адвокатів України у сфері надання безоплатної правничої допомоги необхідно віднести такі: бере участь у розробці нормативно-правових актів, організації та проведенні експертизи проєктів законів, програм, рішень та інших документів і нормативних актів з питань адвокатури та адвокатської діяльності; вносить пропозиції щодо вдосконалення законодавства України та практики його застосування; сприяє забезпеченню виконання адвокатами захисту за призначенням та наданням безоплатної правничої допомоги [4]. Крім цього, відповідно до ч. 2 ст. 25, ч. 4 ст. 48 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» одним із повноважень органів адвокатського самоврядування у сфері надання безоплатної правничої допомоги є утворення комісії з оцінювання якості, повноти та своєчасності надання адвокатами безоплатної правничої допомоги [3].

До суб'єктів владних повноважень, з яким відбувається співпраця адвокатури у сфері надання безоплатної правничої

допомоги, належать: Верховна Рада України (приймає закони, пов'язані з наданням безоплатної правничої допомоги), Кабінет Міністрів України (затверджує порядок і умови проведення конкурсу та вимоги до професійного рівня адвокатів, встановлює порядок і умови укладання договорів з адвокатами, встановлює розмір, порядок і методику оплати діяльності адвокатів), Міністерство юстиції України (здійснює загальне управління у сфері надання безоплатної правничої допомоги), Координаційний центр з надання правничої допомоги (є державною установою і належить до сфери управління Міністерства юстиції України, його метою діяльності є формування та забезпечення функціонування в Україні ефективної системи безоплатної правничої допомоги, забезпечення її доступності та якості), органи місцевого самоврядування (сприяють діяльності адвокатури та залучають на підставі договорів адвокатів до надання безоплатної первинної правничої допомоги).

Важлива роль у сфері надання безоплатної правничої допомоги відведена Міністерству юстиції України та Координаційному центру з надання правничої допомоги. Напрямами співпраці між Національною асоціацією адвокатів України та Міністерством юстиції України у сфері надання безоплатної правничої допомоги є: інформаційна взаємодія; дотримання гарантій адвокатської діяльності та захист професійних прав адвокатів; розроблення, затвердження та впровадження стандартів якості надання безоплатної правничої допомоги; моніторинг та оцінювання якості надання адвокатами безоплатної правничої допомоги; підвищення кваліфікації адвокатами [5]. Відповідно до Меморандуму про співпрацю між Національною асоціацією адвокатів України та Координаційним центром з надання правничої допомоги напрямами співпраці було передбачено інформаційну взаємодію та підвищення кваліфікації адвокатів [6].

Незважаючи на наявність правових підстав для скоординованої діяльності адвокатури та суб'єктів владних повноважень у напрямку надання безоплатної правничої допомоги сучасний стан їх відносин у цій сфері характеризується негативними тенденціями і послабленням впливу адвокатури.

Так, законопроект № 5107 «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення доступу до безоплатної правничої допомоги та підвищення якості її надання» внесений на розгляд Верховної Ради України без обговорення з адвокатурою [7]. Національна асоціація адвокатів України вказала на численні колізії між положеннями законопроекту № 5107 та чинними законами України, зокрема профільним законом «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» та законом «Про безоплатну правничу допомогу», а також на те, що запропоновані зміни суперечать міжнародним стандартам. Законопроект № 5107 не відповідає певному концепту, який був встановлений у Спільній програмі Ради Європи та Європейської Комісії «Прозорість і ефективність судової системи» та Експертному висновку щодо проекту Закону України «Про безоплатну правову допомогу» від 23 грудня 2008 року. Національна асоціація адвокатів України переконана, що оцінювання якості надання допомоги адвокатами безоплатної правничої допомоги («peer review»), що пропонується у законопроекті № 5107 встановлює контроль держави за незалежною адвокатською діяльністю, що веде до порушення гарантій адвокатської діяльності та одержавлення адвокатури. Комісія буде мати дуже вагомий повноваження, що буде впливати на гарантії незалежної професійної адвокат-

ської діяльності. У такий спосіб держава буде мати інструментарій втручання в правову позицію незалежного захисника у справах. Тобто, це перетворення адвоката із незалежного захисника в залежного від держави. Під виглядом контролю за якістю надання безоплатної правничої допомоги адвокатом чиновник, який буде затверджений в складі цієї комісії Міністерством юстиції – органом державної виконавчої влади, отримає можливість вивчати адвокатське досвід, матеріали якого є адвокатською таємницею. По змісту, смислу та своїй суті адвокатська таємниця є таємницею особи, клієнта, громадянина, яку він довірив адвокату. Доступ до неї сторонніх осіб, більш того з боку державних органів, порушує права людини [8].

В подальшому державою позбавлено адвокатуру участі у моніторингу якості надання безоплатної правничої допомоги шляхом прийняття Порядку надання безоплатної первинної правничої допомоги суб'єктами, що створюються або залучаються за договорами органами місцевого самоврядування, яким встановлено, що моніторинг якості надання адвокатами безоплатної правничої допомоги здійснюють органи місцевого самоврядування [9]. Необхідно зазначити, що цей Порядок суперечить ч. 2 ст. 25, ч. 4 ст. 48 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність». Крім цього, варто звернути увагу на п. 2.5 Меморандуму про співпрацю між Національною асоціацією адвокатів України та Міністерством юстиції України у сфері надання безоплатної правничої допомоги, яким передбачено, що оцінювання якості надання адвокатами безоплатної правничої допомоги здійснюється утвореними для цієї мети радами адвокатів регіонів комісіями [5]. Тому моніторинг в існуючому сьогодні вигляді має бути заборонений. Для вирішення цієї проблеми необхідно: по-перше, скасувати повноваження органів системи безоплатної правничої допомоги з проведення моніторингу якості надання адвокатами безоплатної правничої допомоги; по-друге, нормативно закріпити повноваження комісій з оцінювання повноти, якості і своєчасності надання правничої допомоги відповідно до закону та посилення контролю за виконанням таких повноважень [10].

Невиконання Координаційним центром з надання правничої допомоги домовленостей Меморандуму про співпрацю зумовило Національну асоціацію адвокатів України вийти із Меморандуму про співпрацю між Національною асоціацією адвокатів України та Координаційним центром з надання правничої допомоги. Це спричинено наступними чинниками. Національна асоціація адвокатів України фактично відсторонена від усіх процесів, що пов'язані із забезпеченням якості безоплатної вторинної правничої допомоги, що забезпечуються Координаційним центром з надання правничої допомоги: починаючи від проведення конкурсів з відбору адвокатів, закінчуючи розробкою стандартів якості надання ними безоплатної правничої допомоги. Аналогічна ситуація і з навчанням адвокатів, оскільки Координаційний центр з надання правничої допомоги не бачить Національну асоціацію адвокатів України партнером у питаннях навчання адвокатів, як це передбачено Меморандумом та впливає із зобов'язань держави. Національну асоціацію адвокатів України системно усувають від цього процесу в системі безоплатної правничої допомоги, натомість залучають замість Національної асоціації адвокатів України державні органи, які без врахування позиції самоврядної організації, що об'єднує усіх адвокатів України, створюють навчальні програми та навіть алгоритми захисту для адвокатів [11].

Наведені вище факти дозволяють стверджувати про відсутність взаємодії між адвокатурою та суб'єктами владних повноважень (Міністерство юстиції України та Координаційний центр з надання правничої допомоги) у сфері надання безоплатної правничої допомоги. Усунення адвокатури від участі в нормотворчій, управлінській, організаційній діяльності у сфері надання безоплатної правничої допомоги вказує на те, що існуюча на сьогодні система безоплатної правничої допомоги є несправедливою і непрозорою та потребує негайного реформування.

Висновки. Сучасний стан взаємодії адвокатури та суб'єктів владних повноважень у сфері надання безоплатної правничої допомоги характеризується негативними тенденціями і послабленням впливу адвокатури. Усунення адвокатури від всіх складових процесів регулювання та адміністрування системи безоплатної правничої допомоги є порушенням чинного законодавства України та міжнародних стандартів. Відповідно, існуюча на сьогодні система безоплатної правничої допомоги є несправедливою і непрозорою та потребує негайного реформування. У зв'язку з цим для належної взаємодії адвокатури та суб'єктів владних повноважень у сфері надання безоплатної правничої допомоги необхідно: 1) внести кардинальні зміни до чинного законодавства у сфері надання безоплатної правничої допомоги стосовно участі адвокатури у регулюванні та адмініструванні системи безоплатної правничої допомоги; 2) скасувати повноваження органів системи безоплатної правничої допомоги щодо діяльності адвокатів у цій сфері, які суперечать законодавству про адвокатуру та адвокатську діяльність; 3) законодавчо закріпити особливості взаємодії адвокатури та суб'єктів владних повноважень у сфері надання безоплатної правничої допомоги. Вирішення цих питань сприятиме створенню прозорої, об'єктивної та справедливої системи безоплатної правничої допомоги в Україні.

Література:

1. Оніщик Ю.В. Правові засади діяльності адвоката в адміністративному судочинстві. Human rights and public governance in modern conditions: Scientific monograph. Riga, Latvia: «Baltija Publishing», 2023. P. 629-638.
2. Оніщик Ю.В. Правові засади діяльності адвокатури: досвід Польщі та перспективи України. Multidimensionality of Ukrainian-Polish cooperation: genesis, particularities and prospects: Scientific monograph. Riga, Latvia: «Baltija Publishing», 2022. P. 268-278.
3. Про адвокатуру та адвокатську діяльність: Закон України від 5 липня 2012 року № 5076-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5076-17#Text> (дата звернення 23.01.2025).
4. Статут Національної асоціації адвокатів України. URL: https://unba.org.ua/assets/uploads/legislations/inshi-dokumenty/statut_naau.pdf (дата звернення 23.01.2025).
5. Меморандум про співпрацю між Національною асоціацією адвокатів України та Міністерством юстиції України у сфері надання безоплатної правничої допомоги від 19 листопада 2013 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0021323-13#Text> (дата звернення 23.01.2025).
6. Меморандум про співпрацю між Національною асоціацією адвокатів України та Координаційним центром з надання правничої допомоги. URL: https://unba.org.ua/assets/uploads/e778b5c0bb7c8a2dcb76_file.pdf (дата звернення 23.01.2025).
7. Внесення змін до закону про БПД без консультацій з адвокатурою порушує європейські стандарти. URL: <https://unba.org.ua/news/6635-vnesennya-zmin-do-zakonu-pro-bpd-bez-konsultacij-z>

advokaturouy-porushue-evropejski-standarti-lidiya-izovitova.html (дата звернення 23.01.2025).

8. НААУ закликає ВР утриматися від створення державою комісії по контролю за якістю БПД адвокатами за законопроектом № 5107 через ризики знищення гарантованої Конституцією незалежної професійної діяльності та порушення прав громадян. URL: [https://unba.org.ua/news/6683-naau-zaklikae-vr-utrimatisya-vid-stvorennya-derzhavoyu-komisij-po-kontrolyu-za-yakistyu-bpd-advokatami-za-zakonoproektom-5107-cherez-riziki-znishennya-garantovanoi-konstitucijnoy-nezalezhnoy-profesijnoy-diyalnosti-ta-porushennya-prav-gromadyan.html](https://unba.org.ua/news/6683-naau-zaklikae-vr-utrimatisya-vid-stvorennya-derzhavoyu-komisij-po-kontrolyu-za-yakistyu-bpd-advokatami-za-zakonoproektom-5107-cherez-riziki-znishennya-garantovanoi-konstitucijnoy-nezalezhnoy-profesijnoy-diyalnosti-ta-porushennya-prav-gromadyan) (дата звернення 23.01.2025).
9. Порядок надання безоплатної первинної правничої допомоги суб'єктами, що створюються або залучаються за договорами органами місцевого самоврядування: постанова Кабінету Міністрів України від 13 жовтня 2023 року № 1088 «Деякі питання щодо організації надання безоплатної первинної правничої допомоги органами місцевого самоврядування». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1088-2023-p#Text> (дата звернення 23.01.2025).
10. Моніторинг якості послуг адвокатів: що сьогодні не так. URL: [https://unba.org.ua/news/8936-monitoring-yakosti-poslug-advokativ-sho-s-ogodni-ne-tak.html](https://unba.org.ua/news/8936-monitoring-yakosti-poslug-advokativ-sho-s-ogodni-ne-tak) (дата звернення 23.01.2025).
11. Про вихід Національної асоціації адвокатів України із Меморандуму про співпрацю з Координаційним центром з надання правової допомоги: рішення Ради адвокатів України від 27 грудня 2022 року № 182. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0182871-22#Text> (дата звернення 23.01.2025).

Pogrebnyak B. Interaction between the Bar and government authorities in the field of providing free legal aid: current status and development prospects

Summary. The article is devoted to the analysis of modern trends in the interaction of the legal profession and the subjects of government in the field of providing free legal aid and the formulation of proposals for improving their mutual relations.

The legal grounds for the interaction of the legal profession and the subjects of government in the field of providing free legal aid are determined. Modern trends are presented, which indicate the lack of interaction between the legal profession and the subjects of government in the field of providing free legal aid.

It is stated that the current state of interaction between the legal profession and the subjects of government in the field of providing free legal aid is characterized by negative trends and a weakening of the influence of the legal profession. The removal of the legal profession from all components of the processes of regulation and administration of the free legal aid system is a violation of the current legislation of Ukraine and international standards. Accordingly, the current system of free legal aid is unfair and opaque and requires immediate reform. In this regard, for proper interaction between the bar and government entities in the field of free legal aid, it is proposed to: 1) make fundamental changes to the current legislation in the field of free legal aid regarding the participation of the bar in the regulation and administration of the free legal aid system; 2) cancel the powers of the bodies of the free legal aid system regarding the activities of lawyers in this area that contradict the legislation on the bar and advocacy; 3) legislate the features of interaction between the bar and government entities in the field of free legal aid. The resolution of these issues will contribute to the creation of a transparent, objective and fair system of free legal aid in Ukraine.

Key words: advocacy, advocate self-government, subjects of authority, interaction, lawyer, free legal aid, professional legal aid.

*Розсоха С. С.,**кандидат юридичних наук,**старший науковий співробітник**Науково-дослідного інституту публічного права*

МЕТОДОЛОГІЯ АНАЛІЗУ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НОТАРІАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УКРАЇНІ

Анотація. В статті сформована методологія адміністративно-правового забезпечення нотаріальної діяльності в Україні, як багатокомпонентна система, що інтегрує філософські, загальнонаукові та спеціально-наукові підходи публічного адміністрування. Основу методології становлять конституційні засади, які передбачають законодавче регулювання організації та функціонування нотаріату. Ключовими принципами є забезпечення правової визначеності, прозорості, доступності та адаптації до кризових ситуацій. Філософський рівень методології сприяє розумінню нотаріату як ключового елемента правової системи, що гарантує юридичну визначеність і захист прав громадян, тоді як загальнонауковий рівень акцентує увагу на практичних аспектах нотаріальної діяльності, а спеціально-науковий рівень базується на аналізі адміністративного права. У роботі підкреслюється значення інтеграції міжнародного досвіду, зокрема європейського та англосаксонського права. Європейський підхід базується на принципах публічного адміністрування, юридичної достовірності, незалежності нотаріусів та впровадження цифрових технологій. Особливий акцент зроблено на стандартах конфіденційності даних, підготовці нотаріусів, протидії фінансовим злочинам та запровадженні інноваційних підходів для підвищення ефективності нотаріальної системи. Англосаксонський підхід зосереджено на етичності, високих стандартах юридичної безпеки та чітких правилах контролю й дисциплінарної відповідальності. Методологія включає використання аналізу, синтезу, моделювання, порівняльного, формально-юридичного, історико-правового і прогностичного методів. Ці способи наукового аналізу сприяють вдосконаленню законодавчої бази, адаптації найкращих міжнародних практик і формуванню концептуальних підходів до розвитку нотаріальної системи в умовах сучасних викликів. У роботі також висвітлено значення впровадження цифрових технологій, зокрема онлайн-платформ для ідентифікації сторін, архівування документів і підвищення прозорості надання нотаріальних послуг. Певна увага приділяється адаптації нотаріальної системи в умовах воєнного стану, що вимагає врахування багатовимірності правових, соціальних та економічних процесів. Застосування міждисциплінарного підходу, що поєднує методи права, соціології, економіки та публічного адміністрування, дозволяє створювати інноваційні рішення для забезпечення стабільності нотаріальних послуг. Головною метою залишається захист прав громадян і адаптація нотаріату до сучасних викликів.

Ключові слова: адаптація, воєнний стан, законодавство, історико-правовий аналіз, інноваційні підходи, міжнародні стандарти, нотаріальна послуга, нотаріальна система, онлайн-платформи, прозорість, публічне адміністрування, соціальні процеси, система, формально-юридичний метод, філософія права, цифрові технології, юридична безпека, юридична визначеність, захист.

Постановка проблеми. Нотаріальна діяльність є невід'ємним елементом правової системи, що забезпечує юридичну визначеність, захист прав та законних інтересів громадян і бізнесу через посвідчення прав та фактів, які мають юридичне значення. В умовах воєнного стану, коли правова стабільність і ефективність функціонування нотаріальної системи перебувають під загрозою, актуальність наукового аналізу адміністративно-правового забезпечення значно зростає. Сучасний розвиток нотаріату потребує інтеграції філософських, загальнонаукових та спеціально-наукових підходів до аналізу, що дозволяє не лише вивчати, але й вдосконалювати правові механізми регулювання нотаріальної діяльності. Ключовим завданням адміністративно-правового забезпечення нотаріальної діяльності є гарантування безперервності надання нотаріальних послуг. Це стосується забезпечення доступності послуг для переміщених осіб, військовослужбовців і учасників економічних процесів. У таких умовах необхідно інтегрувати кризове управління, адаптацію законодавства, цифровізацію нотаріальних процесів та міжнародні стандарти для забезпечення прозорості та стабільності функціонування нотаріату. Воєнні виклики підкреслюють важливість розробки стратегій адаптації нотаріальної системи до надзвичайних ситуацій, враховуючи роль публічного адміністрування як основного механізму управління.

Водночас у мирний період нотаріат виступає важливим інструментом підтримки економічного розвитку, прозорості правовідносин та захисту прав власності. Проте навіть за стабільних умов нотаріальна система стикається з викликами, серед яких необхідність адаптації до цифрової трансформації, вдосконалення підготовки нотаріусів, боротьба з фінансовими злочинами та розробка нових підходів до правового регулювання. У цьому контексті особливу увагу слід приділити впровадженню інноваційних підходів, що інтегрують цифровізацію, електронний документообіг і онлайн-платформи для підвищення доступності нотаріальних послуг.

Методологія наукового аналізу адміністративно-правового забезпечення нотаріальної діяльності має базуватися на комплексному підході, який враховує філософські, загальнонаукові та спеціально-наукові засади публічного адміністрування. Особливу роль у методології має відігравати інтеграція європейського та міжнародного досвіду, що дозволяє адаптувати найкращі практики до українських реалій, враховуючи такі принципи, як юридична незалежність нотаріусів, конфіденційність даних і відповідність міжнародним стандартам. Цифровізація нотаріальної системи сприяє не лише підвищенню її ефективності, але й збереженню доступності послуг навіть у кризових умовах, таких як війна.

Загалом, науковий аналіз адміністративно-правового забезпечення нотаріальної діяльності має на меті створення адап-

тивної, прозорої та надійної нотаріальної системи, яка відповідає сучасним викликам і сприяє зміцненню довіри громадян до правової системи України. Він є фундаментом для розробки довгострокових стратегій розвитку нотаріату, інтеграції інноваційних технологій та забезпечення відповідності національної системи європейським стандартам та практикам.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У науковому аналізі адміністративно-правового забезпечення нотаріальної діяльності значний внесок зробили такі вітчизняні та зарубіжні науковці, як М. Абдурашидова, Х. Аджі, Я. Бень, А. Берлач, Т. Білоус, В. Бусел, О. Буханевич, В. Галушко, М. Глобінець, Н. Гриців, А. Гуледза, Г. Гулевська, Л. Данюк, А. Денисова, М. Долинська, К. Досінчук, Й. Дрендель, С. Діденко, Е. Женеску, Д. Журавльов, Р. Ігонін, А. Іванишук, Н. Ільєва, У. Кінаш, Н. Карнарук, С. Ковальчук, І. Когутич, О. Коротун, О. Костюченко, О. Косілова, О. Красногор, Т. Курило, Я. Лазур, К. Лізкано Чапета, А. Маржина, О. Мартинюк, Г. Массе, Л. Міранда Чавес, С. Моріна, В. Мустафа, О. Надьон, І. Орловська, У. Палієнко, Є. Пряхін, Л. Піньяс Піньяс, О. Ситников, С. Стеценко, С. Супанджі, В. Тищенко, К. Федорова, М. Фролков, Е. Халігі-Мустафа, В. Черниш, К. Чижмарь, О. Чудний, О. Яра та інші. Цей перелік підкреслює багатогранність наукових підходів до аналізу методології аналізу адміністративно-правового забезпечення нотаріальної діяльності та важливість подальшого розвитку цієї тематики.

Мета статті полягає в тому, щоб на основі філософії права, теорії адміністративного права, доктринальних поглядів на цю проблематику вітчизняних та зарубіжних вчених та діючого законодавства сформувати методологію аналізу адміністративно-правового забезпечення нотаріальної діяльності в Україні..

Виклад основного матеріалу. Згідно з Конституцією України виключно законами України визначаються організація і діяльність нотаріату (п. 14 ст. 92) [1]. Логічним виходячи з таких конституційних засад Закон в Україні «Про нотаріат» визначив, що нотаріат в Україні є системою органів і посадових осіб, які виконують функції посвідчення прав і фактів, що мають юридичне значення, та здійснюють інші нотаріальні дії, визначені законодавством, з метою забезпечення їх юридичної вірогідності. Нотаріальні дії в Україні здійснюються нотаріусами, які поділяються на дві категорії: державні нотаріуси, що працюють у державних нотаріальних конторах та архівах, і приватні нотаріуси, які здійснюють приватну нотаріальну практику. Основною метою нотаріату є забезпечення правової визначеності та надання юридичної сили правам і фактам через посвідчення й документування відповідно до чинного законодавства [2]. В інших своїх наукових працях ми довели, що адміністративно-правове забезпечення нотаріальної діяльності в Україні в умовах воєнного стану – це комплекс правових, організаційних і адміністративних заходів, спрямованих на забезпечення доступності, безперервності, прозорості та законності нотаріальних послуг для громадян. Воно базується на національних та міжнародних правових актах, включаючи закони, підзаконні нормативно-правові акти та міжнародні договори. Основними елементами такого забезпечення є координація діяльності нотаріусів і державних органів, впровадження найкращих міжнародних практик, адаптація роботи нотаріальної системи до кризових умов, розробка стратегій розвитку та забезпечення прав громадян навіть у складних обставинах. Це охоплює публічне адміністрування, стратегічне

планування та використання міжнародного досвіду для підвищення ефективності нотаріальної діяльності, зокрема у надзвичайних умовах воєнного стану.

Отже, конституційно-правові засади методології аналізу адміністративно-правового забезпечення нотаріальної діяльності в Україні ґрунтуються на закріпленні у Конституції України (п. 14 ст. 92) положення, що організація та діяльність нотаріату визначаються виключно законами. Це відображає важливість правової визначеності та прозорості, яка забезпечується через регулювання нотаріальної діяльності законами України, та міжнародними договорами, при певній обмеженості підзаконного врегулювання. Вони враховують системність підходу, що передбачає функціонування нотаріату як єдиної системи державних і приватних нотаріусів із належною координацією з боку державних органів. Пріоритетом є забезпечення доступності нотаріальних послуг навіть у кризових умовах, що є ключовою метою адміністративного регулювання. Адаптація до викликів передбачає впровадження стратегічного планування, використання міжнародного досвіду та ефективного адміністративного управління для підвищення результативності нотаріальної діяльності.

Згідно словником української мови «методологія» – це вчення про науковий метод пізнання та перетворення світу, яке включає його філософську та теоретичну основу. Це також сукупність прийомів і методів дослідження, які застосовуються в певній науці відповідно до специфіки об'єкта її пізнання [3]. Доктор філософії у галузі права А. Маржина доводить у своїй науковій статті, що методологічні засади сучасного наукового пізнання теоретико-правових аспектів механізму нотаріальної діяльності є важливими для розуміння та вдосконалення цієї сфери. Вченою. акцентовано увагу на модернізації розуміння методології сучасного пізнання державно-правових явищ. Визначено ознаки предмета пізнання, на основі чого встановлено функціональні можливості складових методології наукового дослідження. На думку авторки, комплексність наукового дослідження механізму нотаріальної діяльності з урахуванням сучасних особливостей функціонування нотаріату вимагає виокремлення рівнів його наукового вивчення [4].

Отже, методологія, як комплекс прийомів і методів дослідження, є основою наукового аналізу адміністративно-правового забезпечення нотаріальної діяльності, включаючи філософську, теоретичну та прикладну складові, які дозволяють аналізувати правові механізми функціонування нотаріату в умовах сучасних викликів. Філософський рівень знань забезпечує світоглядну основу для розуміння нотаріальної діяльності як соціально та юридично значущого механізму, дозволяючи через принципи наукового пізнання визначати загальні закономірності, які впливають на організацію нотаріальної системи, і усвідомлювати нотаріат як ключовий елемент професійної діяльності, спрямованої на досягнення правової визначеності та забезпечення інтересів суспільства.

Міжнародний союз нотаріату (UINL), штаб-квартира якого розташована в місті Рим, Італія, яка є організацією, яка має на меті сприяння розвитку латинської моделі нотаріату як ефективного інструменту захисту прав громадян та забезпечення юридичної безпеки. Місія UINL полягає у зміцненні міжнародного співробітництва між нотаріатами різних країн, гармонізації нотаріальних стандартів та впровадженні інноваційних підходів у нотаріальну практику, які відповідають викликам

сучасного світу. Засади нотаріальної автентифікації в умовах онлайн-присутності базуються на фундаментальних принципах юридичної достовірності, захисту прав сторін та дотримання професійної етики. Нотаріус залишається центральною фігурою, відповідальною за законність та безпеку автентичного акту, навіть у цифровому середовищі. Порівняльний підхід дає змогу зіставити практики автентифікації в різних юрисдикціях, визначити їхні переваги, недоліки та можливі ризики. Оцінка ризиків передбачає аналіз загроз, пов'язаних із використанням приватних платформ, а також їхню відповідність стандартам захисту даних та професійної таємниці [5].

Дж. Дрендел на основі наукового аналізу нотаріальної практики в Провансії на початку XIV століття в історичному аспекті доводить, що засади нотаріату в середньовічній Європі ґрунтувалися на принципах точності, автентичності та формальної правди. Нотаріуси діяли як гаранті юридичної достовірності, фіксуючи значущі події та правочини, що забезпечувало документам повну доказову силу. Їхня діяльність базувалася на римському праві та нотаріальних формулах, розроблених в Італії XII століття, які поширилися по всій південній Європі. Нотаріуси створювали два типи документів: первинні скорочені чернетки договорів (*rogatio*) і повні формальні копії (*instrumentum*). Ця практика забезпечувала юридичну силу обох форм документів, а їхня різноманітність дозволяла задовольняти потреби різних суспільних груп [6].

На сучасному етапі Європейська комісія з ефективності правосуддя (CEPEJ) доводить, що нотаріат у країнах континентального права (*Latin-type/civil law notaries*) виступає як незалежна публічна інституція, делегована державою для забезпечення правової визначеності через створення автентичних документів, які мають доказову силу. Методологія оцінки нотаріату базується на порівнянні національних практик за допомогою кількісних і якісних індикаторів, зокрема індексів регуляції професії. Аналіз включає порівняння функціональних особливостей нотаріату, таких як процедура призначення, контроль державних органів, участь у цивільних процедурах та боротьба з відмиванням грошей. Для оцінки застосовуються як статистичні дані, так і тематичні дослідження, наприклад, у сфері використання новітніх технологій, цифровізації процедур і впровадження заходів гендерної рівності. Особлива увага приділяється аналізу результатів передачі функцій від судів до нотаріусів, що знижує навантаження на судові органи [7].

Радою нотаріатів Європейського Союзу (CNUE) розкривається що нотаріат є важливою складовою системи забезпечення правової визначеності та ефективного доступу до правосуддя. Нотаріуси є незалежними та неупередженими посадовими особами, яким держава надає повноваження створювати автентичні документи з доказовою силою, подібною до судових рішень. Завдяки своїй ролі у забезпеченні юридичної визначеності та гарантії законності, нотаріуси сприяють уникненню судових спорів, тим самим знижуючи навантаження на судову систему. Нотаріуси забезпечують відповідність документів вимогам закону, перевіряють особистості сторін, їхню правоздатність та законність намірів. Підпис нотаріуса надає документу юридичної сили автентичного інструмента, що гарантує дійсність правочинів та юридичну захищеність сторін. Нотаріуси є важливими учасниками попереджувального правосуддя, надаючи громадянам юридичні консультації, оформляючи спадщину, шлюби, договори, розлучення за взаємною згодою тощо [8].

Отже, методологія аналізу адміністративно-правового забезпечення нотаріальної діяльності в Україні може базуватися на європейському досвіді, враховуючи його ефективність та універсальність у забезпеченні правової визначеності. Європейський підхід до нотаріату ґрунтується на принципах публічного адміністрування, юридичної достовірності та незалежності нотаріусів як ключових суб'єктів превентивного правосуддя. Нотаріуси виконують функції захисту прав громадян, забезпечуючи автентичність документів, перевіряючи особистість сторін, їхню правоздатність та законність намірів, а також здійснюючи юридичну автентифікацію правочинів.

Методологія аналізу, сформована вітчизняний вченою О. Коротун, є комплексним підходом, що інтегрує різні методи і підходи для забезпечення якісного та ефективного адміністративно-правового регулювання охорони інтелектуальної власності. Вона ґрунтується на філософському підґрунті, яке сприяє розумінню правових явищ і процесів у їх розвитку, взаємозв'язках і залежностях. Використання діалектичного методу дозволяє досліджувати взаємозв'язки, закономірності та розвиток системи адміністративно-правової охорони інтелектуальної власності. Метод абстрагування допомагає виділяти специфічні характеристики адміністративно-правового регулювання і чітко розмежовувати публічні та приватноправові відносини. Загальнонаукові методи, такі як аналіз і синтез, дають змогу комплексно дослідити правове регулювання управлінських відносин, враховуючи межі регулювання між публічними і приватними відносинами. Порівняльно-правовий метод використовується для аналізу зарубіжного законодавства, що сприяє виявленню загальних тенденцій, закономірностей та розробці шляхів удосконалення національної системи правового регулювання [9].

Продовженням думки щодо методології аналізу адміністративно-правового забезпечення обігу та застосування зброї, сформованої професором С. Діденком, є положення про те, що методологія передбачає використання загальної та конкретної методології, які взаємодоповнюють одна одну і забезпечують багаторівневий аналіз явища. Загальна методологія охоплює філософські засади, що створюють базу для інтеграції різних наукових підходів і принципів, тоді як конкретна методологія враховує специфіку адміністративно-правового регулювання в умовах українського правового поля. Використання діалектичного методу дозволяє визначити причинно-наслідкові зв'язки та відобразити багатовимірність об'єкта дослідження. Застосування аксіоматичного методу забезпечує формулювання ключових положень, які стають основою для подальших висновків. Гіпотетико-дедуктивний підхід дозволяє не лише формулювати гіпотези, але й перевіряти їх на практичному рівні. Історико-правовий метод є необхідним для аналізу генези правових норм та виявлення закономірностей розвитку нормативно-правового регулювання. Методи порівняльного аналізу сприяють врахуванню міжнародного досвіду і пошуку оптимальних моделей регулювання. Моделювання виступає важливим інструментом прогнозування та розробки концептуальних підходів [10, с. 32–41].

Методологія аналізу адміністративно-правового забезпечення судової гілки влади, сформована професором А. Іванищук, охоплює низку послідовних стадій та етапів, які спрямовані на дослідження суспільних відносин, формування концептуальних підходів та розробку практичних рекомендацій

у сфері адміністративно-правове забезпечення судової гілки влади спирається на використання ефективних інструментів управління, які сприяють прозорості, підзвітності та доступності судових послуг. Важливу роль відіграє впровадження цифрових технологій, які скорочують час розгляду справ і забезпечують зручність для громадян. Необхідним є впровадження чітких процедур відбору та оцінки суддів для гарантування їхньої незалежності та професійної компетентності. Моніторинг якості судових рішень і запровадження механізмів оцінки їх відповідності законодавству сприяють підвищенню довіри до судової системи. Антикорупційні заходи та прозорість у процесах прийняття рішень мають стати ключовими елементами розвитку судової гілки влади [11].

Сформована професоркою О. Ярою на прикладі адміністративно-правового забезпечення методологія аналізу вищої юридичної освіти в Україні, є комплексною системою, яка ґрунтується на філософських, загальнонаукових та спеціально-наукових підходах. Вона визначається як сукупність прийомів дослідження, що застосовуються в науці адміністративного права, для пізнання й перетворення реальності. Основу цієї методології складають світоглядні позиції, які поєднують логіку, мислення та філософські принципи, зокрема природне право, діалектичний матеріалізм, прагматизм та позитивізм. Методологія аналізу адміністративно-правового забезпечення передбачає застосування загальноприйнятих і спеціальних методів, які адаптуються залежно від об'єкта дослідження. Вона включає вертикальні і горизонтальні зв'язки різної юридичної, педагогічної та наукової природи, які дозволяють трансформувати джерела дослідження у нові наукові положення, узагальнення та висновки. Філософія природного права є базовим компонентом цієї методології, що визнає право на освіту природним і невід'ємним, таким, яке закладено у природі людини й гарантує свободу вибору у здобутті вищої освіти. Методологія екзистенціалізму, хоча і не може бути повністю застосована до адміністративно-правового аналізу, доповнює дослідження творчими методами розвитку особистості. У результаті методологія аналізу адміністративно-правового забезпечення є багатогарною системою, яка дозволяє дослідникам інтегрувати різні наукові й практичні підходи для досягнення новизни, точності та узагальнення в галузі вищої юридичної освіти [12].

Отже, методологія аналізу адміністративно-правового забезпечення нотаріальної діяльності в Україні є багатокомпонентною системою, що інтегрує напрацювання вітчизняних вчених у різних галузях і враховує особливості організації нотаріальної системи. Вона включає філософські, загальнонаукові та спеціально-наукові підходи, спрямовані на формування цілісного бачення та вирішення актуальних проблем у сфері нотаріальної діяльності. Філософський рівень методології забезпечує світоглядну основу для розуміння нотаріату як ключового елемента правової системи, що забезпечує юридичну визначеність і захист прав громадян. Він базується на принципах природного права, які визначають нотаріат як інструмент забезпечення справедливості та законності. Діалектичний підхід дозволяє вивчати суперечливі аспекти адміністративно-правового регулювання нотаріальної діяльності, виявляючи тенденції та закономірності розвитку.

Г. Массе з Центру оцінювання конкуренції серед французьких нотаріусів розкриває в своєму аналізі, що діяльність нотаріусів забезпечує правову визначеність через створення автентичних документів, які мають доказову силу, що є основою

публічного характеру професії. Правова безпека гарантується через дотримання всіх необхідних правових норм у процесі надання послуг, що підвищує довіру до нотаріату. Конкуренція в нотаріальній діяльності вдосконалюється завдяки дерегуляції цін, зниженню бар'єрів доступу до професії та розширенню географічної мобільності, що дозволяє більшій кількості професіоналів інтегруватися у сферу. Високі етичні стандарти залишаються невід'ємною частиною діяльності нотаріусів, зобов'язуючи їх дотримуватися принципів професійної етики. Для аналізу було застосовано методику оцінки індексів регуляції, яка дозволяє порівняти рівень регулювання професій через кількісні показники, що охоплюють як вхідні, так і поведінкові регуляції. Порівняння систем включає вивчення національних практик і оцінку трансформаційних процесів через Оновлений метод координації ЄС [13].

Як пишуть у своїй статті вчені Е. Халіті-Мустафа, С. Моріна, В. Мустафа "Роль нотаріусів у сучасній правовій системі Західних Балкан", нотаріат є важливим елементом правової системи, що забезпечує правову визначеність, попередження судових спорів і захист інтересів громадян та юридичних осіб. Нотаріуси діють як незалежні посадові особи, уповноважені державою на виконання правових дій із забезпеченням їхньої законності та автентичності, що сприяє зміцненню довіри до правової системи. Їхня діяльність має превентивний характер, оскільки спрямована на ретельну перевірку документів та консультування сторін щодо юридичних наслідків їхніх дій. Основою нотаріальної діяльності є дотримання високих стандартів професійної етики, чесності та неупередженості, що забезпечує захист прав і свобод усіх учасників правовідносин. Нотаріуси виконують свої функції відповідно до встановлених законодавством процедур, займаючись підготовкою та посвідченням правових документів, таких як контракти, заповіти чи довіреності [14].

Вчені Л. Піньяс Піньяс, Л. Міранда Чавес, К. Ліцкано Чапета, М. Абдурашидова стверджують у своїй статті, що нотаріат є ключовим елементом забезпечення правової визначеності, довіри до правових відносин та запобігання судовим спорам. Нотаріуси виконують важливу роль як незалежні посадові особи, уповноважені державою створювати автентичні документи з доказовою силою, гарантуючи законність процедур через ретельне дотримання норм права. Їхня діяльність спрямована на попередження судових спорів завдяки професійному консультуванню сторін і перевірці правових наслідків, що підвищує рівень довіри та стабільності правовідносин. Нотаріуси зобов'язані дотримуватися високих стандартів етики, чесності й неупередженості, що є основою їхньої професійної діяльності [15].

Індонезійські вчені С. Супанджі та Г. Аджі з'ясовують, що засади нотаріату базуються на принципі «*Tabelionis Officium Fideliter Exercebo*» (Сумлінне виконання нотаріальних обов'язків), який зобов'язує нотаріусів дотримуватися традиційних підходів у своїй діяльності. Цей принцип передбачає фізичну присутність сторін та нотаріуса під час підписання документа, що забезпечує його автентичність і законність. Нотаріус виступає гарантом юридичної достовірності та забезпечує формальну правду, відповідаючи за створення автентичних актів, які мають повну доказову силу та є надійним джерелом юридичної інформації. В епоху цифрових технологій цей принцип залишається

актуальним для підтримки довіри до нотаріальної системи. Методологія аналізу цифрових підписів у нотаріальній практиці базується на нормативно-правовому підході, що передбачає аналіз положень законодавства, включаючи Закон про електронну інформацію та транзакції (ІТЕ) та відповідні урядові регламенти. Оцінка економічної та правової ефективності спрямована на з'ясування переваг використання цифрових підписів у контексті спрощення юридичних процедур, економії часу та забезпечення юридичної надійності документів [16].

А. Капп'елло, експерт з права та економіки, представляє Національну раду нотаріату Італії (CNN – Консільйо Назіонале дель Нотаріато), а Дж. Маркоц, президент Ради нотаріатів Європейського Союзу (CNUE – Рада нотаріатів Європейського Союзу), активно сприяє міжнародній співпраці нотаріусів і впровадженню стандартів Групи з розробки фінансових заходів боротьби з відмиванням грошей (FATF – Група з розробки фінансових заходів). Нотаріат виконує ключову роль у забезпеченні юридичної визначеності та боротьбі з легалізацією незаконних доходів (AML – боротьба з відмиванням грошей), забезпечуючи юридичну безпеку та суспільну довіру. Використання економічного аналізу дозволяє нотаріусам продемонструвати свій соціально-економічний внесок і покращити комунікацію з законодавцями та міжнародними організаціями. Професійна відповідальність нотаріусів підтверджується їхньою активною участю у формуванні звітів про підозрілі транзакції (STR – звіти про підозрілі транзакції), що робить їх важливими учасниками реалізації політики боротьби з відмиванням грошей. Навчальні семінари, такі як "Europe for Notaries", сприяють підвищенню кваліфікації нотаріусів і обміну найкращими практиками, що посилює їхню професійну компетентність [17].

Л. Мінкян, Л. Дікс, як представники Королівської голландської нотаріальної організації (Royal Netherlands Notarial Organization, KNB), що базується в Гаазі, Нідерланди. Організація здійснює регулювання нотаріальної професії в країні, забезпечує впровадження стандартів якості, підтримує етичні принципи діяльності та сприяє вдосконаленню професійної практики. Нотаріальна практика ґрунтується на принципах якості, етики та дотримання правових стандартів, що забезпечують юридичну безпеку та суспільну довіру. Основними засадами є забезпечення добросовісності, професійної етики, об'єктивності та точності. Принцип забезпечення правової визначеності є ключовим для нотаріусів, які виступають гарантом юридичної достовірності документів та дій. Інтеграція принципів якості через механізми оцінки та зворотного зв'язку допомагає зберегти високу довіру до професії. Особливе значення надається прозорості, відповідальності та уникненню конфліктів інтересів. Аналіз нотаріальної практики здійснюється через систему колегіальної оцінки (peer reviews), що передбачає інтерв'ю, перегляд кейсів та операцій нотаріальних фірм. Цей метод дозволяє виявити сильні й слабкі сторони професійної діяльності, підтримувати етичну культуру, оцінювати поведінку нотаріусів щодо етичних стандартів і розв'язання професійних дилем. Система сприяє навчальній і професійній підтримці, використовуючи коучинг і рекомендації для вирішення проблемних питань, а також адаптації до нових викликів через включення нових законодавчих норм і соціальних трендів [18].

Отже, методологія аналізу адміністративно-правового забезпечення нотаріальної діяльності в Україні може бути сформована з урахуванням досвіду країн Європейського

Союзу, де нотаріат виконує ключову роль у забезпеченні правової визначеності, дотриманні етичних стандартів та запобіганні правовим спорам. Основою методології є принципи прозорості, об'єктивності, професійної етики та відповідальності, які визначають високий рівень довіри до нотаріальної системи.

У межах наукового аналізу можуть використовуватися як загальнонаукові, так і спеціалізовані методи, що інтегрують елементи національного законодавства, міжнародних стандартів та практичного досвіду. Юридичний аналіз охоплює вивчення відповідності національного законодавства України міжнародним стандартам, включаючи регулювання електронних підписів, конфіденційності даних та захисту прав сторін. Формально-юридичний метод спрямований на аналіз чинних правових норм для формування рекомендацій щодо вдосконалення законодавчої бази. Історико-правовий підхід дозволяє простежити еволюцію нотаріату в країнах ЄС для врахування тенденцій у реформуванні нотаріальної діяльності. Порівняльно-правовий метод забезпечує зіставлення практик нотаріальної діяльності різних країн ЄС з метою виявлення спільних характеристик і унікальних аспектів, які можуть бути імплементовані в Україні. Моделювання та прогнозування спрямовані на створення сценаріїв удосконалення нотаріальної системи та оцінку можливих наслідків реформ. Система колегіальної оцінки передбачає регулярне вивчення професійної діяльності нотаріусів через аналіз кейсів, рекомендації та зворотний зв'язок, що сприяє підтриманню високих стандартів якості.

Англосаксонському праві Магістр факультетів (Master of the Faculties) є регулюючою інституцією в системі права Англії та Уельсу, яка функціонує під егідою Офісу архієпископа Кентерберійського. Ця інституція, що має історичний зв'язок із церквою, наразі виконує виключно світські функції. Вона затверджує правила та стандарти для нотаріальної діяльності, здійснює нагляд за роботою нотаріусів, розробляє етичні та професійні стандарти, видає ліцензії на право здійснення нотаріальної практики і розглядає дисциплінарні справи. У 2019 році Магістр факультетів затвердив Правила практики нотаріусів, які встановлюють ключові принципи нотаріальної діяльності та визначають порядок її здійснення. Засади нотаріальної практики, визначені в цих правилах, спрямовані на забезпечення юридичної безпеки та підтримку високих стандартів професійної діяльності. Нотаріуси зобов'язані підтримувати правовий порядок і сприяти правильному здійсненню правосуддя, діяти об'єктивно, виключаючи конфлікти інтересів, і забезпечувати рівність усіх сторін. Професійна етика передбачає дотримання високих стандартів роботи та уникнення дій, що можуть зашкодити репутації нотаріальної професії. Функціональний підхід дозволяє оцінити роль нотаріусів у забезпеченні юридичної безпеки, зокрема з огляду на їхню незалежність, професійність і дотримання етичних стандартів. Компаративний аналіз дає змогу порівняти положення правил із нотаріальними стандартами інших юрисдикцій і виявити їхні спільні й унікальні риси [19].

Отже, методологія аналізу адміністративно-правового забезпечення нотаріальної діяльності в Україні, може також базуючись на окремих спектрах досвіду англосаксонського права, враховує його унікальність, зокрема акцент на професійній етиці, незалежності нотаріусів та дотриманні високих стандартів юридичної безпеки. Англосаксонська система права, яка регулює діяльність нотаріусів через інституції, такі як Магістр факультетів, забезпечує ефективне управління нотаріальною

професією шляхом чіткого визначення правил, контролю за їх виконанням та дисциплінарної відповідальності.

На думку Я. Беня особливості методології аналізу механізмів реалізації демократії участі в умовах воєнного стану полягають у комплексному підході, що базується на міждисциплінарному підході та поєднує методи філософії, соціології, права, економіки та інших соціогуманітарних наук, дозволяючи врахувати багатовимірність демократичних процесів і їх взаємозв'язок із публічним адмініструванням. Використання філософських методів, таких як діалектика та критичний аналіз, у поєднанні із загальнонауковими підходами, зокрема системним і структурно-функціональним, сприяє розкриттю сутності явищ і процесів демократії участі, зокрема в умовах воєнного стану, що дозволяє аналізувати, як демократичні принципи інтегруються у публічне адміністрування. Методологія передбачає застосування спеціальних методів, таких як прогностичні та методи моделювання, що сприяють оцінці майбутніх змін і розробці теоретичних моделей, які допомагають демократичним перетворенням, враховуючи динамічність і невизначеність соціально-політичного середовища в умовах воєнного стану. Практичний інструментарій аналізу включає розробку когнітивних інструментів для дослідження партисипаторної демократії, створюючи інноваційні методики, які дозволяють врахувати специфіку адміністрування в умовах надзвичайних ситуацій [20].

В інших наших наукових творах ми довели, що правове забезпечення нотаріальної діяльності в Україні в умовах воєнного стану є системою юридичних заходів, спрямованих на адаптацію правових норм і процедур до кризових обставин для забезпечення стабільності правових відносин. Воно включає захист прав громадян, оптимізація процедур оформлення спадкових і майнових прав, використання електронних реєстрів та документообігу, а також нормативну підтримку, яку забезпечує Міністерство юстиції. Головною метою є створення умов для безперебійного функціонування нотаріату, підтримання правової стабільності та гарантування доступності послуг для громадян навіть у найскладніших умовах російсько-української війни [21].

Висновки. Отже, методологія аналізу адміністративно-правового забезпечення нотаріальної діяльності в Україні базується на конституційних засадах, які передбачають законодавче регулювання організації та функціонування нотаріату. Ключовими принципами цієї методології є забезпечення правової визначеності, прозорості та доступності нотаріальних послуг, зокрема в умовах кризових ситуацій. Коли публічне адміністрування має враховувати системність підходу, стратегічне планування та адаптацію до викликів через інтеграцію міжнародного досвіду й впровадження ефективного публічного адміністрування, спрямованого на підвищення результативності та надійності нотаріальної діяльності. Для досягнення цих цілей методологія спирається на поєднання філософських, загальнонаукових і спеціально-наукових підходів, які дозволяють оцінювати правові механізми функціонування нотаріату та шляхи їх вдосконалення. Філософський рівень забезпечує світоглядну основу для розуміння нотаріату як ключового елемента правової системи, що гарантує юридичну визначеність і захист прав громадян. Загальнонауковий рівень акцентує увагу на практичному аспекті нотаріальної діяльності, а спеціальний рівень ґрунтується на теорії адміністративного права, сприяючи аналізу та вдосконаленню нотаріальних процесів

через інтеграцію національного законодавства, міжнародного досвіду та інноваційних підходів.

В умовах воєнного стану методологія повинна враховувати багатовимірність правових, соціальних та економічних процесів, інтегруючи міждисциплінарний підхід із використанням методів права, соціології, економіки та публічного адміністрування. Основними завданнями є забезпечення правової стабільності, доступності нотаріальних послуг у кризових умовах, впровадження цифрових технологій і створення інноваційних рішень, спрямованих на підтримку функціонування нотаріату. Головною метою залишається захист прав громадян і адаптація нотаріальної системи до викликів сучасності.

Література:

1. Конституція України. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. ст. 141.
2. Про нотаріат: Закон України від 02.09.1993 № 3425-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1993. № 39. Ст. 383.
3. Методологія. Словник української мови: в 11 томах. Том 5. 1974. 2024. URL: <https://surl.li/pcfcb5>
4. Marzhyna A. Methodological Principles of Modern Scientific Knowledge of Theoretical Legal Aspects of the Mechanism of Notary Activity. Published by Editura U. T. Press, Philosophy of Law, Sociology of Law. 2024. URL <https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=1074101>
5. Guidance on Notarial Authentication with Online Appearance. Adopted by the General Meeting of Member Notariats on 03.12.2021. URL: <https://brill.com>
6. Drendel, J. Notarial Practice in Rural Provence in the Early Fourteenth Century. 2021. In [Book Title] (P. 209–235). Brill. DOI: https://doi.org/10.1163/9789004474963_013. URL: https://brill.com/display/book/edcoll/9789004474963/B9789004474963_s013.xml.
7. European Commission for the Efficiency of Justice (CEPEJ). Specific Study of the CEPEJ on the Legal Professions: Notaries – 2018 data. Contribution from the Notaries of Europe (CNUE). Strasbourg. 21 September 2021. URL: <https://rm.coe.int/cepej-report-data-2018-cnue/1680a4d1ec>.
8. Specific Study on the Legal Professions: Notaries – 2020 data. Prepared by the Council of the Notariats of the European Union (CNUE). European Commission for the Efficiency of Justice (CEPEJ), December 18, 2023. CEPEJ-GT-EVAL(2023)2rev2. 2020. URL: <https://rm.coe.int/specific-study-on-notaries-2020-data-cnue-en-final/1680ae1122>.
9. Коротун О.М. Методологія адміністративно-правового забезпечення охорони права інтелектуальної власності. *Jurnalul Juridic Național: Teorie și Practică*. Травень, 2019. С. 59–61.
10. Діденко С.В. Адміністративно-правове забезпечення обігу та застосування зброї в Україні: дисертація на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.07 – адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право. Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна». Київ, 426 арк.
11. Іванишук А.А. Методологія аналізу адміністративно-правового забезпечення судової гілки влади. Адміністративно-правове забезпечення судової гілки влади в Україні. дисертація на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.07 – адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право. Науково-дослідний інститут публічного права, Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна». Київ, 2017. С. 54-66.
12. Яра О.С. Методологія аналізу адміністративно-правового забезпечення вищої юридичної освіти в Україні. *Науковий вісник публічного та приватного права*. Випуск 3, 2021.С. 146-158. DOI: <https://doi.org/10.32844/2618-1258.2021.3.26>.

13. Massé, G. Assessing French notarial competition through (de) regulation indexes. 2024. Working Papers of the Sorbonne Economics Center. Paris, No. 04. Maison des Sciences Économiques, 106-112 boulevard de L'Hôpital, 75647 Paris Cedex 13. URL: <https://shs.hal.science/halshs-04567496v1>.
14. Haliti-Mustafa, E., Morina, S., & Mustafa, V. (2024). The role of notaries in a modern legal system in the Western Balkans. *Corporate Law & Governance Review*, 6(3). P. 37–42. <https://doi.org/10.22495/clgrv6i3p4>
15. Piñas Piñas, L. F., Miranda Chávez, L. R., Lizcano Chapeta, C. J., & Abdurashidova, M. 2024. An Intelligent Fusion Framework for Risk Assessment of Notarial Activities in the Digital Era: Balancing Speed and Legal Security with ICT. *Fusion: Practice and Applications (FPA)*. # 15(1), P. 205–213. <https://doi.org/10.54216/FPA.150116>
16. Supanji, S., & Adjie, H. The Position of Digital Signatures in Notarial Practice According to The Principle of Tabelionis Officium Fideliter Exercebo. *Review of University of Education Studies*, Vol. 6, No. 1, September 2023, pp. 8824–8834. DOI: 10.31933/unesrev.v6i3. URL: <https://review-unes.com/>.
17. Anti-money laundering: the importance of the economic method. *News CNUE*, 28 April 2022. URL: <https://www.notariesofeurope.eu/en/anti-money-laundering-the-importance-of-the-economic-method/>.
18. Policy Effects of Peer Reviews in the Notarial Profession: An Inter-Collegial Assessment Tool to Enhance Quality in Notarial Practice. Royal Netherlands Notarial Organization. September 2012. URL: <https://www.gawielerox.co.za/courses/course-notarial-practice>.
19. Notaries Practice Rules (2019). Adopted by Charles Richard George, Q.C., Master of the Faculties, pursuant to the Public Notaries Act 1843 and the Courts and Legal Services Act 1990. URL: [https://www.legalservicesboard.org.uk/Projects/statutory_decision_making/pdf/2019/Notaries_Practice_Rules_2019_\(Post_Consultation\)_for_approval_PDF.PDF](https://www.legalservicesboard.org.uk/Projects/statutory_decision_making/pdf/2019/Notaries_Practice_Rules_2019_(Post_Consultation)_for_approval_PDF.PDF)
20. Бень Я. Методологія дослідження механізмів реалізації демократії участі в умовах воєнного стану в Україні. Теорія та історія державного управління. 2022, № 3(21). С. 143-153. DOI: [https://doi.org/10.32689/2617-9660-2022-3\(21\)-143-153](https://doi.org/10.32689/2617-9660-2022-3(21)-143-153)
21. Розсоха С. С. *Наукові підходи до розкриття поняття адміністративно-правового забезпечення нотаріальної діяльності в Україні. Науковий вісник публічного та приватного права. Збірник наукових праць. Випуск 1, 2020. С. 30–36.*

Rozsocha S. Methodology of analysis of administrative law support of notarial activity in Ukraine

Summary. The article formulates a methodology for the administrative and legal provision of notarial activity in Ukraine as a multi-component system integrating philosophical, general scientific, and specialized scientific approaches to

public administration. The foundation of the methodology comprises constitutional principles that ensure legislative regulation of the organization and functioning of notarial activities. The key principles are the provision of legal certainty, transparency, accessibility, and adaptation to crisis situations. The philosophical level of the methodology helps understand the notary as a key element of the legal system, guaranteeing legal certainty and the protection of citizens' rights. The general scientific level emphasizes practical aspects of notarial activity, while the specialized scientific level is based on the analysis of administrative law. The study underscores the importance of integrating international experience, particularly European and Anglo-Saxon legal systems. The European approach is founded on principles of public administration, legal authenticity, independence of notaries, and the implementation of digital technologies. Particular attention is paid to data confidentiality standards, notary training, combating financial crimes, and introducing innovative approaches to improve the efficiency of the notarial system. The Anglo-Saxon approach focuses on ethics, high standards of legal security, and clear rules for control and disciplinary accountability. The methodology incorporates the use of analysis, synthesis, modeling, comparative, formal-legal, historical-legal, and prognostic methods. These research tools facilitate the improvement of the legislative framework, the adaptation of best international practices, and the development of conceptual approaches to the advancement of the notarial system in modern challenges. The study also highlights the importance of digital technology implementation, such as online platforms for identification, document archiving, and enhancing transparency in providing notarial services. Particular attention is given to adapting the notarial system in wartime conditions, requiring consideration of the multidimensionality of legal, social, and economic processes. The application of an interdisciplinary approach combining methods from law, sociology, economics, and public administration allows for the creation of innovative solutions to ensure the stability of notarial services. The ultimate goal remains the protection of citizens' rights and the adaptation of the notarial system to modern challenges.

Key words: adaptation, administrative and legal provision, crisis, digital technologies, formal-legal method, general scientific approach, historical-legal analysis, innovation, international standards, legal authenticity, legal certainty, notarial system, notarial services, online platforms, philosophical level, public administration, social processes, transparency, wartime conditions.

Савіцька В. В.,
кандидат юридичних наук,
асистент кафедри адміністративного права та процесу
Навчально-наукового інституту права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЕЛЕКТРОННОГО УРЯДУВАННЯ ЯК ФОРМИ РЕАЛІЗАЦІЇ ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ В УКРАЇНІ

Анотація. Стаття присвячена особливостям правового регулювання електронного урядування як однієї з форм реалізації в публічного управління в діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування. З метою дослідження правового регулювання відносин електронного урядування проаналізовано низку міжнародних та вітчизняних нормативно-правових актів, якими було започатковано становлення розвитку електронного урядування в країнах європейського союзу та в Україні. Серед яких варто відмітити такі міжнародні акти, такі як: Директиву Європейського парламенту «Про систему електронних підписів, що застосовуються в межах Співтовариства»; Директиву «Про деякі правові аспекти інформаційних послуг, зокрема, електронної комерції, на внутрішньому ринку»; Директиву 2000/31/ЄС Європейського парламенту та Ради, Рекомендації Комітету Міністрів Ради Європи (2004) з питань е-урядування, а також Декларацію про європейську політику у галузі нових інформаційних технологій. Серед вітчизняних нормативно-правових актів звернено увагу на низку підзаконних актів, серед яких слід відмітити постанови та розпорядження Кабінету Міністрів України, що стосувалися створення електронної інформаційної системи «Електронний Уряд», Концепції створення та функціонування інформаційної системи електронної взаємодії державних інформаційних ресурсів, Порядку проведення Єдиного державного порталу адміністративних послуг, Концепції розвитку електронного урядування в Україні та Концепції розвитку цифрової економіки та суспільства України на 2018–2020 роки та затвердження плану заходів щодо її реалізації, а також Положення про Єдиний державний веб-портал електронних послуг. Зазначені та інші нормативно-правові акти надали можливість здійснити предметний аналіз правового регулювання електронного урядування надало авторці можливість детально проаналізувати предмет дослідження. Дозволило уявити правові засади впровадження в діяльність публічного управління електронного урядування, виявити як позитивні, так і недоліки взаємодії громадян із органами державної влади та місцевого самоврядування. Висвітлено визначення поняття «електронне урядування». Підкреслено, що незважаючи на те, що електронне урядування є одним із найважливіших інструментів впровадження органами публічної влади публічного адміністрування, надає нові можливості для організаційно-правового забезпечення нових інноваційних підходів в організації їх діяльності, електронне урядування поки що не в змозі в повній мірі забезпечити взаємодію громадян із органами державної влади та місцевого самоврядування. Звертається увага на те, що завдяки інформаційним технологіям відбувається перехід до нової форми організації діяльності органів публічної влади, а також якісно нового рівня

відносин між громадянами та органами державної влади та місцевого самоврядування. Вказано, що електронне урядування слід розглядати не лише як спосіб підвищення ефективності публічного управління та адміністрування, а й як головний елемент нових відносин громадян із органами публічної влади. Зроблено висновок, звертається позитивні кроки певні недоліки електронного урядування.

Ключові слова: електронне урядування, інформаційні технології, публічне адміністрування, публічне управління.

Постановка проблеми. Правове регулювання електронного урядування надає можливість використання інформаційно-комунікаційних системи для впровадження організації публічного адміністрування органами публічної влади, надає нові можливості для організаційно-правового забезпечення нових інноваційних підходів в організації їх діяльності. Відсутність повноцінної правової інформації щодо міжнародних та вітчизняних нормативних актів щодо електронного урядування не дає повноцінного уявлення про його впровадження в діяльність публічного управління, яке поки не в змозі в повній мірі забезпечити повноцінну взаємодію громадян із органами державної влади та місцевого самоврядування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження окремих питань електронного урядування у своїх працях досліджували такі провідні вітчизняні вчені, як: В. Б. Авер'янов, В. Р. Біла, В. В. Галунько, О. О. Губанов, Т. О. Коломоєць, В. К. Колпаков, С. В. Петков, Д. В. Приймаченко, О. П. Світличний, В. П. Тимошук, О. Б. Шевчук та ін. Поряд з цим на сьогодні відсутні публікації в яких аналізується стан правового впровадження електронного урядування в діяльність публічного управління.

Мета статті полягає в дослідженні стану правового регулювання відносин у галузі електронного урядування.

Вклад основного матеріалу. Питання дослідження електронного урядування як форми реалізації публічного управління необхідно розпочати із норм, що регулюють відносини у галузі електронного урядування. Незважаючи на те, що електронне урядування є одним із найважливіших інструментів впровадження організації публічного адміністрування органами публічної влади, надає нові можливості для організаційно-правового забезпечення нових інноваційних підходів в організації їх діяльності, електронне урядування поки що не в змозі в повній мірі забезпечити взаємодію громадян із органами державної влади та місцевого самоврядування. Під впливом розвитку інноваційних технологій, перед урядами європейських

країн постало питання позитивного забезпечення відносин між громадянами і урядами країн електронного урядування, в основу якої було покладено створення відповідної системи, яка б задовольнила інтереси громадян, суспільства і держави.

Зважаючи на це, варто зробити наголос, що характер демократичних процесів, які відбувалися в країнах Європи не міг не позначитися на діяльності органів державної влади. Між реформами системи державного управління та процесами, які відбуваються в нашій країні та країнах права Європейського Союзу є багато спільного. Однак, на відміну від України, основні структурні реформи органів державної влади (публічної адміністрації), особливо це стосується країн центральної та східної Європи, здійснювались внаслідок внутрішніх проблем та були продиктовані загальними вимогами демократизації та ринкової економіки. У подальшому це вагомий чинник відіграв істотну роль у визначенні напрямків реформування органів державної влади [1, с. 211].

Підставою впровадження електронного урядування стала діяльність Комісії Європейського Союзу, яка 16.04.1997 року представила до Європейського Парламенту, Ради, Комітету з Економічних і Соціальних питань та Комітету у справах регіонів Комюніке про європейську ініціативу в сфері електронної комерції. 8 жовтня 1997 року Комісія представила вказаним особам Комюніке про забезпечення безпеки та довіри в сфері електронного зв'язку – до європейської системи електронних цифрових підписів та шифрування. В подальшому 1 грудня 1997 року Рада ЄС запросила Комісію якомога швидше подати пропозиції щодо Директиви Європейського Парламенту та Ради про електронні цифрові підписи в сфері електронної комерції. Прийнята 13 грудня 1999 року Директива Європейського парламенту «Про систему електронних підписів, що застосовуються в межах Співтовариства» [2]. Директива сприяла використанню електронних підписів та їх юридичному визнанню, вона заклала правову основу для використання електронних підписів і певного виду послуг.

Декларація про європейську політику у галузі нових інформаційних технологій, прийнята Комітетом міністрів Ради Європи від 6.05.1999 р. [3], запровадила інформаційні технології та міжнародні стандарти електронного урядування в діяльність публічної адміністрації. На думку О. П. Світличного «В європейській адміністративно-правовій доктрині термін «публічна адміністрація» є синонімом терміну «орган державної влади». В європейських нормативних актах термін «публічна адміністрація» також згадується в різних контекстах. Як «публічна служба» (public service), «центральні уряди» (central governments), «регіональні органи, місцеві та інші органи публічної влади» (regional, local and others public authorities)» [1, с. 210].

Впровадження електронного урядування потребувало врегулювання низки питань пов'язаних із інформаційними послугами та електронною комерцією в межах країн ЄС. З метою врегулювання цих та інших відносин, повноцінного забезпечення вільного руху товарів, послуг, розвиток інформаційних послуг в межах зони ЄС без внутрішніх кордонів, потребувало правового врегулювання інформаційних послуг та електронної комерції. Директива 2000/31/ЄС Європейського парламенту та Ради «Про деякі правові аспекти інформаційних послуг, зокрема, електронної комерції, на внутрішньому ринку» від 08.06.2000 р. [4], забезпечила правову та заклала загальну структуру регулювання визначених Директивою правових

аспектів інформаційних послуг та електронної комерції на внутрішньому ринку держав Співтовариства.

Прагнення окреслити основні принципи і шляхи формування та розвитку інформаційного суспільства у світі, спонукало лідерів країн G8 22.07.2020 р., ухвалити «Хартія глобального інформаційного суспільства» [5]. Основне завдання Хартії полягало не лише у стимулюванні та сприянні переходу до інформаційного суспільства, але також і в реалізації його повних економічних, соціальних та культурних переваг, розробка і впровадження інформаційних технологій.

Своєрідним закріпленням на міжнародному рівні вищевказаних нормативних актів стала Рекомендація Комітету Міністрів Ради Європи (2004), прийнята 15.12.2004 р., з питань е-урядування, забезпеченні підтримки електронної демократії та демократичності політичного процесу та функціонування інститутів представницької демократії [6].

Впровадження електронного урядування в діяльність публічної адміністрації, організація новим форм діяльності передбачало не тільки взаємозв'язок із громадянами, але й прозорість і відкритість діяльності посадових осіб публічної адміністрації у їх відносинах з громадянами, залучення громадян до управління державними справами шляхом використання інформаційно-комунікаційних технологій, потребувало відповідного нормативного-правового забезпечення.

Одним із перших таких нормативних актів незалежної України став Закон України «Про інформацію» від 02.10.1992 р. № 2657-ХІІ, який започаткував створення інформаційних систем і мереж інформації, розвиток електронного урядування. З метою захисту інформації, порядку доступу до неї та до державних інформаційних ресурсів або інформації з обмеженим доступом, вимога доступу до інформації, перелік користувачів та їх повноваження стосовно цієї інформації, було прийнято Закон України «Про захист інформації в інформаційно-комунікаційних системах» 05.07. 1994 р. № 80/94-ВР. Прийнятий 04.02.1998 р. Закон України «Про Концепція національної програми інформатизації» №75/98-ВР, визначив пріоритетні завдання по створенню нормативно-правової бази інформатизації, що включаючи систему захисту авторських прав і особистої інформації, розроблення національних стандартів у галузі інформатизації; формування електронної комунікаційної інфраструктури; здійсненню заходів щодо інформаційної безпеки.

З метою реалізації положень зазначених законів, створення додаткових умов для реалізації конституційних прав громадян на інформацію, участь в управлінні державними справами, Указом Президента України від 01.08.2002 р. № 683/2002 – запроваджено додаткові заходи щодо забезпечення відкритості у діяльності органів державної влади, що передбачало обов'язковість ведення ними Веб-сторінок та оперативного розміщення на них офіційної інформації про їх діяльність, виконання програм, планів, чинних та скасованих нормативно-правових актів, форм і зразків документів, архівної та іншої інформації, а також необхідність завчасного розміщення на таких Веб-сторінках проектів нормативно-правових актів з повідомленням про це засобів масової інформації [7].

Врегулювання відносини, що виникають у процесі створення, відправлення, передавання, одержання, зберігання, оброблення, використання та знищення електронних документів, потребувало відповідного нормативного регулювання. Закон України «Про електронні документи та електронний

документообіг» від 22.05.2003 р. № 851-IV, визначив засади електронного документообігу, порядок використання використання електронного підпису та печатки, юридична сила електронного документа та його копії.

На виконання положень зазначених законів і запровадження механізмів електронного урядування, надання громадянам та юридичним особам інформаційних та інших послуг, постановою Кабінету Міністрів України від 24.02.2003 р. № 208 – впроваджено заходи щодо створення електронної інформаційної системи «Електронний Уряд» [8].

Акцентуючи увагу на проблемні питання впровадження електронного урядування, що важливою умовою розвитку інформаційного суспільства та становлення електронної демократії, де кожен громадянин може створювати і накопичувати інформацію та знання, мати до них вільний доступ, користуватися і обмінюватися інформацією та знаннями, використовувати інформаційні технології для розширення можливостей реалізації власного потенціалу, сприяти суспільному і особистісному розвитку, підвищувати якість життя та створювати умови для відкритого і прозорого державного управління, розпорядженням Кабінету Міністрів України «Про схвалення Концепції створення та функціонування інформаційної системи електронної взаємодії державних інформаційних ресурсів» від 05.09.2012 р. № 634-р [9]. Прийнятий Закон України «Про адміністративні послуги» від 06.09.2012 р. № 5203-VI, та постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку проведення Єдиного державного порталу адміністративних послуг» від 03.01.2012 р. № 13 [10], забезпечило право фізичних та юридичних осіб на безоплатне отримання інформації про адміністративні послуги та порядок їх надання органами державної влади та місцевого самоврядування, що забезпечується шляхом надання їм безоплатного доступу до Єдиного державного веб-порталу електронних послуг, функціонування телефонної довідки та інформування таких суб'єктів через медіа, а також надало інформацію про центри надання адміністративних послуг та суб'єктів їх надання.

На виконання Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони, ратифікованої Законом України від 16.09.2014 р. № 1678-VII, та інших міжнародних угод було видано Указ Президента України «Про Стратегію сталого розвитку «Україна-2020» від 12.01.2015 р. № 5 [11], яка визначила розвиток електронного урядування як один з першочергових пріоритетів реформування системи державного управління та постанову Кабінету Міністрів України «Про Урядовий офіс координації європейської та євроатлантичної інтеграції» від 04.10.2017 р. № 759 [12], яким затверджено

Положення про Урядовий офіс, одним із завдань якого є координації діяльності органів виконавчої влади з розроблення проектів законодавчих та інших нормативно-правових актів, спрямованих на виконання, а також удосконалення системи та механізму координації діяльності органів виконавчої влади у сферах європейської та євроатлантичної інтеграції.

Під впливом розвитку електронного урядування в Україні, визначення напрямків, механізмів і строків формування ефективної системи електронного урядування в Україні, задоволення інтересів та потреб фізичних та юридичних осіб, а також вдосконалення системи державного управління, розпоряджен-

ням Кабінету Міністрів України від 20.09.2017 р. № 649-р, було схвалено Концепцію розвитку електронного урядування в Україні, згідно положень якої електронне урядування – це форма організації державного управління, яка сприяє підвищенню ефективності, відкритості та прозорості діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування з використанням інформаційно-телекомунікаційних технологій для формування нового типу держави, орієнтованої на задоволення потреб громадян [13].

З метою впорядкування відносин електронного урядування, правових та організаційних засад електронної ідентифікації, надання електронних довірчих послуг, визначення прав та обов'язків суб'єктів відносин у сферах електронної ідентифікації та електронних довірчих послуг, 05.10.2017 р. – прийнято Закон України «Про електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги» № 2155-VIII, який крім іншого, визначив порядок здійснення державного контролю за дотриманням вимог законодавства у сферах електронної ідентифікації та електронних довірчих послуг.

Наступним розпорядженням Кабінету Міністрів України схвалено Концепції розвитку цифрової економіки та суспільства України на 2018–2020 роки та затвердження плану заходів щодо її реалізації від 17.01.2018 р. № 67-р [14], яка висувала національний план розвитку здійснення електронної комерції, цифровізації реального сектору економіки. План розвитку було передбачено забезпечення електронної взаємодії державних інформаційних ресурсів та розвиток інфраструктури інтероперабельності є головним викликом для розвитку електронного урядування в Україні, а відсутність електронної взаємодії державних систем не дає змоги спростити порядок надання послуг та виконати вимоги Закону України «Про адміністративні послуги» щодо заборони вимагати від суб'єктів звернення інформацію або дані, що перебувають в інших органах влади, які вже були надані громадянами раніше. Під впливом трансформаційних змін у державному управлінні Концепцією ставилося завдання зробити державний сектор ефективним, реактивним, ціннісним, зменшити витрат на апаратне забезпечення шляхом впровадження цифрових робочих місць, вимагала від державного службовця гнучкості в методах виконання ними посадових обов'язків.

Подальші кроки правового регулювання відносин у галузі електронного урядування потребувало удосконалити механізм правового регулювання, який мав на меті забезпечити: інформаційну взаємодію між системою державних

електронних ресурсів та системою електронної взаємодії органів виконавчої влади; системами електронного документообігу суб'єктів розгляду звернень; отримання відомостей про показники якості послуг; надання електронних публічних послуг та плату за них. З цієї метою постановою Кабінету Міністрів України від 04.12.2019 р. № 1137, затверджено Положення про Єдиний державний вебпортал електронних послуг, яке визначило мету, основні завдання, функціональні можливості та суб'єктів Єдиного державного вебпорталу електронних послуг, зміст розміщеної на Порталі «Дія» інформації та порядок її внесення, порядок ведення Реєстру адміністративних послуг, а також інші питання щодо функціонування Порталу «Дія» [15]. Проте, ця система має й певні недоліки.

Ми погоджуємося із тезою, що інформаційно-комунікаційні технології наповнюють не лише чинне законодавство, але й покладаються в основу оновлення правової регламентації

відносин у сфері публічного адміністрування, зокрема адміністративної процедури [16, с. 331]. Прийнятий 17.02.2022 р. Закон України «Про адміністративну процедуру» № 2073-ІХ, який набув чинності 15.12.2023 р., шляхом окремих можливостей використання інформаційно-комунікаційних технологій, регулює відносини органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб, інших суб'єктів, які відповідно до закону уповноважені здійснювати функції публічної адміністрації, з фізичними та юридичними особами щодо розгляду і вирішення адміністративних справ шляхом прийняття та виконання адміністративних актів.

Зазначені та інші нормативно-правові акти покликані забезпечити механізм правового регулювання відносин у галузі електронного урядування. Поряд з позитивним враженням у цій сфері відносин існують й певні недоліки, які першу чергу пов'язані з витоком із інформаційно-комунікаційних системи різного виду персональних даних громадян, що потребує відповідного реагування з боку держави.

Висновки. Забезпечуючи можливість використання інформаційно-комунікаційних технологій у галузі електронного урядування, правове регулювання відносин: відповідає потребам побудови демократичної, правової держави, запровадженню в діяльність публічного управління європейських принципів і стандартів; сприяє організації нових форм діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування, їх взаємозв'язків із громадянами; передбачає досягнення ефективних результатів публічного управління найбільш раціональним шляхом; сприяє позитивним нововведенням у галузі електронного урядування; встановлює позитивну модель правової поведінки в публічному управлінні; загальнодоступність до інформаційно-комунікаційних ресурсів дозволяє громадянам отримувати необхідну інформацію та публічні послуги; надає можливість отримання громадянами різного виду публічних послуг; сприяє координації органів публічного адміністрування; забезпечує захист прав і свобод громадян у їх відносинах із посадовими особами органів публічного управління.

Між тим, у цій сфері відносин існують й певні недоліки, які іноді підривають довіру до електронного урядування. В першу чергу це пов'язано із тим, що інформаційно-комунікаційні системи не можуть гарантувати витоки різного виду інформації, яка може мати відношення до персональних даних громадян, охорони їх прав у галузі здоров'я тощо. Це потребує нових підходів до встановлення нових видів юридичної відповідальності до працівників та посадових осіб органів державної влади і місцевого самоврядування, так і сфери обслуговування, за розголошення різного виду інформації.

Література:

1. Світличний О.П. Службове право: витоки, сучасність та перспективи розвитку: колективна монографія / За заг. ред. Т.О. Коломоєць, В.К. Колпакова. Запоріжжя: Видавничий дім «Гельветика», 2017. С. 205-217.
2. Про систему електронних підписів, що застосовуються в межах Співтовариства: Директива Європейського парламенту від 13.12.1999 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_240#Text (дата звернення 25.01.2024).
3. Декларація про європейську політику у галузі нових інформаційних технологій: прийнята Комітетом міністрів Ради Європи 06-07.05.1999 р. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/MU99181> (дата звернення 25.01.2024).

4. Про деякі правові аспекти інформаційних послуг, зокрема, електронної комерції, на внутрішньому ринку: Директива 2000/31/ЄС Європейського парламенту та Ради від 08.06.2000 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_224#Text (дата звернення 26.01.2024).
5. Хартія глобального інформаційного суспільства: ухвала в Окнаві 22.07.2000 р. лідерами країн G8. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/MU00269> (дата звернення 26.01.2024).
6. Рекомендація Комітету Міністрів Ради Європи (2004) з питань е-урядування від 15.12.2004 р. URL: http://www.coe.int/T/E/Com/press/News/2004/-20041216_REC_CM.asp/ (дата звернення 26.01.2024).
7. Про додаткові заходи щодо забезпечення відкритості у діяльності органів державної влади: Указ Президента України від 01.08.2002 р. № 683/2002. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/683/2002#Text> (дата звернення 27.01.2024).
8. Про заходи щодо створення електронної інформаційної системи «Електронний Уряд»: постанова Кабінету Міністрів України від 24.02.2003 р. № 208. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/208-2003-п#Text> (дата звернення 27.01.2024).
9. Про схвалення Концепції створення та функціонування інформаційної системи електронної взаємодії державних інформаційних ресурсів: розпорядження Кабінету Міністрів України від 05.09.2012 р. № 634-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/634-2012-р#Text> (дата звернення 27.01.2024).
10. Про затвердження Порядку проведення Єдиного державного порталу адміністративних послуг: постанова Кабінету Міністрів України від 03.01.2012 р. № 13. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/12-2012-п#Text> (дата звернення 27.01.2024).
11. Про Стратегію сталого розвитку «Україна-2020»: Указ Президента України від 12.01.2015 р. № 5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5/2015#Text> (дата звернення 27.01.2024).
12. Про Урядовий офіс координації європейської та євроатлантичної інтеграції: постанова Кабінету Міністрів України від 04.10.2017 р. № 759. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/759-2017-п#Text> (дата звернення 27.01.2024).
13. Про схвалення Концепції розвитку електронного урядування в Україні: розпорядження Кабінету Міністрів України від 20.09.2017 р. № 649-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/649-2017-р#Text> (дата звернення 27.01.2024).
14. Концепції розвитку цифрової економіки та суспільства України на 2018–2020 роки та затвердження плану заходів щодо її реалізації: розпорядження Кабінету Міністрів України від 17.01.2018 р. № 67-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/67-2018-р#Text> (дата звернення 28.01.2024).
15. Положення про Єдиний державний вебпортал електронних послуг: постанова Кабінету Міністрів України від 04.12.2019 р. № 1137. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1137-2019-п#Text> (дата звернення 28.01.2024).
16. Адміністративне право та адміністративний процес в умовах воєнного стану в Україні: навчальний посібник: у 2-х томах. Том 1. За заг. ред. В. Галуцька, В. Фелика. Одеса: Видавництво «Юридика», 2024. 622 с.

Savitka V. Legal regulation of e-government as a form of public administration implementation in Ukraine

Summary. The article is devoted to the peculiarities of legal regulation of electronic governance as one of the forms of implementation in public administration in the activities of state authorities and local self-government bodies. In order to study the legal regulation of electronic governance relations, a number of international and domestic regulatory legal acts were analyzed, which initiated the development of electronic governance in the countries of the European Union and in Ukraine. Among which it is worth noting the following international acts,

such as: Directive of the European Parliament «On the system of electronic signatures used within the Community»; Directive «On certain legal aspects of information services, in particular, electronic commerce, in the internal market»; Directive 2000/31/EC of the European Parliament and of the Council, Recommendations of the Committee of Ministers of the Council of Europe (2004) on e-Government, as well as the Declaration on a European Policy in the Field of New Information Technologies. Among domestic regulatory legal acts, attention is drawn to a number of subordinate legislation, among which it is worth noting the resolutions and orders of the Cabinet of Ministers of Ukraine concerning the creation of the electronic information system «Electronic Government», the Concept of the creation and functioning of the information system for electronic interaction of state information resources, the Procedure for the implementation of the Unified State Portal of Administrative Services, the Concept of the Development of Electronic Governance in Ukraine and the Concept of the Development of the Digital Economy and Society of Ukraine for 2018–2020 and approval of the action plan for its implementation, as well as the Regulation on the Unified State Web Portal of Electronic Services. These and other regulatory legal acts provided an opportunity to carry out a substantive analysis of the legal regulation of electronic governance provided the author with

the opportunity to analyze the subject of the study in detail. It allowed us to present the legal principles of implementing electronic governance in the activities of public administration, to identify both positive and negative aspects of the interaction of citizens with state authorities and local self-government bodies. The definition of the concept of «electronic governance» is highlighted. It is emphasized that despite the fact that e-government is one of the most important tools for the implementation of public administration by public authorities, providing new opportunities for organizational and legal support for new innovative approaches in organizing their activities, e-government is still not able to fully ensure the interaction of citizens with state authorities and local self-government. Attention is drawn to the fact that thanks to information technologies, there is a transition to a new form of organizing the activities of public authorities, as well as a qualitatively new level of relations between citizens and state authorities and local self-government. It is indicated that e-government should be considered not only as a way to increase the efficiency of public management and administration, but also as the main element of new relations between citizens and public authorities. A conclusion is made, positive steps and certain shortcomings of e-government are noted.

Key words: electronic governance, information technologies, public administration, public management.

*Стефанчишен Р. В.,
доктор філософії в галузі права*

ТРАНСФОРМАЦІЯ ДІЯЛЬНОСТІ ЩОДО ЗАПОБІГАННЯ КОРУПЦІЇ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Анотація. Стаття присвячена визначенню трансформації діяльності щодо запобігання корупції в умовах воєнного стану. Зазначено, що з моменту впровадження правового режиму воєнного стану частка антикорупційних заходів була повністю скасована або суттєво обмежена. Послаблення антикорупційних заходів під час дії правового режиму воєнного стану перетворилися на значні корупціогенні фактори, що підвищили корупційні ризики, зловживання публічними службовцями своїми повноваженнями, а тому мали забезпечуватись належними запобіжними вимогами пропорційності. Водночас, тривалість дії воєнного стану, опосередкувала потребу перегляду підходу до застосування антикорупційних заходів.

Встановлено, що з 2023 року було адаптовано наявні антикорупційні механізми до вимог воєнного стану. Про це свідчить: розширення переліку суб'єктів декларування; відновлення дотримання вимог фінансового контролю; детермінація понять, що виникли внаслідок дії правового режиму воєнного стану. Звернуто увагу на те, що продовжено подальше удосконалення антикорупційної діяльності в цілому: удосконалено засади функціонування Національного антикорупційного бюро України та внесено зміни до антикорупційного законодавства. Виділено та проаналізовано ряд нових антикорупційних механізмів, яких було реалізовано протягом останнього часу – механізм виявлення корупції через інтенсифікацію та заохочення викривачів корупції, що в сукупності сприятиме зменшенню цього явища як в період воєнного стану, так і після його припинення; функціонування Реєстру прозорості, що відображає інформацію про суб'єктів лобіювання та їх звітність.

Акцентовано увагу на тому, що тривалий час в Україні були відсутні нормативні підстави оновлення антикорупційної політики. Примітно, що незважаючи на дію правового режиму воєнного стану було прийнято оновлений концепт антикорупційної політики та розроблено план реалізації заходів антикорупційної політики. Питання впливу воєнного стану прямо практично нівелюються в Державній антикорупційній програмі, за виключенням таких аспектів як: необхідність врегулювання питання набуття статусу викривачів військовослужбовцями, забезпечення належними каналами подання повідомлень та забезпечення заходів правового та іншого захисту таких викривачів як в умовах воєнного стану, так і після його припинення чи скасування; виділення в якості проблеми в сфері оборони – непрозорого та неефективного користування та розпорядження землями оборони, об'єктами нерухомості в оборонно-промисловому комплексі, а також надлишковим рухомим військовим майном, об'єктами інтелектуальної власності тощо.

Встановлено, що окремим вектором змін в сфері запобігання корупції є приділення збільшеної уваги сектору оборони, де потенційно збільшені корупційні ризики в період дії правового режиму воєнного стану.

Ключові слова: правовий режим воєнного стану, антикорупційна політика, запобігання корупції, інституційне забезпечення, фінансовий контроль.

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку суспільних відносин є ряд факторів, які юридично детермінують трансформацію основоположних засад правових регуляторів. Не виключенням є діючий в Україні правовий режим воєнного стану. Тривалий час, питання запобігання корупції оновлювались на нормативному рівні. Натомість з 24 лютого 2022 року, Українська держава функціонує в умовах воєнного стану. За таких умов, властивості правового режиму воєнного стану та вплив на усталені управлінські регулятори мають бути доктринально опрацьованими, включаючи вплив на антикорупційну діяльність. З моменту запровадження в Україні правового режиму воєнного стану діяльність щодо запобігання корупції постійно змінюється з врахуванням потреб правозастосування та виконання завдань, взятих Україною в межах євроінтеграції. Тому, обрана проблематика є актуальною та безумовно доречною.

Стан дослідження. Наукові праці, що пов'язані із правовим режимом воєнного стану, особливо зросли із введенням такого режиму в Україні, проте завжди це явище викликало науковий інтерес. Зокрема, такі питання стали предметом наукових робіт таких вчених як Ю. Битяк, Т. Василець, В. Гарашук, О. Костенко, С. Кузниченко, О. Кузьменко, П. Лютіков, О. Малько, В. Опришко, І. Паламар, С. Петров, М. Тищенко, В. Шишкін та ін. Проте, актуальність дослідження запобігання корупції в умовах дії правового режиму воєнного стану не втрачає своєї актуальності, з огляду на події, що відбуваються сьогодні.

Мета статті – дослідити трансформацію діяльності щодо запобігання корупції в умовах дії правового режиму воєнного стану.

Виклад основного матеріалу. Первинно, з моменту впровадження правового режиму воєнного стану частка антикорупційних заходів була повністю скасована або суттєво обмежена. Наприклад: було зупинено обов'язкове декларування у відповідності до Закону України «Про захист інтересів суб'єктів подання звітності та інших документів у період дії воєнного стану або стану війни» від 03.03.2022 р. [1]. Окрім того, в розділі XIII «Прикінцеві положення» Закону України «Про запобігання корупції» посадових осіб звільнено від обов'язку зазначати в декларації об'єктів декларування, обмежено дію обмеження щодо одержання подарунків, зупинено дію обмеження займатися іншою оплачуваною (крім викладацької, наукової і творчої діяльності, медичної практики, інструкторської та суддівської практики із спорту) або підприємницькою діяльністю, якщо інше не передбачено Конституцією або законами України щодо державних службовців (крім державних службовців категорії «А»), посадових осіб місцевого самоврядування (крім посадових осіб, посади яких віднесені до першої – третьої категорій) тощо [2]. Необхідно враховувати й роз'яснення НАЗК означеного періоду щодо оновлених поло-

жень антикорупційного законодавства при наступному поданні декларацій різного виду. Зокрема, щодо декларування відомостей про майно у разі його знищення внаслідок бойових дій під час збройної агресії російської федерації проти України [3].

Очевидно, що наведені послаблення або взагалі скасування дії антикорупційних заходів під час дії правового режиму воєнного стану перетворились на значні корупціогенні фактори, що підвищили корупційні ризики, зловживання публічними службовцями своїми повноваженнями, а тому мали забезпечуватись належними запобіжними вимогами пропорційності. Водночас, тривалість дії воєнного стану, опосередкувала потребу перегляду підходу до застосування антикорупційних заходів. У результаті, 20 вересня 2023 року було прийнято Закон України «Про внесення змін до деяких законів України про визначення порядку подання декларацій осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, в умовах воєнного стану» [4]. Вказаним нормативно-правовим актом встановлено такі положення: здійснення заходів фінансового контролю, зокрема подання декларацій осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, відновлюється у повному обсязі та здійснюється з урахуванням визначних особливостей; тимчасово Національне агентство з питань запобігання корупції забезпечує відкритий цілодобовий доступ до Єдиного державного реєстру декларацій осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування з урахуванням таких особливостей: 1) у відкритому доступі не відображаються декларації, подані окремими суб'єктами декларування, у тому числі якщо відповідні декларації були подані до початку проходження військової служби, призначення на посади; 2) Національне агентство з питань запобігання корупції уповноважено вилучати з відкритого доступу декларації на підставі письмового подання керівника (заступника керівника) державного органу, у якому проходить службу (працює) відповідний суб'єкт декларування або який уповноважений вести облік таких суб'єктів, письмового подання сільського, селищного, міського голови або секретаря сільської, селищної, міської ради, голови (заступника голови) районної у місті ради, районної, обласної ради, у якій проходить службу (працює) або виконує повноваження відповідний суб'єкт декларування; з дня, наступного за днем припинення або скасування воєнного стану, Національне агентство з питань запобігання корупції має забезпечити відкритий доступ до декларацій; на період до припинення або скасування воєнного стану визначені суб'єкти декларування мають право не зазначати в декларації відомості щодо об'єкта, що є місцем їх фактичного проживання та/або місцем фактичного проживання членів їх сім'ї, а також відомості про місце фактичного проживання або поштову адресу, на яку суб'єкту декларування Національним агентством з питань запобігання корупції може бути надіслано кореспонденцію [4]. Позитивним також є встановлення статусу засобів індивідуального захисту, дрони та їх аналоги з комплектуючими елементами, індивідуальні засоби спостереження та розвідки, оптико-електронні системи та вогнепальна зброя з комплектуючими документами, отримані військовослужбовцями під час дії правового режиму воєнного стану як таких, що не підлягають декларуванню [4].

Можна констатувати, що таким чином було адаптовано наявні антикорупційні механізми до вимог воєнного стану. Про це свідчить і розширення переліку суб'єктів декларування. Так,

«посадовою особою юридичної особи публічного права» як суб'єкта декларування визнається «...голова та член наглядової ради, ради директорів, виконавчого органу, комісії з припинення (комісії з реорганізації, ліквідаційної комісії), ліквідатор, керівник, заступник керівника, головний бухгалтер, корпоративний секретар такої юридичної особи публічного права, а також особа, яка здійснює повноваження одноосібного виконавчого органу, та її заступники, голова та члени іншого органу управління юридичної особи (крім консультативного), якщо утворення такого органу передбачено законом або статутом юридичної особи публічного права [4]; до суб'єктів декларування також віднесено склад штатних військово-лікарських комісій, голови та члени лікарсько-консультативних і медико-соціальних експертних комісій, а також голови, їх заступники, члени та секретарі позаштатних постійно діючих військово-лікарських і лікарсько-льотних комісій [4], посадових та службових осіб Рахункової палати [5], службовців Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку [6], голів та членів експертних команд з оцінювання повсякденного функціонування особи, а також голів, їх заступників, членів та секретарів позаштатних постійно діючих військово-лікарських і лікарсько-льотних комісій [7], які для цілей антикорупційного законодавства визначаються як особи прирівняні до осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування.

З моменту переоцінки дієвості антикорупційних заходів в період дії воєнного стану в подальшому було не тільки реанімовано заходи фінансового контролю, але й продовжено подальше удосконалення антикорупційної діяльності в цілому. Наприклад, удосконалено засади функціонування Національного антикорупційного бюро України шляхом прийняття Закону України «Про внесення зміни до статті 5 Закону України «Про Національне антикорупційне бюро України» щодо посилення інституційної спроможності Національного антикорупційного бюро України» [8]; внесено зміни до Закону України «Про запобігання корупції» в частині приведення його окремих положень до висновків та рекомендацій Європейської Комісії щодо України [9].

В період дії правового режиму воєнного стану було реалізовано ряд нових антикорупційних механізмів. Наприклад, у постійну (промислову) експлуатацію було прийнято інформаційно-комунікаційну систему «Єдиний портал повідомлень викривачів» з 00 год 00 хв 06.09.2023 року [10]. Портал є інформаційно-комунікаційною системою, що має комплексну систему захисту інформації та, який спрямований на забезпечення обміну даними з викривачем за допомогою мережі Інтернет, збирання, зберігання, використання, захист, облік, пошук, узагальнення повідомлень про можливі факти корупційних або пов'язаних з корупцією правопорушень, інших порушень, а також іншої інформації, в тому числі про статус викривачів, стан та результати розгляду їх повідомлень про можливі факти корупційних або пов'язаних з корупцією правопорушень [11]. Таким чином, запрацював дієвий механізм виявлення корупції, що в сукупності сприятиме зменшенню цього явища як в період воєнного стану, так і після його припинення.

Вагомим кроком став запуск Реєстру прозорості, що відображає інформацію про суб'єктів лобіювання та їх звітність. Примітним є те, що Реєстр прозорості ведеться НАЗК українською та англійською мовами з використанням програмного забезпечення, розробленого відповідно до національних стан-

дартів. Відомості, які суб'єкт лобіювання подає до Реєстру зберігаються та автоматично оприлюднюються у його публічній частині, крім інформації з обмеженим доступом (наприклад: реєстраційний номер облікової картки платника податків, серія та номер документа, що посвідчує особу, адреси задекларованого та/або зареєстрованого місця проживання (перебування), номери телефонів та адреси електронної пошти фізичної особи) [12]. Слід зазначити, що група держав Ради Європи проти корупції (GRECO) оприлюднила 24-й щорічний Звіт «Антикорупційні тренди, виклики та найкращі практики в Європі та США», де значна увага приділяється інституту лобіювання. GRECO закликала уряди країн-учасниць ухвалити більш суворі правила для запобігання корупції та сприяння доброчесності в органах влади, зокрема, щодо лобіювання та контактів з третіми сторонами. В свою чергу, виконання рекомендацій GRECO є важливим аспектом для побудови доброчесної влади та справедливого суспільства. На євроінтеграційному шляху України вкрай важливо продовжувати реалізацію антикорупційної політики, важливим напрямком якої є становлення інституту доброчесного лобіювання і в період дії правового режиму воєнного стану [13].

Тривалий час в Україні були відсутні нормативні підстави оновлення антикорупційної політики. Примітно, що незважаючи на дію правового режиму воєнного стану було прийнято оновлений концепт антикорупційної політики та розроблено план реалізації заходів антикорупційної політики. Так, Законом України «Про засади державної антикорупційної політики на 2021–2025 роки», якого прийнято 20 червня 2022 року визначено не лише основоположні засади антикорупційної політики, але й встановлено механізми її якісного виконання [14]. Для практичного втілення встановлених у законодавстві положень щодо антикорупційної політики було прийнято Державну антикорупційну програму на 2023–2025 роки. [15]. Питання впливу воєнного стану прямо практично нівелюються в Державній антикорупційній програмі, за виключенням таких аспектів як: необхідність врегулювання питання набуття статусу викривачів військовослужбовцями, забезпечення належними каналами подання повідомлень та забезпечення заходів правового та іншого захисту таких викривачів як в умовах воєнного стану, так і після його припинення чи скасування; виділення в якості проблеми в сфері оборони – непрозорого та неефективного користування та розпорядження землями оборони, об'єктами нерухомості в оборонно-промисловому комплексі, а також надлишковим рухомим військовим майном, об'єктами інтелектуальної власності; неконтрольоване споживання пального, яке закуповується для потреб Збройних Сил; констатація низького рівня забезпечення житлом військовослужбовців та членів їх сімей [15].

Щодо здійснення координації у реалізації заходів антикорупційної політики, то це зобов'язання-НАЗК полягає у налагодженні взаємодії між виконавцями, надання їм методичної, консультаційної допомоги, сприянні [16]. Матеріальне забезпечення реалізації заходів антикорупційної політики також врегульовано на нормативному рівні. Відповідно, механізм використання коштів, передбачених у державному бюджеті на здійснення заходів з реалізації антикорупційних стратегій за бюджетною програмою «Реалізація антикорупційних стратегій».

Окремим вектором змін в сфері запобігання корупції є приділення збільшеної уваги сектору оборони, де потенційно збільшені корупційні ризики в період дії правового режиму воєнного стану. Так, діяльність щодо запобігання та протидії корупції в системі Міноборони в умовах воєнного стану потребує підвищення ефективності, системності та особистої відповідальності керівників за дотримання антикорупційного законодавства, недопущення корупційних правопорушень, які наносять матеріальні та репутаційні збитки, а також негативно впливають на рівень довіри з боку суспільства. За таких умов, відповідальність за стан антикорупційної роботи покладається на командирів (начальників) усіх рівнів, а також уповноважені підрозділи (уповноважені особи) з питань запобігання і виявлення корупції, які визначені (призначені) в структурних підрозділах апарату Міністерства оборони України, Державній спеціальній службі транспорту, органах військового управління, військових частинах, установах, закладах та організаціях Збройних Сил України, підприємствах, установах і організаціях, які належать до сфери управління Міністерства оборони України.

В якості пріоритетних напрямів запобігання та виявлення корупції в системі Міноборони в умовах воєнного стану визнано: забезпечення виконання державної антикорупційної програми з реалізації Антикорупційної стратегії; належне використання фінансових і матеріальних ресурсів, спрямованих на виконання завдань оборони держави й відбиття військової агресії РФ проти України в умовах воєнного стану, усунення умов для виникнення корупційних ризиків в ході забезпечення Збройних Сил України; недопущення корупційних правопорушень, пов'язаних в першу чергу, з вимаганням, отриманням неправомірної вигоди (хабарництвом), зловживанням службовим становищем, невідворотність притягнення до відповідальності і покарання посадових (службових) осіб за скоєння таких злочинів; забезпечення доброчесності, дієвості та ефективної роботи уповноважених підрозділів (осіб) з питань запобігання та виявлення корупції; дотримання особовим складом Кодексу доброчесної поведінки та професійної етики військових посадових осіб, державних службовців та інших осіб, уповноважених на виконання функцій держави; запобігання та врегулювання конфлікту інтересів, виявлення колаборантів тощо [17].

Висновки. Підсумовуючи зазначимо, що з моменту впровадження правового режиму воєнного стану частка антикорупційних заходів була повністю скасована або суттєво обмежена. Водночас, тривалість дії воєнного стану, опосередкувала потребу перегляду підходу до застосування антикорупційних заходів. Встановлено, що з 2023 року було адаптовано наявні антикорупційні механізми до вимог воєнного стану. Про це свідчить: розширення переліку суб'єктів декларування; відновлення дотримання вимог фінансового контролю; детермінація понять, що виникли внаслідок дії правового режиму воєнного стану. Звернуто увагу на те, що продовжено подальше удосконалення антикорупційної діяльності в цілому: удосконалено засади функціонування Національного антикорупційного бюро України та внесено зміни до антикорупційного законодавства. Виділено та проаналізовано ряд нових антикорупційних механізмів, яких було реалізовано протягом останнього часу.

Література:

1. Про захист інтересів суб'єктів подання звітності та інших документів у період дії воєнного стану або стану війни: Закон України від 03.03.2022 № 2115-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2115-20/ed20220303#Text>.
2. Про запобігання корупції: Закон України від 14.10.2014 р. № 1700-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#Text>
3. Роз'яснення щодо застосування окремих положень Закону України «Про запобігання корупції» стосовно заходів фінансового контролю в умовах воєнного стану (подання декларації, повідомлення про суттєві зміни в майновому стані, повідомлення про відкриття валютного рахунка в установі банку-нерезидента, проведення перевірок) від 07.03.2022 р. № 4. URL: <https://nazk.gov.ua/uk/documents/roz-yasnennya-4-vid-07-03-2022-shhodo-zastosuvannya-okremykh-polozhen-zakonu-ukrayiny-pro-zapobigannya-korupsiyi-stosovno-zahodiv-finansovogo-kontrolyu-v-umovah-voennogo-stanu-podannya-deklaratsiyi-p/>
4. Про внесення змін до деяких законів України про визначення порядку подання декларацій осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, в умовах воєнного стану: Закон України від 20.09.2023 р. № 3384. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3384-20#n8>
5. Про внесення змін до Закону України «Про Рахункову палату» та деяких інших законодавчих актів України: Закон України від 30.10.2024 р. № 4042. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4042-20#n363>
6. Про внесення змін до Закону України «Про державне регулювання ринків капіталу та організованих товарних ринків» та деяких інших законодавчих актів України щодо вдосконалення державного регулювання та нагляду на ринках капіталу та організованих товарних ринках: Закон України від 22.02.2024 р. № 3585. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3585-20#n2057>
7. Про внесення змін до деяких законів України про визначення порядку подання декларацій осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, в умовах воєнного стану: Закон України від 20.09.2023 р. № 3384. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3384-20#n8>
8. Про внесення змін до статті 5 Закону України «Про Національне антикорупційне бюро України» щодо посилення інституційної спроможності Національного антикорупційного бюро України: Закон України від 08.12.2023 р. № 3502-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3502-20#Text>
9. Про внесення змін до Закону України «Про запобігання корупції» щодо приведення окремих положень у відповідність до висновків Європейської Комісії щодо України: Закон України від 08.12.2023 р. № 3503-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3503-20?lang=uk#Text>
10. Про початок роботи Єдиного порталу повідомлень викривачів: наказ Національного агентства з питань запобігання корупції від 31.08.2023 р. № 190/23. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0190884-23#Text>
11. Про затвердження Порядку ведення Єдиного порталу повідомлень викривачів: наказ Національного агентства з питань запобігання корупції від 03.01.2023 р. № 1/23. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0022-23#Text>
12. Деякі питання створення та функціонування Реєстру прозорості: Постанова Кабінету Міністрів України від 15.10.2024 р. № 1175. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1175-2024-%D0%BF#Text>
13. До кінця року НАЗК планує запустити Реєстр прозорості для лобістів. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3875107-dokinka-roku-nazk-planue-zapustiti-reestr-prozorosti-dla-lobistiv.html>
14. Про засади державної антикорупційної політики на 2021-2025 роки: Закон України від 20.06.2022 р. № 2322- IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2322-20#n20>
15. Про затвердження Державної антикорупційної програми на 2023-2025 роки: Постанова Кабінету Міністрів України від 04.03.2023 р. № 220. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/220-2023-%D0%BF#Text>
16. Про затвердження Порядку координації реалізації Антикорупційної стратегії на 2021-2025 роки та Державної антикорупційної програми на 2023-2025 роки: наказ Національного агентства з питань запобігання корупції від 14.07.2023 р. № 145. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1242-23#Text>
17. Організаційно-методичні вказівки з питань запобігання та виявлення корупції в діяльності Міністерства оборони України та Збройних Сил України в умовах воєнного стану в 2023 році: (резолуція Міністра оборони України від 10.01.2023 за № 40462/з/3-2022. URL: https://www.mil.gov.ua/content/corruption/org_metod_vkazivky_antucorup_2023.pdf

Stefanchyshen R. Transformation of corruption prevention activities under martial law

Summary. The article is devoted to defining the transformation of activities to prevent corruption under martial law. It is noted that since the introduction of the martial law legal regime, the share of anti-corruption measures has been completely abolished or significantly limited. The weakening of anti-corruption measures during the martial law legal regime turned into significant corruption-prone factors that increased corruption risks, abuse of power by public servants, and therefore had to be provided with appropriate preventive proportionality requirements. At the same time, the duration of martial law mediated the need to revise the approach to the application of anti-corruption measures. It is established that since 2023, existing anti-corruption mechanisms have been adapted to the requirements of martial law. This is evidenced by: expanding the list of declaration subjects; restoring compliance with financial control requirements; determining the concepts that arose as a result of the martial law legal regime. Attention was drawn to the fact that further improvement of anti-corruption activities in general continued: the principles of the functioning of the National Anti-Corruption Bureau of Ukraine were improved and amendments were made to the anti-corruption legislation. A number of new anti-corruption mechanisms that have been implemented recently were identified and analyzed – a mechanism for detecting corruption through intensification and encouragement of whistleblowers, which in aggregate will contribute to reducing this phenomenon both during the period of martial law and after its termination; the functioning of the Transparency Register, which reflects information about lobbying entities and their reporting. Attention was emphasized that for a long time in Ukraine there were no regulatory grounds for updating anti-corruption policy. It is noteworthy that despite the legal regime of martial law, an updated concept of anti-corruption policy was adopted and a plan for implementing anti-corruption policy measures was developed. The issues of the impact of martial law are practically leveled out in the State Anti-Corruption Program, with the exception of such aspects as: the need to regulate the issue of acquiring the status of whistleblowers by military personnel, providing appropriate channels for submitting reports and ensuring measures of legal and other protection for such whistleblowers both under martial law and after its termination or cancellation; highlighting as a problem in the defense sector – non-transparent and inefficient use and disposal of defense lands, real estate in the defense-industrial complex, as well as excess movable military property, intellectual property, etc.

It has been established that a separate vector of changes in the field of corruption prevention is paying increased attention to the defense sector, where corruption risks are potentially increased during the period of the martial law legal regime.

Key words: martial law legal regime, anti-corruption policy, corruption prevention, institutional support, financial control.

*Циндра Р. А.,**аспірант кафедри публічного та приватного права
Університету митної справи та фінансів, адвокат*

ДО ПИТАННЯ ЗАКОНОДАВЧОГО ВДОСКОНАЛЕННЯ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО МЕХАНІЗМУ СУДОВОГО ЗАХИСТУ ПРАВА НА НАЛЕЖНЕ ПЕНСІЙНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ КОЛИШНІХ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ

Анотація. У статті досліджується питання найбільш доцільного способу внесення до Кодексу адміністративного судочинства України змін, пов'язаних із відображенням найбільш суттєвих особливостей розгляду адміністративних справ щодо пенсійного забезпечення колишніх військовослужбовців. Автором виокремлюється низка ознак, яка характеризує відповідну категорію адміністративних справ. Наголошується на тому, що адміністративним справам за позовами про захист пенсійних прав осіб, звільнених з військової служби, притаманна типовість, надмірна тривалість провадження та ускладненість належного виконання судового рішення. Автор доходить висновку, що жодна із зазначених характеристик не одержала належного відображення у нормативному матеріалі, що зменшує ефективність відповідного адміністративно-правового механізму. Звернено увагу на те, що не усі поширені категорії адміністративних справ щодо пенсійних спорів колишніх військовослужбовців було формалізовано як типові у розумінні Кодексу адміністративного судочинства України. Автором підкреслено, що на даний час відсутній ефективний механізм запобігання зловживанням суб'єктів владних повноважень, пов'язаних із штучною затримкою набрання законної сили судовими рішеннями щодо поновлення пенсійних прав осіб, звільнених з військової служби. Наголошено на фактичній відсутності ефективного механізму запобігання порушенням щодо військових пенсіонерів параграфу 1 статті 1 Протоколу до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, пов'язаним із тривалою невиплатою пенсії за судовими рішеннями. Підкреслено комплексний характер зазначеної проблеми, який унеможливує її вирішення виключно у спосіб удосконалення нормативно-правового регулювання. За результатами дослідження автором сформульовано пропозиції щодо доповнення Кодексу адміністративного судочинства статтею, спрямованою на підвищення практичної ефективності встановленого нормативно-правовим актом механізму захисту пенсійних прав колишніх військовослужбовців. Обґрунтовано доцільність включення відповідної статті до параграфу 2 глави 11 Кодексу адміністративного судочинства України, присвяченого особливостям розгляду окремих категорій термінових адміністративних справ. Розглянуто можливість спрощення окремих аспектів розгляду адміністративних справ щодо захисту пенсійних прав колишніх військовослужбовців. Автором пропонується нормативно зменшити строк розгляду даної категорії адміністративних справ порівняно із загальним порядком спрощеного позовного провадження, обмежити можливість подання заяв по суті справи позовною заявою та відзивом на неї, впровадити додаткові заходи із забезпечення негайного

виконання судового рішення та запобігання поглибленню допущених порушень діями відповідачів.

Ключові слова: адміністративно-правовий механізм, адміністративне судочинство, звільнені з військової служби особи, Кодекс адміністративного судочинства України, пенсійне забезпечення.

Постановка проблеми. Захист права на належне пенсійне забезпечення колишніх військовослужбовців є одним із наймасовіших предметів розгляду вітчизняними судами адміністративної юрисдикції. Незважаючи на це, Кодексом адміністративного судочинства України (надалі за текстом – КАС України) не виокремлено жодних особливостей розгляду відповідної категорії адміністративних справ. На даний час захист прав військових пенсіонерів здійснюється у загальному порядку, що вбачається невідповідним з точки зору як процесуальної економії, так і принципу верховенства права. Неефективність існуючого механізму фактичного відновлення права на належне пенсійне забезпечення колишніх військовослужбовців суперечить міжнародним зобов'язанням, узятим на себе Україною, та істотно шкодить престижу держави серед колишніх і теперішніх військовослужбовців. Зважаючи на викладене, постає нагальним питання вдосконалення існуючого механізму судового розгляду позовів осіб, звільнених з військової служби, щодо їхнього пенсійного забезпечення, а також забезпечення виконання відповідних судових рішень у повному обсязі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Протягом останніх років різні аспекти судового захисту прав і законних інтересів осіб в порядку адміністративного судочинства неодноразово привертати увагу дослідників. Даній тематиці присвячені наукові дисертації О. В. Ул'яновської (2019 р.), Н. В. Сорочко (2021 р.), Ю. В. Осіпова (2023 р.), О. О. Осіпової (2023 р.), В. В. Горбалінського (2024 р.), Л. В. Ківало (2024 р.) та ін. Аналізу адміністративно-правового механізму призначення та перерахунку пенсій колишнім військовослужбовцям присвячена значна частина дисертаційного дослідження І. С. Бабича (2023 р.). Окремі аспекти перерахунку пенсій особам, звільненим з військової служби, дослідив Я. М. Радченко (2021 р.). Одночасно із цим слід зазначити, що наукові пошуки усіх перелічених дослідників стосувалися або процесуальних аспектів судового захисту прав, не пов'язаних із пенсійним забезпеченням колишніх військовослужбовців, або ж переважно матеріально-правової складової відповідних прав осіб, звільнених з військової служби. Комплексні пропозиції щодо вдосконалення нормативно-правового регулювання процедури судового захисту права на належне пенсійне забезпечення колишніх військовослужбовців за результатами зазначених досліджень сформульовано не було.

Метою статті є формулювання пропозицій щодо внесення доповнень до розділу II «Позовне провадження» Кодексу адміністративного судочинства України, спрямованих на вдосконалення механізму судового захисту права на належне пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби.

Виклад основного матеріалу. Структурою чинної редакції КАС України передбачено можливість законодавчого визначення особливостей розгляду адміністративних справ, виокремлених за певним критерієм. Такі адміністративні справи згруповано законодавцем у наступні блоки: окремі категорії складних справ (параграф 1 глави 11 КАС України), окремі категорії термінових справ (параграф 2 указаної глави), типові та зразкові справи (параграф 3 зазначеної глави) [1]. До окремих категорій складних справ віднесено, зокрема, адміністративні справи щодо законності (крім конституційності) нормативно-правових актів низки суб'єктів владних повноважень, законності рішень, дій або бездіяльності вищих органів державної влади. Під окремою категорією термінових справ законодавцем розуміються адміністративні справи, пов'язані із виборчим процесом (включення до списку виборців, оскарження бездіяльності виборчої комісії, тощо), реалізацією права на свободу мирних зібрань (наприклад, заборона мітингів або ж, навпаки, усунення перешкод у їхньому проведенні), забезпеченням обороноздатності держави (гарантоване забезпечення потреб оборони, застосування санкцій, тощо). Типовими адміністративними справами є адміністративні справи, відповідачем у яких є один і той самий суб'єкт владних повноважень (його відокремлені структурні підрозділи), спір у яких виник з аналогічних підстав, у відносинах, що регулюються одними нормами права, та у яких позивачами заявлено аналогічні вимоги, а зразковими адміністративними справами – ті типові адміністративні справи, що прийняті до провадження Верховним Судом як судом першої інстанції для постановлення зразкового рішення (пункти 21, 22 частини першої статті 4 КАС України).

Адміністративним справам щодо захисту права на належне пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, на нашу думку, притаманні наступні ознаки, які на даний час не набули необхідного відображення у нормативно-правовому матеріалі:

1). Типовість. Технічні можливості публічної частини Єдиного державного реєстру судових рішень не надають можливості встановити точну кількість справ, у яких було розглянуто те чи інше поширене питання захисту пенсійних прав колишніх військовослужбовців. Одночасно із цим, опосередковані методи дають підстави оцінювати загальну кількість адміністративних справ щодо захисту права на належне пенсійне забезпечення визначеної категорії осіб сотнями тисяч. У одному із попередніх досліджень нами було обґрунтовано, що лише за однією із категорій пенсійних спорів за участі осіб, пенсію яким було призначено на підставі Закону України «Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та деяких інших осіб», із листопада 2022 року по серпень 2024 року могло бути ухвалено орієнтовно 143 тисячі рішень окружних адміністративних судів [2, с. 52]. Деякі категорії адміністративних справ із розгляду спорів щодо перерахунку пенсії за вислугу років колишніх військовослужбовців уже набули формалізованого статусу типових в розумінні статті 4 КАС України (внаслідок ухвалення Верховним Судом відповідних зразкових

рішень). Одночасно із цим, досі відсутні зразкові рішення за деякими поширеними категоріями публічних спорів, наприклад, щодо перерахунку з 01 серпня 2021 року розміру пенсії за вислугу років колишнім військовослужбовцям розвідувальних підрозділів на підставі довідок Служби зовнішньої розвідки України про оновлений відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 14 липня 2021 р. № 729 розмір грошового забезпечення за відповідними (прирівняними) посадами.

2) Надмірна тривалість судових проваджень. Незважаючи на існування низки зразкових рішень, а також загалом типового характеру більшості адміністративних спорів щодо перерахунку пенсійного забезпечення колишніх військовослужбовців, за відомостями Єдиного державного реєстру судових рішень переважна більшість справ розглядається судами першої інстанції в строки, наближені до максимальних визначених КАС України [3]. Цілком зрозуміло, що розгляд кожної справи вимагає від суду ухвалення вмотивованого та індивідуалізованого рішення, однак у контексті типовості пенсійних справ відповідної категорії громадян, у даній ситуації вбачається системне порушення розумності строків розгляду. Крім того, значною практичною проблемою є подання органами Пенсійного фонду України формальних апеляційних скарг, що не відповідають вимогам КАС України, однак самим фактом свого подання можуть відкласти набрання законної сили рішенням суду першої інстанції (відповідно, і перерахунок пенсії) на достатньо тривалий час. Як приклад можна навести адміністративну справу № 280/2107/22, у якій завідомо дефектне звернення відповідача із апеляційною скаргою (без сплати судового збору, направлення копій матеріалів позивачеві та підтвердження повноважень представника) призвело до затримки у набранні законної сили рішенням на користь позивача (особи, що одержувала пенсію за вислугу років на підставі Закону України «Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та деяких інших осіб») більш як на два місяці [4].

3) Ускладненість належного виконання судового рішення. Виконання будь-якого судового рішення з нарахування та виплати заборгованості щодо пенсії за вислугу років фактично складається із двох складових: нарахування і виплати перерахованої пенсії з поточної дати фактичного здійснення перерахунку і нарахування та виплати заборгованості, що утворилася за період із встановленої судом дати початку порушення пенсійних прав особи до дати фактичного здійснення перерахунку. Із власної адвокатської практики автору відомо, що на стадії виконання судового рішення, як правило, не виникає проблем із здійсненням перерахунку та виплати в оновленому розмірі поточної пенсії. Одночасно із цим, хронічний дефіцит видатків Державного бюджету України призвів до того, що у 2024 календарному році органами Пенсійного фонду України було в порядку черговості погашено заборгованість з пенсійних виплат лише за тими судовими рішеннями, що набрали законної сили не пізніше 19 листопада 2020 року [5]. Звичайно, що дана ситуація частково обумовлена об'єктивною пріоритетністю розподілу бюджетних видатків в умовах воєнного стану (хоча, відповідна проблема виникла задовго до його введення). Поміж тим, зберігається стан системного порушення державою своїх міжнародно-правових зобов'язань, оскільки встановлена остаточним і обов'язковим судовим рішенням заборгованість є володінням особи, захищеним статтею 1 Протоколу 1 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод

[6, § 45], а тривале невиконання судового рішення про стягнення грошових коштів з державного органу становить собою порушення параграфу 1 статті 6 [7] і статті 13 [6, § 100] Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

Указані обставини свідчать про доцільність впровадження додаткового нормативно-правового регулювання розгляду адміністративних справ, пов'язаних із захистом пенсійних прав колишніх військовослужбовців, шляхом внесення відповідних доповнень до глави 11 КАС України. Очевидно, що дана категорія справ не належить до категорії складних у розумінні параграфу 1 цієї глави. Незважаючи на формальну належність більшості адміністративних справ щодо захисту пенсійних прав колишніх військовослужбовців до типових, їхня специфіка зумовлює недоцільність включення особливостей розгляду саме цієї категорії справ і до параграфу, присвяченому розгляду типових і зразкових справ. Одночасно із цим, необхідно зважати на те, що порушення пенсійних прав колишніх військовослужбовців є тривалим, продовжується протягом усього часу судового розгляду відповідного адміністративного позову та пов'язане із значною проблемністю стягнення заборгованості за попередні періоди. Сукупність даних обставин наділяє дану категорію справ ознакою певної терміновості. Таким чином, найбільш доцільним вбачається внесення додаткових норм до параграфу 2 глави 11 КАС України, який регламентує особливості розгляду окремих категорій термінових справ. З урахуванням офіційних методичних рекомендацій з оформлення проєктів законів та основних вимог законодавчої техніки, опублікованих Апаратом Верховної Ради України [8, с. 27–28], відповідну статтю необхідно внести до структури КАС України під номером 289-6.

Надалі пропонуємо детально розглянути питання того, які саме особливості розгляду відповідної категорії справ необхідно зафіксувати у нормативному матеріалі.

На нашу думку, перший напрямок законодавчих змін повинен стосуватися в цілому скорочення строків та спрощення процедури розгляду адміністративної справи в суді першої інстанції. З огляду на типовість (точніше сказати, шаблонність) значної частини справ щодо пенсійного забезпечення колишніх військовослужбовців, визначений статтею 258 КАС України строк розгляду справи в порядку спрощеного позовного провадження у 60 днів із дати відкриття провадження у справі виглядає надмірним. Одночасно із цим, встановлення надто жорстких часових лімітів розгляду справи може призвести до більшого зниження якості судового рішення і перевантаження судів, у зв'язку із чим слід зважати на необхідність додержання розумного балансу в нормативному визначенні відповідних процесуальних строків. Ми вважаємо, що зменшення тривалості розгляду справи до 45 днів із дати відкриття провадження відповідатиме критеріям такого балансу, оскільки, з однієї сторони, дозволить суду у достатній мірі дослідити матеріали справи, з іншої – у багатьох випадках пришвидшить на один календарний місяць здійснення поточного перерахунку пенсії колишнього військовослужбовця. Крім того, з огляду на досить обмежений предмет доказування у даній категорії справ (як правило, предметом суперечки процесуальних опонентів є не фактичні обставини справи, а їхня правова оцінка), цілком прийнятним виглядає обмеження права сторін на подання заяв по суті справи одним «раундом», тобто лише позовною заявою та відзивом на неї. Таке обмеження уже передбачене

статтею 269 КАС України для низки інших термінових справ, однак дана стаття містить дві взаємопов'язані норми, друга з яких малоприматна до застосування у досліджуваній категорії справ з огляду на особливості суб'єктного складу позивачів. У зв'язку із цим відповідну норму доцільніше передбачити у тексті пропонованої нової статті замість внесення змін до вже існуючої статті 269 КАС України. Одночасно із цим, слід запобігти поверхневості розгляду тих пенсійних справ, які не мають ознак типових. У зв'язку із цим, на нашу думку, доцільно залишити позивачеві можливість заявляти клопотання про проведення «повного» розгляду справи, якщо, з його точки зору, цього вимагають обставини справи, а дещо більша оперативність розгляду не є критичною.

Наступним напрямом, який потребує уваги, є запобігання відкладенню набрання законної сили рішенням на користь позивача. Як вже зазначалося, за поточних умов кожен місяць затримки у набутті судовим рішенням статусу остаточного і обов'язкового поглиблює ступінь порушення щодо конкретної особи гарантій мирного володіння майном відповідно до параграфу 1 статті 1 Протоколу до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. У сукупності із іншими факторами (мінімальний відсоток задоволених по суті апеляційних скарг суб'єкта владних повноважень у пенсійних справах, непоодинокі випадки зловживання правом на подання апеляційної скарги) це свідчить про доцільність запровадження негайного виконання судових рішень у відповідній категорії справ. Існуюча на даний час можливість звернення рішенням суду у пенсійній справі до негайного виконання (пункт 1 частини першої та пункт 1 частини другої статті 371 КАС України) не у повній мірі забезпечує захист майнових прав позивача, оскільки її практичне застосування передбачає наявність точних розрахунків сум недонарахованих пенсійних виплат станом на час ухвалення рішенням суду. Позивач не завжди у змозі розрахувати відповідні суми, а відповідач із зрозумілих причин не вбачає за необхідне подавати до суду такі розрахунки з власної ініціативи. Усунути дану прогалину, на нашу думку, можливо введенням в дію комплексом норм, що передбачатимуть: зобов'язання суб'єкта владних повноважень – відповідача надавати до суду розрахунок спірного розміру пенсії та відповідної заборгованості ще на стадії судового розгляду, встановлення обов'язку суб'єкта владних повноважень – відповідача розпочати негайне безумовне виконання ухваленого проти нього рішення, закріплення безперервності виконання судового рішення незалежно від його оскарження суб'єктом владних повноважень.

Третій проблемний аспект (фактичну неможливість стягнення заборгованості з донарахованих на виконання рішенням суду пенсійних виплат за попередні періоди) на даний час неможливо вирішити шляхом удосконалення змісту глави 11 КАС України, оскільки він має більш комплексний (економічний, політичний, міжнародно-правовий) характер. Слід певною мірою погодитися з І. С. Бабичем, який пов'язує системність порушення пенсійних прав колишніх військовослужбовців і поліцейських, у тому числі, із дефіцитом бюджетних коштів і міжнародним кредитним навантаженням України [9, с. 133–134]. Фінансово-економічні причини проблемності призначення і перерахунку пенсії особам, звільненим з військової служби, виділяє і Я. М. Радченко, який наголошує на неспроможності держави належно фінансувати пенсійні виплати визначеній категорії осіб [10, с. 164]. Чинним законодавством уже передбачений механізм погашення фінансових зобов'язань

держави за ухваленими проти її органів судовими рішеннями, впроваджений на виконання пілотного рішення Європейського суду з прав людини у справі «Юрій Миколайович Іванов проти України». Ґрунтовне осмислення його проблематичності та шляхів її можливого подолання вимагає окремого дослідження.

Висновки і перспективи. Результати дослідження свідчать про доцільність доповнення структури КАС України низкою норм, які би регламентували особливості розгляду найбільш поширених категорій адміністративних справ з поновлення пенсійних прав осіб, звільнених з військової служби. На даний час таким адміністративним справам притаманні наступні ознаки, не у повній мірі враховані у нормативному матеріалі: типовість, надмірна тривалість судових проваджень, ускладненість належного виконання судових рішень. З міркувань створення умов для оперативного та ефективного судового захисту права на належне пенсійне забезпечення колишніх військовослужбовців нами пропонується внести до КАС України зміни, доповнивши його статтею 289-6 наступного змісту: «Стаття 289-6. Особливості провадження у справах щодо забезпечення права на належне пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби. 1. Адміністративна справа з приводу рішень, дій або бездіяльності суб'єктів владних повноважень, які унеможливають здійснення перерахунку пенсії особам, виникнення права на пенсійне забезпечення яких зумовлене проходженням військової служби, або впливають на розмір такої пенсії, розглядається окружним адміністративним судом у порядку спрощеного позовного провадження без повідомлення сторін протягом сорока п'яти днів з дня відкриття провадження у справі. 2. Заявами по суті справи у адміністративній справі, визначеній частиною першою цієї статті, є позовна заява та відзив на позовну заяву. 3. Подання відзиву на позовну заяву у даній категорії справ є обов'язком суб'єкта владних повноважень. У випадку, якщо задоволення позовних вимог призведе до виникнення у суб'єкта владних повноважень обов'язку здійснити перерахунок пенсійних виплат позивача, до відзиву на позовну заяву додається розрахунок заборгованості з пенсійних виплат із стверджуваного позивачем календарного місяця виникнення порушення по календарний місяць ухвалення рішення суду, розрахований відповідно до встановленого частиною першою цієї статті строку розгляду адміністративної справи. 4. За заявою позивача, викладеною у позовній заяві або поданою разом із нею, розгляд адміністративної справи відбувається без застосування приписів частин першої – третьої цієї статті. 5. Рішення суду першої інстанції у адміністративній справі, визначеній частиною першою цієї статті, підлягає негайному виконанню. Подання суб'єктом владних повноважень апеляційної скарги на таке рішення не перешкоджає його виконанню.»

Перспективами подальших досліджень нами вбачаються наукові пошуки шляхів оптимізації нормативно-правового регулювання питань, пов'язаних із виконанням судових рішень у визначеній категорії адміністративних справ, та формулювання пропозицій щодо внесення відповідних змін та доповнень до розділу IV «Процесуальні питання, пов'язані з виконанням судових рішень в адміністративних справах» КАС України і Закону України від 02.06.2016 № 1404-VIII «Про виконавче провадження».

Література:

1. Кодекс адміністративного судочинства України: Закон України від 06.07.2005 № 2747-IV. База даних «Законодавство України» / ВР

України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text> (дата звернення: 23.01.2025).

2. Циндра Р. А. Проблемні аспекти нормативно-правового регулювання щомісячної доплати до пенсії за вислугу років, установлені постановою Кабінету Міністрів України від 14 липня 2021 р. № 713. *Правова позиція*. 2024. № 3 (44). С. 50 – 54. DOI <https://doi.org/10.32782/2521-6473.2024-3.8>.
3. База даних «Єдиний державний реєстр судових рішень» / ДП «Інформаційні судові системи». URL: <https://reyestr.court.gov.ua/> (дата звернення: 23.01.2025).
4. Ухвала Третього апеляційного адміністративного суду від 12.08.2022 у справі № 280/2107/22 База даних «Єдиний державний реєстр судових рішень» / ДП «Інформаційні судові системи». URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/105757638> (дата звернення: 23.01.2025).
5. Про надання інформації. Лист Головного управління Пенсійного фонду України в Дніпропетровській області від 06.12.2024 № 0400-010202-8/241659. 2024. 2 с.
6. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Юрій Миколайович Іванов проти України» (Yuriy Nikolayevich Ivanov v. Ukraine) від 15 жовтня 2009 р., заява № 40450/04. База даних «HUDOC»/European Court of Human Rights. <https://hudoc.echr.coe.int/eng/?i=001-95032> (дата звернення: 23.01.2025).
7. Витяг з рішення Європейського суду з прав людини у справі «Бурдов проти Росії» База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_045#Text (дата звернення: 23.01.2025).
8. Правила оформлення проектів законів та основні вимоги законодавчої техніки (методичні рекомендації). Апарат Верховної Ради України. 4-те вид., випр. і допов. Київ, 2014. 39 с. URL: https://static.rada.gov.ua/site/bills/info/zak_rules.pdf (дата звернення: 23.01.2025).
9. Бабич І. С. Адміністративно-правовий механізм призначення та перерахунку пенсій військовослужбовцям та працівникам поліції в Україні: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Київ, 2023. 213 с.
10. Радченко Я. М. Державне регулювання системи пенсійного забезпечення військовослужбовців в Україні: дис. ... канд. наук з держ. упр. : 25.00.02. Запоріжжя, 2021. 205 с.

Tsyndra R. On the issue of legislative improvement of the administrative-legal mechanism of judicial protection of the right to adequate pension provision for former military personnel

Summary. The article examines the issue of the most appropriate way to introduce changes to the Code of Administrative Procedure of Ukraine related to the reflection of the most significant features of the consideration of administrative cases regarding the pension provision of former servicemen. The author identifies a number of features that characterize the relevant category of administrative cases. It is emphasized that administrative cases on claims for the protection of pension rights of persons retired from military service are characterized by typicality, excessive duration of proceedings and complexity of proper execution of the court decision. The author concludes that none of the specified characteristics has been properly reflected in the regulatory material, which reduces the effectiveness of the relevant administrative-legal mechanism. Attention is drawn to the fact that not all the common categories of administrative cases regarding pension disputes of former servicemen have been formalized as typical within the meaning of the Code of Administrative Procedure of Ukraine. The author emphasizes that at present there is no effective mechanism for preventing abuse of power by subjects of power in the form of artificial delay in the entry into force of court decisions on the renewal of pension rights

of former military servicemen. The author emphasizes the actual absence of an effective mechanism for preventing violations of paragraph 1 of Article 1 of the Protocol to the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms in relation to military pensioners, associated with the prolonged non-payment of pensions under court decisions. The complex nature of the problem is emphasized, which makes it impossible to solve it solely by improving just legal regulation. The author formulates proposals for supplementing the Code of Administrative Procedure of Ukraine with an article aimed at increasing the practical effectiveness of the mechanism for protecting the pension rights of former military personnel. It is substantiated the expediency of including the corresponding article in paragraph 2 of Chapter 11 of the Code of Administrative Procedure of Ukraine, devoted

to the peculiarities of consideration of certain categories of urgent administrative cases. The possibility of simplifying certain aspects of consideration of administrative cases about the protection of pension rights of former military servicemen is considered. The author proposes to reduce the term of consideration of this category of administrative cases, to limit the possibility of submitting statements on the merits of the case to a statement of claim and a response to it, to introduce additional measures to ensure immediate execution of the court decision and to prevent the violations committed by the actions of the defendants.

Key words: administrative-legal mechanism, judicial protection, persons retired from military service, the Code of Administrative Procedure of Ukraine, pension provision.

Черкунов О. В.,*кандидат юридичних наук,**докторант кафедри адміністративного, фінансового та інформаційного права
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»*

ОСОБЛИВОСТІ ВИНИКНЕННЯ, РОЗВИТКУ ТА ПРИПИНЕННЯ ПРАВОВІДНОСИН У СФЕРІ ПУБЛІЧНОЇ СЛУЖБИ ПОСАДОВИМ ОСОБАМ МИТНИХ ОРГАНІВ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Анотація. Стаття присвячена дослідженню особливостей виникнення, розвитку та припинення правовідносин у сфері публічної служби, зокрема для посадових осіб митних органів, в умовах воєнного стану. В умовах повномасштабних військових дій на території України, значно змінюються не тільки соціально-економічні обставини, але й правове регулювання публічної служби. У статті розглянуто ключові аспекти, що визначають правовий статус посадових осіб митних органів, їхні обов'язки та права в умовах воєнного стану, а також правові механізми в частині призначення, звільнення, просування та припинення державної служби.

Одним із центральних питань є питання змін у процесах виникнення правовідносин, які включають набуття посадовими особами митних органів прав та обов'язків, що є результатом специфічних умов воєнного стану. Автор аналізує, як воєнний стан впливає на організаційну структуру митних органів, на їхню здатність виконувати функції державного контролю та адміністрування у кризовий період. Особлива увага приділяється питанням правових обмежень та розширення повноважень посадових осіб митних органів під час воєнного стану, а також аналізу спеціальних законодавчих актів, що регулюють відносини проходження державної служби.

Також у статті розглянуто аспекти розвитку правовідносин, які включають зміну правового статусу посадових осіб митних органів, їхню відповідальність за порушення службових обов'язків та взаємодію з іншими органами державної влади. Під час воєнного стану правовідносини часто підлягають скороченню або припиненню, зокрема через мобілізацію, тимчасову непрацездатність чи інші фактори, пов'язані з воєнними умовами.

Автор статті наголошує на необхідності проведення реформи митних органів, спрямованої на вдосконалення їх структури та функціонування. Реформа повинна передбачати не лише оптимізацію організаційних та управлінських процесів, а й удосконалення правового регулювання, що дозволить митним органам ефективно виконувати свої функції.

Водночас, варто відзначити, що процес добору на посади в митних органах під час воєнного стану є недосконалим. З огляду на тимчасовий характер зайняття посад посадовими особами, які не можуть бути переведені на інші посади.

У висновках наголошується на необхідності удосконалення правового механізму для забезпечення ефективності митних органів в умовах кризових ситуацій та на потребі уточнення норм права, що регулюють правовідносини у сфері публічної служби під час воєнного стану. Стаття є актуальним внеском у дослідження адміністративно-правових відносин в умовах ситуацій, що має практичне значення для правозастосовчої діяльності.

Ключові слова: публічна служба, воєнний стан, митні органи, посадові особи.

Постановка проблеми. Воєнний стан є особливим правовим режимом, що значно змінює організацію та функціонування державних органів, включаючи митні органи, а також впливає на правовий статус посадових осіб цих органів. У таких умовах виникають численні юридичні проблеми, пов'язані з виникненням, розвитком і припиненням правовідносин у сфері публічної служби. Враховуючи тимчасовий характер службових обов'язків посадових осіб митних органів, які під час воєнного стану були призначені на посади в митних органах відповідно до вимог Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо функціонування державної служби та місцевого самоврядування у період дії воєнного стану» [1], постає необхідність перегляду норм права, що регулюють їхній правовий статус, а також змін у правових механізмах призначення, просування та припинення державної служби.

Водночас правовий статус посадових осіб митних органів потребує особливого регулювання з огляду на специфіку воєнного стану, що може вимагати як скорочення, так і розширення повноважень. Крім того, значну роль відіграє недосконалість процесу добору посадових осіб у митних органах, що ускладнює належне виконання функцій митного контролю.

Зважаючи на ці проблеми, необхідно системно вивчити їхні юридичні аспекти, зокрема через призму діючого законодавства, з метою удосконалення правового регулювання публічної служби в умовах воєнного стану.

Стан дослідження. Питання правового регулювання публічної служби в митних органах під час воєнного стану залишається недостатньо вивченим в українському адміністративному праві. Незважаючи на наявність загальних досліджень, що охоплюють адміністративно-правові аспекти публічної служби в умовах надзвичайних ситуацій, специфічні аспекти правовідносин у митних органах під час війни потребують більш глибокого вивчення. Зокрема, недостатньо уваги приділено аналізу змін у правовому статусі посадових осіб митних органів, їхніх обов'язків та прав, а також особливостям процедур призначення, звільнення та припинення державної служби в умовах воєнного стану.

Однак окремі дослідники вже порушували питання щодо адміністративно-правових проблем публічної служби в умовах кризових ситуацій. Серед таких вчених можна відзначити: М. І. Іншина, Т. М. Бороденко, О. О. Макарову.

Мета. Полягає в аналізі особливостей виникнення, розвитку та припинення правовідносин у сфері публічної служби для посадових осіб митних органів під час воєнного стану. Завданням є визначення впливу воєнного стану на правовий статус посадових осіб, їх обов'язки та права, а також на зміни

в організаційній структурі митних органів. Дослідження також має на меті вивчити правові механізми, що регулюють призначення, звільнення, просування та припинення державної служби, а також з'ясувати потребу в удосконаленні правового регулювання публічної служби в контексті воєнного часу.

Виклад основного матеріалу. Як стверджує О. Макарова, військова агресія російської федерації виявила низку проблемних питань у функціонуванні незалежної митної служби України та поставила завдання щодо вдосконалення механізмів державного управління митною справою, особливо в кризовий період. В той же час, кількість досліджень щодо антикризового управління митною справою поки що є недостатньою для вирішення всіх проблем, яких сьогодні зазнає митна система, особливо в контексті розроблення дієвих механізмів оперативного управління митницями в умовах кризових явищ [2].

Як зазначає, Т. М. Бороденко, запровадження в Україні воєнного стану, тимчасове вимушене призупинення діяльності окремих митниць, зменшення ділової активності суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності, обсягів виробництва, зміну логістичних маршрутів, блокування морських торговельних портів, закриття повітряного простору як додаткові причини значного падіння обсягів митних надходжень у 2022 році [3, с. 87].

З урахуванням зазначеного, важливою є необхідність поглибленого дослідження правового регулювання публічної служби в митних органах під час воєнного стану. Законом України «Про внесення змін до деяких законів України щодо функціонування державної служби та місцевого самоврядування у період дії воєнного стану» передбачено, що у період дії воєнного стану особи призначаються на посади державної служби без конкурсного відбору, обов'язковість якого передбачена законом, на підставі поданої заяви, заповненої особою картки встановленого зразка та документів, що підтверджують наявність у таких осіб громадянства України, освіти та досвіду роботи згідно з вимогами законодавства, встановленими щодо відповідних посад [1]. Таким чином, до осіб, які претендують на зайняття посади в митному органу норми Закону України «Про державну службу» та Митного кодексу України в частині проведення конкурсного відбору не застосовуються, а призначення на посаду є тимчасовим, оскільки частиною 2 статті 7 Закону [1] визначено, що після припинення чи скасування воєнного стану, але не пізніше шести місяців з дня його припинення чи скасування, на посади державної служби на які особи призначені відповідно до абзацу першого частини п'ятої цієї статті, оголошується конкурс, при чому граничний строк перебування особи на посаді, на яку її призначено відповідно до абзацу першого частини п'ятої цієї статті, становить 12 місяців з дня припинення чи скасування воєнного стану.

Законом України № 3977-IX «Про внесення змін до Митного кодексу України щодо встановлення особливостей проходження служби в митних органах та проведення атестації посадових осіб митних органів» внесено зміни до Митного кодексу України, зокрема в частині прийняття на службу до митних органів та визначено, що з особами, які приймаються на службу до митних органів на посади державної служби категорій «Б» і «В», укладаються контракти про проходження служби в митних органах при чому контракт про проходження служби в митних органах укладається строком до трьох років [4]. Зазначене вище дає підстави для висновку, що призначення на посади

в митні органи мають строковий характер, а в умовах воєнного стану, відповідно до застосовуваного законодавства, такі призначення набувають також тимчасового характеру. Водночас, норми, які регулюють тимчасове зайняття посад у митних органах, не поширюються на осіб, що займають посади на підставі результатів конкурсного відбору відповідно до вимог Закону України «Про державну службу».

М. І. Іншин стверджує, що головна функція правового підінституту проходження служби полягає в забезпеченні цілісного регулювання всіх правил і процедур, які застосовуються в процесі прийняття на службу, переміщення по службі та її припинення [5, с. 8].

Урахування характеру окремих загроз дозволило створити основу для внесення змін у процес управління персоналом, зберегти життєздатність підприємств, незважаючи на істотність правових змін на ринку праці в умовах війни [6, с. 493].

Державні службовці призначені відповідно до Закону [1], не можуть бути переведені на інші посади державної служби. Таким чином, зайняття іншої посади в державному органі можливе тільки шляхом звільнення із займаної посади державної служби та нового призначення на іншу посаду державної служби.

Законом України «Про запобігання корупції» визначено, що стосовно осіб, які претендують на зайняття посад, які передбачають зайняття відповідального або особливо відповідального становища, а також посад з підвищеним корупційним ризиком, перелік яких затверджується Національним агентством, проводиться спеціальна перевірка, у тому числі щодо відомостей, поданих особисто, натомість така перевірка не проводиться щодо претендентів, які перебувають на посадах в державних органах, органах влади Автономної Республіки Крим, органах місцевого самоврядування та призначаються в порядку переведення чи просування по службі на посади в межах того ж органу або призначаються в порядку переведення на посади в інших державних органах, органах влади Автономної Республіки Крим, органах місцевого самоврядування [7].

Відповідно з урахуванням вимог Закону [7] спеціальна перевірка не проводиться щодо осіб, які претендують на зайняття посад категорії «В» – в митних органах це посади: головний державний інспектор, старший державний інспектор та державний інспектор, натомість такі перевірки проводяться відносно осіб, які претендують на зайняття посад категорії «Б», які в митних органах є керівними посадами: Директор департаменту та його заступники, начальник митниці та його заступники, начальники управлінь, відділів, завідувачі секторів, а з урахуванням заборони переведення осіб, що обіймають посади відповідно до вимог Закону [1], призначення на посади державної служби здійснюється за умови проходження такими особами спеціальної перевірки.

На нашу думку, таке правове регулювання є недосконалим, оскільки в умовах воєнного стану створює додаткові проблеми. Наприклад, особа займає посаду державної служби категорії «Б» та призначена на посаду Директора Департаменту «А», але внаслідок змін до організаційної структури державного органу Департамент «А» перейменовано на Департамент «Б» без зміни функцій самого Департаменту, але оскільки перевести зазначену особу на рівнозначну посаду Директора Департаменту «Б» з Директора Департаменту «А» неможливо, потрібно проводити спеціальну перевірку, хоча фактично поса-

дова особа є державним службовцем і перед зайняттям посади така перевірка вже здійснювалася.

Зазначена ситуація впливає також на якість роботи державних органів, які проводять спеціальну перевірку – Національну поліцію, Державну судову адміністрацію, Міністерство юстиції, Національну комісію з цінних паперів та фондового ринку, НАЗК, СБУ, МОЗ, Міноборони, Службу зовнішньої розвідки, оскільки отримують численні запити щодо осіб, які претендують на зайняття посад державної служби.

Враховуючи наведене вище, виглядає за доцільне доповнити частину 1 статті 56 Закону України «Про запобігання корупції» пунктом 6, а саме: «претендентів, які перебувають на посадах в державних органах, органах влади Автономної Республіки Крим, органах місцевого самоврядування призначених відповідно до Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо функціонування державної служби та місцевого самоврядування у період дії воєнного стану» та призначаються на іншу посаду в межах однієї категорії посад в тому ж органі або призначаються на інші посади в межах однієї категорії посад в інших державних органах, органах влади Автономної Республіки Крим, органах місцевого самоврядування за умови, що спеціальна перевірка проводилася за посадою, яку особа займає до призначення на іншу посаду».

Таким чином, особи, які вже займають посади державної служби, мали б можливість бути призначеними на інші посади в межах тієї ж категорії без необхідності проходити спеціальну перевірку. Це дозволило б суттєво зменшити кількість запитів на її проведення та знизити навантаження на державні органи.

Висновки. Вивчення правовідносин у сфері публічної служби для посадових осіб митних органів під час воєнного стану показало, що в умовах війни відбуваються суттєві зміни як в організаційній структурі митних органів, так і в правовому статусі їх посадових осіб. Воєнний стан вимагає впровадження гнучких механізмів управління персоналом та змін у правовому регулюванні призначення, переведення, звільнення та просування осіб на посадах державної служби.

Аналіз змін, передбачених законодавством України, зокрема Законом України «Про внесення змін до деяких законів України щодо функціонування державної служби та місцевого самоврядування у період дії воєнного стану», виявив, що призначення осіб на посади в митних органах під час воєнного стану відбувається без конкурсного відбору, що має тимчасовий характер. Ці зміни є необхідними, але вимагають подальшого вдосконалення для забезпечення ефективності кадрової політики в умовах кризових ситуацій.

За результатами дослідження можна зробити висновок, що в умовах воєнного стану принцип «тимчасового» призначення посадових осіб потребує більш детального правового регулювання, зокрема в частині продовження перебування особи на посаді після скасування воєнного стану. Необхідно також переглянути механізми застосування спеціальних перевірок для осіб, які призначаються на посади в межах однієї категорії, щоб уникнути надмірного бюрократичного навантаження на органи, що проводять перевірки.

Проблеми, пов'язані з проведенням спеціальних перевірок щодо осіб, які займають посади державної служби в умовах воєнного стану, є важливим питанням. Враховуючи зміни організаційних структур, деякі особи можуть бути переведені на рівнозначні посади, але потреба у проведенні повторних пере-

вірок створює додаткові труднощі для державних органів, що реалізують цю процедуру.

Враховуючи аналіз виявлених проблем, є доцільним доповнити чинне законодавство, зокрема Закон України «Про запобігання корупції», новими положеннями, які дозволять зменшити кількість спеціальних перевірок для осіб, що призначаються на інші посади в межах тієї ж категорії. Це сприятиме оптимізації процесу кадрового управління в умовах воєнного стану, зменшить навантаження на державні органи та забезпечить більш оперативне і ефективне виконання службових обов'язків посадовими особами митних органів.

У результаті проведеного дослідження можна стверджувати, що правове регулювання публічної служби в митних органах під час воєнного стану потребує подальшої вдосконалення, зокрема шляхом створення більш адаптованих до кризових умов процедур призначення, звільнення і переведення на посади, а також спрощення механізмів проведення спеціальних перевірок для державних службовців. Це дозволить забезпечити ефективне функціонування митної системи в умовах військового конфлікту та сприятиме підтримці стабільності в органах державної влади України.

Література:

1. Про внесення змін до деяких законів України щодо функціонування державної служби та місцевого самоврядування у період дії воєнного стану: Закон України від 12.05.2022 р. № 2259-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2259-20#Text>.
2. Макарова О. О. Механізми державного управління митною справою в контексті забезпечення фіскальної політики України: дис. ... доктора філософії / О. О. Макарова. Одеса, 2024. 208 с.
3. Бороденко Т. М. Сучасний стан адміністрування митних платежів в Україні. International scientific journal «Grail of Science». 2023. № 24. С. 84-90.
4. Про внесення змін до Митного кодексу України щодо встановлення особливостей проходження служби в митних органах та проведення атестації посадових осіб митних органів: Закон України від 17.09.2024 р. № 3977-XI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3977-20#Text>.
5. Іншин М. І. Проблеми правового регулювання праці державних службовців України: Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.05 / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. К., 2005. 39 с.
6. Melnyk S., Chabaniuk O., Ravlinko Z., Petrukha N., Bodnariuk I. Formation of a security environment for personnel management of socio-economic systems before and during the war: Legal aspect. Cuestiones Politicas. . No 1 (7) . Pp. 493503.
7. Про запобігання корупції: Закон України від 14.10.2014р. № 1700-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#Text>.

Cherkunov O. The peculiarities of the emergence, development, and termination of legal relations in the field of public service for customs officers during martial law

Summary. The article is dedicated to the study of the peculiarities of the emergence, development, and termination of legal relations in the field of public service, particularly for customs officers, during martial law. In the context of full-scale military actions on the territory of Ukraine, not only socio-economic circumstances but also the legal regulation of public service significantly change. The article discusses key aspects that define the legal status of customs officers, their duties and rights under martial law, as well as the legal mechanisms for appointment, dismissal, promotion, and termination of public service.

One of the central issues is the changes in the processes of the emergence of legal relations, which include the acquisition of rights and obligations by customs officers as a result of the specific conditions of martial law. The author analyzes how martial law affects the organizational structure of customs authorities and their ability to perform state control and administration functions during a crisis period. Particular attention is paid to the legal restrictions and expansion of the powers of customs officers during martial law, as well as the analysis of special legislative acts that regulate the passage of public service.

The article also examines the development of legal relations, which includes changes in the legal status of customs officers, their responsibility for violations of official duties, and their interaction with other state authorities. During martial law, legal relations often undergo reduction or termination, particularly due to mobilization, temporary incapacity, or other factors related to the wartime conditions.

The author emphasizes the necessity of reforming the customs authorities, aiming at improving their structure

and functioning. The reform should involve not only optimizing organizational and managerial processes but also enhancing the legal regulation that will allow customs authorities to effectively perform their functions.

At the same time, it is noted that the selection process for positions in customs authorities during martial law is imperfect. Given the temporary nature of appointments, officials may not be able to transfer to other positions.

In the conclusion, the need to improve the legal mechanism to ensure the effectiveness of customs authorities during crisis situations is emphasized, along with the necessity to clarify the legal norms regulating legal relations in the field of public service under martial law. The article makes a relevant contribution to the study of administrative and legal relations under such conditions, having practical significance for law enforcement activities.

Key words: public service, martial law, customs authorities, public officials.

*Шевчук М. О.,**кандидат юридичних наук,**докторант кафедри конституційного, адміністративного та фінансового права
Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова*

ФОРМУВАННЯ МАСОВОЇ СУСПІЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ ЯК ЕЛЕМЕНТ ІНФОРМАЦІЙНОГО СУВЕРЕНІТЕТУ КРАЇНИ

Анотація. Цю статтю присвячено дослідженню ролі масової свідомості як інструменту зміцнення національної безпеки та захисту інформаційного простору країни. У роботі дається визначення поняття масової свідомості, її основних компонентів і механізмів, за допомогою яких ЗМІ, соціальні мережі та цифрові технології впливають на її формування. Особлива увага приділяється взаємозв'язку між інформаційним суверенітетом держави та здатністю суспільства протистояти дезінформації, інформаційному маніпулюванню та іншим зовнішнім інформаційним загрозам. Розглядаються ключові аспекти інформаційної політики, спрямованої на розвиток інформаційних ресурсів держави, стимулювання критичного мислення в суспільстві та формування сильної національної ідентичності. У статті аналізується досвід інших країн у зміцненні інформаційного суверенітету та протидії інформаційним війнам, а також надаються рекомендації, спрямовані на адаптацію цих практик до українських умов. Насамкінець автор наголошує на важливості комплексного підходу до формування суспільної свідомості. Цей підхід включає в себе заходи національної інформаційної політики, розвиток медіаосвіти, підтримку національної культури та протидію зовнішнім загрозам. Реалізація таких заходів дасть змогу зміцнити інформаційний суверенітет України та зберегти її незалежність у глобальному інформаційному просторі.

Формування сильної національної ідентичності через освіту та культуру має стати основою для створення здорового інформаційного простору. Освіта має включати програми медіаграмотності, що дають змогу громадянам розпізнавати інформаційні маніпуляції та дезінформацію, а також виховувати патріотичне ставлення до національних цінностей. Заклади культури мають активно просувати національні ідеали, підтримуючи українську мову, традиції та мистецтво. У такий спосіб формується сильна ідентичність, захищена від спроб маніпулювання та зовнішнього впливу.

Ключові слова: масова суспільна свідомість, інформаційний суверенітет, інформаційне право, інформаційна політика, дезінформація, національна ідентичність.

Постановка проблеми. У сучасному глобалізованому світі, де інформація перетворилася на стратегічний ресурс, що впливає на політичні, економічні та соціальні процеси, вкрай важливо контролювати національний інформаційний простір. Масова поінформованість населення – це не лише показник соціальної стабільності, а й важливий інструмент підтримання національної ідентичності та протидії зовнішнім інформаційним загрозам. Однак такі сучасні виклики, як інформаційні війни, дезінформація та інформаційне маніпулювання, що здійснюються через цифрові платформи та глобальні ЗМІ, ста-

новлять значну загрозу для формування незалежної суспільної свідомості. Відсутність системної національної інформаційної політики та нерозвиненість національних інформаційних ресурсів ускладнюють протидію впливу зовнішніх сил, які прагнуть використовувати інформаційний простір для дестабілізації внутрішньої обстановки. Тому вивчення механізмів формування масової свідомості, розробка ефективних стратегій її захисту та аналіз досвіду інших країн у зміцненні інформаційного суверенітету є актуальними завданнями, розв'язання яких сприятиме зміцненню національної безпеки України та утвердженню незалежності в інформаційній сфері.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження формування масової суспільної свідомості як елемента інформаційного суверенітету країни є предметом численних наукових робіт як вітчизняних, так і міжнародних вчених, серед яких В. Виздик, О. Мельник, М. Т. Гаврильців, І. І. Залевська, Г. І. Удренас, У. Ільницька, О. А. Ніщименко, О. Панченко та інші. Однак багато з цих досліджень мають фрагментарний характер і часто описують лише окремі аспекти інформаційної безпеки або вивчають вплив конкретних загроз на інформованість суспільства. Більшість досліджень обмежуються аналізом інформаційних атак або пропонують теоретичні підходи до зміцнення інформаційного суверенітету держави. Водночас на сьогодні не існує ані комплексного дослідження, яке б узагальнювало весь спектр питань, пов'язаних із формуванням суспільної свідомості як компонента інформаційного суверенітету, ані чітко сформульованої наукової концепції чи моделі, яка б охоплювала всі аспекти впливу на інформаційне середовище країни та суспільну свідомість у глобальному контексті інформаційних загроз.

Метою цієї статті є вивчення ролі підвищення обізнаності громадськості як важливого елемента національного інформаційного суверенітету.

Вклад основного матеріалу. Масова суспільна свідомість – це сукупність переважаючих ідей, переконань, ідеологій, настанов і цінностей, що формуються в суспільстві внаслідок взаємодії індивідів і соціальних груп. Вона відображає колективне сприйняття дійсності, що визначає поведінку людей та їхню реакцію на зміни в соціальному, політичному та економічному середовищі. Народна свідомість формується під впливом безлічі чинників, включно із соціальними, культурними, історичними та медійними ресурсами, що є основними каналами передання ідей і норм. Цей процес постійно змінюється в міру того, як суспільство адаптується до нових умов, і розвиток інформаційних технологій, зокрема, справив значний вплив на те, як формуються і поширюються думки серед великих аудиторій.

Важливим аспектом масової свідомості є динамічність, з якою вона може швидко реагувати на політичні, економічні

та соціальні зміни. ЗМІ, соціальні мережі та інші форми обміну інформацією відіграють важливу роль у формуванні масової свідомості, створюючи певні образи та наративи, які впливають на сприйняття подій та явищ у суспільстві. Масова свідомість також тісно пов'язана з інформаційним суверенітетом країни. Це пов'язано з тим, що здатність країни формувати свої власні ідеї, переконання та наративи без втручання ззовні є важливим чинником забезпечення національної безпеки та стабільності. Розуміючи, як інформаційний простір впливає на суспільні настрої, держави можуть ефективніше захищати своє інформаційне середовище від зовнішніх загроз і маніпуляцій [6, с. 63].

Основними елементами масової свідомості є установки, переконання, цінності та норми. Установки відображають індивідуальне або колективне сприйняття будь-якого явища, події або ситуації і можуть бути результатом особистого досвіду або впливу соціальних і культурних чинників. Ставлення може змінюватися залежно від інформаційного середовища, в якому живе людина або соціальна група. Вони часто формуються засобами масової інформації, освітніми установами та соціальними мережами.

Переконання – це глибші та стійкіші переконання й установки, які люди приймають за істину і діють або ухвалюють рішення на їхній основі. Переконання можуть мати ідеологічне або релігійне підґрунтя і часто є результатом тривалого процесу соціалізації. Переконання зазвичай менш мінливі, ніж установки, і чинять більший вплив на суспільну свідомість, оскільки формують загальноприйняті в суспільстві уявлення про те, що є правильним або неправильним.

Цінності – це емоційні та глибоко вкорінені уявлення про те, що є важливим, бажаним і морально прийнятним для окремої людини або суспільства загалом. Цінності визначають життєві пріоритети і допомагають людям ухвалювати рішення, ґрунтовані на моральних, культурних і соціальних принципах. Цінності формуються під впливом традицій, виховання і соціальних норм і часто є підґрунтям для судження про правильність чи неправильність тих чи інших дій або явищ [7, с. 163].

Норми – це соціальні правила або стандарти поведінки, які вважаються прийнятними в даному суспільстві. Вони регулюють взаємодію людей, визначаючи, що є і що не є прийнятним у різних соціальних контекстах. Норми можуть бути формальними (правовими) або неформальними (етичними та моральними), але всі вони відіграють певну роль у підтриманні соціальної стабільності та порядку. Норми часто забезпечують гармонійну взаємодію в суспільстві, але можуть змінюватися у відповідь на культурні або політичні зміни.

Інформаційний суверенітет можна визначити як здатність держави контролювати інформаційний простір на своїй території та забезпечувати автономію у виробництві, поширенні та використанні інформації. Він передбачає створення ефективної системи управління інформаційними потоками, яка не тільки захищає від зовнішніх інформаційних впливів, а й задовольняє інтереси держави, забезпечує збереження національної ідентичності. Інформаційний суверенітет стає важливим стратегічним ресурсом у сучасному світі, а інформація – не тільки головним інструментом національного розвитку, а й захисту держави в умовах глобалізації та інформаційних війн.

Важливими аспектами захисту інформаційного простору країни є не тільки захист від зовнішніх і внутрішніх загроз, таких як кібертероризм, дезінформація та маніпулювання гро-

мадською думкою, а й створення національної інформаційної системи, здатної контролювати та регулювати інформаційні потоки. Важливим аспектом є формування правової бази, що регулює інформаційні відносини та гарантує відповідальність за порушення інформаційної безпеки. Крім того, необхідно створити механізми, що забезпечують інформаційну незалежність, зокрема захист від іноземного впливу через ЗМІ та цифрові платформи [3, с. 24].

Це пов'язано з тим, що інформаційний суверенітет тісно пов'язаний із національною безпекою, а контроль над інформаційними потоками є ключовим фактором, який впливає на здатність держави реагувати на внутрішні та зовнішні виклики. Громадська думка, сформована в інформаційному просторі держави, визначає політичну стабільність, соціальну згуртованість і довіру до державних інститутів. Захист інформаційного суверенітету – необхідна умова забезпечення національних інтересів перед обличчям глобальних інформаційних загроз, таких як кібератаки, економічні санкції, боротьба з історичними фальсифікаціями та маніпуляціями у ЗМІ.

Механізми, що формують свідомість мас, ґрунтуються на впливі різних чинників, серед яких важливу роль відіграють державна інформаційна політика, освіта, культурні інституції та сучасні технології. Державна інформаційна політика є основним засобом створення інформаційного простору, що визначає національні пріоритети та цінності. За допомогою управління медіаресурсами, інформаційних кампаній та законодавчих заходів держава здатна формувати та підтримувати певний образ реальності для своїх громадян. Важливо, що така політика спрямована не тільки на забезпечення стабільності та безпеки, а й на виховання критичного мислення в населення [5, с. 20].

Важливу місце у формуванні масової свідомості займають освітні та культурні інститути. Поєднання освітніх і культурних практик сприяє розвитку здатності аналізувати інформацію, розпізнавати її достовірність і глибше розуміти суспільні процеси. Школи, університети, музеї та культурні центри створюють підґрунтя для критичного осмислення подій і явищ, що, своєю чергою, сприяє формуванню більш збалансованої та осмисленої суспільної свідомості. Вони також слугують засобом передання знань, цінностей і традицій, важливих для підтримання національної ідентичності та моральних орієнтирів.

Використання соціальних мереж і нових технологій суттєво змінило механізми формування суспільної свідомості. Сучасні платформи дають змогу швидко поширювати інформацію, залучати велику кількість користувачів і створювати нові форми взаємодії. Однак вони також створюють умови для поширення фальшивих новин і маніпулювання ними. Водночас соціальні медіа стали платформами для організації громадських рухів і політичних кампаній, що свідчить про їхню важливість для формування громадської думки та впливу на політичний процес.

Протидія дезінформації та маніпулюванню інформацією є невід'ємною частиною механізмів формування суспільної свідомості. Це вимагає проактивного підходу до забезпечення інформаційної безпеки на рівні держави, ЗМІ та суспільства загалом. Важливими кроками у протидії інформаційним загрозам є розвиток освітніх програм, спрямованих на підвищення медіаграмотності, а також розробка ефективних механізмів моніторингу та виявлення фейкових новин. Ще один важливий

аспект – розвиток критичного мислення у громадян, що дасть їм змогу більш ефективно використовувати інформаційний простір та уникати маніпулювання інформацією.

В умовах глобалізації світові інформаційні потоки стають дедалі більш інтегрованими, що має як позитивний, так і негативний вплив на національні інформаційні простори в різних країнах. Вплив зовнішніх інформаційних потоків може послабити національну ідентичність і послабити державний контроль над інформаційним середовищем. Інформація, що надходить з інших країн, може містити маніпулятивні елементи, сприяти поширенню фальшивих новин і чинити ідеологічний вплив. Ці зовнішні потоки можуть порушити баланс між національними інтересами та зовнішнім впливом і загрожувати внутрішній стабільності [4, с. 29].

Однією з головних загроз глобалізації є ризик інформаційної війни, який стає дедалі актуальнішим в умовах технологічної революції та швидкого поширення інформації через інтернет і соціальні мережі. Інформаційна війна включає в себе не тільки дезінформацію та пропаганду, а й кібератаки, маніпулювання громадською думкою та вплив на політичні процеси в інших країнах. Сучасні технології дають змогу проводити атаки на інформаційні системи, які можуть серйозно вплинути на економічну та політичну безпеку держав. Ризик такої війни полягає в тому, що вона дестаблізує держави, спотворює інформаційний простір усередині держав і створює умови для соціальних і політичних конфліктів.

Способи захисту національної ідентичності в умовах глобальної комунікації включають у себе проведення ефективної національної інформаційної політики, розвиток національних ЗМІ та інформаційних технологій, а також активну роль у міжнародних інформаційних процесах. Важливим аспектом є розвиток критичного мислення та інформаційної грамотності громадян, що допоможе їм зрозуміти вплив зовнішніх інформаційних потоків і захистити національну ідентичність. Крім того, необхідно підтримувати культурні та освітні ініціативи, спрямовані на захист традиційних цінностей і національної ідентичності. У цьому контексті також важливими є механізми міжнародного співробітництва, які можуть створити спільний інформаційний простір для боротьби з глобальними загрозами, такими як дезінформація та кібербезпека.

Досвід інших країн у зміцненні інформаційного суверенітету демонструє ефективні стратегії, спрямовані на захист національних інтересів і створення стабільного інформаційного простору. Одним із прикладів є Китай, який активно контролює власний інформаційний простір за допомогою системи фільтрації, відомої як Великий файєрвол. Ця система дає змогу Китаю блокувати доступ до іноземних сайтів, які не відповідають національним стандартам або політичним інтересам, одночасно підтримуючи розвиток власної медіаінфраструктури. Китай створив потужний національний медіаресурс, який активно просуває національну ідеологію, надає громадянам доступ до перевіреної інформації та контролює потік новин.

Інший приклад – Ізраїль. Ізраїль активно захищає власний інформаційний простір шляхом розвитку високотехнологічних засобів захисту від кіберзагроз і боротьби з дезінформацією. В Ізраїлі є спеціальний департамент, який відповідає за кібербезпеку та захист інформаційних систем від зовнішніх загроз. Зокрема, Ізраїль активно використовує новітні технології, як-от

штучний інтелект і блокчейн, щоб забезпечити безпеку інформації та зробити свій інформаційний простір стійкішим до атак і маніпуляцій.

Індія – ще один приклад країни, яка ефективно зміцнює свій інформаційний суверенітет, реалізуючи стратегічні кроки в галузі кібербезпеки та розвиваючи власну цифрову платформу. Зокрема, вона розробила програми із забезпечення кібербезпеки на національному рівні, включно зі створенням Національної комісії з кібербезпеки та розвитком цифрової інфраструктури, здатної контролювати потік інформації. Крім того, Індія активно підтримує власні медіаплатформи і пропагує національні цінності та культурні традиції [2, с. 202].

Технології захисту інформаційного простору використовуються і в Сінгапурі, де активно впроваджуються інноваційні технології для захисту від кіберзагроз. Влада Сінгапуру інвестує в розробку інструментів штучного інтелекту для виявлення фальшивих новин і дезінформації, а також активно співпрацює з іншими країнами задля встановлення міжнародних стандартів у сфері інформаційної безпеки.

Аналіз ефективних моделей формування суспільної свідомості показує, що одним із ключових елементів є реалізація освітніх програм, спрямованих на те, щоб громадяни знали про дезінформацію та маніпулювання інформацією. Багато європейських і північноамериканських країн активно розвивають програми медіаграмотності, що сприяють розвитку критичного мислення у своїх громадян. Системи освіти, спрямовані на підвищення рівня інформаційної грамотності, не тільки допомагають громадянам захистити себе від інформаційних маніпуляцій, а й зміцнюють національні цінності в умовах глобалізації.

З огляду на сучасні виклики в інформаційній сфері, для України важливо розробити національну стратегію інформаційної безпеки, яка б охоплювала всі аспекти захисту національних інтересів в умовах глобалізації та інформаційної війни. Така стратегія має включати в себе розробку чіткої політики протидії дезінформації, зокрема, шляхом моніторингу та регулювання інформаційних потоків, а також розбудову інфраструктури для протидії кіберзагрозам. Ефективна реалізація цієї стратегії потребує участі державних органів, професійних організацій, які мають координувати свої дії щодо забезпечення інформаційної безпеки на всіх рівнях [1, с. 197].

Для зміцнення інформаційного суверенітету України також важливо заохочувати розвиток власних медіа та інформаційних ресурсів. Підтримка незалежних ЗМІ, створення національної інформаційної платформи та забезпечення розвитку цифрових технологій у медіапросторі допоможуть Україні зберегти свою інформаційну автономію. Накопичення ресурсів для розвитку сучасних технологій у сфері медіа та комунікацій дасть змогу Україні не тільки зберегти контроль над інформаційними потоками, а й ефективно протистояти зовнішньому впливу.

Формування сильної національної ідентичності через освіту та культуру має стати основою для створення здорового інформаційного простору. Освіта має включати програми медіаграмотності, що дають змогу громадянам розпізнавати інформаційні маніпуляції та дезінформацію, а також виховувати патріотичне ставлення до національних цінностей. Заклади культури мають активно просувати національні ідеали, підтримуючи українську мову, традиції та мистецтво. У такий спосіб формується сильна ідентичність, захищена від спроб маніпулювання та зовнішнього впливу.

Висновки. В умовах глобалізації та постійних інформаційних викликів саме від суспільної свідомості залежить, наскільки громадяни обізнані про інформаційні потоки та як вони можуть протистояти маніпуляціям і дезінформації. Формування стійкої суспільної свідомості через освіту, культуру та ефективну інформаційну політику дасть змогу зміцнити інформаційну незалежність і захистити національні інтереси перед обличчям зовнішніх і внутрішніх загроз.

Для ефективного розв'язання питань інформаційної безпеки необхідно застосовувати комплексний підхід, що включає не лише технічні та правові аспекти, а й культурні, соціальні та освітні чинники. Це і розробка стратегій захисту інформаційного простору, і сприяння розвитку національних ЗМІ та інфраструктури кібербезпеки, і реалізація програм з навчання суспільства критичного ставлення до інформаційного впливу. Тільки так можна забезпечити стійкість інформаційного середовища і захистити країну від зовнішніх інформаційних атак.

Перспективи розвитку національної інформаційної політики мають ґрунтуватися на зміцненні інформаційного суверенітету, зокрема на підтримці вітчизняних ЗМІ, технологічних інновацій та розвитку критичної медіаграмотності населення. Іншим важливим напрямом є підтримка культурної самобутності країни, яка сприяє зміцненню соціальної згуртованості та національної ідентичності. Розроблення ефективної інформаційної стратегії в Україні дасть змогу не тільки протистояти загрозам з боку інших країн, а й забезпечити стабільність і розвиток в інформаційному середовищі, що швидко змінюється.

Література:

1. Виздрік В., Мельник О. Інформаційна безпека в Україні. *Grail of Science*. 2023. № 24. С. 196–202.
2. Гаврильців М. Т. Інформаційна безпека держави в системі національної безпеки України. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 2. С. 200–203.
3. Залевська І.І., Удренас Г.І. Інформаційна безпека в Україні в умовах російської військової агресії. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2022. № 1. С. 20–26.
4. Ільницька У. Інформаційна безпека України: сучасні виклики, загрози та механізми протидії негативним інформаційно-психологічним впливам. *Політичні науки*. 2019. № 1. Вип. 2. С. 27–32.

5. Ніщименко О.А. Інформаційна безпека України на сучасному етапі розвитку держави і суспільства. *Наше право*. 2018. № 1. С. 17–23.
6. Панченко О. Інформаційна безпека держави як елемент соціокультури. *Аспекти публічного управління*. 2020. № 1. С. 58–67.
7. Уханова Н.С. Правова культура молоді в Україні. *Інформація і право*. 2019. № 2. С. 156–166.

Shevchuk M. Formation of mass public consciousness as an element of a country's information sovereignty

Summary. This article is dedicated to examining the role of mass public consciousness as a tool for strengthening national security and protecting the country's information space. The paper defines the concept of mass public consciousness, its key components, and the mechanisms through which mass media, social networks, and digital technologies influence its formation. Particular attention is paid to the relationship between the information sovereignty of the state and the ability of society to resist disinformation, information manipulation, and other external information threats. The article discusses key aspects of information policy aimed at developing the country's information resources, fostering critical thinking in society, and forming a strong national identity. The paper also analyzes the experience of other countries in strengthening information sovereignty and countering information wars, providing recommendations for adapting these practices to the Ukrainian context. Finally, the authors emphasize the importance of a comprehensive approach to shaping public consciousness. This approach includes measures of national information policy, media education development, support for national culture, and countering external threats. The implementation of such measures will strengthen Ukraine's information sovereignty and preserve its independence in the global information space.

Building a strong national identity through education and culture should be the basis for creating a healthy information space. Education should include media literacy programmes that enable citizens to recognize information manipulation and disinformation, and foster a patriotic attitude towards national values. Cultural institutions should actively promote national ideals by supporting the Ukrainian language, traditions and art. In this way, a strong identity is formed, protected from attempts at manipulation and external influence.

Key words: mass public consciousness, information sovereignty, information law, disinformation, information security, national identity.

*Дишкантюк Ю. І.,
доктор філософії з права,
доцент кафедри менеджменту
Міжнародного гуманітарного університету*

ПОНЯТТЯ, ОЗНАКИ ТА СКЛАДОВІ ЕЛЕМЕНТИ ГОСПОДАРСЬКОГО ЗАКОНОДАВСТВА

Анотація. Стаття присвячена аналізу та змістовній характеристиці чинника самостійності господарського права – господарському законодавству, адже для кожної галузі права притаманним є розгалужене правове забезпечення. Господарське законодавство можливо визначити у широкому значенні як сукупність нормативних актів, наукових суджень, судової практики та звичаїв, а у вузькому – як систему чинних нормативно-правових актів різної юридичної сили на чолі із Конституцією України. Друге місце посідають міжнародні акти, які ратифіковані повністю або частково, надалі законодавчі акти, які поділяються на кодифіковані та звичайні, підзаконні акти та відомчі акти. У вузькому сенсі система господарського законодавства визначена у Господарському кодексі України, який у ній займає центральне місце та містить загальні норми щодо господарської діяльності, господарських відносин, їх різновидів та суб'єктно-об'єкту характеристику. Звичайні закони, підвідомчі та відомчі акти доповнюють і уточнюють друг друга.

Господарському законодавству в силу свого комплексного характеру притаманним є нормативна спеціалізація, яку можливо виділити на наступними критеріями в залежності від: 1) сфери господарювання – ті, які регулюють виробничу сферу, фінансову, переробну, сервісну, тощо; 2) суб'єктної складової – ті, які визначають правовий статус фінансових установ та окремих суб'єктів господарювання (акціонерних товариств, холдингів, кооперативів, тощо; 3) об'єктної складової – стосовно оренди державного та комунального майна, легалізації господарської діяльності (державна реєстрація, ліцензування, дозвільні документи); 4) договірної забезпечення – щодо концесії, угод про розподіл продукції, приватизації, тощо.

Ключові слова: господарське законодавство, система нормативно-правових актів, міжнародні договори, законодавчі акти, підвідомчі акти, господарська діяльність, господарські відносини.

Постановка проблеми. Сфера господарювання підлягає комплексному правовому забезпеченню, адже норми цивільного права, трудового, фінансового, банківського та адміністративного галузей права також застосовуються у якості законодавства. Господарське законодавство є нормативно-встановленим підґрунтям господарського права, як самостійної галузі права у вітчизняній системі права. Воно представляє собою певну систему ієрархічних нормативних актів, які приймаються у порядку та в спосіб визначений законом та компетентністю уповноважених органів. Крім того, саме господарське законодавство містить правові засади (положення, принципи, приписи) щодо економіки, адже «господарсько-правове забезпечення сучасної економіки має спиратися на господарське законодавство, що розробляється і функціонує

ґрунтуючись на засадах і дотримуючись принципів науки господарського права. Цей висновок випливає із розгляду порівняно недавньої історії. Однак без аналізу сучасної ситуації із господарсько-правового регулювання економіки зробити прогноз напрямів його розвитку неможливо» [1, с. 224].

Метою статті є нормативний та науково-практичний аналіз і змістовна характеристика господарського законодавства, як чинника і форми господарського права як самостійної галузі права, науки та навчальної дисципліни.

Виклад основного матеріалу. Кожній вітчизняній галузі права притаманним є відповідне правове забезпечення, яке становить її джерела та систему законодавства. У літературі жваво точиться дискусія навколо виокремлення поняття та ознак господарського законодавства, так, найбільш розповсюдженою є думка про те, що «господарське законодавство – це система нормативно-правових актів, які регулюють господарські відносини щодо безпосереднього здійснення господарської діяльності та керівництва такою діяльністю органами державної влади або місцевого самоврядування» [2, с. 384]. Тобто, мова йдеться виключно про компетенцію – повноваження спеціально уповноважених органів щодо розробки та прийняття нормативно-правових актів, які регулюють сферу господарювання, її різновиди, суб'єктів, тощо.

Інші вчені, досліджуючи зміст господарського законодавства виокремлюють його предмет в залежності від різновидів господарської діяльності, а саме: «Предметом господарського законодавства є господарські відносини, тобто відносини між організаціями щодо виробництва і реалізації (поставки, купівлі-продажу, міни) продукції, відносини у капітальному будівництві, відносини у закупівлі сільськогосподарської продукції в аграрних товаровиробників (агропідприємств та фермерських господарств), відносини організацій всіх видів транспорту з клієнтами та між собою, відносини у державному страхуванні, зовнішньоекономічній діяльності тощо. Таким чином, господарське законодавство являє собою самостійну галузь, до якої входять нормативні акти, правила яких регулюють господарські відносини щодо організації та здійснення господарської діяльності в галузі суспільного виробництва» [3, с. 384]. Також зазначають, що «на сьогодні галузь господарського законодавства є системою нормативно-правових актів (розташування господарсько-правових актів з урахуванням їх зв'язків і властивостей)» [4, с. 35]. Зазначені зв'язки свідчать по наявну ієрархію нормативно-правових актів, які входять до системи господарського законодавства. На думку В. І. Лебеденко «господарське законодавство України є комплексним сегментарним інститутом господарського права, який складається із значного масиву взаємопов'язаних законодавчих та нормативно-право-

вих актів різної юридичної сили та галузевої належності, які в цілому або окремі положення яких безпосередньо або опосередковано регулюють господарські відносини» [5, с. 27].

На думку інших вчених саме «господарське законодавство є основним джерелом господарського права. Господарським законодавством прийнято називати сукупність нормативно-правових актів, направлених на регулювання господарської діяльності та господарських відносин. Господарське законодавство включає не тільки закони у власному сенсі, а й підзаконні нормативно-правові акти в межах, що не суперечать законам» [6, с. 43]. Значно широкі трактування господарського законодавства надають інші фахівці, визнаючи його як «систему економічних і правових норм (фінансового, комерційного, трудового, банківського, земельного, адміністративного права і т. д.), що регулюють правовідносини у народному господарстві» [7, с. 16]. Дійсно, в силу комплексного характеру господарського права як самостійної галузі права можливо говорити й про комплексний характер господарського законодавства, адже норми цивільного, трудового, банківського, земельного, адміністративного права застосовуються субсидіарно, якщо є положення-відносини, які не врегульовані суто його нормами. Тобто, «є комплексний зміст основних нормативних актів, які більш повно характеризують цю галузь законодавства. Більшість нормативних актів господарського законодавства включає норми двох і більше галузей права. Як приклад можна навести транспортні кодекси і статuti» [8, с. 94].

За формальною ознакою, на думку вченого-правника, до нормативних актів, які входять до галузі господарського законодавства, належать Конституція України, ГК України, закони України, постанови Верховної Ради України, декрети, постанови та розпорядження КМ України, укази та розпорядження Президента України, нормативні акти міністерств, державних комітетів, комісій та інших центральних органів виконавчої влади (правила, накази, інструкції тощо), акти територіальної (локальної) дії місцевих рад та держадміністрацій із господарських питань [9, с. 21]. На думку Н. Горбової «великий за обсягом блок господарського законодавства становлять підзаконні нормативні акти: а) укази та розпорядження Президента України з господарських питань б) постанови та розпорядження Кабінету Міністрів України з господарських питань, які приймаються відповідно до ст.17 Конституції України; в) До цієї групи належать також нормативні акти, які в теорії права називають локальними, або статутними. Це статuti і установчі договори підприємств, господарських товариств, господарських об'єднань, положення про структурні підрозділи підприємств, у тому числі відокремлені (філії, представництва, відділення). Сукупність цих нормативних актів з юридичної точки зору є своєрідним елементом господарського законодавства. г) нормативні акти господарського законодавства місцевих рад та місцевих держадміністрацій (нормативні господарські акти територіальної дії)» [10, с. 8]. Цікавою є позиція О. Джурина, який вказує на те, що «виходячи із законодавчого визнання міжнародних договорів, рішень Європейського суду з прав людини та звичаїв ділового обороту джерелами права в Україні видається за можливе при класифікації джерел господарського права відносити до основних (традиційних) джерел: нормативно-правові акти господарського законодавства; міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України; рішення Європейського суду з прав

людини; звичаї ділового обороту, маючи при цьому на увазі, що йдеться про юридичні джерела (форми) права, прийняті або санкціоновані державою.

У такому разі як додаткові (нетрадиційні) джерела господарського права, які не отримали офіційного визнання державою, пропонуємо розглядати: принципи та доктрину господарського права; правові позиції Конституційного Суду України та судову практику (передусім, практику господарських судів)» [11, с. 21].

На думку В. Щербини «до господарського законодавства належать також нормативні акти, які в теорії права називають локальними, або статутними. Це статuti і засновницькі договори підприємств, господарських товариств, господарських об'єднань, положення про структурні підрозділи господарських організацій, у тому числі відособлені (філії, представництва, відділення). Сукупність цих нормативних актів є, з юридичної точки зору, своєрідним елементом господарського законодавства. По-перше, зазначені акти приймаються (затверджуються), як правило, тими суб'єктами, статутні процедури функціонування яких вони регулюють, тобто підприємствами (щодо державних підприємств діє порядок затвердження їхніх статутів уповноваженими на це органами), товариствами, концернами, корпораціями, асоціаціями тощо. Звідси джерелом юридичної сили статутів, установчих договорів тощо є нормотворчі повноваження саме цих осіб як заснованих на законі соціальних інститутів. Межі таких повноважень визначені законом, тобто статутне право ґрунтується на законі. По-друге, за колом осіб такі акти є «суб'єктними», тобто поширюються лише на тих суб'єктів, що їх прийняли. Звідси визначення локальні» [12, с. 96].

Господарському законодавству в силу свого комплексного характеру притаманним є нормативна спеціалізація, яку можливо виділити на наступними критеріями в залежності від: 1) сфери господарювання – ті, які регулюють виробничу сферу, фінансову, переробну, сервісну, тощо; 2) суб'єктної складової – ті, які визначають правовий статус фінансових установ та окремих суб'єктів господарювання (акціонерних товариств, холдингів, кооперативів, тощо); 3) об'єктної складової – стосовно оренди державного та комунального майна, легалізації господарської діяльності (державна реєстрація, ліцензування, дозвільні документи); 4) договірної забезпечення – щодо концесії, угод про розподіл продукції, приватизації, тощо.

У літературі також вказується на той факт, що «можна також виділити акти, які стосуються технічних та інших норм, стандартів. Ці закони покликані забезпечити належний рівень якості та безпеки виробництва. Наприклад, ЗУ «Про стандартизацію». Ці закони знаходять деталізацію у підзаконних нормативних актах, які ще більше розгалужують систему господарських норм. Зазначене законодавство: встановлює правові основи державного нагляду за додержанням стандартів, норм і правил суб'єктами підприємницької діяльності (підприємцями), визначає їхню відповідальність за порушення цих стандартів, норм і правил; спрямоване на захист інтересів народного господарства і громадян України, має на меті сприяння науково-технічному і економічному прогресу на основі використання результатів вимірювань гарантованої точності, виражених у тих одиницях, що допускаються до застосування, і створення сприятливих умов для розвитку міждержавних зв'язків; визначає правові та економічні основи систем стандартизації

та сертифікації, встановлює організаційні форми їхнього функціонування на території України; встановлює правові основи державного контролю за видобуванням, виробництвом, використанням, обігом, обліком і зберіганням дорогоцінних металів і дорогоцінного каміння та контролю за операціями з ними; визначає правові та організаційні засади розроблення і застосування національних стандартів, технічних регламентів та процедур оцінки відповідності, а також основоположні принципи державної політики у сфері стандартизації, технічного регулювання та оцінки відповідності» [13, с. 109].

Сфера господарювання є вельми динамічною та такою, що потребує своєчасного нормативного реагування на зміни та доповнення, особливо, це актуально в умовах сьогодення, під час воєнних економічних реалій. Так, однією з найважливіших і найскладніших проблем вдосконалення господарського законодавства у сучасний період О. П. Віхров вважає «подальшу консолідацію та кодифікацію численних законодавчих та підзаконних нормативно-правових актів, що регулюють господарські відносини, на базі Господарського кодексу України як стрижневого акту у цій сфері. Адже серйозною перешкодою для ефективного правового регулювання господарської діяльності і реалізації положень Кодексу є недостатня відповідність, а інколи й повна невідповідність цим положенням окремих спеціальних актів господарського законодавства» [14, с. 384]. Тобто, потрібна майже щоденна робота щодо виявлення, аналізу та приведення у відповідність загальних норм ГК України та всіх інших нормативно-правових актів.

Сучасною проблемою є полеміка навколо доцільності існування ГК України та законопроекту 6013, який містить положення щодо його скасування. Фахівці чітко розподілилися на прихильників зазначеного законопроекту та тих, хто виступає категорично проти ліквідації ГК України, так, Голова АМКУ Ольга Піщанська, яка закликала з обережністю ставитися до змін у цій сфері та водночас відзначила, що Комітет готовий брати активну участь в обговоренні подальшого реформування системи господарського права. Вона зазначила, що «...законопроект про скасування ГК несе у собі великі ризики. ГК є основним актом регулювання підприємництва. Після скасування ГК всі висновки Верховного Суду втратять актуальність, адже тлумачення надавалося саме стосовно чинних норм ГК... Скасування Господарського кодексу України призведе до формування нової «правової реальності» у регулюванні підприємництва в цілому та у сфері захисту конкуренції, зокрема. Війна змінила нашу економіку, ми маємо катастрофічні наслідки на ринках... Чим більше відбудеться змін – тим складніше буде врегулювати ситуацію та допомогти розвитку економіки» [15]. Д. ю. н., професор, член-кореспондент Національної академії правових наук України Олег Подцерковний зазначив, що не просто безвідповідально скасовувати конституційні поняття, що витікає з аналізованого законопроекту, а й небезпечно, і в разі прийняття законопроекту № 6013 про скасування ГК «200 тисяч підприємств треба буде реорганізувати у ТОВ, змусити їх перереєструватися, витратити час, руйнувати стабільну судову практику. Який у цьому сенс, законодавець не пояснив» [16]. Г. Осетинська зазначає, що «скасування Господарського кодексу викличе ще більшу плутанину визначень та організаційно-правових форм. Але, якщо метою таких кардинальних змін є саме вдосконалення чинного

законодавства і, безпосередньо, спрощення понять та визначень, уніфікація організаційно-правових форм юридичної особи, господарського відання та оперативного управління, діяльності підприємств, то це має відбуватися не шляхом скасування ГК, а внесення до нього змін» [17]. Також, слушною є думка про те, що «не можна допустити скасування ГК України, бо господарське право є окремою галуззю права. ГК фіксує специфіку господарських правовідносин, що відрізняються від цивільних, а переважна більшість розвинутих країн не піддає сумніву доцільність існування двох кодифікацій, які регулюють подібні правовідносини. В умовах війни і очікуваної великої поствоєнної відбудови, що передбачає розвиток підприємництва і залучення іноземних інвестицій, скасування ГК і період правової невизначеності взагалі є небезпечним і ризикованим» [18, с. 150]. Тобто, цінність ГК України саме й полягає в єдиному правовому унормуванні всіх інститутів – положень господарського права, завдяки загальним нормам-дефініціям, нормам-принципам, нормам-приписам, тощо.

Таким чином, «становлення національного господарського законодавства в Україні пов'язане з труднощами, спричиненими, насамперед, економічними та соціально-політичними факторами. А саме, прийняття законодавчих актів відбувається в умовах існування старого загальносоюзного законодавства, яке склалося у період панування державної власності як основи економічної системи, директивного планування та принципу демократичного централізму в керівництві економікою. Суперечності нового законодавства зі старим не лише перешкоджають творенню правопорядку в господарських відносинах, а й іноді безпосередньо є причиною правопорушень та зловживань з боку суб'єктів підприємництва. Крім того, відсутність чіткої й однозначної концепції побудови ринкової економіки в Україні іноді ставить законодавця у складне становище у ході розробки та прийняття законопроектів, спричиняє невизначеність та очікування природного розвитку подій. Тому першочерговим завданням подальшої кодифікації господарського законодавства визначено оновлення та доповнення положень ГК України як стрижневого акта господарського законодавства» [19, с. 63].

Висновки. Господарське законодавство є інститутом господарського права, який представляє собою сукупність певних нормативно-правових актів системно-ієрархічного характеру, які містять положення щодо регулювання економічно-господарських процесів, утому числі й їх суб'єктно-об'єктну характеристику. Центральне місце у господарському законодавстві займає ГК України, який містить правові засади господарської діяльності, господарських відносин, їх зобов'язально-договірні аспекти, тощо.

У сучасних воєнних економічних умовах важливим є оновлення – модернізація господарського законодавства, адже вони потребують відповідного своєчасного правового захисту й забезпечення.

Література:

1. Дерев'яно Б. В. Щодо напрямів розвитку господарсько-правового забезпечення сучасної економіки. Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності. 2006. № 4. С. 221–229.
2. Смолин Г. В., Туркот О. А., Хомко Л. В. Господарське право України. Загальна частина: підручник / за заг. ред. Г. В. Смолина. Львів: ЛьвДУВС, 2017. 484 с.
3. Господарське право : навч. посібник / укл. А. А. Бутирський. Чернівці : Чернівець. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2020. 144 с.

4. Вінник О. М. Господарське право : курс лекцій. К. : Атіка, 2004. 624 с.
5. Лебеденко В. І. Господарське законодавство: комплексний сегментарний інститут господарського права. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Юриспруденція»*. 2013. № 6–2. Том 2. С. 24–27.
6. Господарське право : підручник / О. П. Подчерковний, В. Г. Олюха, О. О. Квасницька [та ін.] ; за ред. О. П. Подчерковного. 4-те вид., доп. і перероб. Одеса: Фенікс, 2024. 584 с.
7. Господарське право: Підручник / Жук Л. А., Жук І. Л., Неживець О. М. / Керівник авторського колективу доктор екон. наук, проф., академік УЕАН Жук Л. А. К. : Кондор, 2009. 434 с.
8. Щербина В. С. Господарське право : підручник. 6-те вид., перероб. і допов. К. : Юрінком Інтер, 2013. 640 с.
9. Мілаш В. С. Господарське право : курс лекцій : у 2 ч. Ч. 1. Х. : Право, 2008. 496 с.
10. Горбова Н. А. Господарське право України: навч. посібник. Мелітополь: Однорог Т. В., 2019. 126 с.
11. Джуринський О. Нетрадиційні джерела господарського права України. *Право і громадянське суспільство*. 2015. № 11. URL: <http://leslaw.knu.ua/> (дата звернення 25.11.2024).
12. Щербина В. С. Господарське право : підручник. 6-те вид., перероб. і допов. К. : Юрінком Інтер, 2013. 640 с.
13. Щербина В. С. Господарське право України: Навчальний посібник. К. : Юрінком Інтер, 2013. 636 с.
14. Віхров О. П. Окремі питання вдосконалення господарського законодавства України. *Університетські наукові записки*. 2012. № 1. С. 384–392.
15. Піщанська О. Скасування Господарського кодексу призведе до нової «правової реальності». Сайт АМКУ. URL: <https://amcu.gov.ua/>.
16. У Верховному Суді обговорюють наслідки скасування Господарського кодексу. *Судово-юридична газета*. URL: <https://sud.ua/> (дата звернення 25.11.2024)
17. Осетинська Г. Чи є доцільним скасування Господарського Кодексу України? URL: <https://unba.org.ua/>(дата звернення 25.11.2024).
18. Золотарьова О. Щодо проблеми скасування Господарського кодексу України. *Юридичний вісник*. 2022. № 5. С. 145–153.
19. Замрига А. Проблематика оновлення господарського законодавства в контексті Угоди про асоціацію між Україною та ЄС. *Під-*

приємництво, господарство і право. 2016. № 6. С. 60–65.

Dyshkantiuk Yu. Concept, features and constituent elements of commercial law

Summary. The article is devoted to the analysis and substantive characterization of the factor of independence of economic law – economic legislation, because extensive legal support is inherent in every branch of law. Economic legislation can be defined in a broad sense as a set of normative acts, scientific judgments, judicial practice and customs, and in a narrow sense – as a system of valid normative legal acts of different legal force, led by the Constitution of Ukraine. The second place is occupied by international acts that have been ratified in whole or in part, further by legislative acts, which are divided into codified and ordinary, by-laws and departmental acts. In a narrow sense, the system of economic legislation is defined in the Economic Code of Ukraine, which occupies a central place in it and contains general norms regarding economic activity, economic relations, their varieties, and subject-object characteristics. Ordinary laws, sub-departmental and departmental acts complement and specify each other.

Due to its complex nature, economic legislation is characterized by normative specialization, which can be distinguished by the following criteria, depending on: 1) economic spheres – those that regulate the production sphere, financial, processing, service, etc.; 2) the subject component – those that determine the legal status of financial institutions and individual economic entities (joint-stock companies, holdings, cooperatives, etc.); 3) the object component – regarding the lease of state and communal property, legalization of economic activity (state registration, licensing, permit documents); 4) contractual security – regarding concession, agreements on distribution of products, privatization, etc.

Key words: economic legislation, system of normative legal acts, international treaties, legislative acts, subordinate acts, economic activity, economic relations.

*Цьолра В. Ю.,**аспірант кафедри державно-правових і гуманітарних наук
Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського*

ЮРИДИЧНА ПРИРОДА ПІДПРИЄМСТВ ОБ'ЄДНАНЬ ГРОМАДЯН: АНАЛІЗ УКРАЇНСЬКОГО ЗАКОНОДАВСТВА

Анотація. У цій статті розглядається юридична природа підприємств, заснованих об'єднаннями громадян, їх правовий статус, особливості їх діяльності та законодавче регулювання в Україні. Автор детально вивчає поточний стан правового забезпечення цих суб'єктів господарювання та виявляє основні проблеми, які впливають на їх ефективність і законність діяльності.

Потреба в постійному фінансовому забезпеченні об'єднань громадян (громадських організацій, профспілок і релігійних об'єднань) зростає в результаті демократизації українського суспільства та зростання громадянських ініціатив. Для цього вони використовують механізм створення підприємств, який, хоча й має елементи комерційної діяльності, діє виключно в інтересах засновника та допомагає досягти його статутних цілей.

Автор підкреслює наявність прогалів у правовій основі, особливо в колізіях між Господарським кодексом України та іншими законами та підзаконними нормативно-правовими актами та різні тлумачення терміну «підприємство об'єднання громадян» у різних законах. Немає єдиного методу управління правосуб'єктністю та організаційно-правовим статусом таких підприємств.

Особливу увагу приділено дослідженню концепції та характеристик підприємств об'єднань громадян. Автор визначає ці підприємства як унітарні організації, засновані виключно профспілками, громадськими організаціями чи релігійними організаціями. Вони мають особливий правовий статус, діють на підставі статуту та зобов'язані спрямовувати прибуток на досягнення статутних цілей засновників. Важливо пам'ятати, що такі підприємства не належать до неприбуткових організацій, однак у деяких випадках вони можуть отримати податкові пільги.

У статті зроблено висновок, що нормативна база, яка регулює діяльність підприємств об'єднань громадян, має бути удосконалена. Зокрема, запропоновано уніфікувати термінологію, щоб уникнути правових колізій між діючими законами; створити окремий нормативний акт або винести відповідні поправки до діючих, який би регулював умови заснування, діяльності та припинення таких підприємств; брати до уваги міжнародний досвід щодо соціальних підприємств, особливо з країн ЄС і США.

Ключові слова: підприємство об'єднання громадян, унітарне підприємство, громадські об'єднання, релігійні організації, правосуб'єктність, колізії, громадянське суспільство.

Постановка проблеми. Демократизація та соціально-економічний прогрес будь-якої держави залежать від розвитку громадянського суспільства. Об'єднання громадян (громадських об'єднань, релігійних організацій чи професійних спілок) мають вирішальне значення для захисту суспільних інтересів, розвитку соціальних ініціатив і дотримання громадянських прав в Україні. Створення підприємств є однією з основних форм діяльності цих організацій.

Підприємства об'єднаних громадян мають унікальну юридичну природу, яка поєднує риси неприбуткової та господарської діяльності. Це викликає багато питань щодо їхнього правового статусу, обмежень і можливостей, а також того, як вони взаємодіють з державними та іншими суб'єктами господарювання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання юридичної природи, створення та реєстрації чи правосуб'єктності підприємств об'єднання громадян як окремої організаційно-правової форми юридичних осіб залишаються практично недослідженими в українській правовій науці. Так, В. М. Левков та Ю. В. Яковлев розглядають особливості окремих видів підприємств в Україні, проте їхнє дослідження датоване 1999 роком і ґрунтується на нормативно-правовій базі того часу, яка станом на застаріла та втратила свою актуальність. Бочков П. В. досліджує питання правового статусу релігійних організацій та підприємств, заснованих на власності їхнього майна. Дослідження В. Махінчук, О. Шишовської, О. Кабалік та деяких інших українських науковців переважно носять загальний та оглядовий характер діяльності усіх категорій підприємств. Тому дослідження саме підприємств об'єднання громадян як окремої форми суб'єкта господарювання є особливо актуальним та необхідним.

Метою статті є розгляд законодавчого регулювання підприємств об'єднань громадян в Україні, зокрема положень Господарського кодексу України, Закону України «Про громадські об'єднання», Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації», Закону України «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності» та інших законодавчих актів, а також покращення розуміння юридичної природи об'єднань громадян і їхньої ролі в соціально-економічному розвитку. Це робиться з огляду на поточні проблеми, пов'язані з інтеграцією українського законодавства до європейського правового простору.

Виклад основного матеріалу. Розвиток українського громадянського суспільства в наш час неможливий без активної діяльності громадських об'єднань, релігійних організацій та професійних спілок (надалі – об'єднання громадян), які мають на меті сприяти позитивним змінам. Сьогодні в Україні діють багато об'єднань, організацій та спілок, які формують громадську думку в своїх сферах.

Діяльність об'єднань громадян є важливим маркером демократичності держави та рівня розвитку громадянського суспільства та має особливий конституційно-правовий статус, що зумовлено їх роллю та місцем у сучасній правовій системі та державі в цілому [1, с. 68].

Безпосередньо громадська чи релігійна діяльність не спрямована на досягнення матеріального результату у вигляді накопичення чи примноження грошових коштів, проте така діяль-

ність потребує належного фінансового забезпечення для того, щоб об'єднання громадян могли бути максимально незалежними та самостійними і не використовувались як інструменти у бізнесових чи політичних справах. Тому, одним із джерел надходження коштів для забезпечення статутної діяльності об'єднань громадян є підприємницька діяльність.

Так, пункт 2 частини 2 статті 21 Закону України «Про громадські об'єднання» передбачає, що громадське об'єднання зі статусом юридичної особи має право здійснювати відповідно до закону підприємницьку діяльність безпосередньо, якщо це передбачено статутом громадського об'єднання, або через створені в порядку, передбаченому законом, юридичні особи (товариства, підприємства), якщо така діяльність відповідає меті (цілям) громадського об'єднання та сприяє її досягненню. Відомості про здійснення підприємницької діяльності громадським об'єднанням включаються до Єдиного державного реєстру юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань [2]. Проте здійснення підприємницької діяльності громадським об'єднанням безпосередньо є неприйнятним сьогодні.

Частина 1 статті 19 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» передбачає, що релігійні організації у порядку, визначеному чинним законодавством, мають право для виконання своїх статутних завдань засновувати видавничі, поліграфічні, виробничі, реставраційно-будівельні, сільсько-господарські та інші підприємства, а також добродійні заклади (притулки, інтернати, лікарні тощо), які мають право юридичної особи [3]. А стаття 35 Закону України «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності» передбачає, що з метою реалізації статутних завдань профспілки, їх об'єднання, які є юридичними особами, можуть здійснювати необхідну господарську та фінансову діяльність шляхом надання безоплатних послуг, робіт, створення в установленому законодавством порядку підприємств, установ або організацій із статусом юридичної особи, формувати відповідні фонди, кредитні спілки [4].

Як вбачається із зазначених вище норм чинного законодавства України, здійснення об'єднаннями громадян підприємницької діяльності безпосередньо не є характерним, тому законодавець закріплює за такими організаціями право на заснування підприємств та інших юридичних осіб, прибуток від діяльності яких повинен бути спрямований на забезпечення статутних цілей та мети діяльності їхніх засновників. При цьому законодавство не встановлює виключного переліку організаційно-правових форм юридичних осіб, які можуть бути засновані об'єднаннями громадян, але, в той же час, передбачає організаційно-правову форму юридичної особи, яка може бути заснована виключно об'єднаннями громадян, зокрема «підприємство об'єднання громадян (релігійної організації, профспілки)».

Частина 1 статті 112 Господарського кодексу України передбачає, що підприємством об'єднання громадян, релігійної організації є унітарне підприємство, засноване на власності об'єднання громадян (громадської організації, політичної партії) або власності релігійної організації для здійснення господарської діяльності з метою виконання їх статутних завдань [5]. Разом з тим, варто зазначити, що Класифікації організаційно-правових форм господарювання, затвердженій Наказом № 97 Державного комітету України з питань технічного регулювання та споживчої політики від 28.05.2004 року дає дещо інше визначення підприємства об'єднання громадян, зокрема

визначає останнє як унітарне підприємство, засноване на власності об'єднання громадян, релігійної організації або профспілки для здійснення господарської діяльності з метою виконання їх статутних завдань. Засновником такого підприємства є відповідне об'єднання громадян, релігійна організація, профспілка, що має статус юридичної особи, а також їх об'єднання (спілки) у разі, якщо їх статутом передбачено право заснування підприємств [6]. Така розбіжність у формулюваннях пояснюється частими змінами нормативно-правових актів, які регулюють питання діяльності підприємств та об'єднань громадян. Так, з однієї сторони, Закон України «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності» визначає профспілку як добровільну неприбуткову громадську організацію, що об'єднує громадян, пов'язаних спільними інтересами за родом їх професійної (трудової) діяльності (навчання), тобто об'єднанням громадян. Але, з іншої сторони, визначення підприємства об'єднання громадян, яке міститься у Класифікації організаційно-правових форм господарювання, містить пряме посилання на норми статті 112 Господарського кодексу України, де серед суб'єктного складу засновників підприємства не зазначена професійна спілка. Разом з тим, Господарський кодекс України передбачає можливість заснування підприємства об'єднання громадян політичною партією. Проте Закон України «Про політичні партії в Україні» не передбачає права політичної партії здійснювати прямо чи опосередковано (шляхом заснування відповідних підприємств чи товариств) підприємницьку діяльність [7]. Такі колізії у нормах чинного законодавства створюють певну правову невизначеність та сприяють різному застосуванню одних і тих самих правових норм у схожих ситуаціях.

У своєму дослідженні ми дотримуємось тієї позиції, що визначення підприємства об'єднання громадян, яке зазначене у Класифікації організаційно-правових форм господарювання, є допустимим для його практичного застосування (зокрема, у контексті того, що одним із засновників підприємства вказана профспілка, проте не вказана політична партія) через те, що профільний закон, який регулює діяльність професійних спілок, визначає останню саме як неприбуткову громадську організацію, а законодавство, яке регулює діяльність політичних партій, не передбачає можливості застосування (створення) чи участі політичних партій у підприємствах чи товариствах.

Разом з тим, варто звернути увагу на ще одну прогалину законодавства у досліджуваному питанні. Так, Господарський кодекс України та ряд підзаконних актів оперують поняттями саме «підприємство об'єднання громадян». При цьому, чинне національне законодавство не оперує таким поняттям як «об'єднання громадян», оскільки закон, який встановлював легальне визначення цього поняття, втратив чинність від 01 січня 2013 року на підставі частини 2 Прикінцевих та перехідних положень Закону України «Про громадські об'єднання». І починаючи з цього моменту законодавець оперує поняттям «громадське об'єднання».

Проте, і зазначене вище не є єдиною неузгодженістю у питаннях правового регулювання підприємств об'єднань громадян. Ті самі норми статті 112 Господарського кодексу України передбачають, що такі підприємства засновуються на власності об'єднання громадян (громадської організації, політичної партії) або власності релігійної організації. В той же час, частина 2 статті 1 Закону України «Про громадські об'єднання» передбачає, що громадське об'єднання за організаційно-правовою

формою утворюється як громадська організація або громадська спілка [2]. Якщо ж «сліпо слідувати» букві закону, то можемо дійти висновку, що громадські спілки не можуть засновувати свої підприємства. Але в той же час, громадським спілкам, як одній із форм громадських об'єднань, таке право гарантоване профільним законом.

Тому, в межах даного наукового дослідження, ми оперуємо поняттям об'єднання громадян у двох аспектах: у власному (ненормативному) трактуванні, як сукупності громадських об'єднань, релігійних організацій та профспілок (про що зазначили на початку цієї статті), та у розумінні чинного законодавства, як назви організаційно-правової форми юридичної особи.

Правосуб'єктність підприємств об'єднання громадян містить свої визначальні особливості, які дозволяють виокремити конкретного, чітко вираженого суб'єкта з поміж інших організаційно-правових форм юридичних осіб. До таких ознак можемо віднести наступні:

– Визначений та обмежений суб'єктний склад засновників підприємства об'єднання громадян. Так, здійснивши комплексний аналіз норм чинного законодавства, можемо дійти висновку, що серед засновників підприємства об'єднання громадян можуть бути громадські об'єднання, релігійні організації та профспілки. При цьому, Господарський кодекс України передбачає, що таке підприємство є унітарним, тобто може створюватись лише єдиним засновником.

– Підприємство об'єднання громадян створюється зі спеціальною метою: отримання прибутку задля подальшого його передачі засновнику у вигляді дивідендів для підтримання його громадської, суспільної чи релігійної діяльності. Підприємство повинно діяти виключно в інтересах засновника, який його заснував. Прибуток, якщо він є, використовується на потреби засновника, а не розподіляється серед його членів.

– Підприємство має статус юридичної особи, що надає йому права укладати договори, відкривати рахунки в банках, виступати в суді. Відповідальність підприємства є обмеженою: засновник (об'єднання) не несе відповідальності за борги підприємства, крім випадків, передбачених законом.

– Підприємство, хоча і є засноване неприбутковою організацією, проте не набуває такого статусу, а є платником податку на прибуток на загальних підставах.

– У окремих випадках, підприємства об'єднання громадян мають право на користування пільгами з оподаткування. Так, відповідно до частини 1 статті 14-1 та частини 1 статті 14-2 Закону України «Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні» підприємства та організації громадських об'єднань осіб з інвалідністю мають право на пільги із сплати податків і зборів (обов'язкових платежів) відповідно до законів України з питань оподаткування. Застосовувати зазначені пільги такі підприємства та організації мають право за наявності дозволу на право користування пільгами з оподаткування, який надається центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері соціального захисту осіб з інвалідністю, ветеранів війни, обласними, Київською та Севастопольською міськими державними адміністраціями, органом виконавчої влади Автономної Республіки Крим з питань соціальної політики, виходячи з техніко-економічного та соціального обґрунтування заходів, для здійснення яких використовуватимуться ці кошти [8]. Пункт 142.1 статті 142 Податкового кодексу України встановлює, що для отримання

таких пільг середньостатистична чисельність працівників – осіб з інвалідністю, які мають там основне місце роботи, повинна становити не менш як 50 відсотків, а фонд оплати праці таких осіб з інвалідністю повинен становити не менш як 25 відсотків суми загальних витрат на оплату праці [9].

– Діяльність підприємства об'єднання громадян здійснюється на підставі статуту, затвердженого його засновником. У статуті вказуються: цілі створення, види діяльності, порядок використання прибутку, механізм управління тощо.

Підприємства об'єднання громадян створюються для досягнення статутних цілей і реалізації цілей громадських, профспілкових чи релігійних організацій. Їхня діяльність відрізняється від звичайних комерційних підприємств завдяки своїй суспільно-корисній природі. До основних цілей утворення таких підприємств можемо віднести: фінансова підтримка їхніх засновників – громадських об'єднань, релігійних організацій та профспілок, що дозволяє отримати додаткові джерела для фінансування статутної діяльності та стати більш самостійними; реалізація основних статутних завдань засновника (підприємства утворюються як інструмент для виконання основних завдань та викликів, які стоять перед засновником: надання соціальних послуг, проведення освітніх і культурних заходів, забезпечення доступу до товарів чи послуг соціально незахищених верств населення); сприяння соціальному розвитку населення та підтримка власних членів (наприклад, громадські організації осіб з інвалідністю дуже часто засновують відповідні підприємства для працевлаштування своїх членів, які можуть зустрічатись з певними проблемами на звичайних підприємствах та організаціях); забезпечення стабільного розвитку об'єднань громадян (завдяки прибутковій діяльності підприємства об'єднання громадян, його засновники можуть безперешкодно здійснювати свою громадську, суспільну чи релігійну діяльність, та бути незалежними від зовнішніх факторів).

Створення підприємств об'єднання громадян допомагає громадянам інтегруватися в економічну систему країни, вирішуючи соціальні, культурні та благодійні проблеми. Утворення та реєстрація підприємств об'єднання громадян відбувається за загальними правилами, встановленими Законом України «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань». Проте чинне національне законодавство сьогодні не встановлює чітких вимог для форми та змісту установчих документів підприємств об'єднання громадян, тому засновники повинні керуватись загальними нормами Цивільного кодексу України, які регулюють питання утворення та діяльності юридичних осіб в загальному, та нормами Господарського кодексу України, які регулюють питання діяльності підприємств зокрема. Такий невизначений підхід щодо регулювання питання утворення та діяльності підприємств об'єднання громадян також можемо назвати значною прогалиною чинного законодавства України.

Однією із важливих ознак підприємств об'єднання громадян, яка є визначальною при формуванні його правосуб'єктності, є статус унітарного підприємства, що визначено нормами статті 112 Господарського кодексу України. Частина 4 статті 63 Господарського кодексу України визначає унітарне підприємство як підприємство, яке створюється одним засновником, який виділяє необхідне для того майно, формує відповідно до закону статутний капітал, не поділений на частки (паї),

затверджує статут, розподіляє доходи, безпосередньо або через керівника, який призначається (обирається) засновником (наглядовою радою такого підприємства у разі її утворення), керує підприємством і формує його трудовий колектив на засадах трудового найму, вирішує питання реорганізації та ліквідації підприємства [5]. Створення унітарного підприємства, виходячи із аналізу статті 63 Господарського кодексу України, не передбачає можливості засновника долучати до нього в подальшому інших осіб так, як це встановлено для товариства однієї особи [10, с. 79].

Коли підприємство об'єднання громадян створюється та працює як унітарне підприємство, засновник більш жорстко контролює його. Це є великою перевагою саме для його засновника, оскільки дає йому більший контроль над діяльністю виконавчого органу підприємства та дозволяє швидко реагувати на екстрені ситуації та проблеми, зокрема щодо прийняття операційно-установчих рішень щодо діяльності підприємства. Наприклад, засновники або учасники товариства з обмеженою відповідальністю повинні скликати загальні збори в передбаченому статутом порядку, щоб прийняти рішення про зміну виконавчого органу. Для скликання загальних зборів учасників товариства з обмеженою відповідальністю зазвичай потрібно багато часу, але це не гарантує, що вони будуть зібрані та зможуть приймати правильні рішення. У випадку, якщо виконавчий орган товариства зловживає своїм посадовим становищем або робить дії, які шкодять інтересам товариства та його учасників, час, необхідний для скликання та проведення зборів, може стати «злим жартом» для учасників, оскільки за цей час виконавчий орган може продати чи іншим чином відчужити майно товариства або перевести гроші з рахунків товариства. Судові процеси щодо оскарження таких дій можуть тримати роками. З іншого боку, у випадку з підприємством об'єднання громадян засновнику достатньо прийняти рішення про звільнення виконавчого органу та призначити нового. Права та інтереси засновника більш захищені і для цього не потрібно багато часу.

Унітарний статус підприємств об'єднань громадян є унікальною правовою формою, яка забезпечує їх відповідність статутним цілям. Ця форма діяльності дозволяє об'єднанням громадян ефективно виконувати свої функції, проте потребує вдосконалення нормативно-правової бази для вирішення існуючих проблем і забезпечення кращої регуляції таких суб'єктів.

Висновки. Як вбачаємо із даного дослідження, питання утворення та функціонування підприємств об'єднання громадян є важливим та актуальним моментом для забезпечення стабільного та незалежного функціонування таких суб'єктів громадянського суспільства як громадські об'єднання, релігійні організації та профспілки. Здійснивши комплексний аналіз норм чинного законодавства України та моніторинг результатів наукових досліджень у цій сфері можемо дійти наступних висновків:

– На жаль, а ні законодавець, а ні наукове співтовариство, не приділяють значної уваги підприємствам об'єднання громадян, не дивлячись на соціально значущу роль, яку вони відіграють для громадянського суспільства, а також на той потенціал, який міститься у їхній діяльності.

– Першочергово необхідно усунути значні колізії, які містяться у нормах чинного законодавства, що регулює питання утворення та діяльності підприємств об'єднання громадян. Так, потрібно привести у відповідність норми Господарського

кодексу України та інших підзаконних нормативно-правових актів, де дати єдине та чітке визначення підприємства об'єднання громадян.

– Також необхідно привести у відповідність реалій союдогення сам термін «підприємство об'єднання громадян», враховуючий той факт, що законодавство не оперує поняттям «об'єднання громадян», або ж надати законодавче визначення останньому поняттю, для того щоб уникнути правової невизначеності у цій сфері.

– Разом з тим, необхідно більш чітко визначити суб'єктний склад засновників підприємства об'єднання громадян, зокрема надати вичерпний перелік потенційних засновників та усунути наявні прогалини чинного законодавства. Приклад, із громадською організацією, громадською спілкою та політичною партією ми описували вище.

– Доцільно конкретно та вичерпно зафіксувати вимоги до форми та змісту установчих документів підприємства об'єднання громадян, зокрема, окрім загальних норм, передбачати і спеціальні норми права, які б регулювали ці питання.

Унітарний статус підприємств об'єднань громадян дозволяє забезпечити більший контроль засновників над їхньою діяльністю, що особливо важливо для досягнення статутних цілей. Проте цей механізм потребує подальшого вдосконалення для посилення їхньої ефективності.

Підходи країн ЄС і США щодо соціальних підприємств свідчать про більше розуміння та усвідомлення ролі та місця таких суб'єктів у сучасному громадянському суспільстві. Підприємства об'єднань громадян є важливими інструментами для фінансового забезпечення та реалізації статутних завдань громадських, релігійних і профспілкових організацій. Вони сприяють розвитку громадянського суспільства та вирішенню соціально значущих проблем. Однак їхній потенціал може бути реалізований у повній мірі лише за умови вдосконалення законодавчої бази, усунення існуючих колізій і активної державної підтримки.

Література:

1. Цюмра В. Особливості утворення та державної реєстрації громадських об'єднань. *Правова позиція*. 2023. № 2(39). С. 65–69. URL: <https://doi.org/10.32782/2521-6473.2023-2.13> (дата звернення: 02.01.2025).
2. Програмадські об'єднання: Закон України від 22.03.2012 № 4572-VI: станом на 3 верес. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4572-17#Text> (дата звернення: 03.01.2025).
3. Про свободу совісті та релігійні організації: Закон України від 23.04.1991 № 987-XII: станом на 23 верес. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/987-12#Text> (дата звернення: 03.01.2025).
4. Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності: Закон України від 15.09.1999 № 1045-XIV: станом на 24 груд. 2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1045-14#Text> (дата звернення: 03.01.2025).
5. Господарський кодекс України: Кодекс України від 16.01.2003 № 436-IV: станом на 1 січ. 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15#Text> (дата звернення: 03.01.2025).
6. Про затвердження національних стандартів України, державних класифікаторів України, національних змін до міждержавних стандартів, внесення зміни до наказу Держспоживстандарту України від 31 березня 2004 р. № 59 та скасування нормативних документів: Наказ Державного комітету України з питань технічного регулювання та споживчої політики від 28.05.2004 № 97:

- станом на 11 листоп. 2022 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0097609-04#Text> (дата звернення: 03.01.2025).
7. Про політичні партії в Україні : Закон України від 05.04.2001 № 2365-III : станом на 19 груд. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2365-14#Text> (дата звернення: 03.01.2025).
 8. Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні : Закон України від 21.03.1991 № 875-XII : станом на 18 груд. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/875-12#Text> (дата звернення: 04.01.2025).
 9. Податковий кодекс України : Кодекс України від 02.12.2010 № 2755-VI : станом на 1 січ. 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text> (дата звернення: 04.01.2025).
 10. Зеліско А. Унітарне приватне підприємство в якості підприємницької юридичної особи приватного права. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2017. № 42. С. 78–81. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvuzhpr_2017_42_19 (дата звернення: 05.01.2025).

Tsomra V. Legal nature of enterprises of associations of citizens: analysis of Ukrainian legislation

Summary. This article examines the legal nature of enterprises established by citizen associations, their legal status, the specifics of their activities, and legislative regulation in Ukraine. The author thoroughly studies the current state of legal support for these economic entities and identifies the main issues affecting their efficiency and legality of operations.

The need for constant financial support for civic associations (public organizations, trade unions, and religious associations) has increased because of the democratization of Ukrainian society and the rise of civic initiatives. To this end, they use the mechanism of creating enterprises, which, although it has elements of commercial activity, operates

exclusively in the interests of the founder and helps achieve their statutory goals.

The author emphasizes the existence of gaps in the legal framework, particularly in the conflicts between the Commercial Code of Ukraine and other laws and subordinate regulatory acts, as well as the different interpretations of the term “citizens’ association enterprise” in various laws. There is no unified method for managing the legal capacity and organizational-legal status of such enterprises.

Particular attention is paid to the study of the concept and characteristics of citizen association enterprises. The author defines these enterprises as unitary organizations founded exclusively by trade unions, public organizations, or religious organizations. They have a special legal status, operate based on a charter, and are obligated to direct profits towards achieving the statutory goals of the founders. It is important to remember that such enterprises do not fall under the category of non-profit organizations; however, in some cases, they may receive tax benefits.

The article concludes that the regulatory framework governing the activities of citizen association enterprises needs to be improved. In particular, it is proposed to unify the terminology to avoid legal conflicts between existing laws; to create a separate regulatory act or make appropriate amendments to existing ones that would regulate the conditions for the establishment, operation, and termination of such enterprises; and to take into account international experience regarding social enterprises, especially from EU and US countries.

Key words: citizen association enterprise, unitary enterprise, public associations, religious organizations, legal personality, conflicts, civil society.

*Дмитренко Д. О.,
доктор філософії в галузі права,
старший викладач кафедри кримінального права та правосуддя
Національного університету «Чернігівська політехніка»*

ОКРЕМІ АСПЕКТИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ПРАЦІ МОРЯКІВ ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ ТА ГРУЗІЇ

Анотація. У науковій публікації досліджуються окремі аспекти правового регулювання праці моряків за законодавством України та республіки Грузії. Автором проведено порівняльно-правовий аналіз правового регулювання заробітної плати, робочого часу і часу відпочинку та щорічних відпусток моряків. З'ясовано, що Конвенція Міжнародної організації праці про працю в судноплаванні 2006 року встановлює мінімальні вимоги усіх аспектів умов праці та проживання моряків на судні, зокрема, вимоги щодо: мінімального віку для прийому на роботу; придатності моряка за станом здоров'я для виконання своїх обов'язків; професійної підготовки і кваліфікації моряків; умов працевлаштування; справедливого трудового договору; заробітної плати; тривалості робочого часу і часу відпочинку; оплачуваної щорічної відпустки; репатріації; житлових приміщень; умов для відпочинку на судні; харчування; соціального забезпечення; охорони здоров'я та медичного обслуговування та ін. Зазначена Конвенція стала основним підґрунтям захисту прав моряків на засадах відкритості та прозорості, та водночас надала державам-учасникам самостійність.

Проаналізована відповідність норм законодавства України у сфері трудових і соціальних прав моряків з Конвенцією Міжнародної організації праці 2006 року про працю в судноплаванні, та виявлено, що національне законодавство в галузі регулювання праці моряків є недостатньо деталізованим та не відповідає європейським стандартам. Водночас законодавство Грузії містить детальні положення щодо: нормування оплати праці моряків; алгоритму розрахунку виплати заробітної плати у разі смерті моряка; регулювання заробітної плати у разі взяття моряка в полон в результаті піратства або збройного пограбування судна та ін. У зв'язку із зазначеним висновком, автором було наголошено на запозиченні досвіду гармонізації національного законодавства республіки Грузія до міжнародних стандартів.

З огляду на значне скорочення національного флоту, військовий стан в країні, а також економічну ситуацію, українські моряки вимушені укладати трудові договори з іноземними компаніями та працювати на іноземних судновласників. У зв'язку з зазначеною непоправною ситуацією та з метою захисту прав українських моряків закордоном, Україною має бути ратифікована Конвенція Міжнародної організації праці про працю в морському судноплаванні, а також розпочався процес з гармонізації національного законодавства до міжнародних стандартів. Зазначений крок є надзвичайно важливим для іміджу України як світової морської держави та забезпечення стабільності морської галузі України.

Ключові слова: моряк, заробітна плата, робочий час, час відпочинку, щорічна відпустка.

Постановка проблеми. Україна посідає шосте місце у світі за кількістю працюючих моряків (4,04%) та четверте місце у світі за кількістю морських офіцерів (5,49%) [1]. Попри значний відсоток працівників з посвідченням моряка, Україною не була ратифікована Конвенція Міжнародної організації праці про працю у морському судноплаванні, що значно гальмує розвиток національної морської галузі та відсутність гідного механізму захисту українських моряків, що працюють на іноземних суднах. На відміну від України, Грузія ратифікувала MLC 2006 року 14 лютого 2024 року та імплементувала норми зазначеної конвенції до національного законодавства шляхом створення окремого нормативного акту, регулюючого працю моряків – Закону Грузії «Про працю моряків» № 3042-ХІІІ-ХЗ від 31.05.2023 року. Дослідження нещодавнього досвіду Грузії з імплементативної роботи може сприяти приведенню національного трудового законодавства у відповідність до сучасних міжнародних стандартів праці у морському судноплаванні та забезпеченню гідних умов праці та захисту своїх громадян.

Стан дослідження. Питання правового регулювання праці моряків досліджували у своїх працях: О. О. Белогубова, М. В. Голікова, І. В. Підпала, Ю. В. Сергеев, С. М. Волошина, Л. А. Ольховик та ін. Однак, питання порівняння правового регулювання праці моряків в Україні та Грузії не висвітлювалось в жодній з наукових праць.

Мета статті полягає у порівняльно-правовому аналізі правового регулювання заробітної плати та робочого часу моряків за законодавством України та Грузії.

Виклад основного матеріалу. Конвенція МОП про працю у морському судноплаванні (Maritime Labour Convention від 23 лютого 2006 року (далі – MLC 2006 року) є унікальним міжнародним договором, що відповідає усім сучасним нормам міжнародних конвенцій і рекомендацій про працю в морському судноплаванні, переглядаючи положення 37 конвенцій, що діяли починаючи з 1920 року. MLC 2006 року встановлює мінімальні вимоги усіх аспектів умов праці та проживання моряків на судні, а саме: мінімальний вік для прийняття на роботу; придатність моряка за станом здоров'я для виконання своїх обов'язків; професійну підготовку і кваліфікацію моряків; умов працевлаштування; справедливого трудового договору; заробітної плати; тривалості робочого часу і часу відпочинку; оплачуваної щорічної відпустки; репатріації та ін. Водночас MLC 2006 року встановлює вимоги до житлових приміщень, умов для відпочинку на судні, харчування, соціального забезпечення, охорони здоров'я та медичного обслуговування та ін [2].

Згідно зі статтею 54 Кодексу торговельного мореплавства України № 176/95-ВР від 23 травня 1995 року (далі – КТМ), трудові відносини на судні, зокрема, порядок прийняття на роботу

моряків, їх права й обов'язки, умови праці на судні, оплати праці, порядок і підстави звільнення тощо, регулюються законодавством, міжнародними договорами України, генеральними та галузевими тарифними угодами, колективними і трудовими договорами (контрактами). До основних обов'язків судновласника судна КТМ відносить забезпечення: комплектування судна кваліфікованим екіпажем з відповідними судновими документами та кваліфікаційними документами членів екіпажу; системи управління безпечною експлуатацією судна та запобігання забруднення; безпечними умовами і режимом праці на судні; охороною здоров'я членів екіпажу на борту судна і на березі; постачанням продовольства і питної води в достатній кількості та належної якості; належних суднових приміщень [3].

Згідно із п. 1 (g) статті 2 Закону Грузії «Про працю моряків» № 3042-ХІВ-ХДЗ від 31.05.2023 року моряком вважається особа, яка працює на будь-якій посаді на борту судна, або інша працевлаштована на судні особа, для котрої судно є регулярним робочим місцем. Водночас моряками не вважаються такі особи: лоцман; співробітник порту; інспектор державного контролю прапора та сурвеєр; суперінтендант; аніматор, тривалість роботи якого не перевищує 72 години; запрошені для виконання ремонтних робіт члени технічного персоналу, тривалість роботи яких не перевищує 96 годин, а також особа, що тимчасово працює на борту судна та бере участь у морських дослідженнях [4].

КТМ визначає судновласника як юридичну або фізичну особу, яка експлуатує судно від свого імені, незалежно від форми власності, або використовує судно на інших законних підставах. Визначення судновласника у грузинському законодавстві є значно ширшим, п. 1 (c) статті 2 Закону Грузії «Про працю моряків» встановлює, що судновласником є будь-яка фізична чи юридична особа, яка є власником судна, або інша особа, зокрема, менеджер судна, агент чи бербоут-фрахтувальник, який отримав від власника судна право на управління судном, а також взяв відповідальність виконувати усі обов'язки [3].

Оплата праці є одним з найважливіших інститутів трудового права, та основним соціально-економічним правом людини. Керуючий принцип В.2.2.1 виділяє два різновиди заробітної плати моряків: базова заробітна плата та консолідована заробітна плата. Згідно із п. 1(b) базова заробітна плата визначається як плата, незалежно від її структури, за роботу протягом нормального робочого часу, що не включає виплат за надурочні роботи, премії, оплачуваної відпустки, грошову допомогу або будь-яку іншу додаткову винагороду. Водночас консолідована заробітна плата є платою, що включає базову заробітну плату та інші виплати, пов'язані з оплатою праці (компенсацію за надурочну роботу, грошову допомогу та ін) або лише окремі види виплат [2].

Закон Грузії «Про працю моряків» також виділяє базову заробітну плату та консолідовану заробітну плату. Згідно з п. 1 (b), базовою заробітною платою є сума, що виплачується в обмін за роботу, що виконується протягом нормованого робочого часу, незалежно від її структури, водночас, п. 1 (c) визначає консолідовану заробітну плату як заробітну плату, що включає базову заробітну плату, інші винагороди, що підлягають виплаті, компенсації за надурочні роботи [4].

Заробітна плата моряків в Україні, на відміну від Грузії, регулюється не окремим актом, а загальнонаціональним Законом України «Про оплату праці» № 108/95-ВР від 24.03.1995 року.

Відповідно до статті 2 зазначеного закону, структуру заробітної плати складають основна заробітна плата, додаткова заробітна плата та інші заохочувальні та компенсаційні виплати. Основна заробітна плата являє собою винагороду, за виконану роботу у відповідності до норм часу, виробітку, обслуговування та посадових обов'язків, що встановлюється у вигляді тарифних ставок (окладів) і відрядних розцінок. Визначення додаткової заробітної плати у національному законодавстві дещо різниться від МЛС 2006 року та представляє винагороду за працю понад встановлені норми, за особливі умови праці та за трудові успіхи та винахідливість, що включає доплати надбавки, гарантійні і компенсаційні виплати, передбачені чинним законодавством; премії, пов'язані з виконанням виробничих завдань і функцій [5].

МЛС 2006 року вимагає, щоб моряки щомісячно отримували заробітну плату на регулярній основі та у повному розмірі, відповідно до свого трудового договору. Пункти 3, 4, 5 Стандарту А 2.2 також передбачають право моряків на повну або часткову передачу своєї заробітної плати своїм сім'ям, утриманцям, або іншим довіреним особам. Зазначене право реалізується шляхом виокремлення моряком на власний розсуд частини заробітної плати для переказу з визначеною періодичністю за допомогою банківських переказів або аналогічними способами. Будь-яка плата за вищезазначені послуги має бути справедливою, з урахуванням обмінного курсу [2].

Стаття 14 закону Грузії «Про працю моряків» зазначає, що моряк щомісячно отримує від судновласника або його довіреної особи витяг, що містить інформацію щодо будь-якої суми (включаючи заробітну плату), виплаченої моряку, а також інформацію про курс валют, якщо сума виплачена у валюті/ за курсом, що відрізняється від домовленої. Моряк також повинен щомісячно підтверджувати документ розрахунку за виконання надурочної роботи, погодинний тариф якої не повинен становити менше ніж 125% базової заробітної плати. Пункт 10 зазначеної статті також передбачає компенсацію за невиконання заробітної плати моряку у розмірі 10% заробітної плати до того часу, поки заробітна плата не буде виплачена [4]. Стаття 29 Закону встановлює накладення штрафу на судновласника у розмірі 10 000 ларі у зв'язку з невиконанням заробітної плати або невиконанням обов'язків, визначених трудовим договором з моряком [4].

Закон України «Про компенсацію громадянам втрати частини доходів у зв'язку з порушенням строків їх виплати» № 2050-III від 19.10.2000 року також передбачає компенсацію втрати частини доходів у зв'язку з порушенням строків їх виплати. Згідно зі статтею 3 вищезазначеного закону, обчислення суми такої компенсації передбачає множення суми нарахованої, але не виплаченої заробітної плати за відповідний місяць (після утримання податків і обов'язкових платежів) на індекс інфляції в період невиконання доходу [6].

Національне законодавство України, на відміну від інших морських держав, не містить положень щодо особливостей оплати праці моряків. Відповідно до статті 14 Закону України «Про оплату праці» договірне регулювання оплати праці працівників підприємств може здійснюватися генеральною, галузевою (міжгалузевою), територіальними та локальними угодами. Водночас норми локальної угоди, що допускають оплату праці нижче від норм, встановлених генеральною, галузевою (міжгалузевою) або територіальною угодами, можуть застосо-

уватись на період врегулювання підприємством фінансових труднощів тривалістю до шести місяців [5].

Грузинське законодавство також передбачає алгоритм розрахунку виплати заробітної плати у разі смерті моряка у період дії трудового договору, за яким: моряку нараховується повна заробітна плата у разі його смерті одразу після початку рейсу; якщо ж моряк виконував рейс в обидва кінці, половина заробітної плати виплачується у разі його смерті на початку рейсу або при заході судна у порт, а повна заробітна плата – у разі настання смерті на зворотному напрямку. Якщо ж моряка було взято в полон в результаті піратства або збройного пограбування судна, заробітна плата виплачується протягом усього періоду перебування моряка у полоні, до його репатріації або смерті [4].

Виплата заробітної плати померлого працівника в Україні регулюється статтею 1227 Цивільного кодексу України, за якою заробітна плата, що не була одержана за життя, передається членам сім'ї померлого, або входить до складу спадщини, у разі відсутності родичів [7]. Також статтею 83 Кодексу законів про працю України передбачена грошова компенсація членам сім'ї померлого працівника за не використані дні щорічної відпустки, а також додаткової відпустки працівникам, які мають дітей або повнолітню дитину – особу з інвалідністю з дитинства підгрупи А І групи, що не була одержана за життя [8].

Іншим важливим аспектом правового регулювання праці моряків є робочий час. Згідно зі Стандартом А 2.3 MLC 2006 року, максимальна тривалість робочого часу не повинна перевищувати 14 годин на добу та 72 години протягом семи-денного періоду. Водночас час відпочинку моряка може бути розділений на два періоди, тривалістю не менше шести годин. Графік із зазначенням внутрішнього трудового розпорядку має бути розміщений на видному для огляду місці. Зазначений графік має бути складений робочою мовою судна й англійською, та містити: режим роботи в морі та порту; максимальну тривалість робочого часу; мінімальну тривалість часу відпочинку, передбачені законодавством, колективними договорами, або нормативно-правовими актами [2; 4].

Робочий час моряків в Україні регулюється положенням «Про робочий час та час відпочинку плаваючого складу морського і річкового транспорту України» № 135 від 29.02.2012 року (далі – Положення), що визначає робочий час моряка, як час, протягом якого член екіпажу зобов'язаний виконувати відповідно до трудового договору (контракту) роботу в інтересах судна (обов'язки з експлуатації, обслуговування судна, пасажирів і членів екіпажу, підтримання судна в нормальному експлуатаційно-технічному стані) згідно з графіком несення вахт, виконання судових робіт і розпорядком дня на судні, які затверджує судновласник чи за його дорученням капітан судна (п. 2.1) [9]. Розділ II Положення встановлює п'ятиденний 40-годинний робочий тиждень для членів екіпажів суден морського та річкового транспорту, зі скороченням тривалості робочого дня з восьми до семи годин, напередодні святкових і неробочих днів. Пункт 2.2 також передбачає скорочення тривалості робочого часу до 36 годин для моряків, які працюють в шкідливих та важких умовах праці за результатами атестації робочих місць. Тривалість вахти, як правило, становить вісім годин, однак, якщо судно експлуатується не цілодобово, або залежно від інших конкретних умов експлуатації, тривалість вахти може становити до 12 годин на добу за умови забезпе-

чення моряка восьмигодинним безперервним відпочинком між вахтами.

Відповідно до п. 2.12, судновласник має право запровадити підсумований облік робочого часу залежно від тривалості рейсу, району плавання, типу вантажу, кліматичних умов та ін. Тривалість облікового періоду не може перевищувати річну тривалість незалежно від дати початку обліку, а забезпечення ведення щоденного обліку тривалості робочого часу і часу відпочинку членів екіпажу покладається на капітана судна. Пункт 2.18 також передбачає можливість виконання додаткових робіт моряками у вільний час за власним бажанням, за умови, що загальна тривалість виконання основної та додаткової робіт не перевищує 12 годин. Відповідно до пункту 2.23 Положення максимальна тривалість роботи моряків на суднах, як правило, становить 150 календарних днів, однак, зазначена тривалість може бути подовжена до 180 календарних днів, якщо зміна екіпажу може викликати значні витрати та втрату часу для судновласника [9].

Щоденний відпочинок моряків повинен становити від 12 до 16 годин в залежно від судових робіт (п. 3.3) [9]. У разі неможливості забезпечення моряків щотижневими днями відпочинку, відпочинку у святкові та неробочі дні, судновласником запроваджується підсумований облік робочого часу, з наданням додаткових днів відпочинку під час стоянок для виконання вантажно-розважувальних операцій або перебування судна на ремонті, шляхом підміни членів екіпажу на один чи декілька рейсів (п. 2.12) [9]. Положенням також передбачена можливість надання днів щотижневого відпочинку та додаткових днів відпочинку у будь-якому порту України або іноземному морському порту за бажанням члена екіпажу (п. 3.5) [9].

Закон Грузії «Про працю моряків» встановлює, що мінімальна тривалість часу відпочинку моряка повинна становити не менше десяти годин на добу та 77 годин протягом тижня. Час відпочинку моряка може бути розділений на дві частини, за умови, що одна з них становить не менше шести годин. Водночас безперервний час між періодами відпочинку не повинен перевищувати 14 годин (ст. 11) [4]. Відповідно до статті 15 Закону Грузії «Про працю моряків», за кожний відпрацьований місяць моряку нараховується не менше 2,5 календарних днів щорічної відпустки. При розрахунку тривалості щорічної основної відпустки моряка не враховуються дні відсутності на роботі з наступних поважних причин: святковий день; хвороба, травма, вагітність, пологи; короткочасний візит моряка на берег; будь-яка висадка моряка на берег, що визначена Агенцією; очікування репатріації та проїзд під час репатріації [4].

На відміну від Грузії, в Україні щорічні відпустки моряків регулюються Законом України «Про відпустки», що не враховує особливості праці моряків. Згідно зі статтею 6 Закону України «Про відпустки» № 504/96-ВР від 15.11.1996 року, кожен працівник, що перебуває у трудових відносинах має право на щорічну оплачувану відпустку тривалістю не менше 24 календарних днів за відпрацьований робочий рік. Водночас додаткові відпустки та їх тривалість визначаються контрактом або колективним договором, за умови, що їх загальна тривалість не перевищує 59 календарних днів [10].

Висновки. Конвенція Міжнародної організації праці 2006 року про працю в морському судноплаванні є найважливішим міжнародним актом з питань регулювання праці моряків, що містить сучасні норми. Зазначена Конвенція водночас

передбачає гнучкість для кожної держави-учасника відносно конкретних методів реалізації положень Конвенції на національному рівні. Досвід Грузії з питання імплементації норм MLC 2006 року є надзвичайно цінним для України, адже обидві країни є морськими державами, що мають мету вступити до ЄС у майбутньому. Закон Грузії «Про працю моряків» є достойним прикладом гармонізації законодавства до міжнародних стандартів. Ігнорування ратифікації MLC 2006 року та відсутність окремого закону, регулюючого працю моряків, з урахуванням специфічного характеру їх праці має жакливі наслідки. Понад 100 тисяч осіб в Україні мають посвідчення особи моряка, велика частка моряків мають високу кваліфікацію, однак, держава не забезпечує надійний захист прав цієї категорії громадян, попри той факт, що працівники морського судноплавства забезпечують значний прибуток валюти в національну економіку. Українські моряки доволі часто укладають з морськими агентствами трудові угоди, що не містять визначення норм робочого часу, часу відпочинку, заробітної плати та соціальних гарантій. Розв'язання зазначеної проблеми єдине – ратифікація Україною Конвенції Міжнародної організації праці про працю в морському судноплаванні 2006 року та гармонізація національного законодавства до міжнародних стандартів. Зазначений крок є надзвичайно важливим для іміджу України як світової морської держави та забезпечення стабільності морської галузі України.

Література:

1. UNCTADstat Data centre: Seafarer supply, quinquennial (last updated 18 jul. 2023). – URL : <https://unctadstat.unctad.org/datacentre/dataviewer/US.Seafarers>
2. Конвенція Міжнародної організації праці 2006 року про працю в морському судноплаванні від 23.02.2006. – URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_519#Text
3. Кодексу торговельного мореплавства України № 176/95-ВР від 23 травня 1995 року. – URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/176/95-вр?find=1&text=судновласник#n315>
4. საქართველოს კანონი მეზღვაურთა შრომის შესახებ № 3042-ХІშ-Хმმ від 31.05.2023 року. – URL : <https://matsne.gov.ge/ka/document/view/5816285?publication=0>
5. Закон України «Про оплату праці» № 108/95-ВР від 24.03.1995 року. – URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/108/95-вр#Text>
6. Закон України «Про компенсацію громадянам втрати частини доходів у зв'язку з порушенням строків їх виплати» № 2050-III від 19.10.2000 року. – URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2050-14#Text>
7. Цивільний Кодекс України № 435-IV від 16.01.2003 року. – URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#n5734>

8. Кодекс законів про працю України № 322-VIII від 10.12.1971 року. – URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08?find=1&text=сметті#w1_1
9. Про затвердження Положення про робочий час та час відпочинку плаваючого складу морського і річкового транспорту України: Наказ, Положення № 135 від 29.02.2012. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0445-12#n11>
10. Про відпустки: Закон України від 15.11.1996 р. № 504/96-ВР URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/504/96-вр#Text>

Dmytrenko D. Certain aspects of the legal regulation of seafarers' labour under the legislation of Ukraine and Georgia

Summary. The scientific publication concerns comparative research of certain aspects of the legal regulation of seafarers' labour under the legislation of Ukraine and Republic of Georgia. It was declared that Maritime Labour Convention (MLC) 2006 establishes minimum requirements for all aspects of seafarers' working and living conditions on board ships, in particular, requirements for: minimum age for employment; training and qualifications to perform his duties; employment conditions; fair labour contract; salary; duration of working time and rest periods; paid annual leave; repatriation; residential premises; conditions for recreation on the ship; food and catering; welfare; medical care etc. The author examined the compliance of Ukrainian legislation in the field of labour and social rights of seafarers with the Maritime Labour Convention, and declared that the national is insufficiently detailed and does not meet European standards.

Concurrently, the legislation of the republic of Georgia contains detailed provisions regarding: regulation of seamen's wages; the algorithm for calculating wages in case of a seafarer's death; regulation of wages in case of a sailor being captured as a result of piracy or armed robbery against ship, etc. Author emphasised borrowing experience of harmonization national legislation of the Republic of Georgia with international standards.

It was concluded, that by reason of significant reduction of the national fleet, the military situation in the country, as well as the economic situation, Ukrainian sailors are forced to enter into labour contracts with foreign companies and work for foreign shipowners. Concerning the mentioned strenuous situation and in order to protect the rights of Ukrainian sailors abroad, Ukraine should ratify the Maritime Labour Convention (MLC 2006), and start the process of harmonizing national legislation with international standards. The mentioned step is extremely important for the image of Ukraine as a world maritime state and ensuring the stability of the maritime industry of Ukraine.

Key words: seafarer, wage, working hours, rest periods, annual leave.

*Киреева І. В.,**кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри правового забезпечення підприємницької
діяльності та фінансової безпеки
Харківського національного університету внутрішніх справ**П'янов С. В.,**магістрант
Харківського національного університету внутрішніх справ*

ІНОЗЕМНЕ ІНВЕСТУВАННЯ У СФЕРУ ВИКОРИСТАННЯ ЗЕМЕЛЬ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ПРИЗНАЧЕННЯ

Анотація. У статті здійснено аналіз особливої актуальної на сьогодні темою – залучення інвестицій до різних сфер економіки країни, що обумовлено необхідністю підтримки під час воєнних дій та відбудови у післявоєнний час. Зазначено, що на стимулювання таких інвестицій у сферу сільського господарства впливають різні фактори, серед яких багато негативних: суттєве зростання цін на енергоносії, сезонність сільськогосподарського виробництва та значна залежність від змін у природно-кліматичних умовах, достатньо високий рівень ставок по банківських кредитах, загальна соціально-економічна нестабільність, інші кризові явища. Встановлено, що вагоме значення для збільшення стимулювання інвестування у сільськогосподарську сферу спричинило відкриття ринку земель сільськогосподарського призначення. Разом із цим аналіз земельного законодавства відносно суб'єктів права власності на вказану категорію земель показує відсутність можливості для іноземних інвесторів стати повновладним господарем таких земель. Означене може негативно вплинути на обсяг іноземного інвестування в аграрну сферу, адже за таких умов іноземний інвестор залежить від багатьох аспектів політичного, соціально-економічного та іншого характеру, які обумовлені зовнішнім впливом нестабільного стану держави. Визначено, що система інструментів фондового ринку являють фактичну зручність для іноземного інвестора, який здійснює інвестиції у сільське господарство України, схеми інвестування через венчурний фонд. Резюмовано, що така схема включає декілька етапів: по-перше, покупка іноземним інвестором венчурного інвестиційного фонду (корпоративного чи пайового). По-друге, придбаний іноземним інвестором венчурний фонд здійснює купівлю контрольного пакету акцій, або пайової частки у статутному фонді сільськогосподарського підприємства (залежно від його конкретної організаційно-правової форми). При цьому сільськогосподарське підприємство вже має укладені договори оренди на землі сільськогосподарського призначення. По-третє, процес залучення коштів іноземних інвесторів у сільськогосподарське підприємство здійснюється шляхом видачі відсоткових позик венчурним фондом. Повернення інвестицій та прибутку здійснюється інвестором у зворотному напрямку – шляхом повернення позики разом із відсотками венчурного фонду. Акцентовано увагу на наявності податкових преференцій для іноземного інвестора в разі використання запропонованих інструментів венчурного фонду для розвитку сільського господарства України. Запропоновано обхід обмеження видачі позики венчурним фондом сільськогосподарським підприємствам шляхом перереєстрації

на венчурний фонд 10 відсотків (або більше) акцій (корпоративних прав) одержувача процентної позики. Після отримання від венчурного фонду процентної позики підприємство виплачує фонду відсотки за користування позикою, внаслідок чого зменшується оподатковуваний прибуток платника податку на прибуток.

Ключові слова: інвестиції, іноземні інвестиції, право власності на землю, продаж земель сільськогосподарського призначення, фондовий ринок.

Постановка проблеми. Актуальність теми обумовлена необхідністю пошуку шляхів відбудови післявоєнної економіки країни, яка наразі знаходиться в найбільшій соціально-економічній, демографічній, енергетичній кризі за весь час її існування, що обумовлено наслідками терористичної агресії з боку російської федерації. Окрім фінансової допомоги з боку країн-партнерів, у тому числі й у вигляді кредитів, що стимулюватимуть основні сфери суспільної життєдіяльності, доцільно віднайти способи залучення інвестицій в найбільш привабливі сфери господарювання. Найбільш цікавим напрямком для інвестування на сьогодні є сільськогосподарська сфера.

Інвестиційні ресурси відносять до найбільш дефіцитної складової ресурсів сільськогосподарських підприємств. Дана тенденція зумовлена специфічними факторами впливу на інвестиційний клімат в сільському господарстві, зокрема, залежністю від природно-кліматичних умов території, необхідності державної підтримки та регулювання, потребі в інвестуванні в соціальну сферу та інфраструктуру населених пунктів. Також на додачу до вказаного в умовах воєнного часу склалася ситуація, коли для інвестицій у сільське господарство велике значення мають такі економічні та політичні наслідки, як: подальше підвищення цін на продовольство (ціни на продукти харчування та корми можуть зрости на 20%); глобальний стрибок інфляції; постійна небезпека (руйнування інфраструктури, втрати значних територій посівних площ тощо) [1].

Перераховані фактори спричиняють значний вплив на інвестиційну привабливість сільського господарства за сучасних умов. Разом із цим у зв'язку з відкриттям ринку сільськогосподарських земель інтерес до інвестування в цю сферу значно збільшився.

Більш як за два роки з моменту відкриття українського ринку землі його капіталізація зросла на 179 млрд. грн., ідеться у дослідженні «Земельний ринок в Україні», підгото-

ваному KSE Агроцентр спільно із USAID. Попри війну, земля дорожчає – ціни на неї зростають швидше за рівень інфляції, а доходи від оренди комунальних земель уже приносять громадам 10–12% бюджету. Проте українці не поспішають продавати землю. Більш ніж за два роки, що минули з моменту відкриття ринку земель для фізичних осіб, укладено майже 196 000 угод купівлі-продажу сукупною площею 432 200 га. Загалом у державному земельному кадастрі зареєстровано 44,7 млн. га земель, із них 32,9 млн. га – сільськогосподарського призначення. Таким чином, в обіг потрапив лише 1% сільськогосподарських земель країни. З них 99,5% залишилися в аграрному виробництві [2]. Отже, відкритий продаж земель сільськогосподарського призначення став значним стимулом для інвестування у сільськогосподарське виробництво. Разом із цим у зв'язку із доцільністю залучення іноземних інвестицій постає питання про можливість їх залучення саме у цю сферу. Перепоною на цьому шляху може стати заборона мати на праві власності землі сільськогосподарського призначення.

Стан дослідження. Питання інвестування у сільськогосподарську сферу у сучасний період розвитку держави вже були предметом розгляду таких вчених, як: О. П. Попова, Л. М. Коцюбинська, О. А. Скубій, – які окреслювали ті фактори сільського господарства, що мають особливе значення при виборі сфери інвестування. С. І. Мельник, І. В. Свиноус, І. В. Фурман, Г. В. Трофімова, Є. М. Стариченко також виділяли проблемні аспекти залучення інвестицій до аграрної сфери та пошук шляхів їх подолання. Разом із цим недостатньо розглянутою залишається проблема залучення у цю сферу саме іноземних інвесторів на фоні особливого правового режиму земель сільськогосподарського призначення, що набуває особливої важливості під час економічної, енергетичної кризи та необхідністю швидкого відновлення післявоєнної України.

Метою статті є оцінка можливостей залучення іноземних інвесторів до інвестування у землі сільськогосподарського призначення, з точки зору земельного законодавства, а також можливість використання інструментів фондового ринку для стимулювання інвестицій у сільське господарство.

Виклад основного матеріалу. В літературі справедливо підкреслюють той факт, що інвестиції є інструментом, завдяки якому сільське господарство зробить свій внесок у розвиток економіки, створення нових або розширення наявних виробничих потужностей, робочих місць у сільській місцевості та забезпечення національної продовольчої безпеки [3, с. 18].

Сільське господарство, як напрямок для інвестування, може залучити дуже значний обсяг іноземних інвестицій в економіку України. При цьому одним із найважливіших питань для будь-якого інвестора, у тому числі іноземного, є питання набуття права власності на земельні ділянки сільськогосподарського призначення в Україні.

Земельні відносини в Україні в першу чергу регулюються Земельним кодексом України, а також прийнятими відповідно до нього нормативно-правовими актами. До земель сільськогосподарського призначення Земельний кодекс відносить землі, надані для виробництва сільськогосподарської продукції, здійснення сільськогосподарської науково-дослідної та навчальної діяльності, розміщення відповідної виробничої інфраструктури, у тому числі інфраструктури оптових ринків сільськогосподарської продукції, або призначені для цих цілей. Така категорія земель не є однорідною, до неї включені:

1) сільськогосподарські угіддя (рілля, багаторічні насадження, сіножаті, пасовища та перелоги);

2) несільськогосподарські угіддя (господарські шляхи і прогони, позахисні лісові смуги та інші захисні насадження, крім тих, що віднесені до земель інших категорій, землі під господарськими будівлями і дворами, землі під інфраструктурою оптових ринків сільськогосподарської продукції, землі під об'єктами виробництва біометану, які є складовими комплексів з виробництва, переробки та зберігання сільськогосподарської продукції, землі тимчасової консервації тощо) [4].

Саме землі сільськогосподарського призначення залишаються об'єктом найбільших обмежень відносно до придбання їх на право власності.

Зокрема, згідно ст. 130 Земельного кодексу набувати право власності на земельні ділянки сільськогосподарського призначення можуть: а) громадяни України; б) юридичні особи України, створені і зареєстровані за законодавством України, учасниками (акціонерами, членами) яких є лише громадяни України та/або держава, та/або територіальні громади; в) територіальні громади; г) держава. Також право власності на земельні ділянки сільськогосподарського призначення може набуватися банками, Національним банком України лише в порядку звернення стягнення на них, як на предмет застави. Такі земельні ділянки мають бути відчужені банками на земельних торгах протягом двох років з дня набуття права власності [4]. Національний банк України здійснює відчуження земельних ділянок сільськогосподарського призначення, набутих у власність у рахунок погашення боргу за кредитами, наданими банком для підтримки ліквідності, відповідно до Закону України «Про Національний банк України» [5]. Отже, єдиними суб'єктами права власності є резиденти України, що є абсолютно логічним з точки зору ст. 14 Конституції України, згідно якої земля є основним національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави [6].

Іноземцям, особам без громадянства та юридичним особам заборонено набувати частки у статутному (складеному) капіталі, акції, паї, членство у юридичних особах (крім як у статутному (складеному) капіталі банків), які є власниками земель сільськогосподарського призначення. Цей абзац втрачає чинність за умови та з дня схвалення на референдумі рішення, визначеного абзацом восьмим цієї частини. Набуття права власності на земельні ділянки сільськогосподарського призначення юридичними особами, створеними і зареєстрованими за законодавством України, учасниками (засновниками) або кінцевими бенефіціарними власниками яких є особи, які не є громадянами України, може здійснюватися з дня та за умови схвалення такого рішення на референдумі. При цьому за будь-яких умов, у тому числі у разі схвалення на референдумі рішення, визначеного абзацом восьмим цієї частини, забороняється набуття права власності на земельні ділянки сільськогосподарського призначення: 1) юридичними особами, учасниками (акціонерами, членами) або кінцевими бенефіціарними власниками яких є особи, які не є громадянами України, – на земельні ділянки сільськогосподарського призначення державної і комунальної власності, земельні ділянки сільськогосподарського призначення, виділені в натурі (на місцевості) власникам земельних часток (паїв), які розташовані ближче 50 кілометрів від державного кордону України (крім державного кордону України, який проходить по морю);

2) юридичними особами, учасниками (акціонерами, членами) або кінцевими бенефіціарними власниками яких є громадяни держави, визнаної Україною державою-агресором або державою-окупантом; 3) особами, які належать або належали до терористичних організацій; 4) юридичними особами, учасниками (акціонерами, членами) або кінцевими бенефіціарними власниками яких є іноземні держави; 5) юридичними особами, у яких неможливо встановити кінцевого бенефіціарного власника; 6) юридичними особами, кінцеві бенефіціарні власники яких зареєстровані в офшорних зонах, віднесених до переліку офшорних зон, затвердженого Кабінетом Міністрів України; 7) фізичними та юридичними особами, стосовно яких та/або стосовно учасників (акціонерів, членів) або кінцевих бенефіціарних власників яких застосовано спеціальні економічні та інші обмежувальні заходи (санкції) відповідно до Закону України «Про санкції» [7] у вигляді заборони на укладення правочинів з набуття у власність земельних ділянок, а також пов'язаними з ними особами; 8) юридичними особами, створеними за законодавством України, що перебувають під контролем фізичних та юридичних осіб, зареєстрованих у державах, включених Міжнародною групою з протидії відмиванню брудних грошей (FATF) до списку держав, що не співпрацюють у сфері протидії відмиванню доходів, одержаних злочинним шляхом [4].

З огляду на викладене, фактично земельне законодавство України не передбачає можливість іноземцям (фізичним та юридичним особам) набувати право власності на землі сільськогосподарського призначення. Отже, іноземному інвестору, зацікавленому в інвестиціях у сільське господарство України, слід розробляти інші механізми здійснення інвестицій, які не передбачають володіння землями сільськогосподарського призначення на праві приватної власності. На наш погляд, найпростішим та найоптимальнішим у цьому випадку є використання інструментів фондового ринку України для здійснення інвестицій. Так, наприклад, іноземний інвестор може купити контрольний пакет акцій сільськогосподарського підприємства, яке у свою чергу має укладені договори оренди на землі сільськогосподарського призначення. Причому ці договори оренди можуть бути укладені сільськогосподарським підприємством на тривалі терміни. Після купівлі контрольного пакета акцій сільськогосподарського підприємства іноземний інвестор отримує можливість здійснювати діяльність на цих орендованих землях щонайменше до закінчення дії договорів оренди [8, с. 60].

Сільськогосподарський бізнес великою мірою пов'язаний із сезонною циклічністю, а отже потребує активного руху фінансових ресурсів. Тому важливим для інвестора є можливість швидко здійснювати рух фінансових ресурсів усередині групи своїх компаній. З цієї метою дуже зручним є використання інститутів спільного інвестування.

На наш погляд, у контексті аналізованої нами теми, на особливу увагу тут заслуговують венчурні інвестиційні фонди. Згідно п. 10 ст. 7 Закону України «Про інститути спільного інвестування» венчурний фонд – це недиверсифікований інститут спільного інвестування закритого типу, який здійснює виключно приватне розміщення цінних паперів інституту спільного інвестування серед юридичних та фізичних осіб [9].

Важливою перевагою, яку використовують учасники венчурного фонду у своїй господарській діяльності, – це оптимізація системи оподаткування. Так, згідно з пп. 141.6.1 п. 141.6

ст. 141 Податкового кодексу України, звільнюються від оподаткування кошти спільного інвестування, а саме: кошти, внесені засновниками корпоративного фонду, кошти та інші активи, залучені від учасників інституту спільного інвестування, доходи від здійснення операцій з активами інституту спільного інвестування, доходи, нараховані за активами інституту спільного інвестування, та інші доходи від діяльності інституту спільного інвестування (відсотки за позиками, орендні (лізингові) платежі, роялті тощо) [10].

У Закону України «Про інститути спільного інвестування» зазначається, що до складу активів венчурного фонду можуть входити боргові зобов'язання. Такі зобов'язання можуть бути оформлені векселями, заставними, договорами відступлення прав вимоги, позики та в інший спосіб, не заборонений законодавством. Венчурний фонд має право надавати кошти у позику. Позики за рахунок коштів венчурного фонду можуть надаватися тільки юридичним особам, за умови що не менш як 10 відсотків статутного капіталу відповідної юридичної особи належить такому венчурному фонду [9]. Очевидно, що єдине обмеження видачі позики легко обходиться шляхом перереєстрації на венчурний фонд 10 відсотків (або більше) акцій (корпоративних прав) одержувача процентної позики. Після отримання від венчурного фонду процентної позики підприємство виплачує фонду відсотки за користування позикою, внаслідок чого зменшується оподатковуваний прибуток платника податку на прибуток.

Цілком зручно для іноземного інвестора, який здійснює інвестиції у сільське господарство України, виступає схема, коли інвестор спочатку купує венчурний інвестиційний фонд (корпоративний чи пайовий). Потім цей венчурний фонд купує контрольний пакет сільськогосподарського підприємства, який має укладені договори оренди на землі сільськогосподарського призначення. І далі здійснює інвестиції у сільськогосподарське підприємство шляхом видачі відсоткових позик венчурним фондом. Повернення інвестицій та прибутку здійснюється інвестором у зворотному напрямку – шляхом повернення позики разом із відсотками венчурного фонду. Крім зручності здійснення інвестицій, дана схема передбачає ще й оптимізацію оподаткування для інвестора.

Висновки. Використання інструментів фондового ринку є тією ланкою, що покликана сприяти збільшенню зацікавленості саме іноземних інвесторів. Адже не зважаючи на відкритий ринок земель сільськогосподарського призначення, іноземні інвестори не можуть набути права приватної власності на ці землі. Разом із цим ця обставина не тільки не виключає можливість залучення іноземних інвестицій, але й сприяє розвитку українського фондового ринку, як рушійного фактору відновлення економіки держави.

Подальшого дослідження потребують питання залучення вітчизняних інвесторів до участі у розбудові сільськогосподарської сфери держави.

Література:

1. Попова О. П., Коцюбинська Л. М., Скубій О. А. Інвестиційна діяльність в сільському господарстві в сучасних умовах. *Економіка та суспільство*. Вип. 54. 2023. URL: <https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/2773/2695> (дата звернення 08.01.2025).
2. Букатюк У. «Не справдився жоден із міфів». Інвестиції – 17 млрд. грн., капіталізація – 180 млрд. грн. Головне про два роки

- реформи українського ринку землі із дослідження KSE. *Forbs.ua*. 31.01.2024. URL: <https://forbes.ua/company/ne-spravdivsya-zhoden-iz-mifiv-investitsii-17-mlrd-grm-kapitalizatsiya-180-mlrd-grm-shcho-stalosya-iz-ukrainskim-rinkom-zemli-za-ponad-dva-roki-reformi-golovne-iz-doslidzhennya-kse-31012024-18886> (дата звернення 08.01.2025).
3. Мельник С. І., Свиноус І. В., Фурман І. В., Трофімова Г. В., Стариченко Є. М. Інвестиційна діяльність сільськогосподарських підприємств в умовах трансформаційних процесів. *Економіка та держава*. № 11. 2021. С. 14–19.
 4. Земельний кодекс України від 25 жовтня 2001 року № 2768-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14#Text> (дата звернення 08.01.2025).
 5. Про Національний банк України : Закон України від 20 травня 1999 року. № 679-XIV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/679-14#Text> (дата звернення 08.01.2025).
 6. Конституція України від 28 червня 1996 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення 08.01.2025).
 7. Про санкції Закон України від 14 серпня 2014 року № 1644-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1644-18#Text> (дата звернення 08.01.2025).
 8. П'янов С.В. Іноземне інвестування в сільськогосподарську сферу України в умовах євроінтеграції. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Актуальні проблеми сучасної науки в дослідженнях молодих учених, курсантів та студентів». Вінниця. 2024. С. 57-60.
 9. Про інститути спільного інвестування : Закон України від 5 липня 2012 року. №5080-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5080-17#Text> (дата звернення 08.01.2025).
 10. Податковий кодекс України від 2 грудня 2010 року. № 2755-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text> (дата звернення 08.01.2025).

Kyrieieva I., Pianov S. Foreign investment in the field of agricultural land use

Summary. The article analyzes a particularly relevant topic today – attracting investments to various spheres of the country's economy, which is due to the need for support during military operations and reconstruction in the post-war period. It is noted that the stimulation of such investments in the field of agriculture is influenced by various factors, among which there are many negative ones: a significant increase in energy prices, seasonality of agricultural

production and significant dependence on changes in natural and climatic conditions, a sufficiently high level of interest rates on bank loans, general socio-economic instability, other crisis phenomena. It was established that the opening of the agricultural land market was of great importance for increasing the stimulation of investment in the agricultural sphere. At the same time, the analysis of the land legislation regarding subjects of ownership of the specified category of land shows the lack of opportunity for foreign investors to become the full owner of such land. This can negatively affect the volume of foreign investment in the agricultural sector, because under such conditions, the foreign investor depends on many aspects of a political, socio-economic and other nature, which are caused by the external influence of the unstable state of the state. It was determined that the system of instruments of the stock market represents a real convenience for a foreign investor investing in the agriculture of Ukraine, investment schemes through a venture fund. It is summarized that such a scheme includes several stages: firstly, the purchase by a foreign investor of a venture investment fund (corporate or joint stock). Secondly, a venture fund purchased by a foreign investor buys a controlling stake, or a share in the statutory fund of an agricultural enterprise (depending on its specific organizational and legal form). At the same time, the agricultural enterprise has already concluded lease agreements on agricultural land. Thirdly, the process of attracting funds of foreign investors to the agricultural enterprise is carried out by issuing interest-bearing loans by the venture capital fund. Return of investment and profit is carried out by the investor in the reverse direction – by returning the loan together with the interest of the venture fund. Attention is focused on the presence of tax preferences for a foreign investor in the case of using the proposed instruments of the venture fund for the development of agriculture in Ukraine. It is proposed to circumvent the restriction on issuing a loan by a venture fund to agricultural enterprises by re-registering 10 percent (or more) of the shares (corporate rights) of the recipient of the interest-bearing loan to the venture fund. After receiving an interest-bearing loan from a venture fund, the company pays the fund interest for using the loan, as a result of which the taxable profit of the income tax payer is reduced.

Key words: investment, foreign investment, land ownership, sale of agricultural land, stock market.

*Висоцький Б. М.,
аспірант кафедри кримінального,
кримінально-виконавчого права та кримінології
Пенітенціарної академії України*

ПРОВЕДЕННЯ ПРОЦЕСУАЛЬНИХ ДІЙ ПІД ЧАС МІЖНАРОДНОГО СПІВРОБІТНИЦТВА ПО КРИМІНАЛЬНИМ ПРОВАДЖЕННЯМ СЕРЕД ІНШИХ ФОРМ МІЖНАРОДНОГО СПІВРОБІТНИЦТВА

Анотація. Стаття присвячена аналізу проведення процесуальних дій у межах міжнародного співробітництва під час кримінального провадження. У сучасних умовах глобалізації міжнародна злочинність, зокрема транснаціональна організована злочинність, тероризм і кіберзлочини, створює нові виклики для національних систем правосуддя. Ефективна боротьба з цими явищами вимагає узгоджених зусиль держав і чітко визначених механізмів співпраці. Основним акцентом статті є дослідження процесуальних дій, які забезпечують як доказову базу, так і дотримання прав людини під час провадження.

Автор звертає увагу на те, що міжнародне співробітництво в кримінальних провадженнях охоплює широкий спектр форм, серед яких міжнародна правова допомога, екстрадиція, перейняття кримінальних проваджень, виконання вироків та інші. Ці форми регулюються як національним законодавством України, так і міжнародними договорами, зокрема, статтею 542 Кримінального процесуального кодексу України. Водночас автор зазначає, що відсутність уніфікованих критеріїв і відкритість переліку форм співробітництва створюють труднощі для практичної реалізації цих норм.

У статті аналізуються правові та процедурні особливості проведення процесуальних дій у міжнародному співробітництві. Наголошується, що ці дії відрізняються від інших форм співпраці своєю правовою природою та специфічними вимогами, які стосуються збирання доказів, забезпечення їхньої допустимості та дотримання прав учасників процесу. До таких дій належать допити, обшуки, експертизи, вручення документів, а також інші заходи, спрямовані на отримання чи перевірку доказів.

Автор наголошує, що процесуальні дії повинні бути виокремлені як самостійна форма міжнародного співробітництва через їхню специфічну правову природу та ключове значення для забезпечення ефективності кримінального правосуддя. Це дозволяє не лише вдосконалити взаємодію між державами, а й підвищити гарантії дотримання прав людини та процесуальних стандартів. Виокремлення процесуальних дій сприяє створенню чіткої нормативної бази, що враховує особливості їхньої реалізації в контексті міжнародного права.

Крім того, автор аналізує міжнародну практику і законодавство інших держав, зокрема Польщі, в частині регламентації форм міжнародного співробітництва.

У висновках статті акцентується увага на необхідності вдосконалення законодавства України в частині визначення та регламентації форм міжнародного співробітництва. Автор наголошує на важливості розробки уніфікова-

ної термінології та чіткої класифікації форм співпраці для забезпечення їх ефективного застосування.

Ключові слова: міжнародне співробітництво, процесуальні дії, кримінальне провадження, правова допомога, екстрадиція, законодавство, міжнародна практика.

Постановка проблеми. Глобалізація та зростання кількості злочинів із міжнародним елементом, таких як транснаціональна організована злочинність, тероризм та кіберзлочини, створюють необхідність для ефективної міжнародної координації. Без належно визначених форм співробітництва ефективність правосуддя знижується, що ускладнює боротьбу з міжнародною злочинністю. Відсутність уніфікованих критеріїв і стандартів у міжнародних угодах спричиняє правові прогалини, різночитання та суперечності в їхньому застосуванні, що може призвести до конфліктів між юрисдикціями, затримок у розслідуваннях і ускладнень при виконанні судових рішень.

Процесуальні дії є важливими для збирання доказів і забезпечення принципу справедливого судочинства. Розуміння їхнього місця в системі міжнародного співробітництва сприятиме кращій організації міжнародних слідчих заходів, покращить взаємодію між державами і підвищить ефективність кримінального правосуддя. Вказане і обумовлює актуальність та значущість теми дослідження.

Стан дослідження. Дослідження окремих проблем міжнародного співробітництва у кримінальному провадженні вивчалися у працях А. Б. Антонюк, Є. М. Блажівського, В. В. Зуєва, І. В. Лукашука, Т. О. Мудряк, А. В. Підгоринської, М. І. Пашковського, В. В. Сердюка, І. І. Сливича, Ю. Б. Стринатко, О. М. Толочка, А. В. Шевчишена та інших. Проте й на сьогодні не вирішено всі спірні питання та не досягнуто однастайності щодо форм міжнародного співробітництва під час кримінального провадження.

Мета статті полягає у з'ясуванні місця проведення процесуальних дій під час міжнародного співробітництва по кримінальним провадженням серед інших форм міжнародного співробітництва.

Виклад основного матеріалу. Міжнародне співробітництво у кримінальних провадженнях значною мірою базується на взаємодії правоохоронних органів різних держав. Така діяльність регулюється нормами міжнародного і національного права та спрямована на захист законних інтересів, прав і свобод особистості, суспільства, держави і міжнародної спільноти від злочинів, які мають міжнародний чи транснаціональний харак-

тер, або посягають на внутрішньодержавний правопорядок. Однак, зусилля однієї держави чи навіть групи держав часто виявляються недостатніми для ефективної протидії подібним злочинам [1, с. 211]. У зв'язку з цим, вирішення таких завдань здійснюється у спеціальних формах, які визначені як національним, так і міжнародним правом.

Особливістю міжнародного співробітництва у сфері кримінального судочинства є те, що воно виходить за межі національного кримінального процесу і потребує застосування спеціального підходу. Такий підхід не характерний для внутрішньодержавного правового регулювання та передбачає встановлення особливих правил. На думку О. Г. Волеводза, це проявляється у визначенні специфічного порядку взаємодії, особливих вимог до форми, змісту і процедури виконання запитів, а також у регламентації підстав для відмови у правовій допомозі та умов використання інформації, переданої іноземним державам. Законодавче регулювання цього особливого порядку є необхідним для всіх форм співпраці у межах кримінального судочинства [2, с. 15].

Міжнародне співробітництво у кримінальних справах охоплює широкий спектр питань, що відображається у його різноманітних формах. Ці форми можна розглядати як зовнішній прояв змісту співпраці, що конкретизується у процесуальних діях, які запитувана держава виконує на підставі запиту компетентного органу іншої держави.

Слід зазначити, що в науковій літературі приділено недостатньо уваги визначенню поняття «форма» та «процесуальна форма міжнародного співробітництва». З представлених, на нашу думку, найбільш вдале визначення форми міжнародного співробітництва надано А. В. Підгоринською, яка під процесуальними формами міжнародного співробітництва під час кримінального провадження розуміє «зовнішній вираз, прояв узгодженої або сумісної діяльності, що виражається у визначеному кримінальним процесуальним законодавством порядку провадження окремих процесуальних дій та порядок прийняття та виконання процесуальних рішень, із урахуванням особливостей та відмінностей кожного з проваджень, обсягу, суб'єктів та предмету правового регулювання, а також наявності специфічної мети» [3, с. 118].

З зазначеного вище вбачається, що форми міжнародного співробітництва повинні бути закріплені в чинному кримінальному процесуальному законодавстві. На даний час статтею 542 КПК України визначено обсяг міжнародного співробітництва під час кримінального провадження. Український законодавець закріпив, що «міжнародне співробітництво під час кримінального провадження полягає у вжитті необхідних заходів з метою надання міжнародної правової допомоги шляхом вручення документів, виконання окремих процесуальних дій, видачі осіб, які вчинили кримінальне правопорушення, тимчасової передачі осіб, перейняття кримінального переслідування, передачі засуджених осіб та виконання вироків» [4]. Також законодавством визначено, що перелік заходів не є вичерпним, міжнародним договором України можуть бути передбачені інші, ніж у КПК, форми співробітництва під час кримінального провадження.

Вивчення положень Договору між Україною і Республікою Польща про правову допомогу та правові відносини у цивільних і кримінальних справах від 24.05.1993 р. [5] дозволяє виокремити: перейняття кримінального переслідування,

видачу з метою переслідування або виконання покарання, виконання рішень з кримінальних справ, так і процесуальні дії в рамках правової допомоги.

Звернемо увагу, що польський законодавець в Розділі XIII Кримінального процесуального кодексу від 06.06.1993 р. [6] під назвою «Провадження у кримінальних справах в міжнародних відносинах» закріплює правові норми, що стосуються імунітетів за міжнародним правом, правової допомоги, вручення документів у кримінальних справах, екстрадиції, а також прийняття і передачі кримінального переслідування.

Після вступу Польщі до Європейського Союзу у 2004 році, положення статей 578-589, 590-607 і 608-615 Кримінально-процесуального кодексу стосуються співпраці у кримінальних провадженнях з країнами, що не входять до Європейського Союзу. Зауважимо, що в рамках Європейського Союзу існують спеціальні правові інструменти, які значно полегшують і спрощують взаємодію між державами-членами. До них відносяться Європейський ордер на арешт та Спільні слідчі групи.

В межах правової допомоги можуть бути проведені необхідні заходи, зокрема ті, що перелічені у статті 585 Кримінального процесуального кодексу [6]: 1) вручення листів особам, які проживають за кордоном, або установам, розташованим за кордоном; 2) допит осіб як обвинувачених, свідків або експертів; 3) проведення огляду та обшуку приміщень, інших місць та осіб, вилучення предметів та їх пересилання за кордон; 4) викликати осіб, які перебувають за кордоном, для особистого добровільного з'явлення до суду або прокурора для допиту свідків чи проведення очної ставки, а також доставляти з цією метою осіб, які перебувають під вартою; 5) надання доступу до справ і документів та інформації про судимість обвинувачених; 6) надання інформації про право.

Наголосимо, що в той час як в законодавстві не вживається поняття «форма міжнародного співробітництва», а передбачено обсяг міжнародного співробітництва під час кримінального провадження, то вітчизняні дослідники аналізуючи ст. 542 КПК виділяють різну кількість форм.

Так, А. Б. Антонюк переконана, що конструкція норм КПК України дозволяє виділити сім форм міжнародного співробітництва під час кримінального провадження: вручення документів; виконання окремих процесуальних дій; видача осіб, які вчинили кримінальне правопорушення; тимчасова передача осіб; перейняття кримінального провадження; передача засуджених осіб; виконання вироків [8, с. 113–114]. Тобто автор підходу вважає, що законодавець виокремлює сім форм міжнародного співробітництва шляхом їх перерахування в статті чинного кримінального процесуального законодавства.

В свою чергу В. В. Зуєв вбачає, що КПК України закріплює чотири форми міжнародного співробітництва під час кримінального провадження. До них належать: міжнародна правова допомога при проведенні процесуальних дій; видача осіб, які вчинили кримінальне правопорушення (екстрадиція); кримінальне провадження у порядку перейняття, визнання та виконання вироків судів іноземних держав та передача засуджених осіб [7, с. 36]. Отож науковець обирає більш узагальнений підхід.

В літературі присутні думки про виокремлення міжнародного розшуку як однієї з форм міжнародного співробітництва під час кримінального провадження [9].

Звернемо увагу, що українські дослідники виділяють й інші види міжнародного співробітництва в боротьбі зі злочинністю:

взаємодію в рамках правової допомоги в кримінальних провадженнях; укладення угод про співпрацю; участь у проведенні оперативно-розшукових заходів, слідчих дій на території інших держав; проведення спільних оперативних розробок і розслідувань; обмін інформацією; участь у міжнародних операціях та проектах співпраці [10, с. 155].

Вищенаведене дозволяє стверджувати, що нині в науці кримінального процесу та спеціальній літературі відсутня єдність щодо визначення форм міжнародного співробітництва у кримінальному провадженні. Це зумовлено кількома факторами. По-перше, у чинному законодавстві, у статті 542 КПК України [4], закріплено форми співробітництва, але вони допускають різні тлумачення. Наприклад, надання міжнародної правової допомоги включає безліч окремих процесуальних дій, таких як допити, обшуки чи вручення документів, що породжує дискусію щодо їх виокремлення як самостійних форм.

По-друге, законодавство передбачає відкритий перелік форм співробітництва, дозволяючи інші механізми, закріплені в міжнародних договорах України. Це ускладнює формування єдиного наукового підходу, оскільки форми співпраці можуть змінюватися залежно від умов конкретних міжнародних угод. По-третє, у літературі спостерігаються розбіжності у термінології та підходах до трактування понять. Деякі дослідники розглядають окремі процесуальні дії, як-от вручення документів чи допити, як самостійні форми співробітництва, тоді як інші відносять їх до складу більш загальних категорій, наприклад, міжнародної правової допомоги.

Крім того, міжнародні договори часто визначають специфічні форми співпраці, які можуть варіюватися залежно від правового контексту. Наприклад, у рамках співпраці з ЄС можуть застосовуватися механізми, такі як Європейський ордер на арешт, які не використовуються у взаємодії з іншими країнами. Усе це ускладнює створення єдиного підходу до визначення форм міжнародного співробітництва та їх класифікації.

Отже, відсутність уніфікованих критеріїв, відкритість переліку форм у законодавстві та залежність від міжнародних договорів призводять до розбіжностей у наукових підходах до цієї теми. Розробка єдиної термінології та чіткої класифікації форм міжнародного співробітництва сприяла б більшій визначеності та ефективності їх застосування у кримінальному провадженні.

На наше переконання, однією з форм міжнародного співробітництва під час кримінального провадження, яку доцільно виокремлювати як окрему форму, є проведення процесуальних дій, оскільки воно має специфічну правову природу та відіграє ключову роль у забезпеченні ефективності кримінальної юстиції.

Процесуальні дії включають конкретні заходи, такі як допити, обшуки, вилучення доказів, експертизи, та інші дії, спрямовані на збирання або перевірку доказів. На відміну від міжнародної правової допомоги, яка є комплексною категорією, що забезпечує різні аспекти правової взаємодії між державами, процесуальні дії передбачають активне втручання правоохоронних органів або судових установ країни, яка надає таку допомогу. Вони виконуються відповідно до законодавства цієї країни або міжнародних договорів, що регулюють порядок їх здійснення.

Отож міжнародна правова допомога є ширшим поняттям і включає різні форми співробітництва, як-от обмін інформацією або передачу документів, проте проведення процесуальних дій вирізняється особливими процедурними вимогами, що мають бути дотримані для забезпечення прав і свобод учасни-

ків процесу. Вручення документів, наприклад, є важливим, але підготовчим етапом для проведення певних процесуальних дій, таких як допити або судові засідання. Екстрадиція чи тимчасова передача осіб також можуть супроводжувати проведення процесуальних дій, коли особа потрібна для надання свідчень або участі в інших процесуальних заходах. Перейняття кримінального переслідування часто ґрунтується на матеріалах, зібраних у ході міжнародних процесуальних дій. Навіть виконання вироків може залежати від доказів, отриманих у рамках міжнародного співробітництва, зокрема під час проведення слідчих дій в іншій юрисдикції.

Виділення процесуальних дій як самостійної форми співробітництва підкреслює їхню значущість для міжнародного кримінального провадження. Це дозволяє акцентувати увагу на дотриманні процесуальних гарантій, необхідних для забезпечення законності та ефективності таких дій, а також сприяє кращому розумінню і взаємодії між країнами в рамках кримінально-правової допомоги.

Ми звертали увагу на те, що значення інституту проведення процесуальних дій як форми міжнародного співробітництва обумовлено територіальними межами державного суверенітету [с. 60]. Міжнародна взаємодія у сфері кримінальних проваджень загалом і під час здійснення процесуальних дій зокрема дозволяє долати обмеження, пов'язані з суверенітетом, створюючи умови для ефективної боротьби міжнародної спільноти з суспільно небезпечними діяннями, що посягають на блага, захищені кримінальним правом. Це стає можливим навіть за наявності відмінностей у правових системах різних держав. Саме тому міжнародне співробітництво у сфері кримінального правосуддя, включаючи проведення процесуальних дій, набуває сьогодні особливої актуальності й значущості.

Висновки. Відсутність уніфікованих критеріїв, відкритий перелік форм міжнародного співробітництва у кримінальному процесі та залежність їхнього змісту від положень міжнародних договорів спричиняють розбіжності у наукових підходах до класифікації цих форм. Така правова невизначеність ускладнює їх належне застосування та створює потенційні труднощі у міжнародній правовій практиці. Розробка єдиної термінології та впровадження чіткої класифікації форм міжнародного співробітництва сприяли б підвищенню ефективності міжнародної взаємодії у кримінальних справах, забезпечуючи більшу правову передбачуваність та узгодженість дій між державами.

Вбачаємо, що доцільним є виокремлення проведення процесуальних дій як самостійної форми міжнародного співробітництва, оскільки вони мають специфічну правову природу, яка відрізняє їх від інших видів допомоги, і відіграють важливу роль у забезпеченні доказової бази та реалізації правосуддя на міжнародному рівні.

Література:

1. Мудряк Т. О. Міжнародне співробітництво щодо криміналістичного забезпечення розслідування злочинів. *Юридичний вісник*. 2014. № 6. С. 211-216.
2. Волеводз А. Г. До питання про сутність та зміст міжнародного співробітництва у боротьбі зі злочинністю. *Міжнародне кримінальне право та міжнародна юстиція*. 2007. № 1. С. 11-20.
3. Підгородинська А. В. Міжнародне співробітництво у кримінальному провадженні: поняття та процесуальні форми. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2015. Вип. 4. Том 3. С. 114-118.

4. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон від 13.04.2012 № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>. (дата звернення: 10.01.2025)
5. Договір між Україною і Республікою Польща про правову допомогу та правові відносини у цивільних і кримінальних справах. Міжнародний договір від 24.05.1993 р. № 616_174. URL: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/616_174 (дата звернення: 10.01.2025)
6. Kodeks postępowania karnego: Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. Dz. U. 1997 Nr 89 poz. 555. URL: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19970890555/U/D19970555Lj.pdf> (дата звернення: 10.01.2025)
7. Антонюк А. Б. Процесуальні засади міжнародного співробітництва при розслідуванні кримінальних правопорушень: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Університет Державної фіскальної служби України. Ірпінь, 2016. 220 с.
8. Зуєв В. В. Кримінальні процесуальні гарантії прав особи при міжнародному співробітництві під час кримінального провадження: монографія. Харків: ТОВ «Оберіг», 2017. 204 с.
9. Ляшук О. М. Особливості міжнародного розшуку осіб, які вчинили кримінальне правопорушення на території України: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Університет Державної фіскальної служби України. Ірпінь, 2015. 238 с.
10. Мельников О.І. Виявлення та припинення міжнародним злочинам. Київ: Арт-бюро, 2009. 211 с.
11. Висоцький Б. М. Значення міжнародної правової допомоги при проведенні процесуальних дій під час кримінального провадження. *Актуальні питання теорії та практики в галузі права, освіти, соціально-гуманітарних та поведінкових наук в умовах воєнного стану*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Чернігів, 25–26 квітня 2023 р.): у двох томах. Том 1 / голов. ред. В. Ф. Пузирний; Академія Державної пенітенціарної служби. Чернігів: Академія ДПтС, 2023. С. 60–62.

Vysotskyi B. Conducting procedural actions during international cooperation in criminal proceedings among other forms of international collaboration

Summary. The article provides analysis of procedural actions within the framework of international cooperation in criminal proceedings. In the context of globalization, international crimes, including transnational organized crime, terrorism, and cybercrime, pose significant challenges to national justice systems. Effective responses to these crimes

require coordinated efforts among states and clearly defined mechanisms of cooperation. The study focuses on procedural actions that ensure both the evidentiary basis and the protection of human rights during criminal proceedings.

The author highlights that international cooperation in criminal proceedings encompasses a broad range of forms, including international legal assistance, extradition, transfer of criminal proceedings, enforcement of sentences, and other measures. These forms are regulated by both Ukraine's national legislation and international treaties, particularly Article 542 of the Criminal Procedure Code of Ukraine. However, the lack of unified criteria and the open-ended nature of the list of cooperation forms create significant challenges for their practical implementation.

The article provides an analysis of the legal and procedural features of conducting procedural actions in international cooperation. It emphasizes that these actions differ from other forms of cooperation in their legal nature and specific requirements concerning evidence collection, admissibility, and the protection of participants' rights. Such actions include interrogations, searches, expert examinations, document service, and other measures aimed at obtaining or verifying evidence.

The author stresses that procedural actions should be recognized as an independent form of international cooperation due to their distinct legal nature and their critical importance for ensuring effective criminal justice. This distinction not only facilitates improved interaction among states but also strengthens guarantees for human rights and procedural standards. Identifying procedural actions as a separate form contributes to the development of a clear regulatory framework that reflects the specificities of their implementation under international law.

Additionally, the author examines international practices and the legislation of other states, including Poland, concerning the regulation of forms of international collaboration.

In conclusion, the article emphasizes the need to improve Ukraine's legislation regarding the definition and regulation of forms of international cooperation. The author stresses the importance of developing unified terminology and a clear classification of cooperation forms to ensure their effective application.

Key words: international cooperation, procedural actions, criminal proceedings, legal assistance, extradition, international treaties, legal regulation.

*Лаврѐнов Р. П.,
адвокат,
аспірант кафедри кримінального права,
процесу та криміналістики
Класичного приватного університету*

ВІЙСЬКОВЕ МАЙНО ЯК ЕЛЕМЕНТ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ: ПРАВОВІ ТА ОРГАНІЗАЦІЙНІ АСПЕКТИ ПОРЯДКУ КОРИСТУВАННЯ

Анотація. Стаття присвячена дослідженню правових та організаційних аспектів порядку користування військовим майном як стратегічного ресурсу національної безпеки України. Автором проведено аналіз чинного законодавства, яке регулює облік, передачу, використання та утилізацію військового майна, зокрема в умовах воєнного стану. Виявлено основні проблеми, які впливають на ефективність управління цим ресурсом, серед яких недосконалість нормативно-правової бази, відсутність прозорих процедур передачі майна та недостатня інтеграція цифрових технологій для обліку та контролю.

Особливу увагу приділено міжнародному досвіду регулювання порядку користування військовим майном, включно з практиками країн НАТО та ЄС. розглянуто стандарти STANAG, які спрямовані на забезпечення прозорості, ефективності та координації процедур управління між союзниками. Визначено можливості адаптації цих підходів до реалій України з урахуванням сучасних викликів, включаючи війну та економічну нестабільність. У роботі також розглянуто конкретні приклади організаційних та корупційних ризиків, пов'язаних із управлінням майном. Зазначено, що через відсутність єдиної інтегрованої системи обліку, бюрократичні перешкоди та нерегульованість процедур утилізації ресурси часто використовуються нецільово або взагалі втрачаються. Наведено пропозиції щодо вдосконалення нормативно-правової бази, зокрема шляхом розробки єдиної цифрової платформи для обліку, моніторингу та передачі військового майна.

Практичне впровадження запропонованих заходів дозволить зменшити корупційні ризики, підвищити прозорість управління та зміцнити обороноздатність держави. Запропоновано запровадження механізмів регулярного аудиту, чітке розмежування відповідальності між суб'єктами управління та посилення контролю за дотриманням процедур. Рекомендації базуються на аналізі міжнародного досвіду, адаптованого до умов України, та спрямовані на створення дієвої системи управління військовими ресурсами, яка відповідатиме сучасним потребам та викликам.

Ключові слова: військове майно, національна безпека, правове регулювання, управління військовим майном, організаційні механізми, утилізація, облік.

Постановка проблеми. В умовах сучасних викликів, зумовлених військовою агресією проти України, питання ефективного управління військовим майном набуває особливої актуальності. Військове майно є не лише матеріальною базою для виконання завдань оборони, але й важливим елементом забезпечення національної безпеки. Раціональне та прозоре використання цього ресурсу є запорукою стабільності та боез-

датності Збройних Сил України, а також інших суб'єктів сектора безпеки й оборони.

Разом із цим, практика свідчить про наявність низки проблем у цій сфері. Недосконалість нормативно-правової бази, відсутність чітких механізмів обліку, передачі та утилізації військового майна, а також проблеми з контролем за його використанням створюють умови для виникнення корупційних ризиків і зловживань. Ці фактори безпосередньо впливають на обороноздатність країни та потребують нагального вирішення.

Значну увагу дослідників привертає питання правового регулювання управління військовим майном. Проте більшість наукових праць зосереджені на окремих аспектах, залишаючи поза увагою комплексний аналіз правових і організаційних засад порядку користування. Водночас відсутність цілісного підходу до вирішення цих проблем унеможливує створення ефективної моделі управління військовим майном, яка б відповідала сучасним викликам.

Актуальність дослідження обумовлена необхідністю вдосконалення правового регулювання у сфері користування військовим майном, що є важливою складовою забезпечення національної безпеки України. Зокрема, потребують уточнення питання законодавчого визначення механізмів управління, розподілу компетенцій між суб'єктами, а також контролю за виконанням встановлених процедур.

У сучасних умовах забезпечення національної безпеки є пріоритетним завданням держави, особливо в період активної фази військової агресії проти України. Одним із ключових ресурсів, що визначають обороноздатність країни, є військове майно, яке виконує стратегічну роль у зміцненні боездатності Збройних Сил України, Національної гвардії та інших суб'єктів сектора безпеки та оборони. Ефективне управління цим майном потребує надійного нормативно-правового забезпечення, організаційної чіткості та прозорості процедур його використання.

Попри важливість цієї сфери, сучасне законодавство не завжди відповідає актуальним викликам і реальним потребам оборонного сектора. Недосконалість правових механізмів, відсутність чітких інструкцій щодо розподілу повноважень, обліку, зберігання та передачі військового майна створюють ризики для виникнення корупційних схем і ускладнюють оперативне управління. Це, у свою чергу, безпосередньо впливає на виконання завдань національної безпеки, що особливо критично у воєнний час.

Актуальність дослідження обумовлена необхідністю вдосконалення нормативно-правових і організаційних основ управління військовим майном як важливого елемента національної безпеки. Сучасна наукова література приділяє недо-

статню увагу комплексному аналізу цих питань, що ускладнює розроблення дієвих механізмів управління, які відповідали б сучасним викликам.

Метою статті є дослідження правових і організаційних засад порядку користування військовим майном у контексті забезпечення національної безпеки України, а також визначення шляхів удосконалення правового регулювання в цій сфері.

Завдання дослідження. У межах статті визначено такі завдання:

1. Проаналізувати сучасний стан правового регулювання порядку користування військовим майном в Україні.
2. Виявити основні проблеми організаційного та правового характеру, які виникають у процесі управління військовим майном.
3. Дослідити роль військового майна як стратегічного ресурсу забезпечення національної безпеки.
4. Розглянути досвід інших держав у правовому регулюванні користування військовим майном і оцінити можливість його імплементації в Україні.
5. Запропонувати практичні рекомендації щодо вдосконалення нормативно-правових і організаційних засад управління військовим майном у контексті зміцнення національної безпеки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика правового регулювання порядку користування військовим майном як ключового елемента забезпечення національної безпеки активно розглядається в сучасній юридичній науці. Значний внесок у дослідження цієї теми зробили такі вчені, як В. Гончаренко [1, с. 45], А. Бугай [2, с. 32], О. Коваленко [3, с. 27], П. Шаповалов [4, с. 12] та І. Демченко [5, с. 19]. Їхні роботи заклали теоретичну основу для аналізу правових і організаційних аспектів управління військовим майном у контексті зміцнення національної безпеки.

Зокрема, В. Гончаренко [1, с. 45] досліджував нормативно-правове забезпечення обліку та зберігання військового майна, акцентуючи на проблемах відсутності чітких механізмів контролю. А. Бугай [2, с. 32] зосередив увагу на проблемах передачі майна між військовими формуваннями, наголошуючи на необхідності прозорих процедур розподілу.

У свою чергу, О. Коваленко [3, с. 27] вивчав питання ефективності організаційних підходів до управління військовим майном, пропонуючи впровадження сучасних цифрових платформ для моніторингу та обліку.

Праці П. Шаповалова [4, с. 12] та І. Демченка [5, с. 19] були присвячені аналізу ролі військового майна як стратегічного ресурсу національної безпеки. Автори наголошували на необхідності інтеграції облікових систем та аналітичних інструментів для підвищення ефективності управління. Проте їхні дослідження залишають поза увагою проблематику адаптації існуючих правових механізмів до сучасних викликів, таких як війна, економічна нестабільність та корупційні ризики.

Окрему увагу питанням реформування нормативно-правової бази приділили В. Мельничук [6, с. 34] та Л. Карпенко [7, с. 29]. Вони обґрунтували необхідність вдосконалення законодавства з метою усунення прогалин у регулюванні порядку передачі, обліку та утилізації військового майна. Проте їхні пропозиції не охоплюють аспектів синхронізації правових норм із сучасними організаційними підходами.

Значний внесок у вивчення міжнародного досвіду управління військовим майном зробили І. Савченко [8, с. 22] та О. Лисенко [9, с. 15], які досліджували підходи до правового регулювання у країнах-членах НАТО. Вони підкреслювали важливість інтеграції міжнародних стандартів у національне законодавство, що сприятиме посиленню обороноздатності України.

Таким чином, сучасні дослідження у цій галузі підкреслюють важливість комплексного підходу до правового та організаційного забезпечення порядку користування військовим майном. Однак питання інтеграції нормативно-правових механізмів з практичними аспектами управління потребує подальшого наукового аналізу, що і визначає актуальність цього дослідження.

Виклад основного матеріалу. Матеріали та методи. У процесі дослідження використано нормативно-правові акти, які регулюють порядок користування військовим майном в Україні, зокрема: Конституцію України, закони України "Про національну безпеку України", "Про оборону України", постанови Кабінету Міністрів України, накази Міністерства оборони України та інші підзаконні акти. Окрім цього, було проаналізовано наукові праці вітчизняних та зарубіжних авторів, що розкривають правові та організаційні аспекти управління військовим майном.

Методологічною основою дослідження є системний підхід, що дозволяє розглядати порядок користування військовим майном як комплексну взаємодію правових і організаційних механізмів. У роботі використано такі методи:

1. Юридичний метод – для аналізу змісту нормативно-правових актів та тлумачення правових норм, що регулюють порядок користування військовим майном.
2. Метод порівняльного правознавства – для дослідження досвіду інших держав у правовому регулюванні користування військовим майном та оцінки можливості його адаптації в Україні.
3. Системний аналіз – для ідентифікації основних проблем у правовій та організаційній сфері управління військовим майном.
4. Історико-правовий метод – для вивчення розвитку законодавчого регулювання порядку користування військовим майном в Україні та інших країнах.

Застосування цих методів забезпечує всебічне дослідження правових і організаційних засад порядку користування військовим майном у контексті зміцнення національної безпеки.

Правове регулювання порядку користування військовим майном в Україні базується на низці нормативно-правових актів, які визначають процедури обліку, передачі, використання та утилізації цього стратегічного ресурсу. Основним законодавчим документом є Конституція України, що встановлює основи функціонування державних органів у сфері оборони та безпеки. Закони України «Про національну безпеку України» [10] та «Про оборону України» [12] регламентують загальні засади управління оборонними ресурсами, включно з військовим майном.

Крім того, важливу роль відіграють постанови Кабінету Міністрів України [13] та накази Міністерства оборони України [13], які встановлюють конкретні механізми користування, передачі та обліку військового майна.

Управління військовим майном є ключовим елементом забезпечення обороноздатності держави, однак сучасна практика у цій сфері характеризується низкою значних проблем.

Таблиця 1

Ключові нормативно-правові акти у сфері регулювання військового майна

Назва документа	Мета	Основні положення
Конституція України [10]	Визначення основ конституційного ладу та функціонування органів державної влади у сфері оборони.	Регулює основи діяльності держави у сфері національної безпеки.
Закон України «Про національну безпеку України» [11]	Забезпечення національної безпеки, захисту суверенітету, територіальної цілісності та обороноздатності.	Встановлює механізми управління оборонними ресурсами, включно з військовим майном.
Закон України «Про оборону України» [12]	Регулювання оборонної політики, управління Збройними Силами України та іншими суб'єктами сектора безпеки.	Визначає порядок планування, фінансування та використання військового майна.
Постанова Кабінету Міністрів України № 1219 [13]	Затвердження порядку обліку та передачі військового майна між військовими формуваннями та іншими державними органами.	Визначає процедури обліку, передачі та списання військового майна.
Наказ Міністерства оборони України № 330 [14]	Організація інвентаризації та контролю за збереженням військового майна.	Регламентує процедури інвентаризації, запобігання втратам і нецільовому використанню майна.

Джерело: створено автором

Ці проблеми можна умовно поділити на організаційні та правові, оскільки вони мають системний характер і значно впливають на ефективність реалізації завдань національної безпеки.

Серед правових проблем варто відзначити недосконалість законодавчих актів, які регулюють облік, передачу та утилізацію військового майна. Зокрема, відсутність чітко визначених механізмів контролю за цільовим використанням майна створює умови для його нецільового використання або втрат. Законодавча база також не охоплює питання своєчасної утилізації застарілих зразків техніки, що накопичуються на складах і створюють потенційні екологічні ризики.

Корупційні ризики є однією з найбільших загроз у сфері управління військовим майном. Відсутність прозорих процедур передачі майна між суб'єктами управління сприяє можливості зловживань та недобросовісного використання ресурсів. Це особливо актуально у контексті воєнного стану, коли швидкість і точність рішень мають вирішальне значення [15].

Організаційні аспекти управління також мають низку недоліків. Невизначеність функціональних обов'язків між суб'єктами, відповідальними за облік і передачу майна, призводить до дублювання завдань або, навпаки, залишення певних аспектів поза увагою. Крім того, недостатня координація між органами державної влади, місцевого самоврядування та військовими формуваннями ускладнює реалізацію комплексних рішень.

Відсутність сучасних інформаційних технологій є ще однією проблемою. Використання паперових облікових систем значно уповільнює процеси, а розрізнені бази даних ускладнюють отримання актуальної інформації. Запровадження цифрових платформ могло б підвищити ефективність управління, однак ці інструменти залишаються лише на етапі обговорення.

Таблиця 2

Ключові характеристики моделей управління військовим майном у різних державах

Країна	Особливості правового регулювання	Інструменти та практики
США	Чіткі регламенти щодо інвентаризації та передачі майна.	Використання стандартів STANAG, автоматизованих систем обліку, регулярні аудити.
Німеччина	Інтеграція цифрових платформ для управління ресурсами.	Система SAP Defense Forces, стандарти ЄС, висока прозорість процедур.
Польща	Адаптація стандартів НАТО для забезпечення взаємодії з союзниками.	Акцент на модернізації законодавства, запровадження електронного документообігу.
Велика Британія	Гнучкість у процедурах обліку та передачі з урахуванням оперативних потреб.	Інтеграція інноваційних технологій, систематичні тренінги для персоналу.
Франція	Централізація управління військовим майном на рівні Міністерства оборони.	Запровадження хмарних платформ для управління, нормативна база для швидкої утилізації.

Джерело: створено автором

На рисунку нижче (рис. 1) представлено взаємодію основних суб'єктів – Збройні Сили України, Міністерство оборони, Кабінет Міністрів, місцеві органи влади – та їх функції у процесі обліку, передачі та контролю за військовим майном

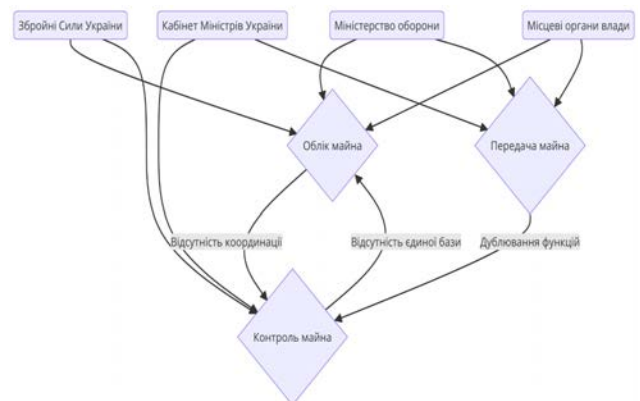

Рис. 1. Схема взаємодії суб'єктів у процесі управління військовим майном

Створено автором на основі джерел 15; 16

Схема ілюструє основні взаємодії між суб'єктами управління військовим майном: Збройними Силами України, Міністерством оборони, Кабінетом Міністрів та місцевими органами влади. Вона демонструє ключові процеси обліку, передачі та контролю, а також недоліки, зокрема дублювання функцій, недостатню координацію між суб'єктами та відсутність єдиної інформаційної бази. Для підвищення ефективності управління слід оптимізувати функціональні обов'язки суб'єктів і забезпечити координацію через створення єдиної інформаційної системи.

Яскравим прикладом організаційних проблем є випадки, коли військове майно залишається непридатним до використання через тривалі бюрократичні процедури передачі. Наприклад, у 2023 році було зафіксовано ситуацію, коли значна кількість амуніції залишалася на складах протягом кількох місяців через відсутність погодження між військовими формуваннями та місцевими органами влади. Ця затримка негативно вплинула на забезпечення передових підрозділів.

Корупційні ризики також проявляються у випадках нецільового використання майна. Зокрема, ЗМІ повідомляли про спроби передачі техніки приватним особам під виглядом утилізації, що спричинило значний суспільний резонанс.

Ефективне управління військовим майном є критично важливим елементом забезпечення національної безпеки. Військове майно виконує не лише технічну функцію забезпечення Збройних Сил України, але й формує основу для мобільності, оперативності та стійкості військових формувань. Раціональне використання цього ресурсу сприяє підвищенню боєздатності, зменшенню витрат на підтримку армії та адаптації до сучасних викликів [15].

Військове майно, як стратегічний ресурс, забезпечує здатність держави оперативно реагувати на загрози національній безпеці. Належне управління дозволяє не лише своєчасно забезпечити підрозділи необхідним обладнанням, але й оптимізувати використання фінансових та людських ресурсів. Неefективне управління, навпаки, може призвести до втрати стратегічних позицій, зниження морального духу особового складу та підризу обороноздатності держави.

На рисунку 2 представлено, графік залежності обороноздатності від ефективності управління військовим майном. Він продемонструє позитивну кореляцію між цими показниками: зростання ефективності управління сприяє зменшенню ризику нецільового використання майна, покращенню оснащення армії, що підвищує рівень обороноздатності держави.

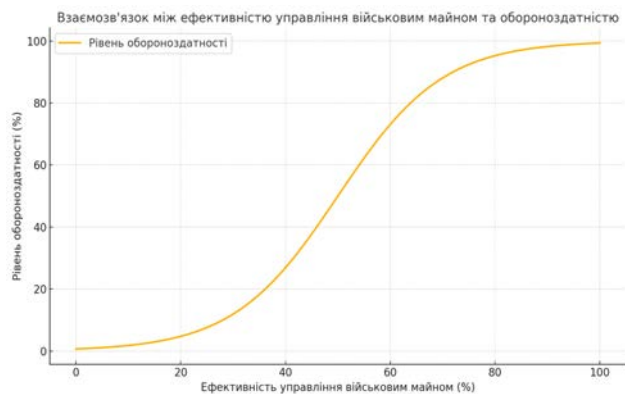

Рис. 2. Взаємозв'язок між ефективністю управління військовим майном та рівнем обороноздатності

Створено автором на основі джерел 16; 17

Рисунок ілюструє взаємозв'язок між ефективністю управління військовим майном та рівнем обороноздатності. Зростання ефективності управління позитивно впливає на рівень обороноздатності, зменшуючи ризик нецільового використання ресурсів і підвищуючи рівень оснащення армії.

Сучасні виклики, пов'язані з військовою агресією проти України, суттєво ускладнюють процеси управління військовим майном. Активна фаза бойових дій вимагає негайного забезпечення особового складу необхідними ресурсами, що унеможливує затримки або бюрократичні процедури.

Водночас економічна нестабільність, спричинена війною, обмежує фінансування, що ускладнює модернізацію та закупівлю нового обладнання.

Крім того, вплив війни на логістичні ланцюги призводить до затримок у доставці військового майна до підрозділів. Зруй-

нована інфраструктура та тимчасова окупація окремих територій створюють додаткові труднощі для обліку та управління майном. У таких умовах особливого значення набуває прозорість і оперативність процесів передачі, обліку та утилізації ресурсів.

Економічна нестабільність також впливає на здатність держави оновлювати матеріально-технічну базу. Бюджетні обмеження змушують шукати компроміс між фінансуванням оборони та іншими державними потребами, що створює ризик недофінансування ключових проєктів у сфері управління військовим майном [17].

Таким чином, військове майно є не лише матеріальним, але й стратегічним ресурсом, ефективне управління яким визначає спроможність держави забезпечувати національну безпеку у складних геополітичних умовах. Адаптація управлінських процесів до сучасних викликів є ключовим завданням для подальшого зміцнення обороноздатності України.

Ефективне управління військовим майном у багатьох країнах є важливим елементом забезпечення обороноздатності та національної безпеки. Досвід країн НАТО та ЄС свідчить про необхідність створення комплексних нормативно-правових механізмів, які забезпечують прозорість і ефективність використання військового майна. Аналіз цих підходів дозволяє виділити низку ключових характеристик, які можуть бути корисними для вдосконалення системи управління в Україні [18].

У країнах НАТО існують чітко регламентовані процедури обліку, передачі та утилізації військового майна, що базуються на стандартах Альянсу.

Наприклад, STANAG (Standardization Agreements) містять рекомендації щодо управління матеріально-технічними ресурсами, включаючи військове майно, з акцентом на їхню адаптацію до спільних операцій та забезпечення взаємодії між членами Альянсу.

Країни Європейського Союзу також застосовують стандартизовані підходи до управління військовим майном. Особливу увагу приділяють інтеграції цифрових технологій для автоматизації процесів обліку та управління, що знижує ризики корупції та втрат майна. Наприклад, у Німеччині функціонує інтегрована система SAP Defense Forces & Public Security, яка забезпечує централізований облік і контроль усіх матеріальних ресурсів [19]. Запровадження інтегрованої цифрової системи управління дозволить оптимізувати облік та контроль за станом і переміщенням майна, мінімізуючи ризики втрат або корупційних проявів. Крім цього, необхідно розробити механізми регулярного аудиту та моніторингу, які відповідають найкращим міжнародним практикам.

Разом із цим, слід враховувати специфіку українського законодавства та економічні реалії, що потребують адаптації запропонованих моделей до національного контексту. Особливої уваги заслуговують питання фінансування та кадрового забезпечення, які мають стати основою для ефективного впровадження міжнародного досвіду.

Висновки. Для підвищення ефективності управління військовим майном в Україні необхідно вдосконалити нормативно-правову базу, яка регулює цю сферу. Одним із ключових напрямів є створення єдиної інтегрованої цифрової платформи обліку військового майна, яка дозволить забезпечити прозорість і оперативність процесів обліку, передачі та утилізації ресурсів. Така платформа має інтегруватися з інформаційними

системами інших суб'єктів сектору оборони, що сприятиме більш ефективній координації між відомствами.

Окрім цього, необхідно переглянути існуючі процедури передачі військового майна, створивши чіткі алгоритми, які мінімізуватимуть бюрократичні перешкоди та визначатимуть строки виконання відповідних процесів. Це сприятиме зменшенню ризику затримок, що є критичним у воєнних умовах. Законодавче закріплення цих процедур дозволить забезпечити їхню обов'язковість для всіх суб'єктів управління.

Серед пріоритетів є розробка сучасних стандартів утилізації застарілих та непридатних до використання ресурсів. Відсутність чітко визначених нормативних актів у цій сфері створює як екологічні, так і економічні ризики. Запровадження прозорих механізмів утилізації із врахуванням міжнародного досвіду дозволить зменшити навантаження на військові склади та оптимізувати використання матеріально-технічної бази.

Важливим елементом удосконалення є запровадження системи регулярного аудиту стану військового майна. Така практика сприятиме забезпеченню об'єктивного контролю за його обліком і використанням, що дозволить вчасно виявляти недоліки та запобігати порушенням. Регулярний аудит також стане дієвим інструментом у боротьбі з корупційними проявами у сфері управління.

Не менш важливим завданням є вдосконалення механізмів відповідальності за порушення у сфері користування військовим майном. Посилення відповідальності за нецільове використання, втрату чи псування ресурсів має знайти відображення у відповідних статтях Кримінального кодексу України та Кодексу України про адміністративні правопорушення. Це стане додатковим стимулом для належного виконання обов'язків відповідальними особами.

Наочним доповненням до запропонованих заходів є схема, що ілюструє інтеграцію нових підходів до управління військовим майном, включаючи запровадження цифрової платформи, оптимізацію нормативної бази та підвищення рівня координації між суб'єктами управління.

Запропоновані заходи спрямовані на створення ефективної системи управління військовим майном, яка відповідатиме сучасним викликам. Інтеграція цифрових платформ дозволить усунути існуючі недоліки, пов'язані з обліком та передачею ресурсів. Удосконалення процедур передачі та утилізації, а також запровадження регулярного аудиту сприятимуть підвищенню прозорості та підзвітності в управлінських процесах. Посилення механізмів відповідальності за порушення забезпечить додатковий рівень захисту військового майна як стратегічного ресурсу. Реалізація цих рекомендацій дозволить суттєво зміцнити обороноздатність держави та адаптувати систему управління військовим майном до сучасних реалій.

Література:

1. Гончаренко В. Правове регулювання обліку військового майна в Україні: сучасний стан та перспективи. *Юридичний часопис*. 2023. № 4. С. 43–48.
2. Бугай А. Особливості передачі військового майна між підрозділами: проблеми законодавства. *Науковий вісник публічного права*. 2022. № 2. С. 30–35.
3. Коваленко О. Організаційні аспекти управління військовим майном у Збройних Силах України. *Військове право України*. 2021. № 1. С. 25–29.

4. Шаповалов П. Стратегічна роль військового майна у забезпеченні національної безпеки. *Національна безпека України*. 2023. № 3. С. 10–14.
5. Демченко І. Управління військовим майном в умовах воєнного стану: правові аспекти. *Юридична наука*. 2022. № 5. С. 17–21.
6. Мельничук В. Вдосконалення законодавства у сфері користування військовим майном. *Вісник права України*. 2023. № 2. С. 32–36.
7. Карпенко Л. Реформування нормативно-правової бази управління військовим майном. *Юридичний огляд*. 2022. № 4. С. 27–31.
8. Савченко І. Досвід країн НАТО у регулюванні порядку користування військовим майном. *Міжнародне право і безпека*. 2023. № 1. С. 20–25.
9. Лисенко О. Інтеграція міжнародних стандартів у управління військовим майном. *Право та оборона*. 2022. № 3. С. 14–18.
10. Конституція України. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
11. Закон України "Про оборону України". *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 9. Ст. 106.
12. Постанова Кабінету Міністрів України № 1219 від 23.12.2020 "Про затвердження Порядку обліку військового майна". *Офіційний вісник України*. 2020. № 101. Ст. 89.
13. Наказ Міністерства оборони України № 330 від 11.06.2021 "Про затвердження Інструкції з організації обліку військового майна". *Офіційний вісник України*. 2021. № 72. Ст. 44.
14. Левченко А. Досвід адаптації стандартів НАТО у військовому секторі України. *Вісник військових реформ*. 2022. № 2. С. 56–61.
15. Черненко В. Проблеми правового регулювання логістики у Збройних Силах України. *Юридична практика*. 2023. № 5. С. 18–23.
16. Михайлов С. Використання цифрових платформ у управлінні військовим майном. *Цифрові технології в безпеці та обороні*. 2023. № 1. С. 44–50.
17. Павленко Л. Оцінка ефективності управління ресурсами у сфері національної безпеки. *Наукові записки з права і безпеки*. 2021. № 4. С. 33–40.
18. Верещук І. Модернізація системи управління військовими ресурсами: зарубіжний досвід. *Правові аспекти безпеки*. 2022. № 3. С. 14–20.
19. Карпова Т. Актуальні виклики в управлінні військовим майном у контексті реформ. *Юридичний вісник України*. 2023. № 2. С. 27–32.

Lavronov R. Military property as an element of national security: legal and organizational aspects of use

Summary. The article focuses on the legal and organizational aspects of using military property as a strategic resource for Ukraine's national security. The author analyzes the current legislation governing the accounting, transfer, use, and disposal of military property, particularly under martial law. Key issues affecting the efficiency of managing this resource have been identified, including the inadequacy of the regulatory framework, the lack of transparent procedures for property transfer, and insufficient integration of digital technologies for accounting and control.

Special attention is given to the international experience in regulating the use of military property, including practices from NATO and EU countries. The article examines STANAG standards aimed at ensuring transparency, efficiency, and coordination of management procedures among allies. The possibilities of adapting these approaches to Ukrainian realities, considering modern challenges such as war and economic instability, are outlined. The study also provides examples of organizational and corruption-related risks associated with military property management. It highlights that the absence of a unified integrated accounting system, bureaucratic obstacles, and unresolved procedures for

disposal often lead to the misuse or loss of resources. Proposals are made to improve the regulatory framework, including the development of a unified digital platform for accounting, monitoring, and transferring military property.

The practical implementation of the proposed measures will help reduce corruption risks, increase management transparency, and strengthen the state's defense capabilities. The recommendations include introducing regular audit mechanisms, clearly delineating responsibilities among

management entities, and strengthening control over compliance with procedures. These recommendations are based on the analysis of international experience, adapted to Ukraine's conditions, and are aimed at creating an effective system for managing military resources that meets modern needs and challenges.

Key words: military property, national security, legal regulation, military property management, organizational mechanisms, utilization, accounting.

*Ющик О. І.,**кандидат юридичних наук, доцент,**доцент кафедри кримінального права**Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича*

КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА НАРУГУ НАД МОГИЛОЮ, ІНШИМ МІСЦЕМ ПОХОВАННЯ АБО НАД ТІЛОМ ПОМЕРЛОГО

Анотація. Наукова стаття присвячена кримінально-правовим проблемам відповідальності за наругу над могилою, іншим місцем поховання або над тілом померлого. Охарактеризовано склад кримінального правопорушення передбаченого статтею 297 КК України. Здійснено статистичний аналіз облікованих проваджень Офісу Генерального прокурора за статтею 297 Кримінального кодексу України за 2022–2024 роки, а також проведено аналіз судових рішень за 2022–2024 роки. Об'єктом кримінального правопорушення передбаченого ст. 297 КК України виступають суспільні відносини, які пов'язані із моральними засадами, які повинні забезпечуватися державою, з метою виховання та дотримання серед членів суспільства поваги до померлих, місць поховання, пам'ятників, братських могил та інших місць, які пов'язані зі ставленням до померлих.

Встановлено, що кримінальне правопорушення ст. 297 КК України передбачає обов'язковою ознакою предмет складу кримінального правопорушення, тому таке правопорушення є предметним, оскільки в диспозиції статті вказується перелік речей матеріального світу, яким може бути заподіяна шкода і вони пов'язані із місцем поховання або пам'ятниками.

Розглянуто об'єктивні ознаки кримінального правопорушення і встановлено, що міститься різниця за диспозиціями ч. 1 та ч. 2 ст. 297 КК України. Діяння, що передбачає незаконне заволодіння предметами передбаченими ч. 1 ст. 297 КК України проявляються у незаконному та протиправному їх вилученні та привласненні. Такі суспільно небезпечні дії проявляються у незаконному заволодінні тілом, прахом, урною, викраденням речей, які є на могилі і оберненням їх на свою користь. Спірним є питання кваліфікації таких діянь, оскільки ч. 3 ст. 297 КК України теж містить таке діяння як незаконне заволодіння предметами, але з корисливих мотивів. Запропоновано передбачити кримінальну відповідальність з чотирнадцяти років за вчинення наруги над могилою, іншим місцем поховання або над тілом померлого з корисливих та хуліганських мотивів. Суб'єктивна сторона правопорушення характеризується прямим умислом і особа вчиняючи таке діяння, усвідомлює аморальність вчинків, завдає страждання рідним і при цьому нехтує моральними правилами суспільства щодо пам'яті померлих, тобто діє з прямим умислом.

Зроблено узагальнений висновок, що криміналізація таких аморальних й протиправних діянь, пов'язаних з наругою над могилою, іншим місцем поховання або над тілом померлого є необхідною на сьогодні і потребує більш ретельного вживання заходів для попередження вчинення таких правопорушень.

Ключові слова: моральність, наруга над могилою, осквернення, руйнування, незаконне заволодіння тілом, останки, прах, урна, могила, місце поховання.

Постановка проблеми. На сьогодні національне кримінальне законодавство регулює суспільні відносини не лише, які пов'язані із заподіянням шкоди інтересам держави, людини, її правам та свободам. Під охорону підпадають певні звичаєві правила та поведінка, які ментально заклались у суспільстві на підставі громадських та релігійних відносин. Суспільство виокремлює такий вимір, як моральність, який законодавчо не регулюється, а визначається поведінкою людини, її ставленням до суспільства, визначає внутрішню потребу особи вчиняти моральні дії та вчинки. У випадку порушення таких відносин необхідним було передбачити відповідальність за діяння особи, які завдають шкоди моральним засадам суспільства саме в частині поваги до померлих, місць їх поховання, могил та пам'ятників, споруджених на честь героїв, які захищали суверенітет та територіальну цілісність України. Саме такий склад кримінального правопорушення передбачений ст. 297 КК України – «Наруга над могилою, іншим місцем поховання або над тілом померлого».

Стан дослідження. Кримінально-правові аспекти відповідальності за наругу над могилою, іншим місцем поховання або над тілом померлого досліджували у своїх наукових працях: Ю. В. Баулін, І. В. Бондар, Н. О. Гуророва, Н. Горб, В. А. Ломака, О. О. Житний, М. І. Хавронюк, І. С. Циб, С. С. Яценко.

Мета статті полягає у дослідженні та виявленні проблем кримінально-правової кваліфікації суспільно-небезпечних діянь, які посягають на моральність, зокрема шляхом наруги над могилою, іншим місцем поховання або над тілом померлого.

Виклад основного матеріалу. Ще з давніх часів існувала проблема із наругою над померлими, могилами, пам'ятками, яка виникала в різних цивілізаціях пов'язана із особистими мотивами, зокрема помсти, ненависті, конфліктів серед національних меншин, релігійних конфесій. Сучасна історія теж показує приклади вчинення таких суспільно небезпечних діянь, які посягають на встановлені в суспільстві моральні цінності, щодо поваги до померлих та їх пам'яті. На сьогодні, на жаль, такі посягання пов'язані із цинічним ставленням до пам'яті загиблих героїв, які боронили нашу країну від агресора, захищаючи суверенітет та територіальну цілісність України. Як вважають науковці, що «розглядаючи даний вид кримінального правопорушення треба звертати увагу на обґрунтованість криміналізації дії, зазначених у ст. 297 КК, зважаючи при цьому на історичну усталеність уявлень про аморальність й протиправність діянь, пов'язаних з наругою над тілами померлих та місцями їхнього поховання, та на відповідність такої діяльності основним підставам криміналізації» [11, с. 34–37].

Кримінально-правовий аналіз складу кримінального правопорушення передбаченого ст. 297 КК України потребує з'ясування об'єктивних та суб'єктивних ознак цього діяння, знайденні проблем при кваліфікації та винесені вироків. За статистикою Офісу Генерального прокурора в Україні було обліковано кримінальних правопорушень, передбачених ст. 297 КК України у 2022 році – 487, у 2023 році – 356, у 2024 році – 376. [9] За ці звітні періоди було винесено вироків по цьому ж кримінальному правопорушенню у такому розрізі: у 2022 році – 76, у 2023 році – 77, у 2024 році – 58. [10] Якщо порівнювати із зареєстрованими такими кримінальними правопорушеннями за попередні роки, то їх кількість зменшилася, але і змінилися мотиви вчиненого діяння. Насамперед, необхідно звернути увагу, що змінилася мотивація та ставлення людей до суспільства, до моральних цінностей, у зв'язку із зміною обстановки на території України, а саме вторгненням агресора, введенням воєнного стану, участь у бойових діях, загибеллю воїнів.

Об'єктом кримінального правопорушення передбаченого ст.297 КК України виступають суспільні відносини, які пов'язані із моральними засадами, які повинні забезпечуватися державою, з метою виховання та дотримання серед членів суспільства поваги до померлих, місць поховання, пам'ятників, братських могил та інших місць, які пов'язані із ставленням до померлих. У разі вчинення таких діянь суспільна безпека, а саме шкода яка заподіюється стосується рідних, близьких померлої особи, пам'яті про неї, що порушує моральні цінності в суспільстві. Відповідно, рідні, близькі особи мають право бути визнані потерпілими від вчинення такого правопорушення і вимагати відшкодування матеріальних збитків. Відповідно до ст. 31 Закону України «Про поховання та похоронну справу» у разі «осквернення могил, місць родинного поховання, навмисного руйнування чи викрадення колумбарних ніш, намогильних споруд та склепів відшкодування матеріальних збитків здійснюється за рахунок коштів місцевого бюджету з наступним їх відшкодуванням за рахунок винних осіб згідно із законом» [8]. Судова практика показує, що потерпілі особи подають позови і на відшкодування моральної шкоди. Вироки судів демонструють задоволення таких позовів, але розмір відшкодування моральної шкоди, зазвичай, є частковим від вказаної суми (Вирок Вишницького районного суду Чернівецької області від 30 грудня 2024 року Справа № 713/463/24) [3].

Ст. 297 КК України передбачає обов'язковою ознакою предмет складу кримінального правопорушення. Тому таке правопорушення є предметним, оскільки в диспозиції статті вказується перелік речей матеріального світу, яким може бути заподіяна шкода. Відповідно до ч. 1 ст. 297 КК України такими предметами є: «могила, інше місцем поховання, тіло (останки, прах) померлого, урна з прахом померлого, предмети, що знаходяться на (в) могилі, в іншому місці поховання, на тілі (останках, прахові) померлого» [6]. Диспозиція ч. 1 ст. 297 КК України є бланкетною, оскільки для визначення того чи іншого терміну необхідно звернутись до Закону України «Про поховання та похоронну справу». Стаття 2 цього Закону визначає терміни, зокрема, які є предметами наруги над могилою, іншим місцем поховання або над тілом померлого. Необхідно зазначити, що такий перелік є більш ширшим, деталізованим, ніж той, що зазначений в кримінальному законодавстві. Наприклад, під місцем поховання, розуміють кладовище, крематорій, колумбарій або іншу будівлю чи споруду, призначену для орга-

нізації поховання померлих. Визначено, що до місця поховання відносять склеп, що є підземною або заглибленою в землю капітальну споруду, призначену для поховання, в межах місця поховання, відведеного у встановленому порядку, а також кенотаф, що є символічною меморіальною спорудою, споруджену для збереження родинної та суспільної пам'яті про померлого на місці, де відсутнє тіло (останки, прах) померлого [8].

До предмету вказаного кримінального правопорушення відносять урну з прахом. Серед науковців виникають дискусії, що слід розуміти під урною з прахом, чи повинна це бути саме ємність, яка продається в спеціальних установах, які надають ритуальні послуги чи будь який предмет, до якого можна розмістити прах померлого. Відповідно, до с. 2 ЗУ «Про поховання та похоронну справу» урною з прахом визначають ємність, призначену для збереження праху померлого, тобто це будь яка ємність в якій можна розмістити та зберігати прах померлого [8]. На нашу думку, для кваліфікації кримінального правопорушення та встановлення обов'язкової ознаки предмету, а саме урни з прахом померлого, необхідно встановити чи знав правопорушник, що це за ємність. Відповідно, на підставі суб'єктивного ставлення і бажання саме заподіяти шкоду урни з прахом померлого можна визнати будь яку ємність в яку поміщено прах померлого.

В ч. 2 ст. 297 КК України предметом кримінального правопорушення можуть бути «братська могила чи могила Невідомого солдата, пам'ятник, спорудженого в пам'ять тих, хто боровся проти нацизму в роки Другої світової війни – радянських воїнів-визволителів, учасників партизанського руху, підпільників, жертв нацистських переслідувань, воїнів-інтернаціоналістів та миротворців, а також осіб, які захищали незалежність, суверенітет та територіальну цілісність України і брали безпосередню участь в антитерористичній операції, у здійсненні заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації або іншої держави, визнаної Верховною Радою України агресором, учасників Революції Гідності, борців за незалежність України у ХХ столітті». Характеризуючи предмет, який визначений в ч. 2 ст. 297 КК України необхідно визнати, що це пам'ятники, які історично пов'язані із похованням або визнанням героїв, які боролися за суверенітет та територіальну цілісність України. Саме пам'ять про них, про їх героїчні вчинки потребують пам'яті, захисту та шанобливого ставлення українського суспільства до осіб, які віддали життя, свободу, пожертвували своїми правами заради незалежності України [6].

Об'єктивна сторона аналізованого складу кримінального правопорушення різниться за диспозиціями ч.1 та ч. 2 ст. 297 КК України. Відповідно до ч. 1 ст. 297 КК України такими діяннями є: «1) наруга над могилою, іншим місцем поховання, над тілом (останками, прахом) померлого або над урною з прахом померлого, 2) незаконне заволодіння тілом (останками, прахом) померлого, урною з прахом померлого, предметами, що знаходяться на (в) могилі, в іншому місці поховання, на тілі (останках, прахові) померлого» [6].

Вчинення наруги як діяння може проявлятися у різний спосіб, зокрема пошкодження могили, замальовування фото, написи, обливання брудом, викопування останків, знищення предметів, що знаходяться на місця поховання, розбивання урни з прахом, викопування тіла, його розчленування тощо. Наприклад, особа була засуджена за ч. 1 ст. 297 КК України, за те що

вона вчинила наругу над могилою, саме бетонною сумішшю замазала портрети померлих, які були зображені на пам'ятниках-стелах та шляхом накладання бетонної суміші пошкодила ще і квітники даних пам'ятників (Вирок Овідіопольського районного суду Одеської області 09 липня 2024 року Справа № 509/3826/24) [4]

Діяння, що передбачає незаконне заволодіння предметами передбаченими ч.1 ст. 297 КК України проявляються у незаконному та протиправному їх вилученні та привласненні. Такі суспільно небезпечні дії проявляються у незаконному заволодінні тілом, прахом, урною, викраденням огорож, могильних плит, хрестів, ваз, квіти, лампадок, які є на могилі і оберненням їх на свою користь. Спірним є питання кваліфікації таких діянь, оскільки ч. 3 ст. 297 КК України теж містить таке діяння як незаконне заволодіння предметами, але з корисливих мотивів. Останній передбачає, що особа вчиняючи таке діяння повинна отримати матеріальну користь від вилучених предметів з метою їх подальшого продажу або вимагання коштів від близьких осіб. Не погоджуємось із кваліфікацією та рішенням Бучацького районного суду Тернопільської області, який виніс вирок за ч. 3 ст. 29 КК України, особі, яка забрала штучні квіти із могили для власного користування, тому недоцільним було вказувати на корисливий мотив [2].

Відповідно до кримінального законодавства суб'єктом кримінального правопорушення передбаченого ст. 297 КК України є загальний суб'єкт, фізична, осудна особа, яка досягла шістнадцятирічного віку. Хоча, спірним є питання щодо відповідальності особи, яка вчиняє діяння передбачені ч.1 та ч. 2 ст. 297 КК України з корисливих мотивів. Оскільки особа незаконно заволодіваючи предметами з корисливим мотивом, які знаходяться на (в) могилі, на тілі померлого вчиняє так звану крадіжку, з метою подальшої реалізації таких предметів або з метою отримання викупу з вказаних речей. Це стосується і вчинення вказаних суспільно небезпечних діянь з хуліганських мотивів, які пов'язані з демонстрацією зневаги до загальнолюдських норм, ставлення до померлих та місць їх поховання. Тому вважаємо, що за ч. 3 ст. 297 КК України кримінальна відповідальність повинна наставати з чотирнадцятирічного віку.

Суб'єктивна сторона наруги над могилою, іншим місцем поховання або над тілом померлого характеризується усвідомленням особи вчинення посягання щодо могили, місця поховання, братської могили чи могили Невідомого солдата, пам'ятника, спорудженого в пам'ять тих, хто боровся проти нацизму в роки Другої світової війни. При цьому особа вчиняючи таке діяння, усвідомлює аморальність вчинків, завдає страждання рідним і при цьому нехтує моральними правилами суспільства щодо пам'яті померлих, тобто діє з прямим умислом.

Суб'єктивне ставлення до вчиненого діяння у кожного правопорушника може бути різним, наприклад, неповага до померлого, осквернення або пошкодження могил, пам'ятників. Але однією із кваліфікуючих ознак відповідно до ч. 3 ст. 297 КК України є вчинення наруги над могилою, іншим місцем поховання або над тілом людини з корисливих або хуліганських мотивів. Особа, яка вчиняє таке діяння може керуватися різними мотивами та мати мету, посягаючи на відповідні предмети, але при цьому шкода буде заподіюватись суспільним відносинам моральності. Наприклад, Н. Горб виокремлює такі мотиви вчинення кримінального правопорушення передбаче-

ного ст. 297 КК України: корисливий, хуліганський, ідеологічний, помста [5, с. 47–50].

В Проекті Кримінального кодексу України розробниками передбачено окрему Книгу 7 «Кримінальні правопорушення проти суспільства», в якій передбачено Розділ 7.6. «Кримінальні правопорушення проти моральності та культурної спадщини». Відповідно, передбачається також захист суспільних відносин, які пов'язані з моральними традиціями та відповідного ставлення із померлими. Стаття 7.6.8. Проекту передбачає кримінальну відповідальність за «Наругу над померлою людиною особи, яка: 1) осквернила тіло (останки, прах) померлої людини, 2) незаконно розкопала могилу чи здійснила доступ до місця поховання, 3) незаконно заволоділа тілом (останками, прахом) померлої людини або розчленувала його, 4) незаконно заволоділа предметом, який перебуває в могилі, іншому місці поховання чи на тілі (останках, праху) померлої людини, 5) незаконно знищила або пошкодила місце поховання померлої людини чи місце пам'яті або 6) осквернила місце поховання померлої людини чи місце пам'яті, – вчинила злочин 3 ступеня» [7].

Висновки. Отже, національне кримінальне законодавство охороняє не лише інтереси держави, права та свободи людини, але і дбає про моральні засади суспільства, передбачаючи кримінальну відповідальність за наругу над могилою, іншим місцем поховання або над тілом померлого. Моральна шкода в першу чергу заподіюється рідним померлого, а в разі вчинення наруги над пам'ятниками, братськими могилами споруджених на честь героїв, які захищали суверенітет та територіальну цілісність України відображає нешанобливе ставлення суспільства до таких осіб, які віддали своє життя за свободу та права людей. Тому криміналізація таких аморальних й протиправних діянь, пов'язаних з наругою над могилою, іншим місцем поховання або над тілом померлого є необхідною на сьогодні і потребує більш ретельного вживання заходів для попередження вчинення таких правопорушень.

Література:

1. Базелюк В., Коваленко С. Відмежування незаконного проведення пошукових робіт на об'єкті археологічної спадщини, знищення, руйнування або пошкодження об'єктів культурної спадщини від суміжних складів злочинів. *Підприємництво, господарство і право*. № 5. 2020. С. 215-220.
2. Бучацького районного суду Тернопільської області від 6 липня 2025 року Справа № 595/1077/24 URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/120385685> (дата звернення 20.01.2025).
3. Вирок Вишницького районного суду Чернівецької області від 30 грудня 2024 року Справа № 713/463/24 URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/124138863> (дата звернення 20.01.2025).
4. Вирок Овідіопольського районного суду Одеської області 09 липня 2024 року Справа № 509/3826/24 URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/120261430> (дата звернення 20.01.2025).
5. Горб Н. О. Наруга над могилою: кримінально-правовий та кримінологічний аналіз: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Запоріжжя, 2005. 240 с.
6. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04. 2001 № 2341-III URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення 15.01.2025).
7. Проект Кримінального кодексу України станом на 1.08.2024 року URL: <https://surl.li/kshbif> (дата звернення 27.01.2025).
8. Про поховання та похоронну справу: Закон України від 10.07. 2003 № 1102-IV URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1102-15#Text> (дата звернення 15.01.2025).

9. Статистика Офісу Генерального прокурора 2022-204 роки. URL: <https://surl.li/wmpukz> (дата звернення 20.01.2025).
10. Судовий реєстр 2022-2024 років URL: <https://reestr.court.gov.ua/Page/4> (дата звернення 20.01.2025).
11. Хашев В.Г., Мазенко Н. Щодо доцільності дослідження кримінально-правових проблем наруги над могилою. Матеріали II Всеукраїнської науково практичної конференції Донецького державного університету Внутрішніх справ 31 березня 2017 р. С. 34-37.
12. Юсупов В.В. Криміналістична характеристика наруги над могилою: аналіз елементів. *Форум права*. № 2 2008. С. 507-512.

Yushchik O. Criminal law aspects of liability for desecration of a grave, other burial place or the body of the deceased person

Summary. The article is devoted to the criminal law issues of liability for desecration of a grave, other burial place or the body of the deceased. The author describes the elements of the criminal offence under Article 297 of the Criminal Code of Ukraine. A statistical analysis of the registered proceedings of the Office of the Prosecutor General under Article 297 of the Criminal Code of Ukraine for 2022–2024 is made, and the analysis of court decisions for 2022–2024 is also carried out. The object of the criminal offence under Article 297 of the Criminal Code of Ukraine is social relations related to the moral principles that should be ensured by the state in order to foster and maintain respect for the dead, burial places, monuments, mass graves and other places related to the treatment of the dead among members of society.

It is established that the criminal offence under Art. 297 of the CC of Ukraine provides for the subject matter of a criminal offence as a mandatory feature, therefore such an offence is

substantive, since the article's disposition specifies the list of things of the material world which may be harmed.

The author examines the objective features of a criminal offence and establishes that there is a difference between the dispositions of Part 1 and Part 2 of Article 297 of the CC of Ukraine. The act of unlawful seizure of objects under Part 1 of Article 297 of the Criminal Code of Ukraine is manifested in their illegal and unlawful seizure and misappropriation. Such socially dangerous actions are manifested in the illegal seizure of the body, ashes, urn, theft of things on the grave and turning them to one's own advantage. The question of qualification of such acts is controversial, since Part 3 of Article 297 of the Criminal Code of Ukraine also contains such an act as unlawful seizure of objects, but for mercenary reasons. The author proposes to introduce criminal liability from the age of fourteen for committing desecration of a grave, other burial place or the body of the deceased for mercenary and hooligan motives. The subjective side of the offence is characterised by direct intent and the person committing such an act is aware of the immorality of the actions, causes suffering to the relatives and at the same time neglects the moral rules of society regarding the memory of the dead, i.e. acts with direct intent.

The author makes a generalised conclusion that criminalisation of such immoral and unlawful acts related to desecration of a grave, other burial place or the body of the deceased is necessary today and requires more thorough measures to prevent the commission of such offences.

Key words: morality, desecration of the grave, desecration, destruction, unlawful taking possession of the body, remains, ashes, urn, grave, burial place.

Бараннік Р. В.,*кандидат юридичних наук, доцент,
виконуючий обов'язки завідувача та доцент кафедри
кримінального права та правоохоронної діяльності
Запорізького національного університету*

ОЦІНОЧНІ ПОНЯТТЯ ЯК ІНСТРУМЕНТ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СПРАВЕДЛИВОСТІ

Анотація. У статті досліджується значення та роль оціночних понять у загальній правовій системі, зокрема їх вплив на забезпечення справедливості у правозастосуванні.

Автор досліджує природу оціночних понять та їх місце в сучасній правовій системі. Стаття також розглядає міжнародний досвід використання оціночних понять зокрема в країнах континентального та англосаксонського права. Так, автором акцентується увага на тому, що англійське законодавство в певних випадках виходить з оціночного поняття «розумна людина», яке має ключовий статус в англійській правовій системі.

Статус «розумної людини» виконує роль об'єктивного стандарту в системі загального права, за яким оцінюється поведінка особи в конкретному контексті. Цей стандарт передбачає, що «розумна людина» має діяти з належною обачністю, відповідно до соціальних норм і очікувань результату. У цій правовій системі поняття «розумна людина» трактується саме для визначення того, як би діяла об'єктивно раціональна і відповідальна особа в аналогічній ситуації. Такий підхід дозволяє забезпечити баланс між індивідуальними особливостями суб'єкта та загальноприйнятими стандартами поведінки. Таким чином, особа може бути визнана винною, якщо вона діяла так, як би не діяла «розумна людина» у подібній ситуації.

Стандарт «розумна людина» використовується для обмеження можливого суб'єктивізму в судовому розгляді. Таким чином, «розумна людина» в англійській правовій системі є дієвим практичним інструментом, який забезпечує рівність і об'єктивність у процесі правосуддя. Завдяки цьому суд має змогу винести справедливе рішення, яке одночасно відповідає загальноприйнятим правилам і враховує специфіку конкретної ситуації.

Крім того, в роботі аналізуються проблеми, які виникають у процесі застосування оціночних понять. Зокрема, йдеться про ризики суб'єктивізму з боку суддів та правозастосувачів, а також про необхідність розробки чітких критеріїв інтерпретації. Автор висловлює рекомендації щодо вдосконалення механізмів використання оціночних понять з метою забезпечення правової визначеності та уникнення зловживань.

Ключові слова: оціночні поняття, справедливість, розумна людина, кримінальний процес.

Постановка проблеми. Оціночне поняття є інструментом судочинства, що використовується як у континентальній правовій системі (романо-германській), так і в англосаксонській системі (далі загальній). У цих правових традиціях оціночні поняття, такі як «справедливий суд», «розумний строк», «неупередженість», «чесність» та інші є інструментом правоза-

стосування, що адаптують формально визначені правові норми у контексті розгляду конкретних судових справ.

Стан дослідження. Доцільність використання оціночних понять у праві є окремим напрямком наукових досліджень, які стали об'єктом вивчення багатьох науковців загальної теорії права та вчених-криміналістів, зокрема, Я. М. Браїніна, В. К. Грищука, В. М. Косовича, Ю. І. Ляпунова, В. О. Навроцького, П. М. Рабіновича, В. О. Рибалка, З. А. Тростюка, М. І. Сірого, С. М. Стахівського, С. Д. Шапченка, та інших науковців. Їхні праці заклали фундамент для глибшого розуміння оціночних понять, зокрема їх впливу на застосування правових норм у здійсненні судочинства.

Мета дослідження. Враховуючи попередні наукові праці, метою цієї статті є оцінка ролі оціночних понять у контексті забезпечення справедливості судочинства. Особлива увага надаватиметься розгляду цих понять в англосаксонській правовій системі, через аналіз концепцій «розумна людина», евристичних методів прийняття рішень судом, поєднання суб'єктивних і об'єктивних елементів у правозастосуванні та їхньому впливу на формування правових стандартів і судову дискрецію.

Вклад основного матеріалу. Право на справедливий суд – це право особи, закріплене в ст. 14 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права і включає таке право, як презумпція невинуватості, право бути вислуханим, право на захист і право на відкритий судовий процес [1]. Для забезпечення ефективною реалізації цих стандартів у конкретних правових системах різних регіонів світу виникла потреба в розробці спеціалізованих регіональних конвенцій. Зокрема, Європейська конвенція з прав людини (1950), Американська конвенція з прав людини (1969) та Африканська хартія прав людини та народів (1981) розвинули положення Міжнародного пакту, адаптуючи їх до культурних, правових та політичних особливостей відповідних регіонів. Кожна з цих конвенцій створила власні інститути нагляду за дотриманням прав людини, забезпечуючи дієвий контроль через міжнародні судові органи. Таким чином, від глобального рівня міжнародного права у сфері прав людини було сформовано низку регіональних інструментів, які зробили стандарти справедливого суду не лише концептуальними, але й конкретно застосованими в різних частинах світу.

Розглядаючи континентальну та загальну (англо-саксонську) правові системи бачимо, що базовий підхід до утвердження стандартів справедливого суду буде різним. У правових системах континентального права (Франція, Німеччина, Україна та інші держави) справедливість часто пов'язується із досягненням балансу між інтересами сторін. На основі принципу пропорційності «зважається» обмеження прав, втручання

держави чи оцінки шкоди. Наприклад, обмеження свободи людини (застосування арешту) має бути адекватним щодо серйозності злочину.

У загальній системі акцент ставиться на процедурній справедливості (дотриманні процесуальних гарантій), яка фокусується на гарантуванні процесуальних прав обвинуваченого та забезпечує рівні умови для всіх сторін. Відповідно до цієї системи, суворе дотримання процесуальних правил є основним елементом справедливості. Наприклад, якщо докази були отримані з порушенням закону (без дозволу суду на обшук або без належного інформування повідомленого про його право), такі докази можуть бути визнані неприйнятними. Ця вимога покладається на відповідальні органи щодо дотримання правил, дозволяє обмежити їх владу, і дозволяє обвинуваченому уникнути участі жертви через неправомірні дії з боку правоохоронних органів.

На нашу думку, оціночні поняття є важливим інструментом для забезпечення права на справедливий суд оскільки вони забезпечують функціональність та адаптацію правових норм до різноманітних правових систем і конкретного законодавства. Самі міжнародні принципи, визначені як «справедливий суд», «розумний строк» або «відсутність упередженості», не мають чітко визначених критеріїв. Це дозволяє судовим органам їх інтерпретувати, залежно від контексту кожної справи. При цьому, справедливість є кінцевою метою і її прагне досягнути кожна правова система. Проте вона залишається суб'єктивною за своєю природою і звершується через судову практику, соціальні стандарти та моральні цінності суспільства. Відповідно, справедливість неможливо визначити раз і назавжди. Саме тому, оціночні поняття забезпечують реалізацію засад справедливості у конкретних ситуаціях через гнучкість правових норм, які можна адаптувати. Це можна порівняти з особливостями інженерного рішення у будівництві. Для побудови у сейсмічній зоні рекомендується використовувати метало-каркасні конструкції будинків, у яких їх міцність поєднується з певною еластичністю, що дозволяє таким спорудам бути сейсмічно стійкими і дуже довговічними [2]. У свою чергу, у праві формально визначені норми є основою для винесення судового рішення, а оціночне судження забезпечує їх «скріплення» формуючи міцну, але пружну структуру. Вони надають концепції справедливості еластичності у її розумінні, дозволяючи правовим нормам враховувати конкретні особливості. Таким чином, правова система стає стійкою до ризику руйнування через призму суспільного несприйняття та зневіри і зберігає свою легітимність.

Законодавча норма повинна відповідати властивості загальності, що забезпечує її багаторазове застосування до необмеженої кількості разів. Однак, у певних випадках законодавець вдається до використання в тексті оціночних понять, які дають змогу судді застосовувати цю норму на основі оцінки конкретного юридичного факту. Це дозволяє зробити рішення більш точним і справедливим для кожної окремої ситуації. А. С. Макаренко також говорив, що закріплення законом оціночних понять – своєрідний спосіб вираження волі законодавця, які виступають важелем, за допомогою якого у результаті реалізації суддями права на розсуд досягається певна стабільність й упорядкованість, а також баланс у суспільних відносинах [3, с. 64].

Властивість оціночних понять бути гнучкими та пристосованими до різних суспільно-політичних потреб робить їх

інструментом, що широко застосовується як у континентальній, так і у англосаксонських правових системах. У різних країнах визначення критеріїв значущості, розумності чи пропорційності залежить не тільки від правової традиції, але й від особливостей судової практики, рівня судової дискреції яка відображає домінуючі суспільні чи державні інтереси. Наприклад, частина перша статті 42 Кримінального кодексу України визначає, що не є злочином діяння (дія або бездіяльність), яке заподіяло шкоду правоохоронюваним інтересам, якщо це діяння було вчинене в умовах виправданого ризику для досягнення значної суспільно корисної мети [4].

Поняття значимості такої мети є оціночним і прямо пов'язане із суспільно-політичним контекстом. У цьому випадку мається на увазі оцінка не лише з точки зору правової обґрунтованості, але й може залежати від політичної ситуації, ведення державної політики чи суспільного сприйняття. Визначення значимості мети, таким чином, може ставати предметом інтерпретації, яка враховує поточні державні виклики та потреби суспільства. Тобто судова практика не може діяти ізольовано. Вона дозволяє не лише адаптувати норми до реальних потреб, але й забезпечити їх відповідність загальним цілям державної політики та суспільним інтересам. Сутність оціночних понять у кримінальному праві полягає у багатозначності їх тлумачення. Зміст понять таких як «значна шкода», «розумний ризик» чи «повага до суспільного порядку» залежать від соціального контексту, етичних норм і навіть політичних пріоритетів.

Ця здатність інтегрувати соціальні стандарти робить правозастосування складним процесом, у якому суддя повинен забезпечити рівновагу між формальною визначеністю закону та його морально-соціальною інтерпретацією. Це особливо актуально в кримінальному праві, де подібні поняття стають ключовими при оцінці складних ситуацій. Також, у кримінальному праві оціночні поняття можуть створювати конфлікти між базовими принципами, зокрема, щодо співвідношення захисту прав особи і необхідності забезпечення суспільної безпеки; щодо оцінки необхідної оборони з позиції врахування балансу захисту життя нападника і захисту життя жертви. Властивість гнучкості оціночних понять, як ми відмітили на початку, сприяє винесенню судом справедливого рішення, однак, разом з цим, створює проблему у відсутності чітких меж розуміння правової норми, що уможливорює зловживання судом своїми повноваженнями та суб'єктивізацію рішень через призму особистісних якостей судді.

У континентальній правовій системі, яка характерна для більшості європейських країн, оціночні поняття деталізуються через законодавчі норми, але їхня реалізація залежить від рішення суду, коли суддям надається певна свобода розсуду. У свою чергу, у державах загального права, таких як Велика Британія чи США, значна частина оціночних понять розкривається через судові прецеденти, які враховують як правові, так і соціально-політичні аспекти, що виступають нормами суспільної моралі на момент винесення рішення. Візьмемо до прикладу жорстоке поводження з тваринами. До середини XX століття ті діяння, які сьогодні вважаються жорстокими, не вважались злочином, адже суспільство сприймало таке поводження як норму. Але з часом, завдяки зміні моральних стандартів, що стосуються прав тварин, суди почали суворіше трактувати це поняття. Зрештою, судові рішення почали враховувати не лише фізичну шкоду, а й емоційний стрес, який

завдається тваринам. Це стало можливим завдяки тому, що суспільна мораль змінилась, що призвело до зміни у розумінні поняття «жорстоке поводження з тваринами» [5].

Тлумачення поняття «жорстоке поводження з тваринами» у кримінальному праві значною мірою залежить від використання оціночних понять. Англійське законодавство надає чіткий приклад такого підходу, зокрема в частині 4(1) Закону про захист тварин 2006 року. У цьому законі формулювання «знав або повинен був знати» визначає межі відповідальності за жорстоке поводження з тваринами. Закон встановлює: фізичний елемент (*actus reus*): особа заподіє тварині непотрібні результати шляхом дії або бездіяльності [6].

Психічний елемент (*mens rea*): Прокуратура повинна довести, що особа знала або мала знати, що її дія чи бездіяльність спричинить або може спричинити такі наслідки.

Таким чином, поняття «знав або повинен був знати» включає як суб'єктивну, так і об'єктивну оцінку особи, яка дозволяє охопити як умисне, так і необережне порушення. «Повинен знати» виходить з оціночного поняття «розумна людина» яке має ключовий статус в англійській правовій системі.

Статус «розумної людини» виконує роль об'єктивного стандарту в системі загального права, за яким оцінюється поведінка особи в конкретному контексті. Цей стандарт передбачає, що «розумна людина» має діяти з належною обачністю, відповідно до соціальних норм і очікувань результату. У цій правовій системі поняття «розумна людина» трактується саме для визначення того, як би діяла об'єктивно раціональна і відповідальна особа в аналогічній ситуації. Такий підхід дозволяє забезпечити баланс між індивідуальними особливостями суб'єкта та загальноприйнятими стандартами поведінки.

У контексті Закону про захист тварин 2006 року поняття «повинен був знати» передбачає, що середньостатистична «розумна людина» у подібних умовах мала б усвідомити ризик завдання шкоди тварині. Це дозволяє охопити випадки, коли особа не могла знати про наслідки своїх дій через недбалість, але її поведінка оцінюється крізь призму об'єктивного стандарту. Таким чином, особа може бути визнана винною, якщо вона діяла так, як би не діяла «розумна людина» у подібній ситуації.

Стандарт «розумна людина» використовується для обмеження можливого суб'єктивізму в судовому розгляді. Суддя та присяжні повинні оцінювати дії особи, незважаючи на її індивідуальні характеристики чи особистий досвід, а також з позиції об'єктивно обґрунтованих очікувань у суспільстві. Наприклад, у випадку, коли особа стверджує, що вона не мала достатніх знань чи досвіду, щоб усвідомити ризики, суддя може відкинути цей аргумент, якщо особа відповідає стандарту «розумної людини».

Таким чином, «розумна людина» в англійській правовій системі є не просто теоретичною конструкцією, а практичним інструментом, який забезпечує рівність і об'єктивність у процесі правосуддя. Це поняття служить як механізм оцінки свідомої або необережної поведінки особи, порівнюючи її поведінку зі стандартом «розумної людини».

Оціночне поняття «розумна людина» науковцями у сфері загального права визначаються як евристичні [7, с. 348].

Евристика (грец. εὐρίσχω – знаходжу) – галузь знання, що вивчає творчу діяльність, визначає шляхи відкриття нового в ідеях, судженнях, способах діяння. Стрижневе місце в ній

посідає психологія творчого мислення, що досліджує механізми розв'язання проблематичних ситуацій [8].

Евристики – спрощені правила, які допомагають швидко знайти рішення й обґрунтований пошук відповіді, коли немає універсального алгоритму. Його застосування не гарантує ідеального результату, але є ефективною моделлю щодо дій в умовах обмеженого часу або інформації. Відповідно, розумна людина – це модель суб'єкта, який використовує логіку, загальноприйняті норми, досвід і практичний здоровий глузд для тлумачення оціночних понять. Це означає, що розумна людина застосовує спрощені, але ефективні правила для оцінки результату своїх дій. Розумна людина – це та, яка може гнучко адаптувати свої рішення, спираючись на загальні принципи права чи моралі. Те, що оціночне поняття називається евристикою, підкреслює його природу як практичний інструмент мислення. Евристика дозволяє уникнути надзвичайної деталізації, залишаючи простір для гнучкості й адаптації.

Таким чином, евристика – це спосіб забезпечити практичність та адекватність підходу до тлумачення оціночних понять, які не мають чітких меж, але вимагають обґрунтованих рішень. Евристика сама по собі не є ані позитивним, ані негативним явищем. Це нейтральний процес або підхід, однак її вплив у застосуванні може мати певні конкретні наслідки, залежно від контексту та способу застосування.

До позитивних аспектів евристики можна віднести швидкість, практичність, можливість вирішення типових завдань і прийняття рішень, коли необхідно діяти без глибокого аналізу всіх можливих варіантів.

До негативних аспектів евристики можна віднести схильність до помилок. Вона може призвести до когнітивних помилок чи упереджень, таких як надмірне спрощення ситуації або ігнорування важливої інформації наслідком чого може бути винесення неправильних рішень. Також, якщо евристика базується на інтуїції чи помилковому досвіді, рішення можуть бути занадто суб'єктивними. Евристика може бути ефективною в простих ситуаціях, але не завжди працює в складних, багатогранних питаннях, де потрібен глибший і більш системний підхід.

Оціночні поняття поєднують суб'єктивні елементи (обставини конкретного випадку) та об'єктивні критерії (загальні соціальні норми). Евристика «розумної людини» діє як міст між цими двома підходами. Вона дозволяє врахувати особливості ситуації (наприклад, емоційний стан обвинуваченого чи культурний контекст) і водночас забезпечує загальну об'єктивність через прив'язку до стандартів поведінки в суспільстві. Таким чином, евристика виконує стримувальну функцію і не дозволяє зловживати суб'єктивністю у складних ситуаціях. Вона допомагає знайти баланс між прийнятими рішеннями на основі загальних правил.

Якраз актуальною на сьогодні є зростаюча дискусія між прихильниками об'єктивного і суб'єктивного підходів у використанні оцінки «розумної людини» [9, с. 49]. Проблематика полягає у спробі знайти баланс між універсальними нормами та індивідуальними характеристиками кожного конкретного прикладу (суб'єктивністю). Наприклад, чи можна стандартизувати «розумну людину» без врахування особливостей статі, територіального походження (емігрант і народжений у державі), кольору шкіри, а взагалі чи спроможна «розумна людина» вбити когось в гніві чи стані афекту.

Прихильники об'єктивності наполягають на тому, що «розумна людина» має бути стандартизованою метафорою. Це означає, що оцінка здійснюється через призму поведінки гіпотетичної середньостатистичної особи. Такий підхід забезпечує передбачуваність судових рішень і рівність перед законом. Однак, він не враховує емоційний стан особи, культурні особливості або її фізичний стан.

Прихильники суб'єктивного підходу наголошують на необхідності врахування конкретних обставин, зокрема внутрішнього стану або життєвого досвіду особи. Це дозволяє краще зрозуміти мотиви дій і забезпечити більш справедливий результат щодо притягнення до відповідальності. Недоліком надмірного акценту на такі особливості суб'єкта є ризик суб'єктивності в судових рішеннях. Надмірна увага до особистого сприйняття чи внутрішнього стану може призвести до того, що рішення будуть залежати від уподобань судді, адвоката чи присяжних. Це створює ризик нерівності у трактуванні подібних справ.

Також суб'єктивний підхід ускладнює встановлення чітких прецедентів або стандартів судових рішень, бо кожен випадок є індивідуальним, без прив'язки до загальноприйнятих норм. Тобто, якщо в одному випадку суд бере до уваги сильний стрес обвинувачуваного, а в іншому ні, це робить судові рішення непередбачуваними.

Суб'єктивний підхід може відкрити шлях до маніпуляцій, коли відповідач або його адвокат намагатимуться виправдати дії, використовуючи вигадані чи перебільшені стани. Це може погіршити ефективність правосуддя та створити прецеденти, які використають інші для можливості уникнення відповідальності.

Суб'єктивний підхід ускладнює порівняння та узгодження рішень у схожих справах. Це може призвести до нерівності в правозастосуванні. Тобто, якщо двом особам, які скоїли подібні злочини, виносять різні вироки через суб'єктивне тлумачення їхніх дій – це скасовує принцип рівності перед законом. Громадяни та юридичні особи можуть не розуміти, як саме слід діяти для уникнення порушення закону. Таким чином підривається довіра до судової та за кінцевим рахунком це може призвести до ситуацій, коли деякі особи отримують привілейоване ставлення.

Використання «розумної людини» за посередництвом евристики є спробою об'єднати суб'єктивний та об'єктивний підходи в гібридний стандарт. Вибудувати місток між загальними соціальними нормами та індивідуальними особливостями в конкретній ситуації. З одного боку, це дозволяє зберегти об'єктивність, орієнтуючись на розуміння того, як діяла б людина у подібних обставинах. З іншого – це дає можливість адаптувати стандарт до конкретної ситуації.

Висновки. Різне розуміння справедливого судового процесу в різних правових системах визначає специфіку застосування оціночних понять, яке є одним з інструментів у забезпеченні правосуддя. Трактування цих понять обґрунтовується на соціальних нормах і цінностях, що робить їх предметом як наукових досліджень, так і політичних рішень. Попри прагнення науковців до об'єктивності, розуміння оціночних понять часто залежить від доцільності, зумовленої державними та суспільними інтересами. Політичні процеси також впливають на правозастосування через механізми компромісів і балансування інтересів різних соціальних груп, відображаючи динаміку суспільних очікувань.

У загальному праві (common law) судді приймають рішення на основі прецедентів, використовуючи гнучкі стандарти, зокрема поняття «розумної людини». Це абстрактне поняття використовує як універсальний тест поведінки особи, який дозволяє оцінити, як мала б діяти середньостатистична особа в подібних умовах. Наприклад, у справах про необережність суди формують стандарти поведінки, спираючись на цю модель. Проте такий підхід ігнорує індивідуальні особливості обвинуваченого, оцінюючи дії через призму соціально прийнятих норм.

Застосування концепції «розумної людини» через евристичний підхід дозволяє оцінювати поведінку осіб з урахуванням загальних соціальних норм. Цей підхід забезпечує баланс між об'єктивними критеріями правозастосування та індивідуальними критеріями кожної справи. Завдяки цьому суд має змогу винести справедливе рішення, яке одночасно відповідає загальноприйнятим правилам і враховує специфіку конкретної ситуації. Така інтеграція підвищує легітимність та ефективність судових рішень.

У свою чергу, континентальна правова система базується на кодексах і чітко визначених нормах, де судді застосовують визначені норми, і не створюють прецеденти. Тому саме законодавці деталізують правомірну поведінку, зменшуючи використання абстрактних концепцій на кшталт «розумної людини». Судді, орієнтуючись на формальні норми, зобов'язані чітко підтримувати положення закону, що забезпечує передбачуваність у винесенні рішення, але «кріпиться» за допомогою гнучких елементів оціночного судження.

Попри відмінності, оціночне поняття є базовим в обох системах. Воно служить інструментом для досягнення справедливості, адаптуючи правові норми до конкретних особливостей. Таким чином забезпечується кінцева мета обох правових систем – здійснення справедливого правосуддя через поєднання формалізованих правил і судової оцінки.

Література:

1. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права : Пакт Орг. Об'єдн. Націй від 16.12.1966 : станом на 19 жовт. 1973 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text (дата звернення: 08.12.2024).
2. Рибачко О. Переваги використання металевих каркасів для сейсмостійких будинків та споруд. Тернопіль. URL: https://elartu.tntu.edu.ua/bitstream/123456789/9595/2/Conf_2011v1_Rybachok_O_IPerevahy_vykorystannya_metalevykh_130.pdf (дата звернення: 15.12.24).
3. Макаренко А.С. Суддівський розсуд при призначенні покарання в Україні: монографія. Одеса. 2013. 269 с.
4. Кримінальний кодекс України : Кодекс України від 05.04.2001 №2341-III: станом на 21 листоп. 2024р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 17.12.2024).
5. R (on the application of gray and another) v aylesbury crown court. Animal Legal and Historical Center Website. URL: <https://www.animallaw.info/case/gray-v-rspca> (дата звернення: 18.12.2024).
6. Animal welfare act 2006. legislation.gov.uk. URL: <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/2006/45/section/4> (date of access: 18.12.2024).
7. Nayerahmadi A. Far beyond baker: heuristics and the inadequacy of the reasonable apprehension of bias analysis. Osgoode hall law journal. 2022. Vol. 59, no. 2. P. 339–373. URL: <https://doi.org/10.60082/2817-5069.3781> (date of access: 18.12.2024).
8. Евристика. Енциклопедія Сучасної України. URL: <https://esu.com.ua/article-18584> (дата звернення: 17.12.2024).
9. Nourse V. After the reasonable man: getting over the subjectivity objectivity question. New criminal law review. 2008. No. 12-167. P. 33–50.

Barannik R. Evaluative concepts as a tool for ensuring justice

Summary. The article examines the meaning and role of evaluative concepts in the general legal system, in particular their impact on ensuring justice in law enforcement.

The author examines the nature of evaluative concepts and their place in the modern legal system. The article also examines international experience in the use of evaluative concepts, in particular in continental and common law countries. Thus, the author emphasizes that English legislation in certain cases proceeds from the evaluative concept of «reasonable person», which has a key status in the English legal system.

The status of «reasonable person» serves as an objective standard in the common law system, by which a person's behavior is assessed in a specific context. This standard provides that a «reasonable person» must act with due care, in accordance with social norms and expectations of the result. In this legal system, the concept of «reasonable person» is interpreted precisely to determine how an objectively rational and responsible person would act in a similar situation. This approach allows for

a balance between the individual characteristics of the subject and generally accepted standards of behavior. Thus, a person can be found guilty if he acted in a way that a «reasonable person» would not act in a similar situation.

The «reasonable person» standard is used to limit possible subjectivism in the trial. Thus, the «reasonable person» in the English legal system is an effective practical tool that ensures equality and objectivity in the justice process. Thanks to this, the court is able to make a fair decision that simultaneously complies with generally accepted rules and takes into account the specifics of a particular situation.

In addition, the paper analyzes the problems that arise in the process of applying evaluative concepts. In particular, it discusses the risks of subjectivity on the part of judges and law enforcement officers, as well as the need to develop clear interpretation criteria. The author makes recommendations for improving the mechanisms for using evaluative concepts in order to ensure legal certainty and avoid abuse.

Key words: evaluative concepts, justice, reasonable person, criminal process.

*Бібикова М. О.,**здобувач наукового ступеню**доктора філософії кафедри кримінального процесу
Національної академії внутрішніх справ*

ФОРМИ УЧАСТІ ПРОКУРОРА У ПРОЦЕСІ ДОКАЗУВАННЯ НА СТАДІЇ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ

Анотація. Статтю присвячено дослідженню форм участі прокурора у процесі формування доказів у кримінальному провадженні. Висвітлено наукові підходи щодо класифікації повноважень прокурора у збиранні доказів під час досудового розслідування. Розкрито зміст та проблемні питання здійснення прокурором координуючих, безпосередніх та наглядових повноважень. З'ясовано, що окремою формою участі прокурора у доказуванні в умовах воєнного стану виступає реалізація делегованої функції судового контролю.

Висловлено обґрунтовану підтримку пропозицій науковців в частині визначення координаційної діяльності прокуратури в якості самостійної функції, удосконалення законодавчої регламентації в аспекті функціональної спрямованості та розмежування з іншими функціями прокуратури.

Звернено увагу на проблемні питання реалізації повноважень прокурора щодо особистого проведення слідчих (розшукових) дій. Враховуючи, що законодавець не встановив випадків самостійного проведення прокурором слідчих дій, на практиці такі повноваження прокурором фактично не реалізуються.

Відмічено, що наглядова діяльність процесуального керівника виступає гарантією законності проведення слідчих (розшукових) дій, які за своїм змістом та формою обмежують конституційні права та свободи людини. За таких обставин, прокурор вирішуючи питання погодження клопотання про обшук, поруч з перевіркою наявності фактичних підстав його проведення зобов'язаний звернути увагу на те, щоб таке обмеження законних інтересів було в розумній пропорції до тяжкості правопорушення, ступеня підозри та бажаного результату.

Обґрунтовано, що наглядова діяльність прокурора повинна зводитись не тільки до погодження, але і має передбачати особисту участь прокурора у судовому розгляді клопотань про надання дозволу на проведення обшуку, огляду житла чи іншого володіння особи, негласних слідчих (розшукових) дій.

З'ясовано, що критеріями відмови у задоволенні клопотання про проведення обшуку слідчими суддями є: відсутність доказів того, що відшукувані речі мають значення для досудового розслідування та можуть бути доказами під час судового розгляду; слідчим не доведено, що відшукувані речі знаходяться у зазначеному в клопотанні житлі чи іншому володінні особи; в резолютивній частині клопотання не зазначені індивідуальні або родові ознаки речей, документів, іншого майна або осіб, яких планується відшукати, а також їхній зв'язок із вчиненим кримінальним правопорушенням.

Ключові слова: доказування, досудове розслідування, збирання доказів, кримінальне провадження, слідчі (розшукові) дії, прокурор.

Постановка проблеми. Процесуальний етап формування складу кримінально-судових доказів починається в стадії досудового розслідування, де воно здійснюється в рамках притаманних йому інквізиційних процедур як наслідок реалізації засади *favor procuratoris*. Досудові докази мають, по суті, характер матеріалів, виготовлених одноособово представником обвинувальної влади та використовуються лише в інтересах досудового розслідування (формулювання підозри, обвинувачення, застосування заходів забезпечення кримінального провадження та ін.) [1, с. 100, 102].

Одним із суб'єктів, на якого покладається обов'язок доказування відповідно до ст. 92 КПК України, виступає прокурор. Переорієнтування діяльності прокурора під час досудового розслідування з погляду на збирання доказів «зі сторони» на безпосередню участь у процесі проведення досудового розслідування значно підвищує його роль у забезпеченні доведеності вини особи поза межами розумного сумніву [2, с. 109]. У зв'язку з цим компетенція прокурора під час проведення досудового розслідування значно розширилась. З наданням прокурору повноважень особисто проводити слідчі (розшукові) дії, останній отримав можливість самостійно, безпосередньо збирати докази у досудовій стадії. Поруч з цим сьогодні в КПК України відсутнє врегулювання випадків реалізації таких повноважень, що свідчить з одного боку про розуміння законодавцем важливості активної участі прокурора у доказуванні, однак з іншого – про їх декларативний характер. Відповідні прогалини законодавства обумовлюють особливу актуальність в науці кримінального процесу теми збирання доказів прокурором у досудовому кримінальному провадженні.

Стан дослідження. Питанням участі прокурора у доказовій діяльності під час досудового розслідування присвячено чимало уваги у науковій доктрині з кримінального процесу. Зокрема І. П. Зіньковський досліджував специфіку участі керівника органу прокуратури у доказуванні через аналіз його повноважень у цій сфері. Д. В. Козарійчук, О. О. Горбас та інші розкривали зміст компетенції прокурора щодо участі у слідчих (розшукових) діях та особистого їх проведення у порядку, визначеному КПК України. Є. С. Немчинов, В. В. Колодчин, А. Р. Туманянц у наукових працях аналізували участь прокурора у кримінальному процесуальному доказуванні у судових стадіях кримінального провадження. Участь прокурора в доказуванні обставин, які обґрунтовують застосування запобіжних заходів, висвітлював В. А. Завтур, А. І. Палюх та ін. Однак на сьогодні все ще залишається багато невирішених теоретичних й практичних проблем, що пов'язані з реалізацією прокурором повноважень щодо збирання доказів у досудовому кримінальному провадженні.

Мета статті полягає у з'ясуванні ролі прокурора в процесі доказування крізь призму дослідження форм його участі у збиранні доказів на стадії досудового розслідування.

Виклад основного матеріалу. У науковій літературі є різні підходи щодо класифікації повноважень прокурора в частині його участі у збиранні, оцінці та перевірці доказів під час досудового розслідування. Так, А. І. Палюх, аналізуючи процесуальні повноваження прокурора, виокремлює опосередковану та безпосередню форми участі прокурора у доказуванні [3, с. 45]. Натомість І. Ю. Кайло диференціює повноваження прокурора у доказуванні на: такі, що спрямовані на забезпечення дотримання вимог допустимості безпосередньо під час збирання й закріплення доказів (п. 4 ч. 1 ст. 36 КПК); контрольні, в перебігу здійснення яких прокурор має змогу виявити вади доказового матеріалу, що міститься в матеріалах провадження (пункти 2, 10, 11 і 13 ч. 1 ст. 36 КПК); компенсаційні, що спрямовані на усунення недоліків досудового слідства у випадку попереднього виявлення порушень вимог допустимості (пункти 4–10, 13, 20 і 21 ч. 1 ст. 36 КПК) [4, с. 149].

На думку Д. Орлика, повноваження прокурора щодо збирання доказів варто поділити за функціональним принципом на три категорії [2]: 1) координуючу діяльність прокурора, що полягає у визначенні напрямку проведення досудового розслідування, встановленні меж збирання доказів у кримінальному провадженні, спрямуванні діяльності слідчих та оперативних підрозділів на встановлення всіх необхідних обставин, які підлягають доказуванню у кримінальному провадженні, для прийняття законного та обґрунтованого рішення; 2) безпосередню діяльність зі збирання доказів, що передбачає право прокурора особисто проводити слідчі (розшукові) дії та приймати процесуальні рішення, а також підтримувати державне обвинувачення в суді; 3) наглядову діяльність прокурора щодо збирання доказів полягає у забезпеченні законності збирання доказів слідчими та оперативними підрозділами.

Беручи за основу класифікацію форм участі прокурора щодо збирання доказів, наведену Д. Орликом, спробуємо окреслити проблемні питання реалізації ним повноважень у досліджуваній сфері.

Координуюча діяльність прокурора. З метою виконання координуючої ролі прокурор надає вказівки слідчим підрозділам та доручення оперативним підрозділам на проведення гласних і негласних слідчих (розшукових) дій. Зазначена діяльність є універсальною та використовується прокурором у кожному кримінальному провадженні. Шляхом використання координуючих повноважень процесуальний керівник визначає коло обставин, які підлягають доказуванню у конкретному кримінальному провадженні, визначає виконавців окремих процесуальних дій, забезпечує швидке та повне збирання усіх необхідних доказів у кримінальному провадженні [2].

На думку В. Т. Нора до завдань координації слід віднести: 1) об'єднання зусиль та активізація роботи правоохоронних органів у сфері боротьби зі злочинністю; 2) усунення дублювання і паралелізму в роботі правоохоронних органів; 3) розробка і здійснення правоохоронними органами узгоджених заходів щодо своєчасного виявлення, розкриття, розслідування та припинення злочинів і корупційних діянь, усунення причин та умов, які сприяють їх вчиненню тощо [5, с. 169].

У фахових джерелах вже зверталась увага на недостатню правову урегульованість самої координаційної діяльності про-

куратури, адже її сучасне нормативне закріплення має місце не на законодавчому, а на відомчому рівні [6]. І. В. Глобюк, аналізуючи нормативно-правові акти, дійшла до висновку, що існуючі координаційні повноваження реалізуються прокурорами поза межами кримінального провадження та мають організаційний, а не процесуальний характер, значно виходять за межі участі прокурорів у кримінальних провадженнях [7, с. 190].

Підтримуючи погляди науковців, зауважимо, що координаційна діяльність прокурора має важливе значення у доказуванні та є основою якісної взаємодії між слідчим, дізнавачем та прокурором у цій сфері. Так, відповідно до Звіту за результатами дослідження «Роль прокурора на досудовій стадії кримінального процесу» [8, с. 24], проведеного за ініціативи «Права людини і правосуддя», практика демонструє істотні проблеми у взаємодії між слідчим і процесуальним керівником під час збирання доказів у різних регіонах, які пов'язані із такими чинниками: нерозуміння своїх ролей у контексті досудового розслідування, відсутність ефективних важелів впливу на слідчого, який не виконує вказівки прокурора; відсутність орієнтованості слідчих та оперативних працівників на результат у вигляді судового рішення; наявність конкуренції між прокурором та керівником слідчого підрозділу за право завантажити слідчого (перетин повноважень). Ефективність співпраці між слідчим та процесуальним керівником часто залежить від персональних контактів керівників цих органів.

Як одну із форм реалізації координаційної діяльності прокурора у кримінальному провадженні науковці розглядають слідчо-оперативну групу. Зважаючи на статус і повноваження прокурора в досудовому розслідуванні за чинним законодавством, саме його роль є провідною, але вона ніяк не визначена стосовно створення та функціонування СОГ (головними дійовими особами в цих питаннях є керівник підрозділу поліції певного рівня, керівник органу досудового розслідування і слідчий). Це є суттєвою прогалиною в правовому регулюванні здійснення досудового розслідування груповим методом [9, с. 179].

Таким чином, координаційна діяльність прокуратури є підґрунтям для належної взаємодії суб'єктів збирання доказів, однак на сьогодні має невизначені перспективи, на практиці проводиться безсистемно й епізодично, має формальний характер і фактично не справляє істотного впливу на процес збирання доказування у кримінальному провадженні. Тому підтримуємо пропозиції, висловлені науковцями, визначити таку діяльність прокуратури в якості самостійної функції, удосконалити законодавчу регламентацію в аспекті функціональної спрямованості та розмежувати з іншими функціями прокуратури [10, с. 1197; 11, с. 371].

Безпосередня діяльність. У ч. 2 ст. 36 КПК України зазначено, що прокурор уповноважений особисто проводити слідчі (розшукові) дії. Разом з тим вказівка про можливість особистого проведення прокурором слідчих дій міститься у ч. 3, 7 ст. 223, ч. 9 ст. 224, ч. 1 ст. 228, ч. 1 ст. 229, ч. 3 ст. 233, ст. ст. 36–242 КПК України. Тобто законодавець на рівні зі слідчим наділяє прокурора повноваженнями здійснювати збирання доказів безпосередньо.

Проте, як відмічає О. О. Торбас, враховуючи складність кримінальних процесуальних відносин, у КПК України не встановлюється, коли саме прокурор повинен реалізовувати такі повноваження, залишаючи вирішення цих питань на його розсуд [12, с. 168].

У зв'язку з цим постає питання, у яких випадках та за яких обставин прокурор може або, навіть зобов'язаний, безпосередньо проводити слідчі (розшукові) дії. Показовими в цьому контексті є результати дослідження Р. Н. Гасанова, відповідно до яких прокурори майже не беруть участі в таких процесуальних діях. Зокрема науковцем було встановлено, що частка кримінальних проваджень (від загальної кількості), в яких прокурор бере участь у проведенні слідчих (розшукових) дій, становить менше 10%. Якщо ж прокурори беруть участь у слідчих (розшукових) діях, то такими діями найчастіше бувають обшуки та допити [13, с. 80].

У науковій літературі припускають, що прокурор може самостійно провести відповідні процесуальні дії тоді, якщо їх не встигатиме провести слідчий. Наприклад, обставини кримінального правопорушення змушують одночасно провести декілька обшуків. У такому разі слідчий та прокурор можуть поділити між собою такі повноваження та одночасно провести декілька процесуальних дій [12, с. 170]. Або такий різновид доказування використовується прокурором під час здійснення досудового розслідування щодо найбільш складних злочинів. Разом з тим, прокурором може бути проведено додатковий допит підозрюваного, який дає неправдиві свідчення з метою протидії досудовому розслідуванню та ухилення від кримінальної відповідальності. Безпосередня участь прокурора у проведенні слідчих (розшукових) дій дозволяє забезпечити належну перевірку тих обставин вчинення кримінального правопорушення, які вірогідно будуть предметом суперечок під час судового розгляду [2]. Прокурор може проводити певні слідчі (розшукові) та процесуальні дії за відсутності інших засобів для вирішення завдань кримінального провадження та досудового розслідування [14, с. 23] або проведення особисто прокурором окремих процесуальних дій може мати місце тільки у виняткових, особливо складних випадках, коли іншими засобами досягти мети доказування не є можливо [3, с. 64].

Натомість, з позиції представників прокурорської спільноти, що неодноразово відображалась у рішеннях Кваліфікаційно-дисциплінарної комісії прокурорів, повноваження прокурора щодо самостійного проведення слідчих дій є субсидіарними щодо відповідних повноважень слідчих органів досудового розслідування. Наявність у прокурора таких повноважень не означає, що в разі, якщо слідчий не виконує відповідні слідчі дії, прокурор зобов'язаний здійснювати їх замість слідчого. Іншими словами, самостійне проведення прокурором слідчих дій має бути направлено на доповнення або перевірку допустимості доказів, здобутих органом досудового розслідування, а не на самостійне здобуття цих доказів, адже це не є їхнім службовим обов'язком, оскільки жодною нормою закону на прокурора не покладено обов'язку розкривати кримінальне правопорушення. Вказівки прокурора у кримінальних провадженнях мають бути спрямовані і на здобуття, і на закріплення доказів. Проте, чи буде це завдання виконано, залежить від якості здійснення слідчими цих вказівок (рішення Кваліфікаційно-дисциплінарної комісії прокурорів від 03 серпня 2022 року № 107дп-22).

Більш детально висвітлення випадків особистого проведення слідчих дій знаходить своє відображення у наказі Офісу Генерального прокурора «Про затвердження Стандартів діяльності прокурорів у сфері захисту інвестицій під час досудового розслідування» від 24 квітня 2024 року № 84. А саме, необхід-

ність особистого проведення прокурором слідчих (розшукових) та інших процесуальних дій визначається з урахуванням обставин конкретного кримінального провадження та об'єктивних обставин, які впливають на його перебіг, у тому числі з огляду на: неналежне виконанням слідчим обов'язків, передбачених кримінальним процесуальним законодавством, що впливає на виконання завдань кримінального провадження; додержання розумних строків проведення відповідних дій; гарантування прав учасників кримінального провадження; забезпечення повноти і об'єктивності результатів відповідної дії; ефективність досягнення мети відповідної дії.

Очевидно, що особисте проведення прокурором слідчих (розшукових) дій має важливе значення з огляду на те, що він підтримуватиме в суді обвинувачення, в основу якого будуть покладені докази, здобуті в результаті слідчих дій. Проте, враховуючи, що законодавець не встановив випадків особистого проведення прокурором слідчих дій, на практиці такі повноваження прокурором фактично не реалізуються.

Наглядова діяльність прокурора. До такої діяльності Д. Орлик справедливо відносить погодження клопотань слідчого про застосування заходів забезпечення кримінального провадження (тимчасовий доступ до речей і документів, арешт тощо), погодження клопотань слідчого про проведення негласних слідчих (розшукових) дій, а також вивчення шляхів отримання доказів, перевірку таких доказів на достатність, належність та допустимість, проведення перевірок належного зберігання речових доказів тощо [2]. Сам інститут погодження, як слушно зауважує В. А. Завтур, є своєрідним процесуальним «фільтром», що має на меті не допустити до розгляду слідчим суддею тих клопотань, що не мають судової перспективи, тобто будуть повернені для усунення недоліків або залишені без задоволення [15, с. 143]. Отже, попри те, що остаточне рішення залишається за слідчим суддею, прокурор, попередньо вирішуючи це питання в ході розслідування, здійснює досудову перевірку законності й обґрунтованості застосування заходу забезпечення кримінального провадження досліджуваного виду та виступає при цьому гарантом захисту прав і свобод людини від неправомірного обмеження особистої свободи [16, с. 157].

Власне процесуальний порядок погодження прокурором клопотання слідчого або самостійного ініціювання проведення слідчих (розшукових) дій, застосування заходів забезпечення кримінального провадження, направлених на збирання доказів, передбачає передусім перевірку наявності фактичних підстав проведення процесуальних дій, оскільки як слушно зауважує І. Ф. Літвінова, саме вони несуть основне змістове навантаження у структурі рішення про проведення слідчої (розшукової) дії, а відповідно і у структурі клопотання слідчого, прокурора про її проведення [17, с. 148]. Водночас в окремих, передбачених законом випадках доказування фактичних підстав проведення слідчих (розшукових) дій, які потребують попереднього дозволу суду, передбачає додаткове доказування критеріїв встановлення таких підстав (винятковість випадку (ч. 1 ст. 225 КПК України), невідкладність випадку (ч. 3 ст. 233 КПК України), виключність випадку (п. 7 ч. 2 ст. 248 КПК України) [18].

Однією з слідчих (розшукових) дій, проведення якої серед іншого вимагає погодження з процесуальним керівником, є обшук. ЄСПЛ з цього приводу зауважує, що коли в національному праві окремо передбачено затвердження протоколу обшуку, то тим самим встановлюється контроль з боку про-

куратури за законністю дій поліції. Цілковита та не виправдана нестача такого затвердження вказує, що уповноважені на те органи не слідкували за тим, щоб оскаржуваний обшук узгоджувався з передбаченими в законодавстві процедурами. З цього випливає, що після завершення обшуку законні процедури не були дотримані, а отже, наявне порушення статті 8 Конвенції (справа «Л. М. проти Італії», заява № 60033/00 від 8 лютого 2005 року) [19].

Відтак, наглядова діяльність процесуального керівника виступає гарантією законності проведення слідчих (розшукових) дій, які за своїм змістом та формою обмежують конституційні права та свободи людини. За таких обставин, прокурор вирішуючи питання погодження клопотання про обшук, поруч з перевіркою наявності фактичних підстав його проведення зобов'язаний звернути увагу на те, щоб таке обмеження було в розумній пропорції до тяжкості правопорушення, ступеня підозри та бажаного результату. Адже, як зауважує ЄСПЛ, коли країни-учасниці вважають за необхідне вдаватися до таких заходів як проведення обшуків житлових приміщень з метою отримання доказів вчинення правопорушень, Суд оцінюватиме, чи були підстави, наведені для виправдання таких заходів, відповідними і достатніми, та чи було дотримано принцип пропорційності. (п. 50 рішення ЄСПЛ від 28 квітня 2016 року № 41085/05 у справі «Багісва проти України»).

Наведена позиція суду реалізована у положеннях КПК України (п. 8 ч. 3, п. 5 ч. 5 ст. 234), а також знайшла своє відображення у наказі Офісу Генерального прокурора від 24 квітня 2024 року № 84, яким затверджено Стандарти діяльності прокурорів у сфері захисту інвестицій під час досудового розслідування. Зокрема у нормативно-правовому акті зазначається, що зверненню до слідчого судді з клопотанням про проведення обшуку прокурору передусім необхідність забезпечення використання наданих кримінальним процесуальним законодавством повноважень зі збирання доказів шляхом проведення слідчих та інших процесуальних дій, які за своїм змістом та формою не обмежують конституційних прав та свобод людини або зводять таке втручання до мінімуму.

Прокурором у процесі погодження клопотання має бути перевірено його зміст на відповідність вимогам ч. 3, 5 ст. 234 КПК України. В даному контексті вважаємо за необхідне відмітити, що вивчення судової практики, пов'язаної із погодженням клопотання про надання дозволу на проведення обшуку, дає підстави припускати, що прокурор не завжди дотримується наведених вимог. Відтак, критеріями відмови у задоволенні клопотання слідчими суддями є: відсутність доказів того, що відшукувані речі мають значення для досудового розслідування та можуть бути доказами під час судового розгляду (Ухвала слідчого судді Ленінського районного суду м. Запоріжжя 22 листопада 2022 року у справі № 334/1565/22); слідчим не доведено, що відшукувані речі знаходяться у зазначеному в клопотанні житлі чи іншому володінні особи (Ухвала слідчого судді Ленінського районного суду м. Запоріжжя про відмову у задоволенні клопотання про дозвіл на обшук житла від 26 січня 2023 року у справі № 334/1565/22.); в резолютивній частині клопотання не зазначені індивідуальні або родові ознаки речей, документів, іншого майна або осіб, яких планується відшукати, а також їхній зв'язок із вчиненим кримінальним правопорушенням (Ухвала слідчого судді Зборівського районного суду Тернопільської області від 06 грудня 2021 року у справі № 599/2569/21).

Поруч з цим про неналежну підготовку клопотання свідчать непоодинокі рішення слідчого судді, із яких вбачається про неявку сторони обвинувачення на судові засідання з приводу розгляду клопотання та надходження заяв від слідчого про відкликання клопотання про дозвіл на обшук для доопрацювання. У свою чергу неявка сторони обвинувачення без поважної причини для розгляду вказаного клопотання слідчий суддя розцінює як фактичне не підтримання поданого клопотання та не доведення обставин зазначених у ньому (Ухвала слідчого судді Оболонського районного суду м. Києва від 23 липня 2021 року у справі № 756/11087/21).

Отже наглядова діяльність прокурора повинна зводитись не тільки до погодження клопотань, але і має передбачати особисту участь прокурора у судовому розгляді клопотань про надання дозволу на проведення обшуку, огляду житла чи іншого володіння особи, негласних слідчих (розшукових) дій. Така участь полягає у доведенні перед слідчим суддею наявності фактичних підстав проведення слідчих дій. Однак, на жаль, аналіз рішень слідчого судді про надання дозволу на проведення обшуку свідчить про протилежне. Прокурор бере участь у розгляді клопотань вкрай рідко.

Розвиваючи підхід до класифікації повноважень прокурора щодо збирання доказів у досудовому провадженні за функціональним принципом, зазначимо, що окремою формою участі прокурора у доказуванні в умовах воєнного стану виступає реалізація делегованої функції судового контролю, зокрема повноважень слідчого судді щодо розгляду та надання дозволу на проведення тимчасового доступу до речей і документів (ст. ст. 163-164 КПК), накладення арешту на майно (ст. ст. 170-173 КПК), обшуку (ст. ст. 234, 235 КПК), отримання зразків для експертизи (ст. 245 КПК), негласних слідчих розшукових дій (ст. ст. 246-248 КПК), розгляд клопотання про проведення негласної слідчої (розшукової) дії після її початку без ухвали слідчого судді (250 КПК). Так, згідно з ч. 1 ст. 615 КПК України у разі введення воєнного стану та якщо відсутня об'єктивна можливість виконання слідчим суддею повноважень, то такі повноваження виконує керівник відповідного органу прокуратури за клопотанням прокурора або за клопотанням слідчого, погодженим з прокурором. Рішення керівника органу прокуратури приймається у формі постанови та має містити обґрунтування правомірності здійснення ним повноважень слідчого судді.

Висновки. В результаті проведеного нами дослідження можемо зробити деякі висновки. Участь прокурора у збиранні доказів за функціональним призначенням полягає є здійсненні координуючих, безпосередніх, наглядових повноважень, а також делегованих повноважень слідчого судді в умовах воєнного стану. Кожний вид діяльності має своє змістовне наповнення та специфіку реалізації. Поруч з цим питаннями, що потребують подальшої дискусії та вирішення на законодавчому рівні є: нормативне визначення координаційної діяльності прокурора, що має важливе значення у процесі формування доказів під час досудового розслідування; особисте проведення прокурором слідчих (розшукових) дій; удосконалення реалізації прокурором наглядової діяльності, яка повинна зводитись не тільки до погодження клопотань про надання дозволу на проведення обшуку, огляду житла чи іншого володіння особи, негласних слідчих (розшукових) дій., але і повинна передбачати особисту його участь у судовому розгляді таких клопотань.

Література:

1. Шумило М. Є. Поняття доказів у кримінальному процесі: пролегомени до розуміння «невловного», феномену доказового права. *Вісник Кримінального судочинства*. 2015. № 3. С. 95–104.
2. Орлик Д. Прокурор як суб'єкт збирання доказів. *Часопис цивільного і кримінального судочинства*. 2014. № 4(19). С. 107–112.
3. Палюх А. І. Участь прокурора в доказуванні під час досудового розслідування: дис. ... канд. юридичних наук.: 12.00.09. Львів, 2016. 206 с.
4. Кайло І. Ю. Допустимість доказів у кримінальному процесі України: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.09. 2016. 218 с.
5. Нор В. Т. Прокурорський нагляд в Україні. Львів, 2002. 265 с.
6. Бабкова В. С. Принципи координаційної діяльності прокуратури у сфері протидії злочинності та корупції. *Теорія і практика правознавства*. 2013. Вип. 1. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/tipp_2013_1_27
7. Гловюк І. В. Функціональна спрямованість діяльності прокурора у досудовому провадженні: проблеми визначення. *Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія»*. 2015. Т. 17. С. 278–296.
8. Звіту за результатами дослідження «Роль прокурора на досудовій стадії кримінального процесу» проведений за ініціативи «Права людини і правосуддя». 2017. 35 с. URL: https://ecpl.com.ua/wp-content/uploads/2017/10/prokurator_infographic.pdf
9. Волобуєв А. Ф., Меденцев А. М. Слідчо-оперативна група як суб'єкт досудового розслідування. *Правовий часопис Донбасу*. 2020. № 1 (70). С. 177–183.
10. Лапкін А. В. Прокурор у кримінальному провадженні: теоретичні, правові та організаційно-методичні проблеми : монографія. Харків: Право, 2020. 1304 с.
11. Єдність судової практики у вимірі стандартів якості кримінального процесуального законодавства України : монографія. Харків : Право, 2021. 352 с.
12. Торбас О. О. Застосування розсуду прокурором у процесі санкціонування та проведення слідчих (розшукових) дій. *Південноукраїнський часопис*. 2020. № 1. С. 168–170.
13. Гасанов Р.Н. Здійснення повноважень прокурором в частині проведення слідчих (розшукових) дій : дис. ... канд. юри. наук : 12.00.09. Одеса, 2017. 251 с.
14. Басиста І.В., Галаган В.І., Удовенко Ж.В. Повноваження прокурора на проведення процесуальних дій кримінальному провадженні: окремі проблеми. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Юридичні науки*. 2023. № 1. С. 16–25.
15. Завтур В.А. Прокурор як суб'єкт доказування при застосуванні заходів забезпечення кримінального провадження. *Вісник кримінального судочинства*. 2016. № 3. С. 140–146.
16. Коріняк О. М. Захист прав і свобод людини при застосуванні запобіжних заходів у кримінальному провадженні України : монографія. Київ : Нац. акад. прокуратури України; Запоріжжя, 2013. 196 с..
17. Літвінова І. Ф. Підстави проведення слідчих (розшукових) дій та їх доказування у процесуальній діяльності прокурора. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2018. Вип. 3. Том 2. С. 146–150.
18. Чучман О. Підстави проведення слідчих (розшукових) дій, які потребують попереднього дозволу суду. *Юридичний вісник*. 2022. № 1. С. 117–123.
19. Джеремі МакБрайд. Європейська конвенція з прав людини та кримінальний процес. [2-ге вид.] К. : К.І.С., 2013. 573 с.

Bibikova M. Forms of participation of the prosecutor in the process of providing evidence at the stage of pre-trial investigation

Summary. The article is devoted to the study of the forms of participation of the prosecutor in the process of forming evidence in criminal proceedings. Scientific approaches to the classification of the prosecutor's powers in collecting evidence during the pre-trial investigation are highlighted. The content and problematic issues of the prosecutor's exercise of coordinating, direct and supervisory powers are revealed. It is found that a separate form of participation of the prosecutor in proving evidence under martial law is the implementation of the delegated function of judicial control.

Reasoned support for the proposals of scientists in terms of defining the coordination activities of the prosecutor's office as an independent function, improving legislative regulation in terms of functional orientation and demarcation with other functions of the prosecutor's office is expressed.

Attention is drawn to problematic issues of exercising the prosecutor's powers regarding the personal conduct of investigative (search) actions. Considering that the legislator has not established cases of independent conduct of investigative actions by the prosecutor, in practice such powers are not actually exercised by the prosecutor.

It is noted that the supervisory activity of the procedural manager serves as a guarantee of the legality of conducting investigative (search) actions, which in their content and form restrict constitutional rights and freedoms of a person. Under such circumstances, the prosecutor, when deciding on the approval of a request for a search, in addition to verifying the presence of factual grounds for its conduct, is obliged to pay attention to the fact that such a restriction of legitimate interests is in reasonable proportion to the gravity of the offense, the degree of suspicion and the desired result.

It is substantiated that the prosecutor's supervisory activity should not only be limited to approval, but should also include the prosecutor's personal participation in the judicial consideration of applications for permission to conduct a search, inspection of a person's home or other property, and covert investigative (search) actions.

It was found that the criteria for refusing to grant a request for a search by investigating judges are: lack of evidence that the searched items are important for the pre-trial investigation and can be evidence during the trial; investigators have not proven that the searched items are in the residence or other possession of the person specified in the request; the operative part of the request does not indicate individual or generic characteristics of the items, documents, other property or persons that are planned to be searched, as well as their connection with the criminal offense committed.

Key words: evidence, pre-trial investigation, collection of evidence, criminal proceedings, investigative (search) actions, prosecutor.

*Бігунець І. М.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри права
ПВНЗ «Європейський університет»*

ПОВНОВАЖЕННЯ ЗАХИСНИКА ЯК СУБ'ЄКТА ДОКАЗУВАННЯ ЩОДО ВИТРЕБУВАННЯ ТА ОТРИМАННЯ РЕЧЕЙ І ДОКУМЕНТІВ НА ДОСУДОВОМУ РОЗСЛІДУВАННІ

Анотація. На стадії досудового розслідування захисник бере участь у збиранні доказів як безпосередньо (шляхом витребування та отримання речей і документів, висновків експерта, показань свідків і потерпілих), так і опосередковано (під час збирання доказів стороною обвинувачення). Розглянуто гарантії адвокатської діяльності в контексті збирання доказів, що не можуть забезпечити повноцінний та бажаний результат для сторони захисту, адже сторона обвинувачення має у своєму розпорядженні більше дієвих механізмів, у т. ч. заходи примусу. Акцентовано увагу на практичній реалізації витребування та отримання речей і документів на досудовому розслідуванні, що, у свою чергу, пов'язана з низкою проблемних питань, зокрема, через брак законодавчого закріплення чітких правових механізмів регулювання процедур витребування та отримання речей і документів. Наявні гарантії адвокатської діяльності не можуть забезпечити повноцінний та бажаний результат для сторони захисту. Крім того, засада змагальності сторін у кримінальному провадженні на практиці балансує на протилежній захисту стороні. Адже сторона обвинувачення як учасник кримінального провадження має у своєму розпорядженні більше дієвих механізмів і часто використовує примус. Також розглянуто проблемні питання, які має долати захисник у досудовому розслідуванні під час витребування та отримання речей і документів. Зроблено висновок, що у КПК України відсутні положення, які визначали б права особи, щодо якої здійснюють кримінальне провадження, однак якій ще не повідомлено про підозру. Адже відсутність можливості спростувати чи підтвердити певні значущі для розслідування обставини під час досудового розслідування є обмеженням їхніх прав і законних інтересів. Визначення в КПК України можливості спростувати чи підтвердити певні значущі для розслідування обставини шляхом звернення з відповідним клопотанням до слідчого, прокурора сприятиме забезпеченню повного й неупередженого розслідування, стане гарантією дотримання прав і законних інтересів учасників кримінального провадження, які перебувають у статусі свідка.

Ключові слова: адвокатська діяльність, кримінальне провадження, засади кримінального процесу.

Постановка проблеми. Прийняття в 2012 році нового КПК України зумовило суттєві зміни в здійсненні кримінального судочинства, регулюванні правовідносин його суб'єктів. Не є винятком і діяльність захисника, який, здійснюючи функцію захисту, є активним учасником кримінального процесуального доказування, що забезпечує можливість виконання ним поставлених завдань [1, с. 166]. Реалізація основних засад кримінального провадження, таких як змагальність сторін і свобода в поданні ними суду доказів, презумпція невинуватості

й забезпечення доведеності вини, забезпечення права на захист, потребує надання стороні захисту можливостей для активного обстоювання власної позиції в провадженні, зокрема і шляхом участі в доказуванні [2].

За змістом ч. 1 ст. 92 КПК України обов'язок доказування під час досудового розслідування (у сенсі збирання, перевірки й оцінки доказів з метою встановлення обставин, що мають значення для кримінального провадження) покладено на слідчого, прокурора, а у визначених КПК України ситуаціях – на потерпілого. Натомість сторона захисту бере активну участь у доказуванні, а її право на самостійне збирання доказів на досудовому розслідуванні має сприяти об'єктивному з'ясуванню фактичних обставин провадження, захищати права й інтереси підозрюваного, особи, щодо якої здійснюють провадження щодо застосування примусових заходів медичного або виховного характеру [3].

Питання щодо процесуально-правових можливостей захисника з витребування й отримання речей та документів на досудовому розслідуванні є актуальним як для кримінальної науки, так і для кримінально-процесуальної практики. Вважаємо, що комплексний науково-теоретичний та практичний підхід до усунення недоліків, які наявні в цьому контексті, є найдієвішим механізмом вирішення проблемних питань, удосконалення нормативної бази, а також розроблення ефективних способів реалізації стороною захисту своїх повноважень у процесі збирання, отримання та надання доказів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На думку В. В. Вапнярчука, витребування та отримання від влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ й організацій, службових і фізичних осіб речей, документів, відомостей, висновків експертів, висновків ревізій та актів перевірок (ч. 2 і 3 ст. 93 КПК України) – це два самостійні способи формування доказової основи правової позиції певного суб'єкта. Витребування – це звернення з вимогою про добровільне надання речей, документів, відомостей, які мають значення для кримінального провадження [4, с. 169]. Отримання, на відміну від витребування, полягає в тому, що надсилають, надають або вручають [5, с. 228]. Ці способи можна визначати як самостійні, вони різняться суб'єктами вияву ініціативи щодо їх використання. У разі витребування така ініціатива походить від суб'єктів, які здійснюють кримінальне провадження (зокрема, слідчого під час досудового розслідування, суду під час судового розгляду), у разі отримання – від інших осіб [6, с. 60].

О. В. Малахова зауважує, що, з огляду на процесуальні можливості підозрюваного, обвинуваченого та захисника, сторона захисту в порядку витребування та отримання речей

і документів має право одержувати лише документи як докази, що мають значення для кримінального провадження, оскільки речі швидше зношуються чи пошкоджуються [4, с. 169, 9]. Однак, саме в цьому наявні певні проблемні аспекти. На переконання М. А. Погорецького, у більшості випадків керівники юридичних осіб, посадові особи органів державної влади й органів місцевого самоврядування, фізичні особи не завжди ефективно реагують на запити сторони захисту, обмежуючись формальними відписками. Дієвих гарантій забезпечення цього права захисника чинне законодавство не визначає [10, с. 481].

Мета статті. Чинне кримінальне процесуальне законодавство України не містить чіткого порядку, умов, механізмів реалізації захисниками повноважень у процесі витребування та отримання речей і документів. Розглянемо детальніше особливості участі захисника в таких процедурах під час досудового розслідування. Насамперед ідеться про визначену в КПК України можливість витребування від органів державної влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій, службових і фізичних осіб речей, копій документів, відомостей.

Виклад основного матеріалу. Аналіз чинного кримінального процесуального законодавства дає підстави вважати, що на стадії досудового розслідування захисник бере участь у збиранні доказів як безпосередньо (шляхом витребування та отримання речей і документів, висновків експерта, показань свідків та потерпілих), так й опосередковано, під час збирання доказів стороною обвинувачення.

Витребування як засіб одержання речей і документів передбачає ініціативу сторони захисту, що звертається з відповідним запитом. Законодавець визначає сутність ініціювання як частини забезпечувальних дій щодо збирання доказів. Слушність такого розуміння сутності ініціювання засвідчує положення абз. 1 ч. 3 ст. 93 КПК України в частині, що передбачає можливість збирання доказів «шляхом ініціювання, а також шляхом здійснення інших дій, які здатні забезпечити подання суду належних і допустимих доказів» [3].

Для захисника це може бути адвокатський запит або використання наданого йому права запитувати, отримувати, вилучати речі, документи, їхні копії (п. 1, 7 ст. 20 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність») [7]. Так, відповідно до абз. 1 ч. 1 ст. 24 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність», адвокатський запит – письмове звернення адвоката до органу державної влади, органу місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб, підприємств, установ й організацій незалежно від форми власності та підпорядкування, громадських об'єднань про надання інформації, копій документів, необхідних адвокату для надання правової допомоги клієнту. Положення ч. 3 ст. 93 КПК України корелюють зі змістом п. 1, 7 ч. 1 ст. 20, ст. 24 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність». У цих статтях передбачено адвокатський запит, на підставі якого адвокат має право отримувати від органів державної влади й місцевого самоврядування, їхніх посадових і службових осіб, підприємств, установ й організацій незалежно від форми власності та підпорядкування, громадських об'єднань, а також від фізичних осіб за їхньою згодою інформацію та копії документів, які необхідні для надання правової допомоги клієнту (ч. 1 ст. 24 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність») [7]. Форма адвокатського запиту є усталеною. Бланки і зразки таких запитів до різних юридич-

них осіб є у вільному доступі в мережі Інтернет, науково-практичній літературі [8, с. 109–111].

Також у ст. 24 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» міститься вказівка на те, що надання адвокату інформації та копій документів, отриманих під час кримінального провадження, здійснюють у порядку, встановленому кримінальним процесуальним законом [7]. Тобто законодавець розглядає правову можливість адвоката-захисника на надсилання адвокатських запитів у кримінальному провадженні (провадженнях) у нерозривному взаємозв'язку з тими правами, які надані захиснику кримінальним процесуальним законом.

Процесуальні дії з витребування доказів (речей і документів) зі сторони захисту можна вважати своєрідним спрощеним порядком отримання доказів, який не передбачає проведення будь-яких пошукових дій.

Отримання певних документів і речей стороною захисту розглядають як самостійний засіб збирання доказів, передбачений у ч. 2, 3 ст. 93 КПК України, поряд з їх витребуванням. Отримання доказів слід вважати активною процесуальною діяльністю суб'єктів доказування, яка охоплює такі взаємопов'язані елементи: пошук, виявлення та вилучення фактичних даних та їх джерел; перевірка, оцінка фактичних даних і їх джерел, процесуальне оформлення їх та надання їм уповноваженими суб'єктами статусу доказу в кримінальному провадженні [11, с. 24].

У науково-практичному коментарі до КПК України слушно зазначено, що використання в тексті ст. 93 КПК України терміна «отримання доказів» слід вважати умовним, оскільки докази формуються під час кримінальної процесуальної діяльності. Отримання – це доставляння сторонами обвинувачення та захисту, посадовими особами й громадянами письмових документів і предметів із проханням про їх залучення до кримінального провадження з фіксацією цього факту [12, с. 277]. У цьому разі ініціатива передання сторони захисту таких речей і документів належить іншим особам (зокрема, підозрюваний надає захиснику позитивні характеристики щодо себе, документи, які свідчать про те, що він перебував на лікуванні у психіатричному закладі, тощо).

Праву захисника збирати й подавати докази під час досудового розслідування кореспондує обов'язок слідчого, прокурора прийняти (отримати) надані матеріали, якщо вони мають значення для кримінального провадження. Водночас слушно видається висловлена в юридичній літературі позиція про те, що в такому разі йдеться насамперед не про докази, а про речі й документи, а по-друге, суб'єктом одержання (збирання) доказів є слідчий, прокурор [6, с. 59; 13, с. 244].

Попри те, що ч. 3 ст. 93 КПК України та Закон України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» передбачають право захисника отримувати й витребувати лише копії документів, ч. 3 ст. 99 КПК України ставить перед захисником обов'язок надавати суду оригінали документів. Такі оригінали захисник може отримати шляхом тимчасового доступу.

Хоча вітчизняний законодавець і не визначив у КПК України процесуальний порядок витребування захисником документів у кримінальному провадженні, однак аналіз матеріалів кримінальних проваджень засвідчує, що на практиці витребування захисником від органів державної влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій, службових та фізичних осіб документів або їх копій здійснюють шляхом

подання адвокатських запитів у порядку, передбаченому Законом України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» [7].

Відповідно до положень ч. 3 ст. 93 КПК України та ч. 1 ст. 24 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність», захисник як суб'єкт кримінального провадження наділений правом отримувати відповідні копії документів. Однак здебільшого, коли захисники намагаються використати такі копії, посилаючись на положення п. 2 ч. 5 ст. 99 КПК України, уповноважені особи не визнають їх допустимими доказами, обґрунтовуючи це тим, що: сторона захисту повинна надавати суду лише оригінал документа (ч. 3 ст. 99 КПК України); стороні захисту доцільно було б використовувати й інші передбачені КПК засоби отримання оригіналів документів, які можуть бути використані як докази в кримінальному провадженні [10, с. 481; 14, с. 65; 15, с. 81].

Поширеними на практиці є випадки, коли уповноважені суб'єкти не визнають допустимими доказами документи, отримані внаслідок подання адвокатських запитів, як такі, що отримані не в порядку, встановленому КПК України (ч. 1 ст. 86). З огляду на це, викликає сумнів твердження про визначену КПК можливість сторони захисту збирати докази шляхом витребування речей, копій документів, відомостей висновків експертів, висновків ревізій, актів перевірок [16, с. 98]. Такі предмети з документами, отримані внаслідок подання захисником адвокатського запиту, отримують процесуальний статус документів-доказів або речових доказів лише після їх огляду уповноваженим владним суб'єктом кримінального провадження, проведення експертного дослідження [17, с. 125].

У застосуванні цього способу збирання доказів можливою стороною захисту є значно вужчими. Крім того, якщо захисник, який бере участь у провадженні, може використати форму запиту для отримання інформації, копій документів (ч. 1 ст. 24 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність»), то обвинувачений (підозрюваний) вимушений звертатися з клопотанням до слідчого, прокурора з проханням про проведення витребування, оскільки за законом розгляд слідчим, прокурором клопотання сторони захисту про виконання будь-якої процесуальної дії здійснюється впродовж трьох днів, а не негайно (ч. 1 ст. 220 КПК України), реальна можливість ефективного захисту стає проблематичною. Витребування в такому разі здійснюють учасники, віднесені законом до сторони обвинувачення (ст. 36, 40 КПК України).

Окреслена ситуація обумовлює повну залежність захисника від сторони обвинувачення, призводить до порушення засади змагальності в кримінальному провадженні, нівелює ефективність діяльності захисника з відстоювання інтересів клієнта. Слушною є думка О.С. Старенького, який вважає, що для забезпечення належної реалізації засади змагальності в кримінальному процесуальному доказуванні захиснику потрібно надати можливість отримувати не лише копії документів, а й їх оригінали [14, с. 66].

Також зазначимо, що збирання доказів відбувається не лише відповідно до норм нормативно-правових актів, а й рішень Конституційного Суду України, постанов Пленуму Верховного Суду. Крім того, слід зважати на обґрунтованість використання практики Європейського суду з прав людини у працях сучасних вчених [18].

Висновки. Отже, відсутність у КПК України чітко визначеної правової регламентації форми та процедури витребування

потенційних доказів (речей і документів), як-то проведення слідчих (розшукових) дій, є недоліком законодавчої техніки.

У контексті досліджуваної проблеми слід зауважити про відсутність у КПК України положення, яке визначало б права особи, щодо якої здійснюються кримінальне провадження, однак який ще не повідомлено про підозру. Адже відсутність можливості спростувати чи підтвердити певні значущі для розслідування обставини під час досудового розслідування є обмеженням їхніх прав і законних інтересів. Визначення в КПК України можливості спростувати чи підтвердити певні значущі для розслідування обставини шляхом звернення з відповідним клопотанням до слідчого, прокурора сприятиме забезпеченню повного й неупередженого розслідування, стане гарантією дотримання прав і законних інтересів учасників кримінального провадження, які перебувають у статусі свідка.

Література:

1. Трофименко В.М. Особливості участі захисника в доказуванні в кримінальному провадженні: деякі теоретико-прикладні аспекти. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2015. Вип. 33 (2). С. 165–168. (Серія «Право»).
2. Лукашкіна Т.В. Участь сторони захисту в доказуванні на досудовому розслідуванні у кримінальному провадженні України. *Порівняльно-аналітичне право*. 2017. № 2. URL: http://pap.in.ua/2_2017/53.pdf.
3. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13 квіт. 2012 р. № 4651-VI. URL <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>.
4. Малахова О.В. Витребування та отримання речей та документів як способи збирання доказів стороною захисту. *Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України*. 2015. № 4. С. 168-173. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vrps_2015_4_22.
5. Капліна О.В. Збирання доказів сторонами кримінального провадження. *Актуальні проблеми доказування в кримінальному провадженні*: матеріали Всеукр. наук.-практ. інтернет-конф. (Одеса, 27 листоп. 2013 р.). Одеса: Юрид. літ., 2013. С. 223-229.
6. Вапнярчук В.В. Витребування та отримання, проведення інших процесуальних дій як способи збирання доказів у кримінальному провадженні. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2015. Вип. 3. Т. 3. С. 85–89. (Серія «Юридичні науки»).
7. Про адвокатуру та адвокатську діяльність: Закон України від 5 лип. 2012 р. № 5076-VI. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/5076-17>.
8. Настільна книга адвоката. Участь захисника, адвоката в кримінальному провадженні. Коментар, законодавство, судова практика: прак. посіб. Київ: Центр учб. літ., 2017. 600 с.
9. Панчук О.В. Надання свідку правової допомоги у кримінальному процесі: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ, 2013. 218 с.
10. Погорецький М.А. Захисник – суб'єкт доказування на досудовому провадженні за чинним КПК України: проблемні питання. *Актуальні питання державотворення в Україні*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 23 трав. 2014 р.). Київ, 2014. С. 480-485.
11. Грицак Х.М. Тимчасове обмеження у користуванні спеціальним правом як захід забезпечення кримінального провадження: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Львів, 2019. 247 с.
12. Кримінальний процесуальний кодекс України: наук.-практ. комент.: у 2 т., уклад.: О.М. Бандурка, С.М. Блажівський, С.П. Будроль та ін.; за заг. ред. В.Я. Тація, В.П. Пшонки, А.В. Портнова. Харків: Право, 2012. Т. 1. 768 с.
13. Кримінальний процесуальний кодекс України: наук.-практ. комент. за заг. ред. С. В. Ківалова, С. М. Міщенко, В. Ю. Захарченка. Харків: Одісей, 2013. 1104 с.

14. Старенький О.С. Витребування документів як засіб отримання доказів захисником у кримінальному провадженні: проблеми визначення процесуальної форми. *Вісник кримінального судочинства*. 2017. № 3. С. 58-69.
15. Татаров О.Ю., Чернявський С.С. Участь захисника у кримінальному провадженні: проблеми законодавчого врегулювання. *Вісник кримінального судочинства*. 2015. № 2. С. 77-84.
16. Лоскутов Т.О. Предмет регулювання кримінального процесуального права: монографія. Київ: Юрид. світ, 2016. 416 с.
17. Коваленко В.В., Удалова Л.Д., Письменний Д.П. Кримінальний процес: підручник. Київ: ЦУЛ, 2013. 544 с.
18. Черноус Ю.М., Гвоздюк В.В. Засади проведення слідчих (розшукових) дій у контексті практики Європейського суду з прав людини. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. № 1 (19). 2020. С. 95-101. DOI: <https://doi.org/10.33270/042019.01.95>.

Bihunets I. Powers of the defendant as a subject of evidence to requirement and receive things and documents in a pre-trial investigation

Summary. At the stage of the pre-trial investigation, the defense attorney participates in the collection of evidence both directly (by requesting and receiving items and documents, expert opinions, testimonies of witnesses and victims) and indirectly (during the collection of evidence by the prosecution). The article examines the guarantees of legal activity in the context of collecting evidence, which cannot ensure a full and desired result for the defense, since the prosecution has more effective mechanisms at its disposal, including coercive measures. The article focuses on the practical implementation of requesting and receiving items and documents during the pre-

trial investigation, which, in turn, is associated with a number of problematic issues, in particular, due to the lack of legislative consolidation of clear legal mechanisms regulating the procedures for requesting and receiving items and documents. The existing guarantees of legal activity cannot ensure a full and desired result for the defense. In addition, the principle of adversarial relations between the parties in criminal proceedings in practice balances in favor of the opposing defense. After all, the prosecution as a participant in criminal proceedings has more effective mechanisms at its disposal and often uses coercion. Also considered are the problematic issues that the defense attorney must overcome in the pre-trial investigation during the search and receipt of items and documents. It was concluded that the Code of Criminal Procedure of Ukraine does not contain provisions that would define the rights of a person in respect of whom criminal proceedings are being conducted, but who has not yet been notified of the suspicion. After all, the lack of an opportunity to refute or confirm certain circumstances significant for the investigation during the pre-trial investigation is a restriction of their rights and legitimate interests. The definition in the Code of Criminal Procedure of Ukraine of the opportunity to refute or confirm certain circumstances significant for the investigation by applying to the investigator or prosecutor with a corresponding petition will contribute to ensuring a full and impartial investigation, and will become a guarantee of compliance with the rights and legitimate interests of participants in criminal proceedings who are in the status of witnesses.

Key words: advocacy, criminal proceedings, principles of criminal procedure.

*Бум Ю. А.,**кандидат юридичних наук, доцент,
докторант Науково-дослідного інституту публічного права*

ПОДОЛАННЯ КОЛІЗІЙ НОРМ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА

Анотація. У статті здійснено системний аналіз праць науковців, кримінального процесуального законодавства та судової практики щодо вироблення підходів та правил подолання колізій кримінального процесуального законодавства. Зауважується на тому, що колізія правової норми – це протиріччя або невідповідність між нормами права у нормативно-правових актах, що регулюють одні й ті самі суспільні відносини. Визначено відмінність колізій від прогалин у праві.

Встановлено, що під час подолання колізій, які полягають у невідповідності норм Кримінального процесуального кодексу України положенням Конституції України, базовим підходом є застосування принципу вищої юридичної сили Конституції України, який передбачає безумовну перевагу норм Конституції України над іншими нормами права. Найефективнішим способом усунення колізій норм кримінального процесуального законодавства є конституційне судочинство. З'ясовано, що за час дії Кримінального процесуального кодексу України 2012 року Конституційний Суд України розглянув дев'ять звернень із скаргами на неконституційність положень КПК України та у семи випадках прийняв рішення щодо визнання неконституційними оспорюваних положень.

Встановлено, що при подоланні колізій законодавства за основу береться правило ієрархічності. При наявності протиріччя або невідповідностей між нормами Кримінального процесуального кодексу України та нормами інших законів, перевага надається нормам Кримінального процесуального кодексу України. Доведено, що при колізії норм кримінального процесуального законодавства, що мають однакову юридичну силу, слід враховувати правило подолання темпоральних та змістовних колізій норм права. Пріоритет має надаватися кримінальному процесуальному законодавству, яке було прийнято пізніше, або законодавству, яке містить спеціальну норму. Окрім цього закон загальний пізніший не має переваги над спеціальним давнішим. Звертається увага на те, що колізія може бути подолана за допомогою тлумачення відповідного положення у рішеннях Верховного Суду чи Європейського суду з прав людини.

Ключові слова: верховенство права, кримінальне процесуальне законодавство, колізії, подолання колізій, ієрархічність кримінальних процесуальних норм, темпоральні та змістовні колізії, рішення суду.

Постановка проблеми. Кримінальне процесуальне законодавство зазнає постійних змін та доповнень, які обумовлені також і викликами, з якими Україна стикається останніми роками (повномасштабне вторгнення РФ, карантинні заходи). Відбувається стрімкий розвиток інформаційних технологій, що також зумовлює необхідність законодавства відповідати реаліям сьогодення щодо цифровізації доказів та переведенні паперового документообігу у електронне.

Втім, зміни та доповнення, які приймаються, не завжди носять системний характер, що призводить до прогалин та колізій кримінального процесуального законодавства. Загальні правила вирішення колізій визначені у Конституції України, де у ст. 8 вказано, що в «Україні визнається і діє принцип верховенства права. Конституція України має найвищу юридичну силу» [1]. У ст. 8 Кримінального процесуального кодексу (КПК) України ця конституційна норма набула свого розвитку, де визначено, що кримінальне провадження здійснюється з додержанням принципу верховенства права, відповідно до якого людина, її права та свободи визнаються найвищими цінностями та визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Принцип верховенства права у кримінальному провадженні застосовується з урахуванням практики Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ) [2].

Тобто, Конституція України має найвищу юридичну силу. Але це не знімає проблеми вирішення колізій між нормами кримінального процесуального законодавства, які мають однакову юридичну силу.

Стан дослідження. Шляхи подолання колізій загалом та колізій кримінального процесуального законодавства досліджували такі вчені: Я. О. Берназюк, С. П. Головатий, Н. В. Глинська, М. М. Забарний, О. В. Капліна, М. І. Козюбра, Л. М. Лобойко, Д. Д. Луспенник, В. В. Михайленко, В. Т. Нор, В. В. Рожнова, Н. Д. Слотвінська, В. Т. Тертишник, О. С. Ткачук, С. В. Шевчук та інші. Праці вказаних науковців зробили вагомий внесок у розробку проблеми верховенства права та її застосування при наявності колізій законодавчих норм. Проте, не всі аспекти цієї важливої для правозастосування теми були висвітлені.

Метою цієї статті є системний аналіз наукових праць, кримінального процесуального законодавства та судової практики щодо вироблення підходів та правил подолання колізій кримінального процесуального законодавства.

Виклад основного матеріалу. Верховенство права є загальнонотееоретичною конституційною засадою кримінального провадження. Юридичну визначеність як ознаку верховенства права правники розкривають за допомогою таких характеристик: чіткість, зрозумілість, лаконічність, несуперечливість положень закону, належний стиль викладу правової норми, відсутність колізій та прогалин [3, с. 296–297]. У рішеннях Конституційного Суду (КС) України юридична визначеність характеризується як така, яка вимагає від законодавця при формулюванні правових норм чіткості, зрозумілості, однозначності та їх передбачуваності (прогнозованості) для забезпечення стабільного правового становища людини [4].

Втім, системний аналіз норм кримінального процесуального законодавства дозволяє стверджувати, що вони мають невідповідність та протиріччя, що негативно впливає на

єдність правозастосовної практики та гарантування верховенства права, як найважливішої цінності правової держави.

Протиріччя або невідповідність між нормами права у нормативно-правових актах, що регулюють одні й ті самі суспільні відносини, називаються колізією норм права. При цьому, протиріччя між нормами права у нормативно-правових актах – це колізія норм права в нормативно-правових актах рівної юридичної сили. А невідповідність між нормами права у нормативно-правових актах різної юридичної сили (ч. 1 ст. 66 Закону України «Про правотворчу діяльність») [5].

У теорії права формальні неузгодженості (колізії) розглядаються як суперечності всередині правової системи, вони мають суб'єктивну природу і виникають головним чином внаслідок інтелектуальних помилок законодавця, перш за все порушень правил формальної логіки; формальні суперечності призводять до порушень цілісності, внутрішньої узгодженості та єдності правової системи [3, с. 297].

Разом з цим, колізії необхідно відрізнити від прогалин у праві. Адже прогалини у кримінальному процесуальному праві – це «повна чи часткова відсутність у кримінальному процесуальному законі нормативного врегулювання тих фактів і обставин, які входять до сфери кримінальних процесуальних відносин, що виникла через невизначеність кримінальних процесуальних норм» [6, с. 168–169]. На відміну від цього, правова колізія зумовлена об'єктивними й суб'єктивними чинниками суспільного розвитку формальною суперечністю між нормами права, між нормами права й актами тлумачення, що породжує труднощі в правозастосовній діяльності [6, с. 93].

Як прогалини, так і колізії негативно впливають на правозастосовну практику, а тому мають бути подолані та усунуті. М.М. Забарний відмічає, що усунення колізій є прерогативою законодавця й вимагає динамічних способів, пов'язаних із скасуванням однієї з норм, що створює колізію, внесенням змін і доповнень до нормативно-правового акту. Проте суб'єкт правозастосування не завжди може дозволити собі відкласти застосування норми права до моменту зміни законодавства, оскільки ситуацію, що виникла, йому необхідно вирішити невідкладно. У зв'язку з цим правозастосовна практика йде шляхом подолання колізій за допомогою застосування колізійних норм, правоположень і тлумачення закону [6, с. 93].

Як справедливо відмічає Я. О. Берназюк, «одним з базових підходів до вирішення колізій у законодавстві є застосування принципу верховенства права, що ґрунтується на безумовній пріоритетності норм Конституції України над іншими правовими нормами» [7, с. 82]. Ця позиція базується на положеннях ч. 2 ст. 8 Основного Закону, де задекларовано, що Конституція України має найвищу юридичну силу. Закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції України і повинні відповідати їй [1]. На цьому наголошується і в Рішенні КС України від 12 лютого 2002 року, де вказано, що Конституція України як головне джерело національної правової системи є також базою для поточного законодавства. Вона надає можливість урегулювання певних суспільних відносин на рівні законів, які конкретизують закріплені в Основному Законі України положення [8].

Тобто, відповідно до засадничих правил тлумачення правових норм, якщо нормативний акт не відповідає Основному Закону, то застосовуються норми Конституції України, а від-

повідна норма права має бути приведена у відповідність до вимог Конституції. Наприклад, відповідно до Закону України «Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо удосконалення порядку здійснення кримінального провадження в умовах воєнного стану» від 14 квітня 2022 року [9] у ч. 1 ст. 615 КПК України було суттєво збільшено строки затримання та тримання особи під вартою без рішення суду, та визначено, що «строк затримання особи без ухвали слідчого судді, суду чи постанови керівника органу прокуратури під час дії воєнного стану не може перевищувати двохсот шістнадцяти годин з моменту затримання» [9]. Втім, такі законодавчі новели не відповідали нормам ч. 3 ст. 29 Конституції України, де визначено, що уповноважені органи «можуть застосувати тримання особи під вартою як тимчасовий запобіжний захід, обґрунтованість якого протягом сімдесяти двох годин має бути перевірена судом. Затримана особа негайно звільняється, якщо протягом сімдесяти двох годин з моменту затримання їй не вручено вмотивованого рішення суду про тримання під вартою» [1].

У зв'язку з вищенаведеним у липні 2022 року законодавець привів положення ч. 1 ст. 615 КПК України у відповідність до конституційних норм, вказавши, що «Строк затримання особи без ухвали слідчого судді, суду не може перевищувати строк, визначений статтею 211 цього Кодексу» [10]. Тобто, норми КПК України були приведені у відповідність до норм Конституції України, чим забезпечено реалізацію принципу права на свободу та особисту недоторканність, яке гарантоване як національним законодавством, так і Європейською конвенцією з прав людини.

Вищенаведене засвідчує, що виявити наявність колізій чи прогалин кримінального процесуального законодавства можна шляхом системного тлумачення кримінально-процесуальних норм, які мають неузгодженість чи суперечність при регулюванні одних і тих самих кримінальних процесуальних правовідносин.

Найефективнішим шляхом усунення колізій норм кримінального процесуального права є конституційне судочинство. М. М. Забарний відмічає, що за допомогою тлумачення, що здійснюється КС України, колізія в правозастосуванні як усувається, так і долається [6, с. 94]. Зокрема, у рішенні КС України від 23 листопада 2017 року встановлено, що положення ч. 3 ст. 315 КПК України в частині, що передбачає продовження застосування заходів забезпечення кримінального провадження, а саме запобіжних заходів у виді домашнього арешту чи тримання під вартою, обраних під час досудового розслідування, без клопотань учасників кримінального провадження, зокрема прокурора, та без перевірки судом обґрунтованості підстав для їх застосування, за яких такі запобіжні заходи були обрані на стадії досудового розслідування, суперечить вимогам ч. 1, 2 ст. 29 Конституції України [11]. З урахуванням вказаних зауважень ч. 3 ст. 315 КПК України у жовтні 2022 року була викладена у такій новій редакції: «Під час підготовчого судового засідання суд за клопотанням учасників судового провадження має право обрати, змінити, продовжити чи скасувати заходи забезпечення кримінального провадження, в тому числі запобіжний захід, обраний щодо обвинуваченого» [2].

Невідповідність норм КПК України нормам Конституції України неодноразово була предметом розгляду КС України. За час дії КПК України 2012 року до КС України дев'ять разів

зверталися із скаргами на неконституційність його положень. У семи випадках КС України прийняв рішення щодо визнання неконституційними оспорюваних положень, і лише двічі дійшов висновку про визнання таких положень конституційними.

Отже, під час подолання колізій, які полягають у невідповідності норм КПК України положенням Конституції України, базовим підходом є застосування принципу вищої юридичної сили Конституції України, який передбачає безумовну перевагу норм Конституції України над іншими нормами права, зокрема і нормами КПК України. Для цього застосовується конституційне судочинство, яке є найефективнішим шляхом подолання колізій норм кримінального процесуального законодавства.

Втім, норми кримінального процесуального законодавства можуть мати невідповідність не лише з нормами Конституції України, а й з іншими нормативними актами. В такому разі застосовується принцип який передбачає, що у разі виявлення колізії між нормативно-правовими актами різної юридичної сили пріоритет у застосуванні мають норми, що містяться у нормативно-правовому акті вищої юридичної сили [5]. У ч. 2 ст. 19 Закону України «Про правотворчу діяльність» визначено таку ієрархію нормативно-правових актів: 1) Конституція України; 2) чинні міжнародні договори України; 3) закони; 4) постанови Верховної Ради України, укази Президента України; 5) постанови Кабінету Міністрів України; 6) накази міністерств тощо [5].

Колізії можуть полягати і в суперечності нормативно-правових актів однакової юридичної сили. На вирішенні цієї проблеми спрямоване положення ст. 66 Закону України «Про правотворчу діяльність», де визначено шляхи подолання колізій норм права. Зокрема, у наведеній нормі вказано, що «у разі виявлення колізії між кодексом і первинним законом пріоритет у застосуванні має норма права, що міститься у кодексі, якщо інше не передбачено таким кодексом» (ч. 2 ст. 66) [5]. Так, у абзаці 11 ч. 1 ст. 615 КПК України (в редакції від 27 липня 2022 року) вказано, що «Строк затримання особи без ухвали слідчого судді, суду не може перевищувати строк, визначений статтею 211 цього Кодексу» [2]. Тобто, строк затримання особи без ухвали слідчого судді, суду не може перевищувати 72 годин. Разом з цим, у ст. 15-1 Закону України «Про боротьбу з тероризмом» вказано, що «для відвернення терористичних загроз у районі проведення антитерористичної операції відповідно до кримінального процесуального законодавства України з урахуванням особливостей, встановлених цим Законом, може здійснюватися превентивне затримання осіб, причетних до терористичної діяльності, на строк понад 72 години. Граничний строк превентивного затримання не може перевищувати 30 діб» [12]. У наведеному вище випадку строк затримання, передбачений Законом України «Про боротьбу з тероризмом», суперечить строку затримання, визначеному у ст. 211 КПК України. Тому при визначенні строку затримання осіб, причетних до терористичної діяльності, слід керуватися нормами КПК України, де визначено 72 години як максимальний строк затримання особи без ухвали слідчого судді, суду.

Втім, варто зауважити, що думки науковців з цього приводу різняться. Так, В. М. Москалюк стверджує, що «кодекси та інші закони мають однакову юридичну силу. Тому розв'язання таких колізій повинно відбуватися на підставі правил подолання темпоральних (пріоритету норми акта, що був прийнятий пізніше) та змістовних (пріоритету акта, що містить спеціальну норму) колізій норм права. ... За обраної позиції рівності юридичної

сили кодексу і закону суб'єкт застосування правових норм «не зв'язаний» формальною необхідністю керуватися нормою кодексу. Перевага теоретичного підходу рівності юридичної сили кодексу і закону обумовлена тим, що використання правил подолання темпоральних і змістовних колізій норм права дає змогу суб'єктові застосування правової норми обрати з них саме ту, яка найбільш вдало та ефективно регулює певну сферу суспільних відносин незалежно від того, міститься вона в кодексі чи в будь-якому іншому законі» [13, с. 21; 14, с. 166].

Правило подолання темпоральних і змістовних колізій норм права діє при усуненні колізій законів, що мають однакову юридичну силу. Адаже у разі виявлення колізії між нормативно-правовими актами рівної юридичної сили пріоритет у застосуванні мають: 1) норми, що містяться в нормативно-правових актах спеціального законодавства України; 2) норми, що містяться у нормативно-правових актах, що вступили в дію пізніше (ч. 3 ст. 66 Закону України «Про правотворчу діяльність») [5].

Подібний підхід прослідковується і в Рішенні КС України від 18 червня 2020 року, де вказано, що принцип верховенства права вимагає суддівської дії у ситуаціях, коли співіснують суперечливі норми одного ієрархічного рівня. У таких ситуаціях до судів різних видів юрисдикції висунуто вимогу застосувати класичні для юридичної практики формули: «закон пізніший має перевагу над давнішим» (*lex posterior derogat priori*); «закон спеціальний має перевагу над загальним» (*lex specialis derogat generali*); «закон загальний пізніший не має переваги над спеціальним давнішим» (*lex posterior generalis non derogat priori specialis*). Якщо суд не застосовує цих принципів за обставин, що вимагають від нього їх застосування, то принцип верховенства права втрачає свою дієвість [15].

Тобто, при колізії норм кримінального процесуального законодавства, що мають однакову юридичну силу, слід враховувати правила подолання темпоральних та змістовних колізій норм права. Пріоритет має надаватися кримінальному процесуальному законодавству, яке було прийнято пізніше (темпоральне правило), або законодавству, яке містить спеціальну норму (змістовне правило). Окрім цього закон загальний пізніший не має переваги над спеціальним давнішим.

Забарний М.М. слушно відмічає, що окрім органів конституційного правосуддя, колізія може бути подолана за допомогою тлумачення, здійснюваного Верховним Судом а також казуального тлумачення судів загальної юрисдикції. Формуючи прецедент тлумачення, суд допомагає суб'єктові правозастосування подолати колізію, що виникла, аж до її усунення законодавцем [6, с. 94]. Зокрема, предметом розгляду Великої Палати Верховного Суду було питання законності вручення підозри судді Харківського апеляційного адміністративного суду слідчим в особливо важливих справах Генеральної прокуратури України, адже ст. 481 КПК України до жовтня 2019 року не містила положення, яке б дозволило Генеральному прокурору України чи його заступнику доручати іншим прокурорам здійснювати вручення повідомлення про підозру. Розглядавши справу, Велика Палата Верховного Суду у постанові від 11 грудня 2019 року дійшла висновку, що вручення повідомлення про підозру судді іншою уповноваженою особою за умови, що рішення було прийняте та підписане визначеним на це ст. 481 КПК України суб'єктом, не порушує гарантії суддівської незалежності. Тому Генеральний прокурор або його заступник можуть доручити слідчому або іншому прокурору вручити судді повідомлення про підозру

(в редакції ст. 481 КПК України до прийняття Закону № 187-IX від 4 жовтня 2019 року) [16].

Крім цього, ч. 5 ст. 9 КПК України визначає, що Кримінальне процесуальне законодавство України застосовується з урахуванням практики ЄСПЛ [2]. Втім, позиція Європейського суду може не завжди збігатися з нормами українського законодавства щодо змісту й обсягу прав і свобод. Проте, оскільки Європейська конвенція з прав людини є частиною національного законодавства, така розбіжність призводить до колізійності або прогальності, яка має бути усунена шляхом приведення національного законодавства у відповідність з правовими стандартами ЄСПЛ [6, с. 94].

Висновки. Під час подолання колізій, які полягають у невідповідності норм КПК України положенням Конституції України, базовим підходом є застосування принципу вищої юридичної сили Конституції України. Найефективнішим способом усунення колізій норм кримінального процесуального законодавства є конституційне судочинство. За час дії чинного КПК України КС України розглянув дев'ять скарг та у семи випадках прийняв рішення щодо визнання неконституційними положень КПК України. При подоланні колізій за основу береться правило ієрархічності законодавства. При наявності протиріч між нормами КПК України та нормами інших законів, перевага надається нормам КПК України. У разі колізійності норм кримінального процесуального законодавства, що мають однакову юридичну силу, слід застосовувати правило подолання темпоральних та змістовних колізій норм права. Окрім цього, колізія може бути подолана за допомогою тлумачення відповідного положення у рішеннях Верховного Суду чи ЄСПЛ.

Література:

- Конституція України : прийнята 28 черв. 1996 р. *Верховна Рада України*. URL: <https://surl.li/gqaxsh>
- Кримінальний процесуальний кодекс України : затв. Законом України від 13 квіт. 2012 р. № 4651-VI. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-1775>
- Єдність судової практики у вимірі стандартів якості кримінального процесуального законодавства України : монографія / за заг. ред. О.Г. Шило; НДІ вивч. проблем злочинності ім. акад. В. В. Сташиса. Харків : Право, 2021. 352 с.
- Рішення Конституційного Суду України від 27 лют. 2018 року № 1-п/2018. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v001p710-18#Text>
- Про правотворчу діяльність: Закон України від 24 серп. 2023 року № 3354-IX. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3354-20#Text>
- Забарний М. М. Прогалини у кримінальному процесуальному праві : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Ірпінь, 2017. 210 с.
- Берназюк Я. О. Застосування принципу верховенства права (правовладдя) для вирішення колізій у законодавстві. *Експерт: парадигми юридичних наук і державного управління*. 2022. № 4. С. 80–89.
- Рішення Конституційного Суду України від 12 лют. 2002 № 3-п/2002. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-02#Text>
- Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо удосконалення порядку здійснення кримінального провадження в умовах воєнного стану: Закон України від 14 квіт. 2022 року № 2201-IX. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2201-20#Text>
- Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо удосконалення окремих положень досудового розслідування в умовах воєнного стану: Закон України від

- 27 лип. 2022 року № 2462-IX. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2462-20#n59>
- Рішення Конституційного Суду України від 23 лист. 2017 року № 1-п/2017. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v001p710-17#Text>
- Про боротьбу з тероризмом: Закон України від 20 берез. 2003 року № 638-IV. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/638-15#Text>
- Москалюк В. М., Москалюк О. В. Подолання колізій норм права кодексів та законів: теорія і судова практика. *Адвокат*. 2010. № 4. С. 17–22.
- Слотвінська Н. Д. Судова практики як джерело права: дис. ... кан. юрид. наук : 12.00.09. Львів, 2016. 203 с.
- Рішення Конституційного Суду України від 18 черв. 2020 року № 5-п(II)/2020. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va05p710-20#Text>
- Постанова Великої Палати Верховного Суду від 11 груд. 2019 р. у справі № 536/2475/14-к. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/86365236>

But Yu. Resolution of conflicts in the norms of criminal procedural legislation

Summary. The article provides a systematic analysis of scholarly works, criminal procedural legislation and judicial practice to develop approaches and rules for resolving conflicts in criminal procedural legislation. It is noted that a conflict of a legal norm refers to a contradiction or inconsistency between legal norms in regulatory legal acts that govern the same social relations. The distinction between conflicts and gaps in the law has been defined.

It has been established that in resolving conflicts arising from inconsistencies between the norms of the Criminal Procedure Code of Ukraine and the provisions of the Constitution of Ukraine, the fundamental approach is the application of the principle of the supreme legal force of the Constitution of Ukraine, which ensures the unconditional precedence of the norms of the Constitution of Ukraine over other legal norms. The most effective method for resolving conflicts in the norms of criminal procedural legislation is constitutional adjudication. It has been determined that during the period of the 2012 Criminal Procedure Code of Ukraine, the Constitutional Court reviewed nine petitions challenging the constitutionality of its provisions and, in seven cases, issued decisions declaring the contested provisions unconstitutional.

It has been established that the rule of hierarchy serves as the basis for resolving legislative conflicts. In the presence of contradictions or inconsistencies between the norms of the Criminal Procedure Code of Ukraine and the norms of other laws, preference is given to the norms of the Criminal Procedure Code of Ukraine. It has been proven that in the event of conflicts between norms of criminal procedural legislation with equal legal force, the rule of resolving temporal and substantive conflicts of legal norms should be applied. That is, priority should be given to the criminal procedural legislation enacted later or to the legislation containing a special norm. Furthermore, a later general law does not take precedence over an earlier special law. Attention is drawn to the fact that a conflict can be resolved through the interpretation of the relevant provision in the decisions of the Supreme Court or the European Court of Human Rights.

Key words: rule of law; criminal procedural legislation; conflicts, conflict resolution; hierarchy of criminal procedural norms; temporal and substantive conflicts; court decisions.

*Висоцький П. Г.,
ад'юнкт кафедри кримінального,
кримінально-виконавчого права та кримінології
Пенітенціарної академії України*

САМОВІЛЬНЕ ЗАЛИШЕННЯ ВІЙСЬКОВОЇ ЧАСТИНИ АБО МІСЦЯ СЛУЖБИ

Анотація. Стаття присвячена дослідженню правових аспектів самовільного залишення військової частини або місця служби, що є одним з найбільш поширених порушень у військовому середовищі. Це порушення має значні наслідки для військової дисципліни та боєздатності збройних сил, а також може бути підставою для адміністративної чи кримінальної відповідальності. Метою статті є порівняльний аналіз адміністративної та кримінальної відповідальності за самовільне залишення військової частини, зокрема, визначення юридичних складових порушення, санкцій і відмінностей у застосуванні покарань.

Автор аналізує адміністративну відповідальність за самовільне залишення військової частини через призму статті 172-11 Кодексу України про адміністративні правопорушення, а також кримінальну відповідальність за цим діянням згідно зі статтею 407 Кримінального кодексу України. Особливу увагу приділено юридичному складу правопорушень, де об'єктивна і суб'єктивна сторона, а також конкретні заходи покарання визначають кваліфікацію діяння як адміністративного чи кримінального правопорушення.

Порівняльний аналіз дозволяє виявити ключові відмінності між адміністративною і кримінальною відповідальністю, зокрема в залежності від тривалості порушення. У випадку, якщо самовільне залишення триває до трьох діб, це кваліфікується як адміністративне правопорушення, і застосовуються більш м'які покарання, такі як штраф або арешт. Якщо порушення триває більше трьох діб, кваліфікується як кримінальне правопорушення, що передбачає більш суворі покарання, включаючи позбавлення волі.

Також в статті порушуються питання щодо наукових підходів до визначення відповідальності за самовільне залишення військової частини, з огляду на сучасні зміни в законодавстві та судову практику. Визначення меж між адміністративною і кримінальною відповідальністю є важливим для забезпечення справедливого покарання та підтримки дисципліни в армії.

Ключові слова: самовільне залишення, військова частина, адміністративна відповідальність, кримінальна відповідальність, військова дисципліна, Кодекс України про адміністративні правопорушення, Кримінальний кодекс України.

Постановка проблеми. Самовільне залишення військової частини або місця служби є одним із найпоширеніших правопорушень у військовому середовищі, що викликає серйозні наслідки для забезпечення належної дисципліни та боєздатності збройних сил. Порушення військової дисципліни в даному контексті може мати як адміністративні, так і кримінальні наслідки, залежно від тривалості та обставин правопорушення.

Питання відповідальності за самовільне залишення військової частини або місця служби є важливою складовою військової юстиції і потребує детального розгляду з огляду на зміни в законодавстві та судову практику.

У науковій літературі існує чимало досліджень, присвячених аналізу адміністративної та кримінальної відповідальності за це правопорушення. Однак питання порівняльного аналізу різних форм відповідальності та впливу на правовий статус військовослужбовців залишається актуальним. Метою цієї статті є комплексний аналіз адміністративної та кримінальної відповідальності військовослужбовців за самовільне залишення військової частини або місця служби, з особливим акцентом на юридичний склад правопорушень, санкції та відмінності у застосуванні заходів покарання.

Зокрема, дослідження зосереджене на порівнянні адміністративного та кримінального підходів до цього правопорушення, що дозволить виявити ключові аспекти, які визначають сутність відповідальності за самовільне залишення служби. Окрему увагу буде приділено аналізу юридичних елементів цього правопорушення, таких як об'єкт, об'єктивна і суб'єктивна сторона, а також заходи покарання, передбачені за кожним видом відповідальності.

Стан дослідження. Окремі аспекти відповідальності за самовільне залишення військової частини або місця служби як військового правопорушення привертати увагу науковців, серед яких можна згадати М. Ю. Веселова, І. М. Коропатніка, М. А. Микитюка, О. О. Павлюка, С. В. Петкова та ін. Якщо ж розглядати самовільне залишення військової частини або місця служби через призму військового кримінального правопорушення, то дослідженням відповідальності за такі дії займалися такі науковці, як Ю. В. Баулін, С. Б. Гавриш, С. В. Гізімчук, С. В. Гринчак, Ю. В. Гродецький, Л. В. Дорош, В. І. Тютюгін та інші. Метою цієї статті є порівняльний аналіз адміністративної та кримінальної відповідальності військовослужбовців за самовільне залишення військової частини або місця служби.

Виклад основного матеріалу. Аналіз наявного адміністративного законодавства вказує на те, що самовільне залишення військової частини або місця служби є частиною військових адміністративних правопорушень, відповідно до чинного законодавства. Основні принципи адміністративної відповідальності за цей проступок закріплені в статті 172-11 Кодексу України про адміністративні правопорушення від 7 грудня 1984 року № 8073-Х. Основною підставою для притягнення особи до адміністративної відповідальності є факт скоєння адміністративного правопорушення, що визначено відповідною нормою в КУпАП. Тому підставою для притягнення військовослужбовця до адміністративної відповідальності за частиною

статті 172-11 КУпАП буде самовільне залишення військової частини або місця служби. Отже, для з'ясування особливостей адміністративної відповідальності за ці правопорушення важливо визначити юридичний склад цього проступку, тобто проаналізувати всі його елементи [1].

Юридичний склад будь-якого адміністративного правопорушення являє собою набір об'єктивних і суб'єктивних ознак, визначених законодавством, які дозволяють кваліфікувати певне діяння як адміністративний проступок. Серед таких ознак виділяють об'єкт і об'єктивну сторону (як складові об'єктивних ознак проступку), а також суб'єкт і суб'єктивну сторону (які є суб'єктивними ознаками правопорушення) [2, с. 490]. Враховуючи зазначене, юридичний склад військового адміністративного правопорушення, що описаний у ст. 172-11 КУпАП, можна трактувати як сукупність визначених елементів (об'єктивних та суб'єктивних ознак), наявність яких дозволяє визнати певне діяння самовільним залишенням військової частини або місця служби згідно з цією статтею КУпАП [1].

Об'єктивні ознаки правопорушення, відповідальність за яке передбачена ст. 172-11 КУпАП, включають два основні елементи юридичного складу – об'єкт і об'єктивну сторону. Об'єктом адміністративного правопорушення є суспільні відносини, які захищаються адміністративним правом і передбачають застосування заходів адміністративної відповідальності. Згідно з цим, об'єктом правопорушення за ст. 172-11 є відносини у сфері забезпечення правопорядку і військової дисципліни серед військовослужбовців Збройних Сил України та інших військових формувань. Безпосереднім об'єктом є порядок проходження військової служби [3, с. 38].

Об'єктивна сторона цього правопорушення відображає сукупність ознак, що визначають зовнішній бік діяння відповідно до норми, яка його передбачає [5, с. 160]. Вона може виявлятися у різних формах, зокрема: 1) самовільне залишення військовослужбовцем військової частини або місця служби; 2) нез'явлення на службу без поважних причин після звільнення з частини, призначення, переведення, повернення з відраження або лікарняного.

Для визначення суб'єктивних ознак самовільного залишення військової частини або місця служби як адміністративного проступку необхідно з'ясувати, хто може бути суб'єктом цього правопорушення та які особливості його суб'єктивної сторони. Суб'єктами такого діяння можуть бути військовослужбовці строкової служби (відповідно до частин 1, 2, 4 ст. 172-11 КУпАП), а також військовослужбовці, які не перебувають на строковій службі, військовозобов'язані і резервісти (стосовно проступків, передбачених частинами 3, 4 цієї статті) [1].

Суб'єктивна сторона адміністративних правопорушень відображає внутрішнє ставлення порушника до його дій та їх наслідків [5, с. 98]. Що стосується самовільного залишення військової частини або місця служби, то суб'єктивна сторона цього проступку передбачає прямиї умисел. Однак у разі нез'явлення на службу без поважних причин це може бути як умисне діяння, так і результат необережності.

Розгляд адміністративної відповідальності військовослужбовців за самовільне залишення військової частини або місця служби також вимагає аналізу заходів адміністративно-правового примусу, які можуть бути застосовані до порушника, відповідно до ст. 172-11 КУпАП. Згідно з цією статтею, в разі самовільного залишення частини або місця служби до правопо-

рушника можуть бути застосовані такі види адміністративних стягнень: штраф або арешт з утриманням на гауптвахті. Розмір штрафу та тривалість арешту значною мірою залежить від того, як саме кваліфікується діяння за відповідними частинами ст. 172-11 КУпАП. Якщо правопорушення кваліфікується за частинами 1 і 2 цієї статті, то порушнику загрожує лише один вид стягнення – арешт на гауптвахті, тривалість якого становить до десяти діб (ч. 1) або від семи до п'ятнадцяти діб (ч. 2) [1].

Вчинення правопорушення, передбаченого частиною 3 статті 172-11 КУпАП, призводить до застосування однієї з двох альтернативних санкцій до військовослужбовця: або накладення штрафу в розмірі від п'ятисот до однієї тисячі неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, або арешт з утриманням на гауптвахті на строк до десяти діб. Однак, якщо діяння є самовільним залишенням військової частини або місця служби в умовах особливого періоду (окрім воєнного стану), то відповідно до частини 4 статті 172-11 КУпАП застосовується більш сувора адміністративна відповідальність. В такому разі розмір штрафу зростає (від однієї до двох тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян), а строк арешту з утриманням на гауптвахті збільшується (від десяти до п'ятнадцяти діб) [1].

З точки зору наукового аналізу, варто звернути увагу, що самовільне залишення військової частини або місця служби може призвести не лише до адміністративної, але й до кримінальної відповідальності. Вивчення норм Кримінального кодексу України від 5 квітня 2001 року (КК України) показує, що самовільне залишення місця служби є одним з видів військових кримінальних правопорушень. Це кримінальні правопорушення, що порушують порядок несення військової служби і регулюються розділом XIX Особливої частини КК України [5].

Для порівняльного аналізу адміністративної та кримінальної відповідальності за самовільне залишення військової частини або місця служби важливо розглянути юридичний склад військового кримінального правопорушення, відповідальність за яке визначена статтею 407 КК України, а також роз'яснити, які саме кримінально-правові заходи можуть бути застосовані у випадку його вчинення. Об'єктом цього злочину є встановлений порядок проходження військової служби, що зобов'язує військовослужбовців строкової служби постійно перебувати у розташуванні військової частини або на місці служби, а офіцерів, прапорщиків та військовослужбовців за контрактом – бути на службі у визначений час та не залишати її без дозволу відповідного начальника [6, с. 933].

Аналізуючи зміст статті 407 Кримінального кодексу України, можна визначити, що з об'єктивної точки зору цей злочин може бути вчинений у кількох формах: 1) самовільне залишення військової частини або місця служби; 2) нез'явлення на службу вчасно без поважних причин. Залежно від конкретних обставин діяння, кваліфікація злочину за відповідною частиною статті 407 КК України змінюється, що впливає і на коло можливих суб'єктів цього правопорушення. Суб'єктами злочину, визначеного частиною 1, можуть бути лише військовослужбовці строкової служби, у той час як частини 2, 3, 4 та 5 охоплюють більш широкий круг осіб, включаючи військовослужбовців за контрактом, офіцерів, прапорщиків і резервістів.

Суб'єктивна сторона цього злочину характеризується переважно прямим умислом, оскільки особа свідомо ухиляється від виконання своїх обов'язків. Проте, у випадку нез'явлення на службу без поважних причин, така поведінка може бути вчи-

нена як умисно, так і через необережність [5, с. 934]. Важливою ознакою, що відрізняє адміністративну відповідальність від кримінальної у випадку самовільного залишення військової частини або місця служби, є тривалість вчиненого діяння. Якщо самовільне залишення або нез'явлення на службу триває не більше трьох діб, то відповідно до частини 1 статті 172-11 КУпАП особа може бути притягнута до адміністративної відповідальності, з огляду на всі обставини справи [1].

Проте, якщо це порушення триває більше трьох діб, це вже є підставою для кваліфікації діяння як кримінального правопорушення, і відповідно до обставин справи воно буде підпадати під відповідну частину статті 407 КК України. Важливо, що настання кримінальної відповідальності не обов'язково є результатом лише тривалості порушення, але й залежить від інших обставин, таких як намір особи, умови і характер дій.

Окремо слід розглянути питання, які саме заходи кримінально-правового характеру можуть бути застосовані до військовослужбовців у випадку визнання їх дій самовільним залишенням військової частини або місця служби як військового кримінального правопорушення. У таких випадках до осіб можуть бути застосовані такі покарання, як обмеження волі або позбавлення волі на певний строк, що залежатиме від тяжкості правопорушення, а також від обставин, які свідчать про ступінь вини військовослужбовця.

Аналізуючи санкції, передбачені різними частинами статті 407 Кримінального кодексу України [6], можна виділити декілька видів покарань, які можуть бути застосовані до військовослужбовців за самовільне залишення військової частини або місця служби. Залежно від того, за якою частиною цієї статті буде кваліфіковано діяння, покарання можуть включати: 1) штраф; 2) службове обмеження; 3) тримання у дисциплінарному батальйоні; 4) позбавлення волі.

Якщо діяння кваліфікується за частиною 1 статті 407, то застосовується одне з двох покарань: або тримання у дисциплінарному батальйоні на строк до двох років, або позбавлення волі на термін до трьох років. Для частини 2 передбачено більше можливих покарань: або штраф у розмірі від однієї тисячі до чотирьох тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, або службове обмеження на строк до двох років, або позбавлення волі на термін до трьох років. Частина 3 передбачає більш суворе покарання — позбавлення волі від двох до п'яти років. Частина 4 та 5 статті 407 передбачають ще більш серйозні санкції: позбавлення волі на строки від трьох до семи років (ч. 4) та від п'яти до десяти років (ч. 5).

Таким чином, варіанти покарань за самовільне залишення військової частини або місця служби суттєво відрізняються в залежності від обставин вчиненого правопорушення, тяжкості діяння та кваліфікації злочину за відповідною частиною статті 407 КК України. Водночас застосування цих санкцій має на меті не лише покарання порушника, але й забезпечення належного рівня дисципліни у військових підрозділах, що є основою для ефективного функціонування Збройних Сил та інших військових формувань.

З огляду на проведені дослідження особливостей адміністративної та кримінальної відповідальності військовослужбовців за самовільне залишення військової частини або місця служби, можна зробити кілька важливих зауважень. Адміністративна відповідальність за такі діяння настає у випадку, коли порушення кваліфікується як військове адміністративне

правопорушення, що передбачено відповідними частинами статті 172-11 Кодексу України про адміністративні правопорушення. Водночас кримінальна відповідальність може бути застосована у разі, якщо самовільне залишення частини або місця служби має більшу тривалість або інші обтяжуючі обставини, що призводить до кваліфікації діяння як кримінального правопорушення за статтею 407 КК України.

Військове правопорушення, таке як самовільне залишення військової частини або місця служби, а також нез'явлення на службу без поважних причин, може бути кваліфіковане не тільки як адміністративне, але й як кримінальне правопорушення. Залежно від тривалості порушення та інших обставин справи, діяння може бути оцінене відповідно до статті 407 Кримінального кодексу України. При цьому, порівняння юридичних складів адміністративного і кримінального правопорушення за самовільне залишення частини дозволяє виокремити як спільні риси, так і суттєві відмінності між ними.

В обох випадках порушення здійснюється в межах однієї і тієї ж сфери суспільних відносин – забезпечення правопорядку та підтримки військової дисципліни. Ці відносини є основою для належного функціонування Збройних Сил України, оскільки вони сприяють підтриманню високої ефективності та бойової готовності військових частин.

Як адміністративне, так і кримінальне правопорушення проявляється у схожих формах: самовільне залишення частини або місця служби, а також нез'явлення на службу без поважних причин. Це порушення безпосередньо впливає на стан військової дисципліни і порядок у військових підрозділах, що може призвести до серйозних наслідків для загальної функціональності та безпеки.

Основними суб'єктами правопорушень є військовослужбовці. Однак, у разі адміністративного правопорушення, відповідальність може бути покладена не тільки на військовослужбовців строкової служби, але й на контрактників, військовозобов'язаних та резервістів. Водночас кримінальна відповідальність може бути застосована до всіх категорій військовослужбовців без винятків.

У обох випадках правопорушення має бути вчинене з прямим умислом. Проте, нез'явлення на службу без поважних причин може бути як умисним, так і необережним. Це визначає ступінь вини та впливає на кваліфікацію діяння в залежності від його тяжкості та наслідків.

Ключова різниця між адміністративною та кримінальною відповідальністю полягає саме у тривалості порушення. Якщо самовільне залишення частини або нез'явлення на службу триває до трьох діб, таке порушення кваліфікується як адміністративне правопорушення і карається відповідно до статті 172-11 КУпАП. Це означає, що військовослужбовцю загрожують більш м'які покарання, такі як штраф або арешт на гауптвахті.

У випадку, коли самовільне залишення військової частини або місця служби триває понад три доби, діяння може бути кваліфіковане як кримінальне правопорушення відповідно до статті 407 Кримінального кодексу України. Це вказує на більш серйозні наслідки порушення, оскільки тривала відсутність військовослужбовця може суттєво вплинути на боєготовність підрозділу та створити загрозу для національної безпеки. У таких випадках покарання стають значно суворішими, включаючи штрафи, тримання у дисциплінарному батальйоні або навіть позбавлення волі.

Коректне визначення тривалості порушення і відповідної кваліфікації діяння має вирішальне значення для визначення виду відповідальності та наслідків для військовослужбовця. Тому важливо враховувати всі обставини справи для того, щоб правильно застосувати юридичні санкції і забезпечити адекватне покарання в залежності від тяжкості порушення.

Таким чином, хоча адміністративна та кримінальна відповідальність за самовільне залишення військової частини чи місця служби мають певні спільні риси, їх відмінності, зокрема тривалість правопорушення, визначають застосування різних видів покарань і наслідків для порушника.

Перевищення тривалості порушення в три доби стає підставою для кваліфікації діяння як кримінального правопорушення, що може призвести до настання кримінальної відповідальності згідно з відповідною частиною статті 407 Кримінального кодексу України, з урахуванням конкретних обставин справи. Важливою різницею є суб'єктний склад, оскільки в рамках військових адміністративних правопорушень, окрім військовослужбовців, можуть бути притягнуті також військовозобов'язані та резервісти.

Залежно від кваліфікації діяння, для військовослужбовців передбачено різні види юридичної відповідальності та санкцій. Якщо правопорушення має адміністративний характер, то можливі покарання включають накладення штрафу або арешт з утриманням на гауптвахті. У разі ж кримінальної відповідальності, застосовуються більш серйозні заходи, зокрема штраф (значно більший, ніж адміністративний), службові обмеження, тримання в дисциплінарному батальйоні чи позбавлення волі.

Література:

1. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 07.12.1984 р. № 80731-X. *Відомості Верховної Ради Української РСР*. 1984. Додат. до № 51. Ст. 1122.
2. Адміністративне право України (загальна частина): навч. посіб. Остапенко О. І., Ковалів М. В., Єсімов С. С. та ін.; Вид. 2-е, доп. Львів: СПОЛОМ, 2021. 616 с.
3. Військові адміністративні правопорушення: науково-практичний коментар / С. С. Вітвіцький, М. Ю. Веселов, О. М. Нестеренко, П. С. Єпринцев. Харків : Право, 2024. 182 с.
4. Адміністративне право України. Т. 1. Загальне адміністративне право: навчальний посібник / В. В. Галунько, В. І. Курило, С. О. Короед, О. Ю. Дрозд, І. В. Гиренко, О. М. Єщук, І. М. Риженко, А. А. Іванишук, Р. Д. Саунін, І. М. Ямкова; за ред. проф. В. В. Галунька. Херсон: Гринь Д. С., 2015. 272 с.

5. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 р. № 2341-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 25–26. Ст. 13
6. Кримінальний кодекс України. Науково-практичний коментар : у 2 т. / за заг. ред. В. Я. Тація, В. П. Пшонки, В. І. Борисова В. І. Тютюгіна. 5-те вид., допов. Х.: Право, 2013. Т. 2: Особлива частина / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, В. І. Тютюгін та ін. 2013. 1040 с.

Vysotskyi P. Unauthorised leaving of a military unit or place of service

Summary. The article is devoted to the study of the legal aspects of voluntarily leaving a military unit or place of service, which is one of the most common violations in the military environment. This violation has significant consequences for military discipline and combat effectiveness of the armed forces, and may also be grounds for administrative or criminal liability. The purpose of the article is a comparative analysis of administrative and criminal liability for voluntarily leaving a military unit, in particular, determining the legal components of violations, sanctions and differences in the application of punishments.

The author analyzes the administrative responsibility for voluntarily leaving a military unit through the prism of Article 172-11 of the Code of Ukraine on administrative offenses, as well as criminal responsibility for this act in accordance with Article 407 of the Criminal Code of Ukraine. Special attention is paid to the legal composition of offenses, where the objective and subjective side, as well as specific measures of punishment, determine the qualification of an act as an administrative or criminal offense.

Comparative analysis allows us to identify key differences between administrative and criminal liability, in particular depending on the duration of the violation. In the event that the arbitrary abandonment lasts up to three days, it is qualified as an administrative offense, and milder penalties such as a fine or arrest are applied. If the violation lasts more than three days, it is classified as a criminal offense, which provides for more severe penalties, including imprisonment.

The article also raises questions about scientific approaches to determining responsibility for the voluntary abandonment of a military unit, taking into account modern changes in legislation and judicial practice. Determining the boundaries between administrative and criminal responsibility is important to ensure fair punishment and maintain discipline in the army.

Key words: voluntary abandonment, military unit, administrative responsibility, criminal responsibility, military discipline, Code of Ukraine on administrative offenses, Criminal Code of Ukraine.

*Вознюк О. Л.,
аспірант кафедри кримінального процесу
Національної академії внутрішніх справ,
суддя Білоцерківського міськрайонного суду Київської області*

БАЛАНС ПРИВАТНОГО ІНТЕРЕСУ ТА ПОТРЕБ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ ПРИ АРЕШТІ МАЙНА

Анотація. У статті досліджується питання забезпечення балансу між приватним інтересом та суспільним інтересом в кримінальному провадженні при накладенні арешту на майно. Арешт майна є важливим засобом забезпечення кримінального провадження, яке гарантує як невідворотність покарання, так і відшкодування завданої кримінальним правопорушенням шкоди. Одночасно позбавлення особи права розпоряджатися та / або користуватися своїм майном є беззаперечним втручанням у гарантоване відповідно до Протоколу № 1 до Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод право власності. У контексті національного законодавства України й міжнародної практики, зокрема рішень Європейського суду з прав людини, розкрито критерії, які визначають законність і пропорційність арешту майна.

Особливу увагу приділено аналізу статті 170 КПК України, що регулює підстави та порядок накладення арешту, включаючи мету збереження речових доказів, забезпечення відшкодування шкоди та спеціальної конфіскації. Автор підкреслює важливість дотримання принципу «справедливого балансу», який передбачає оцінку необхідності втручання, його обґрунтованості та пропорційності. У статті виділено такі ключові критерії: зв'язок арештованого майна з кримінальним провадженням, вартісна відповідність арештованого майна заявленим цілям, обрання найменш обтяжливих способів втручання, відповідальність держави за збереження майна, розумність тривалості обмеження права власності, а також обґрунтованість та ясність мотивів рішень щодо арешту.

Автор звертає увагу на необхідність періодичного контролю за законністю та доцільністю арешту майна, а також на проблематику довготривалого утримання арештованого майна без чіткої потреби. Зазначено, що національним органам важливо враховувати не лише загальні інтереси суспільства, але й індивідуальні обставини кожної справи, щоб уникнути надмірного та непропорційного втручання в права власників.

У висновках наголошено на необхідності вдосконалення законодавства та судової практики для забезпечення дотримання балансу між приватними правами та потребами кримінального провадження, запровадження дієвого механізму перегляду доцільності накладеного арешту з урахуванням динамічності кримінального провадження. Стаття є цінним джерелом для науковців, практикуючих юристів та суддів, зацікавлених у підвищенні ефективності застосування механізмів арешту майна в межах кримінального процесу.

Ключові слова: арешт майна, баланс приватного та публічного інтересів, пропорційність втручання, зловживання арештом.

Постановка проблеми. Арешт майна є одним із засобів забезпечення кримінального провадження, який за своєю

суттю є втручанням держави у право власності, гарантоване Протоколом 1 до Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод. Орган досудового розслідування часто ініціює накладення арешту на початку досудового розслідування, і в зв'язку з цим доцільність подальшого обмеження прав і контролю державою за користуванням майном повинно з розумною періодичністю контролюватись та переглядатись. Для дотримання балансу приватного інтересу та суспільного інтересу у проведенні належного досудового розслідування і судового розгляду суди мають ретельно перевіряти підстави накладення арешту, а також запобігати надмірному, непропорційному та/або тривалому обмеженню. В зв'язку з цим важливим вбачається визначення критеріїв, відсутність яких може бути визнана зловживанням цим механізмом.

Стан дослідження. Питання забезпечення прав особи є особливо актуальним для України з огляду великої кількості заяв, які надходять до Європейського суду з прав людини. Дослідження практичних аспектів арешту майна в кримінальному процесі виконували І. В. Гловюк, А. Р. Туманянц, В. І. Медведєв, В. В. Горошко, С. О. Ковальчук, Г. М. Куцур, Н. С. Моргун та інші. Вони підкреслюють необхідність вдосконалення законодавства та практики. Одночасно питання дотримання балансу публічного і приватного інтересів розкриті не в повній мірі.

Метою статті є розкриття критеріїв, додержання яких національними органами буде визначати дотримання балансу приватного інтересу та потреб кримінального провадження при вирішенні питання про арешт майна мають.

Виклад основного матеріалу. Стаття 1 Додаткового протоколу (протоколу № 1) до Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод (далі – Конвенція) гарантує, що кожна фізична або юридична особа має право мирно володіти своїм майном. Ніхто не може бути позбавлений свого майна інакше як в інтересах суспільства і на умовах, передбачених законом або загальними принципами міжнародного права.

Отже зі змісту зазначеної норми вбачається, що гарантоване Конвенцією право власності не є абсолютним, і випадки втручання у таке право не завжди визнаються порушеннями. Водночас уникнути зловживань з боку держави та забезпечити справедливість можливо при збалансованості публічного і приватного інтересів.

У цій статті ми пропонуємо дослідити межу дотримання національними органами суспільного (загального) інтересу при накладенні арешту на майно у кримінальному провадженні.

Відповідно до змісту ст. 170 КПК України (далі – КПК) арешт майна можливий у формі позбавлення права на відчуження, розпорядження та/або користування майном, що засто-

соується з метою: 1) збереження речових доказів; 2) спеціальної конфіскації; 3) конфіскації майна як виду покарання або заходу кримінально-правового характеру щодо юридичної особи; 4) відшкодування шкоди, завданої внаслідок кримінального правопорушення (цивільний позов), чи стягнення з юридичної особи отриманої неправомірної вигоди.

Відповідно до практики Європейського суду з прав людини (далі ЄСПЛ) арешт майна для судового розгляду зазвичай пов'язаний з контролем за використанням майна, що підпадає під дію другого пункту статті 1 Протоколу № 1 до Конвенції (п. 53 рішення *Stożkowski v. Poland*, № 58795/15, 21 грудня 2021 року) [1].

Для того, щоб втручання було сумісним зі статтею 1 Протоколу № 1, воно має бути законним, відповідати загальним інтересам і бути пропорційним, тобто забезпечувати «справедливий баланс» між вимогами загального інтересу суспільства і вимогами захисту основоположних прав особи (п. 107 рішення *Beyleer v. Italy* [GC], № 33202/96, 5 січня 2000 року) [2]. Необхідний справедливий баланс не буде досягнутий, якщо відповідна особа несе індивідуальний і надмірний тягар (п. 69-74 рішення *Sporrong and Lönnroth v. Sweden*, № 7152/75, 23 вересня 1982 року) [3].

При цьому у рішенні *James and Others v. the United Kingdom*, № 8793/79, від 21.02.1986, ЄСПЛ зазначив, що створена Конвенцією система захисту покладає саме на національні органи влади обов'язок початкової оцінки як існування проблеми суспільного значення, яка виправдовує як заходи позбавлення права власності, так і проблеми необхідності заходів з усунення несправедливості. Це означає, що в цій сфері, як і в інших сферах, на які поширюються гарантії Конвенції, національні органи влади мають певну свободу розсуду (п. 46).

Публічний інтерес у кримінальному процесі знаходить своє виявлення через завдання кримінального провадження, а саме забезпечення швидкого, повного та неупередженого розслідування і судового розгляду з тим, щоб кожний, хто вчинив кримінальне правопорушення, був притягнутий до відповідальності в міру своєї вини, жоден невинуватий не був обвинувачений або засуджений. Водночас це саме завдання визначає і приватний інтерес: захист особи, суспільства та держави від кримінальних правопорушень, охорона прав, свобод та законних інтересів учасників кримінального провадження.

Відтак для визначення дотримання цього балансу національні органи (перш за все суди) при вирішенні питання про арешт майна мають дотримуватись таких критеріїв:

1. Зв'язок з кримінальним провадженням. Частина 2 ст. 167 КПК визначає, що тимчасово вилученим може бути майно у вигляді речей, документів, грошей тощо, щодо яких є достатні підстави вважати, що вони: 1) підшукані, виготовлені, пристосовані чи використані як засоби чи знаряддя вчинення кримінального правопорушення та (або) зберегли на собі його сліди; 2) призначалися (використовувалися) для схилення особи до вчинення кримінального правопорушення, фінансування та/або матеріального забезпечення кримінального правопорушення або винагороди за його вчинення; 3) є предметом кримінального правопорушення, у тому числі пов'язаного з їх незаконним обігом; 4) одержані внаслідок вчинення кримінального правопорушення та/або є доходами від них, а також майно, в яке їх було повністю або частково перетворено.

Відповідно накладання арешту на таке майно вимагає перевірки його відповідності вказаним ознакам, тобто констатації

зв'язку з конкретним кримінальним провадженням. Зокрема це може бути майно, яке використовувалося для вчинення злочину або було його безпосереднім предметом (знаряддя злочину – зброя, транспортні засоби, інструменти тощо); майно як предмет злочину або речі, що становлять незаконний обіг (наркотики, підроблені документи, контрабанда тощо); майно як доказ у кримінальному провадженні; майно, отримане злочинним шляхом (завдання арешту в цьому випадку – запобігти використанню цього майна або його приховуванню); майно, на яке може бути накладено конфіскацію, або яке може забезпечити відшкодування шкоди (нерухомість, транспорт, банківські рахунки).

2. Вартісна відповідність. Вказаний критерій особливо важливий при накладенні арешту на майно з метою відшкодування шкоди. Оскільки очевидним є непропорційність втручання у права власності і випадку накладення арешту з зазначеною метою на майно, вартість якого значно перевищує нанесену шкоду.

Однак цей критерій є важливим також і при накладенні арешту на майно з метою збереження речових доказів. До прикладу непоодинокими є випадки коли неправомірна вигода надається в декілька етапів. Відтак до моменту відшукування грошових коштів у осіб, які можуть бути причетними до кримінального правопорушення, була можливість конвертації таких коштів в іншу валюту та/або заміна купюр.

Так, в ухвалі Апеляційної палати Вищого антикорупційного суду від 24.03.2020 у справі № 991/1885/20 колегія суддів дійшла висновку, що виходячи з розміру предмета неправомірної вигоди – 10 тисяч гривень, в отриманні яких підозрюється підозрюваний, суд має достатньо розумних підстав вважати, що об'єктом неправомірної вигоди могли бути вилучені в ході обшуку за місцем його проживання грошові кошти у розмірі 8400 гривень, а також одна купюра номіналом 100 доларів США, які можуть бути використані як доказ обставин, що встановлюються у кримінальному провадженні, а відтак стороною обвинувачення доведено відповідність цього майна критеріям статті 98 КПК України. Накладення арешту на вищевказані грошові кошти є співрозмірним із сумою предмета неправомірної вигоди.

Водночас накладення арешту на частину коштів у сумі 300 Євро, колегія суддів вважала необґрунтованим. Як вбачається з матеріалів справи та наданих в судовому засіданні прокурором пояснень, жодних об'єктивних даних, які б свідчили про причетність підозрюваного до вчинення інших кримінальних правопорушень, стороною обвинувачення не надано. Разом з тим, під час обшуку за місцем проживання підозрюваного було виявлено і вилучено, а в подальшому слідчим суддею арештовано кошти, які в гривневому еквіваленті майже вдвічі перевищують суму неправомірної вигоди, в отриманні якої він підозрюється [4].

3. Вибір найменш обтяжливого способу втручання у права особи. Частина 1 ст. 170 КПК надає можливість позбавити права на відчуження, розпорядження та/або користування майном. При цьому ч. 4 ст. 173 КПК прямо передбачений обов'язок слідчого судді, суду застосовувати найменш обтяжливий спосіб арешту майна.

Обраний захід має відповідати меті з якою відбувається втручання у право власності. Наприклад, якщо мета – забезпечення відшкодування шкоди, завданої внаслідок кримінального

правопорушення (цивільний позов), то арешт майна має стосуватися лише тієї його частини, яка необхідна для покриття завданої шкоди.

Також доцільним вбачається оцінити можливість застосування менш обтяжливих заходів, таких як заборона відчуження (розпорядження) майна без вилучення; накладення арешту лише на певні об'єкти, а не на все майно підозрюваного (обвинуваченого); обмеження арешту лише часткою, яка належить підозрюваному (обвинуваченому), у випадках, коли майно є спільною власністю.

При цьому накладання арешту на майно, яке є життєво необхідним для задоволення базових потреб особи, на кшталт житла, має відбуватись в найменш обтяжливий спосіб.

4. Відповідальність держави за збереження майна.

Так, у рішенні по справі у справі *Dabić v. Croatia* (заява № 49001/14) від 18.03.2021 ЄСПЛ постановив, що коли органи влади вилучають майно, вони також беруть на себе обов'язок піклуватися про нього та несуть відповідальність за пошкодження та/або втрату такого майна. У таких випадках фактично заподіяна шкода не повинна бути більшою за ту, яка є неминучою, якщо вона сумісна зі статтею 1 Протоколу № 1. Як наслідок, при арешті майна органи влади повинні не лише вживати розумних заходів, необхідних для його збереження, але національне законодавство має також передбачати можливість подання позову проти держави про відшкодування будь-якої шкоди, заподіяної внаслідок неспроможності зберігати майно у відносно хорошому стані [5].

В контексті нашої держави ця проблематика особливо актуальна щодо забезпечення схоронності арештованих автомобілів, особливо коли вони мають певні пошкодження після ДТП.

Національне законодавство містить приписи щодо обов'язку сторони кримінального провадження, якій наданий речовий доказ або документ, зберігати їх у стані, придатному для використання у кримінальному провадженні (ч. 2 ст. 100 КПК), і не вимагає забезпечення збереження економічної вартості. Водночас у разі втрати чи знищення стороною кримінального провадження наданого їй речового доказу вона зобов'язана повернути володільцю таку саму річ або відшкодувати її вартість (ч. 4 ст. 100 КПК). Однак на практиці ми маємо безліч випадків повернення майна у значно погіршеному стані.

Запобігти вказаному можливо шляхом найшвидшого повернення такого майна власнику. Утримання органом досудового розслідування речей, правомірно належних особі на праві приватної власності, має бути спрямоване виключно на досягнення завдань кримінального провадження. Тому після проведення з вилученими речами всіх необхідних процесуальних дій (оглядів, експертних досліджень, слідчих експериментів) і належної процесуальної фіксації виявленої доказової інформації, такі речі мають як найшвидше бути повернуті власнику.

5. Адекватність тривалості втручання у право власності. ЄСПЛ неодноразово наголошував, що розумність тривалості провадження оцінюється у світлі обставин справи та з урахуванням критеріїв, встановлених практикою Суду, зокрема, складності справи, поведінки заявника та компетентних органів [6].

Проте у великій кількості випадків інтереси кримінального провадження не вимагають обмеження прав власника, принаймні права користування, до прийняття рішення, яким закінчується кримінальне провадження. Відтак слідчі судді при

вирішенні питання про скасування арешту майна мають враховувати тривалість втручання в право власності та реальність потреб подальшого застосування такого заходу забезпечення.

6. Вмотивованість та ясність судового рішення. Так, в ухвалі Апеляційної палати Вищого антикорупційного суду від 19.12.2019 у справі № 991/1482/19 колегія суддів визнала порушенням не визначення слідчим суддею способу накладення арешту [7].

7. Забезпечення можливості періодичного перегляду подальшої доцільності накладення арешту. Кримінальне процесуальне законодавство не передбачає можливості визначення на який конкретний період накладається арешт. Хоча така практика мала місце в правозастосуванні. Зокрема ухвалою слідчого судді Вищого антикорупційного суду від 18.02.2020 у справі № 991/1402/20 визначений строк накладення арешту – 2 місяці [8].

Однак Апеляційна палата ВАКС скасувала вказану ухвалу, зазначивши: якщо порівнювати арешт майна з іншими заходами забезпечення кримінального провадження, правила застосування яких передбачені різними статтями розділу II КПК, то можна помітити, що в певних нормах кодексу (які регулюють порядок застосування окремих заходів) прямо передбачено вимоги до строків на які їх може бути застосовано. Наприклад, про це зазначено у ч. 2 ст. 148 (тимчасове обмеження у користуванні спеціальним правом), ч. 2 ст. 154 (відсторонення від посади), ч. 6 ст. 181 (домашній арешт), ч. 2 ст. 196 (ухвала про застосування запобіжних заходів), ч. 1 ст. 197 (строк дії ухвали про тримання під вартою, продовження строку тримання під вартою) КПК.

Натомість у ст. 132 (загальні правила застосування заходів забезпечення кримінального провадження), а також у ст. ст. 170-175 глави 17 «Арешт майна» розділу II (заходи забезпечення кримінального провадження) КПК не вказано строку, на який такий арешт може бути накладено.

Поруч із наведеним в абз. 1 ч. 1 ст. 170 КПК при розкритті поняття «арешт майна» використано поєднання слів «тимчасове» і «до скасування у встановленому цим Кодексом порядку». Зокрема, дослівно зазначено: «арештом майна є тимчасове, до скасування у встановленому цим Кодексом порядку, позбавлення за ухвалою слідчого судді або суду права на відчуження, розпорядження та/або користування майном, щодо якого існує сукупність підстав чи розумних підозр вважати, що воно є доказом злочину, підлягає спеціальній конфіскації у підозрюваного, обвинуваченого, засудженого, третіх осіб, конфіскації у юридичної особи, для забезпечення цивільного позову, стягнення з юридичної особи отриманої неправомірної вигоди, можливої конфіскації майна...».

Наведені формулювання, на думку колеги суддів, підтверджують, що арешт майна накладається тимчасово, до його скасування у порядку, передбаченому КПК [9].

Водночас, ст. 174 КПК передбачає можливість скасування арешту, зокрема, якщо в подальшому застосуванні цього заходу відпала потреба. І вказаний інститут має забезпечити реальність судового контролю балансу співставлення публічного (потреби кримінального провадження) і приватного (право власності) інтересів з урахуванням тривалості втручання в право особи.

Отже баланс приватного інтересу та потреб кримінального провадження при арешті майна — це питання, яке урівноважує захист права власності та забезпечення ефективності крими-

нального розслідування. І основними проблемами які можна виділити є надмірна тривалість арешту, невинуваті втручання (арешт без чіткої мети), недостатній судовий контроль (ризик зловживання арештом без належного обґрунтування).

Врегулювання вказаних проблем вимагає чіткого законодавчого регулювання, судового контролю, що забезпечує дотримання принципу пропорційності, періодичного перегляду доцільності обмеження. Практика ЄСПЛ демонструє, що недотримання цього балансу може призвести до порушення прав власника, гарантованих статтею 1 Протоколу № 1 до ЄКПЛ.

Зокрема у рішенні *Beyeler v. Italy* (заява № 33202/96) від 05.01.2000 Суд зазначив, що будь-яке втручання у користування правами чи свободами, визнаними Конвенцією, повинно переслідувати законну мету. Сам принцип «справедливого балансу», закладений у статті 1 Протоколу № 1, передбачає наявність загального інтересу громади. Крім того, слід повторити, що різні норми, включені до статті 1, не є різними в сенсі непов'язаності, а друга та третя норми стосуються лише окремих випадків. Одним із наслідків цього є те, що наявність «суспільного інтересу», якого вимагає друге речення, або «загальний інтерес», згаданий у другому абзаці, насправді є наслідком принципу, викладеного в першому реченні, тому що втручання у здійснення права на мирне володіння майном у значенні першого речення статті 1 має також переслідувати мету в суспільних інтересах [2].

Висновки. Право на володіння майном не є абсолютним. Стаття 1 Протоколу № 1 до Конвенції гарантує право власності, але допускає втручання в це право за умов дотримання закону, публічного інтересу та принципу пропорційності. Тобто втручання в право власності, зокрема арешт майна, можливе лише за умови дотримання балансу між публічним інтересом (завдання кримінального провадження) та захистом прав власника майна. При цьому важливим є додержання певних стандартів, таких як зв'язок майна із кримінальним провадженням, відповідність вартості завданої шкоди або обсягу неправомірної вигоди вартості майна, вибір найменш обтяжливого виду обмеження. Крім того, держава має забезпечувати збереження вилученого майна в належному стані, а сам арешт не повинен бути безстроковим. Відтак національне законодавство потребує вдосконалення для більш чіткого регулювання строків арешту майна та відповідальності за його збереження. Практика ж ЄСПЛ акцентує увагу на необхідності пропорційного втручання, збереження справедливого балансу та належного обґрунтування рішень.

Література:

1. Рішення ЄСПЛ у справі *Stolkowski v. Poland*, заява № 58795/15, від 21.12.2021. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/ukr?i=001-214204> (дата звернення – 27.12.2024).
2. Рішення ЄСПЛ у справі *Beyeler v. Italy*, заява № 33202/96, від 05.01.2000. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58832> (дата звернення – 27.12.2024).
3. Рішення ЄСПЛ у справі *Sporrong and Lönnroth v. Sweden*, заява № 7152/75, від 18.12.1984. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/ukr?i=001-57579> (дата звернення – 27.12.2024).
4. Ухвала Апеляційної палати Вищого антикорупційного суду від 24.03.2020 у справі № 991/1855/20, провадження № 11-сс/991/282/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/88470614> (дата звернення – 27.12.2024).
5. Рішення ЄСПЛ у справі *Dabić v. Croatia*, заява № 49001/14, від 18.03.2021. URL: <https://surl.li/mewzsq> (дата звернення – 27.12.2024).

6. Рішення ЄСПЛ у справі *Liliana Capo et Roberto Puleo contre l'Italie*, заява № 43656/98, від 14.05.2004. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/ukr?i=001-44964> (дата звернення – 27.12.2024).
7. Ухвала Апеляційної палати Вищого антикорупційного суду від 19.12.2019 у справі № 991/1482/19, провадження № 11-сс/991/199/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/86524944> (дата звернення – 27.12.2024).
8. Ухвала Вищого антикорупційного суду від 18.02.2020, справа № 991/1402/20, провадження № 1-кк/991/1431/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/87847194> (дата звернення – 27.12.2024).
9. Ухвала Апеляційної палати Вищого антикорупційного суду від 05.03.2020 у справі № 991/1402/20, провадження № 11-сс/991/199/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/88102698> (дата звернення – 27.12.2024).

Vozniuk O. Balancing private interest and the needs of criminal proceedings when seizing property

Summary. The article examines the issue of ensuring a balance between private interest and public interest in criminal proceedings when seizing property. Seizure of property is an important means of ensuring criminal proceedings, which guarantees both the inevitability of punishment and compensation for the damage caused by a criminal offense. At the same time, depriving a person of the right to dispose of and/or use his or her property is an undeniable interference with the right to property guaranteed under Protocol No. 1 to the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms. In the context of national legislation of Ukraine and international practice, in particular, the judgments of the European Court of Human Rights, the author reveals the criteria determining the legality and proportionality of property seizure.

Particular attention is paid to the analysis of Article 170 of the CPC of Ukraine, which regulates the grounds and procedure for seizure, including the purpose of preserving material evidence, ensuring compensation for damage and special confiscation. The author emphasizes the importance of adhering to the principle of “fair balance”, which involves assessing the need for intervention, its validity and proportionality. The article identifies the following key criteria: the connection of the seized property with criminal proceedings, the cost of the seized property with the stated objectives, the choice of the least burdensome means of intervention, the responsibility of the State for the preservation of property, the reasonableness of the duration of the restriction of property rights, and the validity and clarity of the reasons for the seizure decisions.

The author draws attention to the need for periodic monitoring of the legality and expediency of property seizure, as well as to the problem of long-term retention of seized property without a clear need. It is noted that it is important for national authorities to take into account not only the general interests of society, but also the individual circumstances of each case in order to avoid excessive and disproportionate interference with the rights of owners.

The author emphasizes the need to improve legislation and judicial practice to ensure a balance between private rights and the needs of criminal proceedings, and to introduce an effective mechanism for reviewing the appropriateness of the seizure, taking into account the dynamics of criminal proceedings. The article is a valuable source for scholars, practicing lawyers and judges interested in improving the efficiency of the use of property seizure mechanisms within criminal proceedings.

Key words: seizure of property, balance of private and public interests, proportionality of intervention, abuse of seizure.

*Колонюк В. В.,**аспірант відділу аспірантури і докторантури
Національної академії Служби безпеки України*

ВИКОРИСТАННЯ СПЕЦІАЛЬНИХ ЗНАНЬ ПРИ ВИЯВЛЕННІ Й РОЗСЛІДУВАННІ ЗЛОЧИНІВ ПРОТИ ІНФОРМАЦІЙНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

Анотація. Стаття присвячена розгляду питань, що розкривають окремі аспекти використання спеціальних знань і допомоги спеціалістів при виявленні оперативними працівниками й на досудовому розслідуванні слідчими злочинів проти інформаційної безпеки України. Вказано на існування окремих форм використання таких знань, в тому числі таких процесуальних, як залучення спеціалістів до участі в слідчих діях та проведенні судової експертизи, і непроцесуальних, якими можуть бути проведення експертних досліджень за дорученням працівників оперативних підрозділів та участь спеціалістів у наданні допомоги в проведенні окремих оперативних чи оперативно-технічних заходів. Автором звертається увага на те, що у правозастосуванні поняття «спеціальні знання» є галузевим юридичним, а необхідність його введення зумовлена діяльністю органів юрисдикції з метою ефективного вирішення завдань, що ставляться перед ними. Розкрито авторське розуміння сутності спеціальних знань в кримінальному процесі, що полягає в наявності в їхній основі певних галузевих знань, отриманні їх особою в результаті проходження спеціальної підготовки та засвоєння певних методик, наявності в особи практичних навичок застосування набутих знань.

Вказано на правові й організаційні відмінності між судовою експертизою і її висновком, який отримують під час досудового розслідування на підставі процесуальних документів, та експертним дослідженням і висновком експерта, який отримують за зверненням працівників оперативних підрозділів до експерта під час проведення ними оперативної діяльності.

Звертається увага на можливості використання оперативними працівниками і слідчими спеціальних знань для виявлення й збирання доказів, які вказують на підготовку або вчинення посягання на інформаційну безпеку держави, вчиненого з використанням можливостей мережі Інтернет. Сьогодні існує необхідність формування вітчизняною спецслужбою нових креативних підходів до використання спеціальних знань й науково-технічного забезпечення оперативно-розшукової та контррозвідувальної діяльності у світовому інформаційному просторі з метою своєчасного виявлення, запобігання та усунення впливу загроз національній безпеці України в інформаційній сфері. Стверджується, що успішна реалізація переважної більшості з наданих працівникам оперативно-розшукових та контррозвідувальних підрозділів прав неможлива або вкрай ускладнена без використання оперативними працівниками спеціальних технічних засобів та спеціальних знань, зокрема консультативно-довідкової або технічної допомоги відповідних фахівців, які виконують в оперативному процесі функції спеціалістів.

Ключові слова: інформаційна безпека України, досудове розслідування, криміналістика, спеціальні знання, спеціаліст, судова експертиза, експертний висновок.

Постановка проблеми. Зацікавленість України у подальшій інтеграції до європейської спільноти визначає необхідність оптимізації вітчизняної системи правоохоронних органів та підвищення ефективності функціонування кримінального судочинства і у тому числі в частині використання спеціальних знань під час виявлення й розслідування злочинів проти інформаційної безпеки держави. Розвиток спеціальних знань і використання їх можливостей у вирішенні завдань оперативних й слідчих підрозділів з протидії інформаційним злочинам набуває додаткової актуальності у зв'язку із значним зростанням кількості учинення таких протиправних дій. Значною мірою це зумовлено розпочатою в 1991 році гібридною агресією РФ проти нашої країни і її населення, а потім загостренням ситуації через ведення нею неприхованих військових дій на Сході України у 2014 році та у зв'язку із повномасштабним воєнним вторгненням на територію нашої держави у 2022 році. Наразі експансія держави-агресора здійснюється, зокрема, й шляхом ведення нею активних інформаційних та інформаційно-психологічних операцій. Для надання відсічі таким злочинним зазіханням і протидії вчиненню інформаційних злочинів працівники правоохоронних органів повинні уміло використовувати всі надані їм можливості, в тому числі й використовувати наявні в їх розпорядженні спеціальні знання та допомогу спеціалістів.

Незважаючи на те, що інститут використання спеціальних знань в кримінальному провадженні отримав належний розвиток, окремі проблеми, що мають пріоритетне значення для теорії й практики кримінального переслідування, залишаються невирішеними. Проте чітке розуміння сутності та форм спеціальних знань в кримінальному судочинстві дуже важливе для їх ефективного використання, оскільки це сприяє правильному визначенню тих наукових галузей, досягнення яких можуть бути застосовані в правоохоронній практиці, своєчасному залученню до участі в проведенні контррозвідувальних й оперативно-розшукових заходів, слідчих та негласних слідчих (розшукових) дій відповідних спеціалістів й експертів, а також вирішенню інших важливих питань. Деякі з таких питань пов'язані з використанням спеціальних знань і можливостей залучення спеціалістів під час виявлення й досудового розслідування злочинів проти інформаційної безпеки України.

Стан дослідження. Спеціальні знання в кримінальному судочинстві та можливості їх використання в діяльності правоохоронних органів і суду здавна цікавили і завжди залишатимуться в колі питань, які постають предметом прискіпливої уваги криміналістів, фахівців у галузі кримінального процесу й кримінального права, теорії оперативно-розшукової діяльності й експертології та інших галузей знань і практики

боротьби зі злочинністю. Зверталась увага і на використання спеціальних знань, призначення й проведення судової експертизи, залучення спеціалістів для проведення слідчих дій при розслідуванні окремих видів злочинів тощо. Ці проблеми і сьогодні перебувають в колі уваги таких відомих вітчизняних науковців, як В. П. Бахін, І. В. Гора, І. І. Когутич, Н. І. Клименко, В. К. Лисиченко, Ю. Ю. Орлов, М. Я. Сегай, І. Я. Фрідман, М. Г. Щербаковський та багатьох інших дослідників. Разом з тим, фактична неосяжність всієї проблематики і водночас невинний поступ наукового прогресу та його вплив на злочинну й правоохоронну практику відкривають все нові й нові питання, зумовлюючи потребу в пошуку відповідей на них. Це стосується і питань використання спеціальних знань та залучення спеціалістів оперативними працівниками й слідчими під час виявлення й розслідування злочинів проти інформаційної безпеки держави.

Метою статті є звернення уваги на важливість спеціальних знань та допомоги спеціалістів у виявленні й досудовому розслідуванні злочинів проти інформаційної безпеки держави, встановлення правових підстав, визначення форм і можливостей їх використання оперативними працівниками та слідчими.

Виклад основного матеріалу. Від забезпечення інформаційної безпеки багато в чому залежить національна безпека держави і з розвитком технічного прогресу та впровадженням його досягнень в усі сфери соціального життя, виробництва та державного управління така залежність буде лише зростати. Варто вказати й на те, що державні інтереси в інформаційній сфері багато в чому визначають поточні й стратегічні задачі державної внутрішньої та зовнішньої політики, міжнародного співробітництва, впливають на дотримання конституційних прав і свобод людини й громадянина у сфері доступу до інформації й користування нею, виховання населення в дусі збереження моральних цінностей, патріотизму, гуманізму, національних традицій та наукового потенціалу держави. Адекватне реагування з боку правоохоронних органів на кримінальні прояви, що посягають на інформаційну безпеку держави, є необхідною умовою виживання, ознакою передбачення ситуації, доцільності й розумності дій суспільства й державних органів у боротьбі зі злочинністю. Водночас варто звернути увагу на те, що протидіяти вчиненню високотехнологічних злочинів, до яких відносимо всі посягання на інформаційну безпеку України, здійснювати їх розслідування, не використовуючи при цьому найновітніші досягнення науки, спеціальні знання, відкидаючи допомогу спеціалістів – справа, позбавлена успіху в своєму зародку.

У правозастосуванні поняття «спеціальні знання» є галузевим юридичним. Необхідність його введення зумовлена діяльністю юрисдикційних органів з метою вирішення завдань, що ставляться перед ними. Основними ознаками, що характеризують спеціальні знання, вітчизняні науковці частіш за все називають такі: ці знання не є загальновідомими, загальнодоступними та одиничними; вони набуваються особою в процесі теоретичної та практичної підготовки до конкретної діяльності; використовуються неодноразово; надаються не в прямій, а у опосередкованій формі; залучаються в процес у встановленому законом порядку за наявності в учасників процесу потреби в такого роду знаннях; використовуються у передбачених процесуальним законодавством формах; їх використання пов'язане з певним рівнем освіти та/або підготовки, а також професійним

або іншим досвідом; такі знання сприяють забезпеченню винесення законного й обґрунтованого акта органами досудового розслідування та суду як органу судової влади [1, с. 7]. Отже, спеціальні знання в кримінальному судочинстві – це, по-перше, знання, котрі базуються на досягненнях певної науки, мають теоретичну базу, яка необхідна для розуміння природи явищ, їх властивостей як явних, так і прихованих; по-друге, такі знання мають бути отримані особою в ході спеціальної підготовки у процесі засвоєння відповідних методик; по-третє, носій цих знань повинен мати не лише теоретичну й спеціальну підготовку, а й практичні навички із застосування набутих знань в реальних ситуаціях правозастосовної практики.

Як зазначає вітчизняний науковець О. С. Омелян, важливою рисою спеціальних знань у кримінально-процесуальному значенні є мета їх використання. Вони застосовуються для доказування, яке проводиться в установленому законом порядку, а також для непроцесуального застосування, наприклад під час розробки експертних методик. Тобто, метою використання спеціальних знань є сприяння збиранню доказової й орієнтуючої інформації для розкриття, розслідування та попередження злочину, а також розробка тактичних, технічних засобів, методів і методик її збирання та дослідження. Застосовувати спеціальні знання можуть не тільки обізнані особи (експерти, спеціалісти), але й особи, які здійснюють оперативно-розшукову та контррозвідальну діяльність, слідчі, прокурори, захисники та судді, хоча результати їх застосування будуть мати різне процесуальне значення [2, с. 50].

Ефективність виявлення й досудового розслідування злочинів проти інформаційної безпеки України значною мірою визначається грамотною організацією використання оперативними працівниками й слідчими відповідних спеціальних знань, своєчасної допомоги фахівців експертних і спеціальних технічних підрозділів та служб. При цьому, особливого значення набуває правильно організована взаємодія із зазначеними підрозділами. Значущою з точки зору практики є така програма дій обізнаної особи (спеціаліста або експерта), яка бере участь в оперативному процесі або досудовому розслідуванні. Насамперед, аналіз матеріалів оперативних справ та кримінального провадження дає змогу з'ясувати, які з обставин, для встановлення котрих заплановано використовувати спеціальні знання, мають суттєве значення. Варто при цьому визначити, чи дійсно для вирішення певних питань потрібні спеціальні знання і чи немає альтернативних варіантів для отримання необхідної інформації. Якщо ж в наявності альтернативні способи отримання такої інформації, то визначити, чи забезпечить використання спеціальних знань і допомоги спеціаліста більшу достовірність, надійність й оперативність її отримання. Важливо також з'ясувати обґрунтованість таких заходів з економічної точки зору. У випадку, якщо витрати на отримання бажаного результату вочевидь виходять за розумні межі, необхідно передбачити можливість використання інших способів збирання й перевірки доказів. Також обізнана особа, спираючись на власні знання, допомагає оперативному працівнику або слідчому визначити коло завдань, котрі необхідно вирішувати, обрати доцільну в цьому випадку форму використання спеціальних знань, визначити компетентну судово-експертну установу або експертів для поглибленого дослідження певних об'єктів, надати допомогу в їх підборі та правильній підготовці тощо. У випадку необхідності залучення відповід-

них фахівців як спеціалістів до проведення оперативних заходів або процесуальних дій обізнана особа може надати допомогу у вирішенні організаційних питань щодо їх належного технічного забезпечення. Отже, оперативні працівники, слідчі можуть використовувати спеціальні знання у своїй практичній діяльності, зокрема, й з метою розширення доказової бази, де спеціальні знання дають змогу виявляти, фіксувати, вилучати й досліджувати речові, письмові або електронні докази, котрі без залучення спеціалістів можуть бути втраченими або не отримати необхідної оцінки; для більш глибокого аналізу обставин злочину, де експертні висновки, що ґрунтуються на спеціальних знаннях, надають змогу детально досліджувати механізм вчинення злочину, причини й умови, котрі йому сприяли, виявляти особливості способу дій злочинця тощо.

В процесі здійснення контрольно-розшукової й оперативно-розшукової діяльності мають місце такі непроцесуальні форми використання спеціальних знань, як призначення експертних досліджень з метою отримання експертних висновків. Слід зазначити, що відповідно до Інструкції Мініюсту України від 08.10.1998 № 53/5 експертні дослідження виконуються в порядку, передбаченому для проведення судових експертиз, у т.ч. потребують спеціальних знань та використання методів судової експертизи. Хід і результати таких досліджень викладаються у висновку експертного дослідження, який складається за структурою та змістом, як і висновок експерта [3]. Тобто вживання словосполучення «проведення експертиз та експертних досліджень» вказує на те, що обидва види діяльності залучених правоохоронними органами фахівців є за своєю суттю однаковими дослідженнями, спрямованими на виконання певного експертного завдання. Фактично за отриманими результатами висновку за експертним дослідженням нічим не відрізняється від висновку судової експертизи, оскільки всі дослідження проводяться за тією ж самою методикою, із застосуванням одних і тих же знань в конкретній галузі. Судова експертиза та експертне дослідження виконуються судовими експертами, які мають свідоцтва про присвоєння відповідної експертної кваліфікації та внесені до єдиного Реєстру атестованих судових експертів.

Як зазначає С. І. Перлін, судову експертизу та експертне дослідження розрізняють залежно від їх відношення до кримінального процесу (досудового розслідування й судового провадження) і підстав для проведення. При цьому під експертними дослідженнями розуміється як судова експертиза, так і безпосередньо експертне дослідження. Адже фактично судова експертиза і є експертним дослідженням. Однією з її відмінностей від експертного дослідження у вузькому розумінні є те, що вона проводиться в кримінальному провадженні за зверненням спеціально уповноваженого суб'єкта (слідчого, прокурора, судді чи суду) або сторони захисту. А безпосередньо експертне дослідження проводиться в усіх інших випадках, не пов'язаних із кримінальним судочинством [4, с. 285].

Проте, на нашу думку, між експертним висновком і висновком судової експертизи є й істотні відмінності. Насамперед, судова експертиза проводиться експертом на підставі процесуальної вимоги – постанови (ухвали), що винесена слідчим (слідчим суддею) в процесі досудового розслідування кримінального провадження, або суддею в процесі розгляду судової справи. На відміну від цього, експертне дослідження проводиться експертом за наявності запиту оперативного працівника. Тобто

підставою для проведення експертного дослідження є письмовий запит замовника (оперативного працівника) з переліком питань, які підлягають вирішенню, а також з наданням об'єктів для дослідження. Експертне дослідження є єдиним варіантом звернення до експерта, якщо кримінальне провадження ще не розпочато. Озброївшись інформацією, яка надається експертом в результаті дослідження, оперативний працівник може краще будувати стратегію подальших оперативних пошуків з тих чи інших питань, що у нього виникли. Висновки експертів за результатами судової експертизи вітчизняним законодавцем визнані джерелами доказів (частина 2 статті 84 КПК), а експертні висновки, отримані оперативними підрозділами, в разі їх залучення до кримінального провадження законодавець розглядає як документи (частина 2 статті 99 КПК) з відповідними наслідками щодо їх оцінки.

Інша істотна відмінність полягає в тому, що при проведенні судової експертизи експерт попереджається про кримінальну відповідальність за завідомо неправдивий висновок, а при проведенні експертного дослідження такого попередження немає.

Потреби й можливості використання спеціальних знань в діяльності з оперативного забезпечення боротьби зі злочинами проти інформаційної безпеки держави носять більш широкий характер, ніж це має місце в досудовому розслідуванні таких злочинів. Не лише збирання та перевірка доказів з використанням допомоги спеціалістів та експертів, що входить до завдань органів досудового розслідування, а й первинне виявлення ознак підготовки або вчинення чи приховування злочину, попередня оцінка відомостей про такі протиправні події для вирішення питання стосовно потреби початку здійснення кримінального провадження, науково-технічне забезпечення проведення окремих оперативних заходів, створення умов для прихованого отримання відомостей про об'єкти і суб'єкти, які викликають оперативний інтерес, та багато інших питань – все це може бути здійснено лише із використанням допомоги широкого кола спеціалістів та базуючись на можливостях багатьох галузевих знань. Успішна реалізація переважної більшості з наданих оперативним підрозділам прав неможлива або вкрай ускладнена без використання оперативними працівниками спеціальних знань, зокрема консультативно-довідкової або технічної допомоги відповідних фахівців, які виконують в оперативному процесі функції спеціалістів. Більше того, в статті 8 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» прямо йдеться про право на безпосередню технічну допомогу спеціалістів [5]. З огляду на завдання, які стоять перед оперативними працівниками, від них залежить вибір спеціалістів, що потрібні для допомоги в розв'язанні таких завдань.

Сьогодні мережу Інтернет розглядають як технологічну інформаційну систему, котра забезпечує створення, передачу, обробку й збереження інформації. Водночас вона надає оперативним працівникам окремий вид сучасного інструментарію для інформаційного пошуку. Це так званий технологічний підхід. Проте не слід забувати й про соціологічну складову, що дозволяє розглядати мережу Інтернет як складний соціокультурний феномен, який утворює особливе віртуальне середовище. В ньому здійснюються певні види діяльності й мають прояв специфічні суспільні відносини. Особливості технологічного середовища надають вплив на способи вчинення злочинів проти інформаційної безпеки України, на специфіку слідів злочинної діяльності, на обрання засобів і методів добу-

вання оперативної інформації. У свою чергу специфіка нового виду соціального простору впливає на стратегію й тактику контррозвідальної та оперативно-розшукової діяльності відповідних підрозділів СБ України, створює особливі умови для здійснення ними оперативних заходів. Існує необхідність формування вітчизняною спецслужбою нових креативних підходів до використання спеціальних знань й науково-технічного забезпечення оперативної діяльності у світовому інформаційному просторі, зокрема, розробка нових зразків спеціальної техніки, спеціальних методів моніторингу вітчизняних та іноземних засобів масової інформації й мережі Інтернет, а також своєчасного виявлення, запобігання та усунення впливу загроз національній безпеці України в інформаційній сфері.

Отже, використання спеціальних знань в їх непроцесуальній та процесуальній формах, залучення оперативними працівниками й слідчими спеціалістів для надання допомоги у виконанні завдань оперативної й кримінальної процесуальної діяльності має беззаперечно позитивне значення для підвищення результативності протидії вчиненню злочинів і не лише тих, що посягають на інформаційну безпеку України.

Висновки. Наразі має місце здійснення доволі плідного дослідження вітчизняними й зарубіжними науковцями питань використання спеціальних знань в кримінальному судочинстві. Водночас за наявності загалом достатньої правової бази і теоретичних напрацювань для використання оперативними підрозділами й органами досудового розслідування спеціальних знань та допомоги спеціалістів, потреба в яких виникає під час виявлення й розслідування злочинів проти інформаційної безпеки України, існує низка організаційних проблем, які потребують свого вирішення. Такі питання викликають зацікавленість у науковців та практиків, а тому можуть бути визнані перспективними для відповідного наукового опрацювання.

Література:

1. Гора І.В. Використання спеціальних знань адвокатом: наук.-практ. посібник. Київ: Прецедент, 2013. 63 с.
2. Омелян О.С. Використання спеціальних знань при розслідуванні кіберзлочинів: дис. д-ра філософії 081 Право. Київ, 2024. 256 с.
3. Про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень. Інструкція, затверджена наказом Мініюсту України № 53/5 від 08.10.1998 р. URL: https://zakononline.com.ua/documents/show/192273___776542 (дата звернення – 19.01.2024 р.).
4. Перлін С. Співвідношення судової експертизи та експертного дослідження в діяльності Експертної служби Міністерства внутрішніх справ України. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 2. С. 283–287.
5. Про оперативно-розшукову діяльність: Закон України № 2136-ХІІ від 18.02.1992. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 1992, № 22, ст. 303.

Kolonyuk V. The use of special knowledge for detection and investigation crimes against the information security of Ukraine

Summary. The article is devoted to the consideration of issues that reveal certain aspects of the use of special knowledge and assistance of a specialist in the detection by operational officers and pre-trial investigation by investigators of crimes against the information security of Ukraine. The existence of certain forms of use of such knowledge is indicated, including such procedural ones as involving a specialist in participation in investigative actions and conducting a forensic examination, and non-procedural ones, which may include conducting expert research on behalf of employees of operational units and the participation of a specialist to provide assistance in conducting operational-technical measures. The author draws attention to the fact that law enforcement concept of "special knowledge" is a sectoral legal concept, and the need for its introduction is due to the activities of jurisdictional bodies in order to effectively solve the tasks set before them. The author's understanding of the essence of special knowledge in the criminal process is revealed, which consists in the presence of certain sectoral knowledge at their base, their acquisition by a person as a result of special training and mastering certain techniques, and the presence of practical skills in the application of the acquired knowledge by a person.

The legal and organizational differences between a forensic examination and its conclusion, which is obtained during a pre-trial investigation is based on procedural documents, and an expert study and an expert's conclusion, which is obtained upon request of employees of operational units to an expert during their operational activities, are indicated.

Attention is drawn to the possibilities of using special knowledge by operational officers and investigators to identify and collect evidence indicating the preparation or commission of an attack on the information security of the state committed using the capabilities of the Internet. Today, there is a need for the domestic special services to develop new creative approaches to the use of special knowledge and scientific and technical support for operational-search and counterintelligence activities in the global information space to timely identify, prevent and eliminate the impact of threats to the national security of Ukraine in the information sphere. It is argued that the successful implementation of the vast majority of the rights granted to employees of operational-search and counterintelligence units is not possible or extremely difficult without the use by operational employees of special technical means and specialized knowledge, in particular, advisory and reference or technical assistance from relevant specialists who perform the functions of specialists in the operational process.

Key words: information security of Ukraine, pre-trial investigation, forensics, special knowledge, specialist, forensic examination, expert opinion.

Бааджи Н. А.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри міжнародного і морського права
Міжнародного гуманітарного університету*

МОДЕРНІЗАЦІЯ ЮРИДИЧНОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ: ВИКЛИКИ, ПЕРСПЕКТИВИ ТА РОЛЬ У ЗАХИСТІ ПРАВ ЛЮДИНИ

Анотація. Модернізація юридичної освіти є одним із ключових напрямів реформування освітньої системи України, що впливає на якість підготовки правників і сприяє забезпеченню верховенства права та захисту прав людини. У статті досліджується актуальність реформування юридичної освіти, основні виклики та перспективи її вдосконалення. Особливу увагу приділено необхідності посилення практичної підготовки студентів, що є важливим елементом у формуванні їхньої професійної компетентності.

Розглянуто останні наукові дослідження та концептуальні підходи до модернізації юридичної освіти в Україні та за кордоном. Визначено основні проблеми: недостатня інтеграція правозахисної тематики в навчальні програми, застарілі методи викладання, недостатній рівень практичної підготовки студентів. Особливо підкреслюється значення юридичних клінік як ефективного механізму навчання та водночас інструменту забезпечення доступу громадян до правової допомоги.

Зроблено акцент на міжнародному досвіді, зокрема на підходах, які використовуються у провідних юридичних школах світу, таких як Гарвардська юридична школа, де застосовуються міждисциплінарний підхід, метод кейсів, розвиток етичних компетенцій студентів та правозахисна діяльність. Проаналізовано, як інтеграція цих методів в освітній процес може підвищити рівень підготовки юристів в Україні.

У статті також обґрунтовано необхідність запровадження компетентнісного підходу, який передбачає поєднання теоретичних знань із практичними навичками. Розглянуто можливості адаптації міжнародних освітніх стандартів та впровадження сучасних технологій у навчальний процес.

Зроблено висновок про те, що модернізація юридичної освіти є вкрай необхідною умовою для забезпечення надання якісної освіти в вищих навчальних закладах в рамках підготовки юристів, здатних ефективно захищати права людини. Запропоновано конкретні шляхи вдосконалення системи підготовки правників, зокрема через розширення програм академічної мобільності, створення правозахисних клінік та підвищення рівня інтеграції міжнародних стандартів.

Ключові слова: модернізація вищої освіти, юридична професія, правнича школа, права людини, захист прав людини, юридична підготовка.

Постановка проблеми. Модернізація юридичної освіти є важливим елементом реформування освітньої системи України, що безпосередньо впливає на підготовку фахівців для забезпечення верховенства права та захисту прав людини. У сучасних умовах глобалізації та інтеграції до європейського освітнього простору стає очевидною потреба перегляду тра-

диційних підходів до навчання правників. Основними проблемами, що актуалізують необхідність модернізації, є:

– Недостатня практична підготовка студентів, що ускладнює їхню здатність ефективно застосовувати правові знання у реальних умовах [1, с. 59].

– Відсутність належної інтеграції правозахисної тематики в навчальні програми, що обмежує компетенції майбутніх юристів у сфері захисту прав людини [2, с. 89].

– Застарілі підходи до викладання, які не відповідають вимогам сучасного ринку праці [2, с. 89].

Ці завдання мають не лише освітнє, але й соціальне значення, оскільки ефективна підготовка юристів сприяє розвитку правової держави, підвищенню рівня захисту прав і свобод громадян, а також інтеграції України у світове правове співтовариство.

Стан дослідження. Останніми роками в Україні проведено низку досліджень, присвячених реформуванню юридичної освіти. Зокрема, в дослідженні науковця Анісімової Л.І. "Проблеми реформування юридичної освіти в Україні в контексті сучасних викликів, зазначено, що реформування юридичної освіти повинно базуватися на комплексному підході, включаючи впровадження сучасних методів навчання, адаптацію програм до міжнародних стандартів та посилення практичної складової навчання [3, с. 14].

Авторка аналізує ключові аспекти реформування юридичної освіти, приділяючи особливу увагу інтеграції до європейського освітнього простору. У роботі розглядаються проблеми, пов'язані з недостатньою практичною підготовкою студентів, а також із необхідністю оновлення навчальних програм для забезпечення відповідності європейським стандартам. Особливий акцент зроблено на підготовці юристів до роботи в умовах сучасних викликів, включаючи захист прав людини в умовах змінюваного правового середовища [3, с. 14].

У дослідженні "Сучасні тенденції реформування вищої юридичної освіти в Україні" виділено кілька основних напрямів змін, зокрема впровадження компетентнісного підходу до навчання. Автори зазначають, що ключова проблема полягає у недостатній взаємодії між освітнім процесом і реальними потребами юридичної практики [3, с. 15].

Інше дослідження автора Овчаренко А. М. фокусується на досвіді зарубіжних країн, таких як Німеччина та Польща, у реформуванні юридичної освіти. Зокрема, автори наголошують на важливості впровадження дуальної системи навчання, яка поєднує теоретичну підготовку з практичною діяльністю [4, с. 322].

Але незважаючи на значну кількість досліджень, залишаються невирішеними питання інтеграції правозахисної тема-

тики в навчальні програми, а також розробки ефективних методик практичного навчання, що готують студентів до реальних викликів у сфері захисту прав людини. Крім того, потребує подальшого вивчення вплив міжнародного досвіду на реформування української юридичної освіти.

А деякі аспекти, які залишаються недостатньо висвітленими та реалізованими, а саме відсутність інтегрованого підходу до викладання правозахисної тематики. Хоча сучасні навчальні програми часто декларують значущість захисту прав людини, ця тематика здебільшого залишається факультативною або недостатньо структурованою в освітньому процесі [3, с. 15].

Низький рівень практичної підготовки студентів. Багато вищих навчальних закладів пропонують практичні курси, однак вони часто не відповідають реальним викликам професії юриста. Наприклад, у роботі Л.І. Анісімової наголошується, що практичні завдання мають бути спрямовані на розв'язання реальних кейсів, зокрема у сфері прав людини [3, с. 14].

Недостатня адаптація міжнародного досвіду. Хоча в Україні активно досліджуються моделі юридичної освіти з інших країн, таких як США чи країни ЄС, їх інтеграція до національного освітнього середовища залишається фрагментарною. На думку деяких авторів, важливо враховувати не лише загальні принципи, але й адаптувати ці моделі до українських реалій [4, с. 324]. Використання цифрових інструментів у навчальному процесі залишається недостатньо розвиненим. Онлайн-ресурси та симулятори судових процесів, які широко використовуються у провідних університетах світу, лише починають упроваджуватися в Україні.

Вирішення цих питань є необхідним для забезпечення повноцінної модернізації юридичної освіти. Їх розв'язання дозволить підвищити якість підготовки юристів і сприяти ефективнішому захисту прав людини.

Метою статті є аналіз сучасного стану юридичної освіти в Україні, виявлення основних викликів та перспектив її модернізації, а також оцінка ролі цих змін у підготовці фахівців, здатних ефективно захищати права людини.

Для досягнення цієї мети необхідно вирішити такі завдання: дослідити поточний стан юридичної освіти в Україні, включаючи основні проблеми та виклики, що впливають на якість підготовки юристів; вивчити сучасні тенденції та підходи до реформування юридичної освіти в міжнародному контексті, зокрема адаптацію зарубіжного досвіду; оцінити роль практичної підготовки студентів у забезпеченні ефективного захисту прав людини; розробити рекомендації щодо вдосконалення навчальних програм з урахуванням правозахисної складової.

Ці завдання спрямовані на створення основи для подальших досліджень та практичних реформ у сфері юридичної освіти.

Виклад основного матеріалу. Юридична освіта в Україні характеризується багаторівневою системою підготовки правників. Проте її ефективність часто піддається критиці через недостатню адаптованість до сучасних викликів. За дослідженням Л. І. Анісімової, освітні програми багатьох університетів є застарілими та не відповідають вимогам ринку праці [3, с. 15]. Відсутність інтеграції сучасних правозахисних дисциплін значно знижує підготовку студентів до роботи в умовах зростання ролі прав людини у правозастосуванні.

Щодо основних викликів на шляху модернізації навчання за юридичними спеціальностями, то можна зазначити нехту-

вання практичною складовою в програмах навчання, які часто фокусуються на теоретичних аспектах права. Такий підхід ускладнює розвиток професійних навичок, необхідних для захисту прав людини [4, с. 326].

Також автор погоджується із загальною думкою вітчизняних вчених, що однією з головних проблем є застарілі методи викладання, що не відповідають сучасним вимогам правничої практики. Традиційні підходи не забезпечують формування необхідних практичних навичок у студентів, що знижує їхню конкурентоспроможність на ринку праці [5, с. 312].

Також існує нагальна потреба у збільшенні кількості студентів і викладачів, які володіли б європейськими мовами [6, с. 52]. Без знання цієї мови юристи можуть зіткнутися з труднощами при роботі з міжнародними договорами, аналізі правових норм Європейського Союзу або при розгляді справ у міжнародних судах. Крім того, англійські ресурси є важливими інструментами для самостійного навчання та розвитку, тому необхідно збільшувати кількість викладачів і студентів, які володіють європейськими мовами. Це дозволить майбутнім юристам ефективно працювати у міжнародному правовому середовищі і підвищити їхню конкурентоспроможність на ринку праці.

Недостатній акцент на міжнародних стандартах. Хоча Україна прагне інтеграції до європейського освітнього простору, міжнародні стандарти часто враховуються формально.

Відсутність належної матеріально-технічної бази. Більшість університетів не забезпечені сучасними технологіями для практичного навчання. Симуляції судових процесів та робота з цифровими правовими платформами залишаються рідкістю [7, с. 110].

Модернізація юридичної освіти закладатиме основу для захисту прав людини в Україні. Однією з ключових цілей модернізації юридичної освіти є створення системи підготовки правників, які здатні ефективно працювати у сфері захисту прав людини. У сучасних умовах глобалізації, правової інтеграції та посилення уваги до прав людини на національному й міжнародному рівнях підготовка майбутніх юристів потребує комплексного підходу, який базується на практичних навичках, критичному мисленні та етиці.

У статтях багатьох вітчизняних дослідників часто підкреслюється, що було б корисним для правничих шкіл в Україні врахувати досвід Гарвардської правничої школи у поєднанні права з економікою, соціологією та міжнародними відносинами. Це сприяє підготовці студентів, здатних працювати у глобальному контексті.

Також важлива й інтеграція міжнародного досвіду у підготовці майбутніх правозахисників. Модернізація юридичної освіти в Україні має спиратися на кращі міжнародні практики. Наприклад, досвід провідних університетів, таких як Гарвард, Кембридж та Лейденський університет, демонструє ефективність використання кейс-методу, клінічного навчання та програм мобільності. Студенти, які беруть участь у програмах обміну або міжнародних конференціях, отримують глобальний погляд на захист прав людини.

Наприклад, багато вчених акцентують увагу на юридичних клініках як ключовому елементу практико-орієнтованого навчання. У Гарвардській юридичній школі юридичні клініки є невід'ємною частиною навчального процесу. Вони надають студентам можливість працювати над справами, пов'язаними із дискримінацією, захистом прав біженців, трудовими конфлік-

тами тощо. Такий підхід формує у студентів навички захисту прав людини, що є необхідними у сучасних умовах.

Наголошується, що модель юридичних клінік Гарварду сприяє підготовці юристів із високим рівнем практичних навичок і розуміння правозахисної діяльності. Автори часто пропонують адаптувати цю модель до національних особливостей інших країн. Юридичні клініки створюють середовище, у якому студенти можуть застосовувати свої теоретичні знання на практиці. Вони працюють над реальними справами під керівництвом викладачів і практикуючих юристів, що дозволяє їм отримувати навички аналізу правових питань, роботи з клієнтами та вирішення юридичних проблем [8, с. 675].

Юридичні клініки, як наголошується у статті, відіграють важливу роль у забезпеченні доступу до правосуддя та захисті прав людини. Вони надають безкоштовну правову допомогу соціально вразливим категоріям населення, які часто стикаються з порушенням своїх прав. У процесі роботи студенти отримують практичні знання про механізми захисту прав людини, що є ключовим аспектом їхньої професійної підготовки.

Юридичні клініки сприяють формуванню у студентів розуміння принципів міжнародного права в галузі прав людини, таких як Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод. Участь у клінічних програмах допомагає студентам глибше усвідомити важливість принципу верховенства права та його застосування на практиці [8, с. 676].

Таким чином, студенти, працюючи у клініках, отримують знання та досвід у сфері захисту прав людини відповідно до міжнародних стандартів.

Для України важливо адаптувати міжнародний досвід до національних реалій. Зокрема, необхідно створити мережу юридичних клінік у всіх університетах, що спеціалізуються на правничій освіті, та забезпечити їх методологічну і фінансову підтримку. Це дозволить не лише підвищити якість підготовки юристів, а й зміцнити систему захисту прав людини в Україні.

Захист прав людини як основна мета модернізації, що має на увазі підготовку правників, які здатні ефективно захищати права людини, є невід'ємною складовою демократичного суспільства. Модернізована система юридичної освіти забезпечує: формування компетенцій із захисту прав людини: студенти отримують знання та навички, необхідні для роботи у сфері прав людини; розвиток етичних цінностей: повага до прав людини стає центральною частиною навчального процесу; збільшення доступу до правосуддя: юридичні клініки сприяють забезпеченню доступу до правової допомоги, особливо для вразливих груп населення.

Згідно державної Концепції розвитку юридичної освіти [10] модернізація підготовки юристів в Україні, серед іншого, має бути спрямована на підвищення рівня обізнаності щодо питань професійної етики та прав людини; розуміння фундаментальної ролі правника в утвердженні верховенства права через захист прав і свобод людини.

Також важливо враховувати і міждисциплінарний підхід до процесу модернізації вищої освіти. Це означає, що студенти отримують знання не лише в галузі права, але й у суміжних сферах, таких як соціологія, економіка, міжнародні відносини. Наприклад, вивчення соціальних факторів порушення прав людини дозволяє студентам ефективніше аналізувати причини порушень і розробляти стратегії їх запобігання [11].

Ще одним перспективним напрямком може стати інтеграція правозахисної тематики. Важливим кроком є розробка спеціалізованих курсів, які охоплюють механізми захисту прав людини, включаючи роботу з міжнародними організаціями, такими як Європейський суд з прав людини [10].

Стаття Zia Akhtar "Legal Education in the US, Case Study method of training and public interest litigation" містить кілька важливих аспектів, які можуть бути корисними для вдосконалення юридичної освіти в Україні, зокрема метод кейс-стаді. В Україні може бути корисно інтегрувати метод навчання через реальні юридичні кейси (case study method), який активно застосовується в юридичних школах США. Цей метод дозволяє студентам не лише вивчати теоретичні аспекти права, а й аналізувати конкретні правові ситуації, що відбулися в реальному житті. Це допомагає розвивати критичне мислення, здатність до прийняття рішень та навички вирішення правових проблем на практиці. Українські університети можуть створювати колекції реальних справ, що мали значення для розвитку українського права, або використовувати міжнародні кейси для навчання студентів [12].

Також інтеграція теми публічних інтересів (public interest litigation) є важливою для формування у студентів юридичних факультетів розуміння прав людини, захисту суспільних інтересів та правових інновацій. В Україні недостатньо уваги приділяється публічним позовам, які є важливою частиною правової системи в інших країнах. Використання прикладів публічних позовів у навчальних програмах дозволить студентам зрозуміти, як право може бути використано для захисту суспільних інтересів і як така практика може бути адаптована до української правової системи [12].

Практична підготовка через участь у реальних справах. Одним з ключових аспектів, які описує автор Zia Akhtar, є важливість надання студентам можливості брати участь у реальних судових процесах або громадських ініціативах, що дозволяє здобути практичний досвід та усвідомити роль юриста у вирішенні важливих соціальних і правових питань. В Україні це можна реалізувати через клінічні юридичні програми, стажування у правозахисних організаціях, а також участь студентів у реальних справах, що мають суспільну значимість [12].

Висновки. Необхідність модернізації змісту навчально-методологічного забезпечення: сучасні реалії вимагають оновлення навчальних програм, методів викладання та оцінювання знань студентів. Це передбачає впровадження інноваційних технологій навчання, інтерактивних методів та практико-орієнтованого підходу.

Впровадження компетентнісного підходу: стаття акцентує увагу на необхідності переходу від знаннєвої парадигми до компетентнісної, де основний акцент робиться на формуванні у студентів практичних навичок та вмій, необхідних для професійної діяльності.

Інтеграція міжнародного досвіду, а саме важливість врахування зарубіжного досвіду у процесі реформування юридичної освіти, зокрема, адаптації європейських стандартів та практик до українських реалій.

Підвищення якості викладацького складу через їхню участь у міжнародних програмах обміну та стажуваннях, що сприятиме покращенню якості освіти.

Забезпечення академічної доброчесності: важливості формування під час навчання у студентів та викладачів культури

академічної доброчесності, що є запорукою якісної освіти та довіри до неї.

А підсилення практичної підготовки через впровадження юридичних клінік та міжнародні програми стажування у правозахисних організаціях повинні стати обов'язковими елементами навчання. Такий підхід успішно реалізується у правничих школах США та ЄС.

Реалізація зазначених заходів дозволить вдосконалити систему юридичної освіти та забезпечити підготовку фахівців, здатних ефективно захищати права людини.

Література:

- Білічак О. А. Реформа вищої юридичної освіти в Україні: проблеми та виклики. *Освітня аналітика України*. 2019. № 3 (7). С. 57-67.
- Бойко А.М. Окремі питання реформування вітчизняної правничої освіти. Реформування юридичної освіти: виклики часу. Збірник статей до ювілею доктора юридичних наук, професора Наталії Семенівни Кузнєцової / Відп. ред. О.В. Кохановська та О.О. Кот. – К.: ПрАТ «Юридична практика», 2019. С. 85-95.
- Анісімова Г. В. Особливості і тенденції розвитку вищої юридичної освіти в Україні. *Scientific and pedagogic internship*, Poland, 2020. С. 13-18.
- Парпан У. Реформування юридичної освіти: зарубіжний досвід та українські реалії. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. 2017. № 861. С. 320-327. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vnulpurn_2017_861_47
- Янчук Н. Д. Реформування юридичної освіти в Україні: осмислення та перспективи. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2022. № 1-2. С. 311-316. URL: <https://www.coe.int/en/web/education>
- Кривицький Ю.В. Реформа вищої юридичної освіти в Україні: передумови, причини та виклики. *Юридична освіта – осмислення, виклики та перспективи*: Зб.мат. 2020.
- Львченко К.Р., Письменна О.П. Адаптація юридичної освіти до вимог сучасного світу: проблеми, перспективи та забезпечення якості. *Нове українське право*. 2022. № 2. С. 109-113.
- Scarnecchia S. The Role of Clinical Programs in Legal Education. *Michigan Bar Journal*. 1998. № 7. P. 674-677. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/232682191.pdf>
- Frank S. Bloch. The Global Clinical Movement: Educating Lawyers for Social Justice. *Jindal Global Law Review*. 2021. Vol. 11. P. 409-439. URL: <https://link.springer.com/article/10.1007/s41020-020-00128-z>
- Концепція розвитку юридичної освіти. URL: <https://surl.li/ecyspi>
- Тарнавська В.М. Сучасні тенденції реформування вищої юридичної освіти в Україні. *Нове українське право*. 2022. Вип. 2. С. 142-148. URL: <http://newukrainianlaw.in.ua/index.php/journal/article/view/245/223>
- Zia Akhtar. Legal Education in the US, Case Study method of training and public interest litigation. *The European Journal of Legal Education*. 2021. Vol. 2. № 1. P. 161–189. URL: <https://publications.coventry.ac.uk/index.php/EJLE/article/view/1172/1087>

Baadzhy N. Modernization of legal education in Ukraine: challenges, prospects and pole in human rights protection

Summary. Modernization of legal education is one of the key directions of reforming Ukraine's educational system, influencing the quality of lawyer training and contributing to the rule of law and human rights protection. The article explores the relevance of legal education reform, the main challenges, and the prospects for its improvement. Particular attention is given to the necessity of strengthening students' practical training, which is a crucial element in developing their professional competence.

The latest scientific research and conceptual approaches to the modernization of legal education in Ukraine and abroad are examined. The main problems identified include insufficient integration of human rights issues into curricula, outdated teaching methods, and an inadequate level of practical training for students. The importance of legal clinics as an effective learning mechanism and a tool for ensuring citizens' access to legal assistance is particularly emphasized.

The article highlights international experience, particularly the approaches used in leading law schools worldwide, such as Harvard Law School, where interdisciplinary methods, case-based learning, the development of students' ethical competencies, and human rights advocacy are widely applied. It analyzes how the integration of these methods into the educational process can enhance the level of legal training in Ukraine.

The article also substantiates the need to implement a competency-based approach that combines theoretical knowledge with practical skills. It examines the possibilities of adapting international educational standards and incorporating modern technologies into the learning process.

The conclusion is drawn that the modernization of legal education is an essential condition for ensuring high-quality education in higher education institutions within the framework of training lawyers capable of effectively protecting human rights. Specific ways to improve the legal education system are proposed, including the expansion of academic mobility programs, the establishment of human rights clinics, and the enhancement of international standards integration.

Key words: modernization of higher education, legal profession, law school, human rights, human rights protection, legal training.

*Бірюков Р. М.,
кандидат юридичних наук
заступник начальника департаменту
Національної поліції України*

ФОРМУВАННЯ ЄВРОПОЛУ ЯК ВІДПОВІДЬ НА ВИКЛИКИ МІЖНАРОДНОМУ ПОЛІЦЕЙСЬКОМУ СПІВРОБІТНИЦТВУ В 1980-Х–1990-Х РОКАХ

Анотація. У статті розглядаються правові та інституційні передумови формування Європолу як органу міжнародного поліцейського співробітництва в Європі. Досліджуються недоліки Групи ТРЕВІ як попередника Європолу та визначаються політичні передумови для руху від цієї Групи до Європолу, зокрема падіння Залізної завіси, створення та розширення ЄС та укладання ряду міжнародних угод, зокрема Єдиного європейського акту та Шенгенської угоди. Досліджуються позиції держав щодо створення Європолу та консолідація цих позицій, зокрема через необхідність дати відповідь на нові виклики, такі як загроза наркозлочинності.

Розглядаються стадії, які пройшли переговори між державами в процесі створення Європолу. Підкреслюється, що ці стадії визначалися зростаючою взаємозалежністю між державами в процесі європейської інтеграції. Виявляються особливості внутрішньодержавних систем органів поліції, що впливали на позиції держав в переговорному процесі. Простежуються впливи політизації та професіоналізації структур поліцейського співробітництва на процес розвитку міжнародного поліцейського співробітництва в Європі.

Наголошується на практичній відсутності альтернатив розвитку міжнародного поліцейського співробітництва в Європі окрім інституціоналізації структур у спосіб, яким це було зроблено з Європолем. Вказується, що шлях формування інституціоналізованої європейської структури був єдиною реальною можливістю відповісти на виклики, що постали у зв'язку з поширенням транскордонної організованої злочинності у досліджуваний період. Зокрема, це проявилось в потребі у розширенні інформаційного обміну, що міг був здійснений через централізований орган.

Розглядаються альтернативні пропозиції, що не були прийняті переважно через відсутність політичної волі держав-учасниць ЄЕС та ЄС та побоювання дублювання та перетинання функцій. Виявляються преференції держав щодо використання альтернативних майданчиків, таких як Інтерпол та пояснюється інституційний вибір європейських держав на користь Європолу, що був викликаний потребою в глибокій інтеграції міжнародного поліцейського співробітництва на європейському рівні.

Ключові слова: міжнародне поліцейське співробітництво, поліцейська інтеграція в Європі, управління внутрішньою безпекою ЄС, Група ТРЕВІ, Європол.

Постановка проблеми. Шлях до формування Європолу як структури міжнародного поліцейського співробітництва в Європі зайняв майже 20 років. Від нестійких міждержавних структур, таких як Група ТРЕВІ та Група Помпиду міжнародне

поліцейське співробітництво еволюціонувало в інституціолізовану організацію з широким набором повноважень. Цьому сприяли такі події, як падіння Залізної завіси, та на нього впливали нові загрози, такі як наркотична злочинність, що призвело до формування практичних передумов для створення Європолу напочатку 1990-х років.

Метою дослідження є виявлення правових, політичних та практичних передумов формування структур міжнародного поліцейського співробітництва в Європі, зокрема Європолу, наприкінці 1980-х-початку 1990-х років.

Стан опрацювання проблематики розвитку міжнародного поліцейського співробітництва в Європі в досліджуваний період важко назвати задовільним. У вітчизняній літературі відсутні навіть початкові розвідки з даного питання. У зарубіжній літературі можна виділити ряд авторів, що дослідили політичну та інституційну історію інститутів міжнародного поліцейського співробітництва в Європі в досліджуваний період, серед яких можна виділити роботи Й. Фрідріхса, Х. Буша, В. Бруггемана. Водночас, комплексне дослідження вказаних питань досі відсутнє. Дана стаття є спробою подолати цю прогалину в дослідженнях.

Виклад основного матеріалу. Після приблизно десятиліття існування Групи ТРЕВІ розпочалася дискусія щодо форми та організації європейського поліцейського співробітництва. Зокрема, міністри дебатували щодо раціоналізації та подальшої інституціоналізації, в тому числі, можливого створення постійного секретаріату та розширення функціонального охоплення Групи. Починаючи з 1985 року деякі з них навіть вимагали створити повністю нову організаційну структуру для спільної боротьби з міжнародним тероризмом та організованою злочинністю в ЄЕС. В цей час самі Спільноти переживали стрімкі зміни в різних сферах, що створило відчуття втрати контролю та посилило функціональний тиск для сумісної роботи. До 1986 року ЄЕС включав 12 держав-учасниць, а в 1995 році планувалося довести їхню кількість до п'ятнадцяти. В тому ж 1985 році було підписано Шенгенську угоду [1], що фактично усунуло внутрішні кордони. Менш ніж через рік був підписаний Єдиний європейський акт [2], що зняв нові обмеження в завершенні формування внутрішнього ринку та заклав основи для політичного та валютного союзу, а також для формування проекту єдиної європейської валюти.

Інші неочікувані події, такі як падіння Берлінського муру та Залізної завіси в 1989 року з подальшим розвалом Радянського Союзу в 1991 році підкреслили необхідність спільної роботи у все більш взаємопов'язаних ЄЕС, що призвело до перетво-

рення Спільнот на Європейський Союз в 1992 році. Недивно, що Європейська Рада на засіданні 28–29 червня 1991 року в Люксембурзі вирішила суттєво розширити співробітництво в сфері правосуддя та внутрішніх справ [3] та погодилася на створення Центрального європейського управління кримінальних розслідувань, що в перспективі призвело до запуску проекту Європолу в 1999 році. Однак, цей процес, як і у випадку з Групою ТРЕВІ не був простим та прямим. На відміну від останньої, де три держави-учасниці явно відіграли найбільшу роль в створенні нової структури, тут жодна держава, за виключенням Німеччини, явно не підтримала і не відіграла проактивної ролі в процесі.

Перша стадія запуску Європолу розпочалася в 1980-х, коли Італія запропонувала консолідувати різні формати співробітництва в єдиній структурі Європейського офісу кримінальної розвідки (European Criminal Intelligence Office) [4]. Хоча ця ініціатива виявилася провальною, держави-учасниці почали все більш активно обговорювати необхідність формального поєднання сил у боротьбі з наркозлочинністю. В цьому контексті були здійснені важливі кроки для посилення європейської координації, в тому числі, через централізацію та професіоналізацію. Кульмінацією першої стадії процесу створення Європолу стала британська пропозиція зустрічі міністрів держав-учасниць Групи ТРЕВІ в квітні 1989 щодо створення національних підрозділів боротьби з наркозлочинністю як попередників відповідного європейського органу. Хоча національні органи були створені швидко, дискусія щодо європейського підрозділу була відкладена [5, с. 301].

Преференції та інтеграційна динаміка визначила другу фазу створення Європейського поліцейського управління. Спираючись на досягнення другої половини 1980-х років, німецький канцлер Гельмут Коль планував добитися створення Європолу на зустрічі Європейської Ради в червні 1991 року, де він представив далекосяжну практичну пропозицію щодо співробітництва в сфері правосуддя та внутрішніх справ ЄС [6]. Незважаючи на формальний консенсус щодо потреби в інтенсифікації співробітництва, держави-учасниці не змогли домовитися щодо деталей такої організації. Відповідно, друга фаза відзначилася переговорами щодо обсягу та повноважень потенційного Європолу, а також попередніми альтернативними угодами, такими як запуск Підрозділу Європолу з боротьби з незаконним обігом наркотиків.

Остання фаза створення Європолу тривала від підписання Конвенції про Європол в 1995 році [7] до початку його діяльності в 1999 році. В рамках цієї фази відбувалися переговори щодо імплементації Конвенції, в тому числі, обговорення початкової структури Європолу, його компетенцій та повноважень. Коли Європол нарешті почав роботу 1 липня 1999 року, він представляв собою результат майже десятиліття переговорів та зближення різних національних преференцій.

Взаємозалежність відіграла тут особливо важливу роль, що призвело до пристосування преференцій держав на користь співробітництва на рівні ЄС, а ведучі держави запропонували свою підтримку європейській інтеграції в сфері внутрішньої безпеки та поліцейського співробітництва. Національні системи та внутрішні культури безпеки та поліцейської діяльності відіграли допоміжну роль в інтеграції державних преференцій. Обсяг в якому політична система була сумісною з європейським порядком управління, безумовно, робив відповідний

уряд більш або менш відкритим для співробітництва з ЄС в цій чутливій сфері. Аналогічним чином, питання про те, чи політика держави традиційно слідувала внутрішній традиції централізації та інтеграції робило суттєвий внесок в преференції держав на користь європейської інтеграції та координованої діяльності.

Структурна будова внутрішньодержавних культур управління національною безпекою, таким чином, суттєво полегшувала професіоналізацію співробітництва в Спільнотах. Політизація цього питання, безумовно, підвищувала політичний тиск та часто посилювала державні позиції на користь європейських колективних дій. Однак, самої політизації було недостатньо для довготривалого впливу на вироблення політики. Коли не вистачало інших факторів, політизація сама по собі не могла достатньо вплинути на преференції держав та створити позитивні результати інтеграції. Аналогічно, внутрішньодержавні та міжнародні актори не могли справити сутнісного та довготривалого впливу на преференції держав-учасниць ЄС.

Ініціатива та кінцеві рішення щодо просування європейського поліцейського співробітництва походили з вищих політичних рівнів, а вплив з боку національних виконавчих та безпекових органів та суттєво розрізнявся в залежності від держави та її внутрішньої системи. Аналогічно, супранациональні актори не впливали на позиції держав-учасниць Спільнот. Європейське поліцейське співробітництво продовжувало відбуватися, переважно, в міжурядовому та неформальному форматі поза мережею Спільнота та не передбачало регулярної участі інституцій ЄС. Лише після підписання Маастрихтського договору, а особливо після ухвалення правових інструментів, що утворили Підрозділ Європолу з боротьби з незаконним обігом наркотиків та власне сам ЄВРОПОЛ, Європейська Комісія почала відігравати помітну роль. Тим не менш, в 1990-х роках вплив цих структур залишався обмеженим. Хоча внутрішньодержавні та міжнародні актори змогли посилити підтримку національних преференцій, вони не справляли суттєвого впливу на держави-учасниці при створенні Європолу.

Розглянемо ці та інші питання більш докладно. Під час зустрічі міністрів внутрішніх справ держав-учасниць Групи ТРЕВІ 20 червня 1985 року, міністр внутрішніх справ Італії Оскар Луїджи Скальфаро формально представив пропозицію щодо створення нового європейського органу для централізації існуючих європейських форматів поліцейського співробітництва [8].

Документ Скальфаро передбачав створення постійного секретаріату на європейському рівні для того, аби координувати діяльність Групи ТРЕВІ та Групи Помпиду (Групи зі співробітництва у боротьбі проти зловживання наркотиками та їх незаконного обігу) [9]. Далекосяжна інституціоналізація цієї пропозиції стає очевидною з урахуванням того, що вона потягнула за собою створення централізованих баз даних та спільних слідчих груп. Аналогічно, її функціональний обсяг був доволі широким, охоплюючи тероризм, транснаціональну організовану злочинність та наркозлочинність. Отже Італія виступила не тільки за зближення різних відмінних структур, але й запропонувала просувати європейську інтеграцію. Цей тим мислення ілюструє зростання уваги до взаємозалежності в галузі європейського співробітництва, яка не існувала до створення Групи ТРЕВІ.

Незважаючи на загальну максималістську преференцію Італії щодо європейської інтеграції та переговорів про Маа-

стрихтський договір, ця держава до того не була проактивною у вказаній сфері навіть в рамках Групи ТРЕВІ [10, с. 27]. Однак, в 1980-х політизація та зростання взаємозалежності почали справляти тиск на італійський уряд. Вони переважно виникли через терористичну активність, контрабанду наркотиків та національну поліцейську практику.

Більшість європейських держав скоро зіткнулися з правовими складнощами, що походять з відмінностей в національних правових системах [11, с. 74]. Це особливо вірно для випадку Італії, де конституційні обмеження та безпекова культура ускладнили італійським політикам та офіцерам поліції імплементацію європейських вимог [12, с. 17]. Хоча італійська преференція в 1980-х мала пріоритетом глобальний підхід до боротьби з контрабандою наркотиків через Європол, її децентралізована система управління безпекою ускладнювала співробітництво навіть національних органів. Організаційна та адміністративна потреба на операційному рівні у професіоналізації каналів співробітництва, що виникали, зробила додатковий внесок у виникнення італійської преференції в бік централізації. Коли в 1970-х роках була започаткована Група ТРЕВІ, італійська поліцейська система та система управління внутрішньою безпекою була достатньо децентралізованою через відсутність політичного консенсусу [13, с. 55]. Крім того, національна правова культура з питань кримінального права підірвала італійську преференцію в бік транскордонного співробітництва.

Це частково пояснює чому Німеччина та Сполучене Королівство, а не Італія (чи Франція з її триваючою реформою децентралізації) взяли на себе ініціативу в запуску європейського поліцейського співробітництва в 1970-х. В обох країнах існував міжпартійний консенсус щодо боротьби з тероризмом, а їхні поліцейські системи розвивалися в бік більш централізованої координації [14, с. 38]. На противагу цьому, Італія мала відповідний внутрішньодержавний тренд пізніше в світлі політизації. Зміни в її доволі децентралізованій системі безпеки та культурі зрештою дозволили зсунути національну преференцію в бік європейського поліцейського співробітництва та централізації.

Хоча взаємозалежність в боротьбі з тероризмом та наркозлочинністю вже створювала суттєвий функціональний тиск в бік колективних дій, зростаюче усвідомлення обох тем на національному рівні може пояснити чому Італія зрештою діяла у відповідності до своєї преференції та запропонувала амбітний план інституціоналізації співробітництва шляхом інтеграції багатьох ініціатив в рамках Групи ТРЕВІ. Тож рівень Європейських Спільнот надав Італії можливість сигналізувати про готовність до дій з урахуванням внутрішнього занепокоєння.

Відсутність альтернативних варіантів співробітництва на міжнародному рівні та зростаюча взаємозалежність зсунули преференцію Італії від ідеї про глобальне співробітництво в бік все більш прагматичної позиції, в рамках якої вона почала визнавати переваги європейського підходу. З одного боку, глобальне співробітництво в 1980-х роках ще недостатньо виконувало свої задачі. Інтерпол не зміг подолати перешкоди, які вже розчарували держави-учасниці ЄС в 1970-х роках, а також не зміг суттєво еволюціонувати, аби продемонструвати переваги співробітництва саме з ним [15, с. 24].

Хоча Італія раніше із сумнівом та пасивністю ставилася до ініціатив ЄС в боротьбі з тероризмом, вона почала сприймати європейський формат прагматичніше. В цьому контексті, висо-

кий рівень зовнішньої та внутрішньої взаємозалежності зрештою сформував її преференцію в напрямку створення централізованої структури з метою раціоналізації співробітництва. Як і багато держав-учасниць ЄС, Італія переживала поступове, але постійне зростання організованої злочинності та діяльності транснаціональних злочинних груп в 1980-х роках та явно виражала занепокоєння щодо втрати державного контролю в ході європейської інтеграції. Тож не дивно, що ці аргументи були включені в документ Скальфаро в 1985 році. Італійська пропозиція з'явилася посеред триваючої дискусії щодо необхідності розширити функціональний обсяг Групи ТРЕВІ, що була започаткована Німеччиною в 1980-х роках. В результаті цієї дискусії була створена, зокрема, група ТРЕВІ 3 [16, с. 43].

Документ Скальфаро, навпаки, не був реалізований. Це відбулося на тлі зростання робочих груп в рамках Групи ТРЕВІ на різних рівнях та зростання зовнішніх і внутрішніх взаємозалежностей між державами-учасницями ЄС, коли наднаціональне політичне підприємництво поступилося прагматичній професоналізації існуючих мереж співробітництва та бюрократії. Органи безпеки та поліції демонстрували інтерес до переваг централізованого органу так, як він був описаний в італійській пропозиції. Наприклад, міністерство внутрішніх справ ФРН сигналізувало про свій інтерес до інтенсифікації інформаційного обміну через постійний секретаріат в галузі боротьби з тероризмом. Одночасно Німеччина висловила підтримку італійській пропозиції та виступила за інституціоналізацію співробітництва у боротьбі з організованою злочинністю. Вона навіть вимагала піти далі, ніж створення секретаріату, та утворити окреме європейське поліцейське співробітництво. Тож рішення європейських урядів не реалізовувати документ Скальфаро демонструє, що вплив внутрішньодержавних політичних підприємців залишався обмеженим.

Таким чином, ані функціональний тиск, спрямований на спрощення та кращу координацію співробітництва в рамках спільноти, ані внутрішньодержавне політичне підприємство, що підштовхувало до формалізації, не змогли уніфікувати поліцейське співробітництво в 1985 році. Документ Скальфаро провалився через небажання держав-учасниць приймати його та внаслідок загальної відсутності політичної волі.

Зокрема, Німеччина була стурбована створенням ще одного органу, що могло призвести до здвоєння та перетинання функцій. Відповідно, вона виступила за розширення Групи ТРЕВІ. Аналогічний скептицизм проявляла Франція, особливо у тому, що стосувалося потенційного впливу на національні компетенції, якщо б інформаційний обмін став більш централізованим в запропонованому секретаріаті ТРЕВІ. Більшість держав-учасниць воліли концентруватися на триваючих ініціативах співпраці, ніж на створенні додаткових ініціатив та явно висловлювали свої преференції. Франція віддавала перевагу Інтерполу, в той час як Сполучене Королівство – Групі Треві та протидіяла подальшій формалізації [17, с. 77].

Це може видаватися дивним з огляду на зростаючий тиск взаємозалежності між державами-учасницями ЄС, особливо з боку міжнародного тероризму та організованої злочинності, а також зі зростанням визнання проблематики наркозлочинності. Європейські уряди зіткнулися потребою в професіоналізації існуючого співробітництва, особливо для того, аби підвищити операційну ефективність та ефективність транскордонного відомчого співробітництва.

Можливим поясненням відсутності підтримки італійської пропозиції може бути невідповідність між перевагами держав щодо вертикальної інтеграції. Можливо, тиск взаємозалежності на держави-учасниці і був сильним і сприяв європейському поліцейському співробітництву, однак ця зростаюча взаємозалежність ще не досягла достатнього рівня, аби переконати держави-учасниці в потребі глибокої інтеграції. Хоча Група ТРЕВІ на той момент існувала вже десятиліття та на практиці була тісно пов'язана зі структурою Спільнот, вона формально залишалася за межами ЄС. Більше того, Група ТРЕВІ так і не зробилася головним форумом співробітництва європейських держав. Звісно, вона була безпрецедентним постійно зростаючим форматом співробітництва. Однак, в середині 1980-х різні держави та окремі внутрішньодержавні органи продовжували мати своїм пріоритетом співробітництво в рамках Інтерполу та двосторонніх мереж повсякденного співробітництва [8].

Висновки. Виникнення Європолу було не одномоментним процесом, а наслідком тривалого розвитку та дискусій між європейськими державами. Ідея організації формувалася поступово в обговореннях між Італією, Німеччиною, Сполученим Королівством, Францією та іншими державами. Зокрема, це обговорення стосувалося необхідності нової організації та її формату. Зрештою, вирішальним стало формування комплексної взаємозалежності між майбутніми державами-учасницями, що зробило шлях до формування Європолу безальтернативним.

Література:

1. Schengen Agreement and Convention, 1985. URL: <https://eur-lex.europa.eu/EN/legal-content/glossary/schengen-agreement-and-convention.html> (дата звернення: 18.08.2024).
2. Єдиний європейський акт, 1986. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_028#Text (дата звернення: 18.08.2024).
3. European Council Luxembourg 28 and 29 June 1991 Presidency Conclusions. URL: https://www.consilium.europa.eu/media/20528/1991_june_-_luxembourg_eng_.pdf (дата звернення: 18.08.2024).
4. Matiz S. Criminal Intelligence in the Fight Against Organized Crime in Italy. Charles University. URL: <https://dspace.cuni.cz/bitstream/handle/20.500.11956/177555/120430130.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (дата звернення: 18.08.2024).
5. Stockley D. National Drugs Intelligence Unit. *Police Journal*. 1988, Vol. 61, Issue 4. P. 295-303.
6. Address given by Helmut Kohl on the outcome of the Maastricht European Council, 13 December 1991. URL: https://www.cvce.eu/content/publication/2002/2/22/12090399-dc71-42ee-8a3d-daf2420c0a9a/publishable_en.pdf (дата звернення: 18.08.2024).
7. Convention based on Article K.3 of the Treaty on European Union, on the establishment of a European Police Office (Europol Convention). URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A41995A1127%2801%29> (дата звернення: 18.08.2024).
8. Hänni A. Prequel To The Present – Multilateral Clubs And The Secret history Of International Counterterrorism Cooperation in Western Europe, 1969-1989. URL: <https://www.nsf-journal.hr/NSF-Volumes/Focus/id/1245> (дата звернення: 19.08.2024).
9. Правам людини – центральне місце в антинаркотичній політиці: Група Помпиду відзначає 50-річчя. URL: <https://www.coe.int/uk/web/kyiv/-/human-rights-at-the-heart-of-drug-policies-the-pompidou-group-s-50th-anniversary> (дата звернення: 19.08.2024).
10. Bruggeman W. ...on Europol's past and Future. *Looking Back, Moving Forward: One Hundred Meetings of the Europol Management Board*. Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2016. P. 26-30.
11. Nadelmann E. *The Internationalization of Police Cooperation in Western Europe*. Pennsylvania: Pennsylvania University Press, 1993. 476 p.

12. McDonald W.F. Politics, Criminal Prosecution and the Rationalization of Justice: Italy and the United States. *International Journal of Comparative and Applied Criminal Justice*. 1990, No 14(1). P. 15-25.
13. Hof T. Staat un Terrorismus in Italien 1969-1982. Munich: Oldenbourg Verlag, 2011. 294 p.
14. Busch H. Grenzenlose Polizei? Neue Grenzen und polizeiliche Zusammenarbeit in Europa. Münster: Westfälisches Dampfboot, 1995. 514 p.
15. Marotta E. On Europol's prehistory. *Europol, 1998-2016. Looking Back, Moving Forward: One Hundred Meetings of the Europol Management Board*. Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2016. P. 24-26.
16. Rupperecht R. Internationalization of Police Cooperation in Western Europe: The German Perspective. *The Internationalization of Police Cooperation in Western Europe* / C. Fijnaut (ed.). Arnhem: Gouda Quint, 1993. P. 41-48.
17. Anderson M. The French Police and Cooperation in Western Europe. *The Internationalization of Police Cooperation in Western Europe*. C. Fijnaut (ed.) Arnhem: Gouda Quint, 1993. p. 49-84.

Biriukov R. The formation of europol as a response to the challenges of international police cooperation in the 1980s and 1990s

Summary. The article examines the legal and institutional prerequisites for the formation of Europol as a body of international police cooperation in Europe. The shortcomings of the Trevi Group as the predecessor of Europol are investigated and the political prerequisites for the movement from this Group to Europol are determined, in particular the fall of the Iron Curtain, the creation and expansion of the EU and the conclusion of a number of international agreements, in particular the Single European Act and the Schengen Agreement. The positions of states regarding the creation of Europol and the consolidation of these positions are studied, in particular due to the need to respond to new challenges, such as the threat of drug crime.

The stages of negotiations between states in the process of creating Europol are considered. It is emphasized that these stages were determined by the growing interdependence between states in the process of European integration. Peculiarities of the internal systems of police bodies that influenced the positions of the states in the negotiation process are revealed. The effects of politicization and professionalization of police cooperation structures on the process of development of international police cooperation in Europe are traced.

Emphasis is placed on the practical absence of alternatives to the development of international police cooperation in Europe other than the institutionalization of structures in the manner in which it was done with Europol. It is indicated that the way of forming an institutionalized European structure was the only real opportunity to respond to the challenges that arose in connection with the spread of cross-border organized crime in the studied period. In particular, this was manifested in the need to expand information exchange, which could be carried out through a centralized body.

Alternative proposals that were not accepted mainly due to the lack of political will of the EEC and EU member states and fears of duplication and overlapping of functions are being considered. The preferences of states regarding the use of alternative platforms, such as Interpol, are revealed and the institutional choice of European states in favor of Europol is explained, which was caused by the need for deeper integration of international police cooperation at the European level.

Key words: international police cooperation, police integration in Europe, EU internal security management, TREVI Group, Europol.

*Димов К. Б.,**аспірант кафедри міжнародного та європейського права
Національного університету «Одеська юридична академія»*

ЕВОЛЮЦІЯ СУДОВОЇ ПРАКТИКИ ЄСПЛ ЩОДО ЗАХИСТУ ПРАВ БІЖЕНЦІВ ТА ШУКАЧІВ ПРИТУЛКУ: СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ ТА ВИКЛИКИ

Анотація. У статті досліджується еволюція судової практики Європейського суду з прав людини щодо захисту прав біженців. Особлива увага приділяється ключовим тенденціям у розгляді справ, що стосуються порушень прав осіб, які шукають міжнародного захисту. Аналізується, як змінювалися підходи до тлумачення та застосування норм Європейської конвенції з прав людини у контексті міграційних криз, зокрема зростання кількості біженців шукачів притулку внаслідок збройних конфліктів, переслідувань та порушень прав людини. У статті розглядаються основні міжнародно-правові проблеми, що виникають під час розгляду справ цієї категорії, зокрема питання заборони вислання осіб до країн, де їм загрожує небезпека (принцип невислання), ефективності процедур надання притулку, умов утримання шукачів притулку та колективного видворення мігрантів.

Досліджується також вплив окремих рішень Європейського суду з прав людини на міжнародну та національну практику у сфері захисту біженців. Зокрема, розглядається вплив таких знакових справ, як «Сзуровец проти Угорщини», «М.С.С. проти Бельгії та Греції», «Хірсі Джамаа та інші проти Італії», що встановили нові правові стандарти у сфері міграційного права.

Окрему увагу було приділено питанню ефективності механізмів захисту прав біженців у рамках Європейської конвенції з прав людини та Протоколів до неї, зокрема ролі статті 3 Конвенції (заборона катувань та нелюдського поводження), статті 6 Конвенції (право на справедливий судовий розгляд), статті 13 Конвенції (право на ефективний засіб правового захисту) та статті 4 Протоколу №4 (заборона колективного вислання іноземців). У статті також обговорюється проблема неоднозначності окремих рішень Європейського суду з прав людини та їхнє потенційне значення для майбутньої судової практики у сфері міграції.

Стаття спирається на аналіз судової практики Європейського суду з прав людини, міжнародних конвенцій, національного законодавства та наукових джерел. У статті оцінюється, наскільки ефективними є механізми Європейського суду з прав людини у забезпеченні прав біженців та шукачів притулку, які основні проблеми залишаються невирішеними, а також які перспективи подальшого розвитку судової практики у зв'язку з новими викликами у сфері міжнародного, зокрема, міграційного права. Зроблено висновки щодо ролі Європейського суду з прав людини у формуванні стандартів міжнародного захисту біженців та необхідності подальшого вдосконалення юридичних механізмів у сфері прав людини та міграції.

Ключові слова: Європейський суд з прав людини, міжнародне міграційне право, міжнародне право, біженці, права біженців, шукачі притулку, захист прав людини, колективне видворення, міграційна криза, Конвенція про статус біженців, принцип невислання, міграція.

Постановка проблеми. Захист прав біженців та шукачів притулку є однією з найбільш актуальних проблем сучасного міжнародного права. Незважаючи на наявність міжнародних норм, зокрема Європейської конвенції з прав людини (далі – ЄКПЛ), навіть у сучасному світі держави часто застосовують суперечливі практики щодо біженців, зокрема колективне видворення, обмеження доступу до процедур надання притулку, неналежні умови утримання та порушення принципу невислання.

Європейський суд з прав людини (далі – ЄСПЛ), який діє на підставі ЄКПЛ, займає ключове місце у становленні стандартів правового захисту біженців. Водночас постійні зміни міграційної політики та міграційного законодавства країн-членів Ради Європи створюють виклики для ефективної роботи Суду.

Проблема також полягає у зростанні кількості справ, пов'язаних із біженцями, що ускладнює роботу ЄСПЛ та ставить питання про необхідність удосконалення механізмів судового розгляду. У статті аналізується, як ЄСПЛ адаптує свою практику до нових міграційних реалій та які виклики залишаються невирішеними.

Стан дослідження. Проблематика судового захисту прав біженців у ЄСПЛ є предметом наукових досліджень як у міжнародному, так і в українському правовому дискурсі. Вітчизняні науковці зокрема приділяють увагу різним аспектам цієї тематики, зокрема процедури розгляду справ про статус біженців та механізм виконання рішень ЄСПЛ.

Так, Є. Герасименко у своїй статті «Роль урядового уповноваженого в справах Європейського суду з прав людини в розгляді справ про статус біженців, додатковий та тимчасовий захист» досліджує роль урядового уповноваженого у справах ЄСПЛ у розгляді справ, пов'язаних із статусом біженців, додатковим та тимчасовим захистом. Автор аналізує взаємодію державних органів із ЄСПЛ, їхню відповідальність за забезпечення ефективного судового процесу та виконання рішень Суду. Це дослідження демонструє важливість національних механізмів у реалізації міжнародних стандартів захисту прав біженців та підкреслює необхідність їх удосконалення. Питання захисту прав біженців у практиці Європейського суду з прав людини є також предметом наукових досліджень вітчизняних вчених, зокрема щодо гарантій доступу до правдивої інформації про умови їхнього перебування. У дослідженні В. М. Завгородньої, присвяченому рішенню у справі «Сзуровец проти Угорщини», аналізується роль Європейського суду з прав людини у встановленні стандартів інформаційної прозорості міграційної політики. Було підкреслено, що свобода преси включає право збирати інформацію про суспільно важливі питання, зокрема щодо умов перебування біженців.

Українські науковці наголошують, що рішення ЄСПЛ у цій та подібних справах формують єдині правові підходи до висвітлення тематики біженців у медіа. Це питання особливо актуальне в умовах глобальних міграційних криз, коли інформаційна політика держав може впливати на сприйняття біженців у суспільстві.

Метою статті «Еволюція судової практики ЄСПЛ щодо захисту прав біженців та шукачів притулку: сучасні тенденції та виклики» є дослідження підходів Європейського суду з прав людини до розгляду справ, пов'язаних із правами біженців та шукачів притулку. Аналізується ряд рішень ЄСПЛ, їхній вплив на міжнародну правозастосовну практику та адаптацію національних законодавств держав-членів Ради Європи.

Виклад основного матеріалу. Європейський суд з прав людини займає ключову роль у забезпеченні дотримання прав біженців та шукачів притулку. Його судова практика формує стандарти міжнародного захисту та визначає зобов'язання держав щодо виконання норм Європейської конвенції з прав людини. Зокрема, рішення ЄСПЛ стосуються заборони колективного видворення, гарантій доступу до процедур притулку, належних умов утримання та ефективного правового захисту.

Суд поступово еволюціонував у своїх підходах до розгляду таких справ. Наприклад, у справі «М.С.С. проти Бельгії та Греції» («*M.S.S. v. Belgium and Greece*», заява № 30696/09) ЄСПЛ визнав, що повернення шукача притулку до Греції в межах Дублінської системи суперечило статті 3 ЄКПЛ через неналежні умови його утримання [6]. Це рішення стало прецедентним у питаннях відповідальності держав за умови прийому біженців. Справа «М.С.С. проти Бельгії та Греції» є знаковою у практиці ЄСПЛ та суттєво вплинула на розвиток європейської системи захисту біженців. Це рішення стало важливим прецедентом у питанні відповідальності держав за дотримання стандартів прав людини в межах Дублінського регламенту.

Заявником у справі виступав громадянин Афганістану, який прибув до Греції, а згодом – до Бельгії, де подав клопотання про надання притулку. Відповідно до положень Дублінського регламенту, який встановлює правові механізми визначення держави-члена, відповідальної за розгляд заяви про надання міжнародного захисту, компетентні органи Бельгії ухвалили рішення про передачу заявника до Греції як першої держави в'їзду на територію Європейського Союзу. У Греції він зіткнувся з неналежними умовами утримання, зокрема перебуванням у переповнених центрах прийому без належного доступу до санітарних умов та базових соціальних послуг [6]. Його клопотання про надання притулку не було розглянуто ефективно, що ускладнило його правове становище та доступ до засобів правового захисту.

ЄСПЛ встановив, що в цій справі мало місце порушення ст. 3 ЄКПЛ як з боку Греції, так і з боку Бельгії. Зокрема, Суд визнав, що умови утримання заявника в Греції становили нелюдське та таке, що принижує гідність, поводження. Бельгія, своєю чергою, порушила ст. 3 ЄКПЛ, оскільки, знаючи про системні проблеми у грецькій системі прийому біженців, повернула заявника без належної оцінки ризиків, яким він міг бути підданий. ЄСПЛ також встановив порушення ст. 13 ЄКПЛ, яка гарантує право на ефективний засіб правового захисту. Суд зазначив, що заявник не мав доступу до дієвих та ефективних правових механізмів, які дозволили б йому оскаржити умови його утримання в Греції. Відсутність належної проце-

дури правового захисту позбавила його можливості ефективно звернутися до компетентних органів з метою виправлення порушень його прав. Крім того, Суд наголосив, що загальна ситуація в Греції щодо забезпечення прав шукачів притулку була незадовільною, що унеможливило реалізацію права на ефективне оскарження [6]. Таким чином, держава не виконала свого зобов'язання щодо забезпечення доступу до правосуддя у сфері захисту прав біженців.

Рішення у справі «М.С.С. проти Бельгії та Греції» стало значущим прецедентом у практиці ЄСПЛ та справило суттєвий вплив на тлумачення й застосування положень Дублінського регламенту. Зокрема, воно поставило під сумнів автоматичний механізм повернення шукачів притулку до першої країни їхнього в'їзду до Європейського Союзу без попередньої ретельної оцінки умов їхнього утримання та гарантій ефективного доступу до процедури надання притулку. Суд встановив, що держава, яка передає заявника, зобов'язана перевіряти, чи не піддається він ризику нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження в державі призначення, а також чи має він доступ до ефективного засобу правового захисту.

Як наслідок, це рішення показало необхідність перегляду національних політик у низці держав-членів ЄС щодо механізму передачі біженців відповідно до Дублінського регламенту, а також стало ключовим аргументом у процесі реформування системи розподілу відповідальності за розгляд клопотань про міжнародний захист. Крім того, воно підкреслило необхідність посилення гарантій прав шукачів притулку, що, зокрема, призвело до перегляду процедурних стандартів і створення додаткових механізмів контролю за дотриманням міжнародних стандартів у сфері захисту прав біженців.

Це рішення ЄСПЛ закріпило принцип індивідуальної оцінки ризиків під час повернення біженців та підкреслило необхідність врахування реального стану національної системи надання притулку перед ухваленням рішень про передачу осіб у відповідності до Дублінського регламенту. Крім того, справа «М.С.С. проти Бельгії та Греції» посилила значення зобов'язань держав щодо захисту шукачів притулку, оскільки ЄСПЛ визнав, що навіть країни з розвиненими правовими системами можуть нести відповідальність за непряме порушення прав біженців, якщо вони не вживають необхідних заходів для запобігання порушенням, що мають місце в інших державах.

Таким чином, справа є визначальною у сфері захисту прав біженців та шукачів притулку, оскільки вона не лише підтвердила неприпустимість автоматичного повернення осіб у країни, де їм загрожує неналежне поводження, але й змінила правозастосовну практику у сфері європейського міграційного права.

Справа «Хірсі Джамаа та інші проти Італії» (*Hirsi Jamaa and Others v. Italy*, заява № 27765/09) стала визначальним прецедентом у сфері міжнародного права біженців та прав людини, зокрема щодо застосування принципу заборони повернення у контексті морських операцій.

Європейський суд з прав людини у своєму рішенні встановив відповідальність Італії за примусове повернення 24 сомалійських і еритрейських мігрантів, яких італійська берегова охорона перехопила у відкритому морі та передала лівійській владі без проведення індивідуальної оцінки їхніх обставин. Суд визнав порушення ст. 3 ЄКПЛ, оскільки повернення заявників до Лівії піддавало їх реальному ризику жорстокого поводження, а також ст. 4 Протоколу № 4, оскільки мало місце колективне

вислання іноземців без належного розгляду їхніх заяв. Крім того, було встановлено порушення ст. 13, оскільки заявники не мали ефективного засобу правового захисту для оскарження своєї депортації [1]. Рішення стало ключовим у визначенні екстериторіальної юрисдикції держав, підтвердивши, що зобов'язання щодо дотримання прав людини поширюються на дії національних органів навіть за межами території держави. Воно також сприяло зміцненню заборони примусового повернення мігрантів та шукачів притулку без належної правової процедури, визнавши, що держави-члени Ради Європи не можуть уникати відповідальності за дії, що призводять до порушення прав шукачів притулку.

Заборона примусового повернення мігрантів впливає з міжнародних зобов'язань держав, зокрема принципу non-refoulement (заборони повернення), закріпленого у ст. 33(1) Конвенції про статус біженців 1951 року: *«Договірні Держави не будуть жодним чином вислати або повертати біженців до кордонів країни, де їхньому життю чи свободі загрожує небезпека через їхню расу, релігію, громадянство, належність до певної соціальної групи або політичні переконання.»* [5] та ст. 3 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод: *«Нікого не може бути піддано катуванню або нелюдському чи такому, що принижує гідність, поведженню або покаранню»* [4].

Це рішення мало значний вплив на європейську політику контролю за міграцією, вимагаючи від держав посилення гарантій дотримання прав біженців під час морських операцій та перегляду національних процедур повернення мігрантів у треті країни.

Окрім цих справ, Суд продовжує розглядати випадки порушень прав біженців, які стосуються доступу до правосуддя, умов утримання та висвітлення їхнього становища у медіа. Наприклад, у справі «Сзуровец проти Угорщини» (2019) ЄСПЛ визнав порушення статті 10 ЄКПЛ через відмову журналісту в доступі до центру прийому, що обмежувало свободу отримання інформації про умови життя шукачів притулку [5].

Відтак, як зазначала В. М. Завгородня, за висновком ЄСПЛ, матеріал, що його мав підготувати журналіст, слугував би меті отримання об'єктивної та незалежної інформації про добробут мігрантів, що було важливим для суспільства аспектом міграційної кризи. Суд вказав, що національні органи влади не зважили належним чином необхідність обмежень, заснованого на особистих правах (не врахувавши, зокрема, пояснень пана Сзуровця щодо того, що всі інтерв'ю будуть добровільними, а знімки робитимуться за попереднім, за потреби, письмовим дозволом) у світлі цінності запропонованого дослідження для суспільних інтересів. Суд, зокрема, зазначив, що з огляду на важливість медіа в демократичному суспільстві та висвітлення питань, що становлять значний суспільний інтерес, будь-які виправдання для обмежень свободи вираження поглядів повинні бути переконливо встановлені. Відтак, ЄСПЛ однолосно постановив, що мало місце порушення ст. 10 ЄКПЛ [3].

Рішення ЄСПЛ у цій справі ще раз підтвердило важливість свободи вираження поглядів у контексті захисту прав мігрантів та висвітлення гуманітарних криз. Суд наголосив, що обмеження діяльності журналіста без належного врахування суспільної цінності його роботи порушує статтю 10 ЄКПЛ і може призвести до приховування важливих проблем, пов'язаних із

міграцією. Важливо, що ЄСПЛ визнав непропорційним втручання національних органів, оскільки їхні аргументи не переважили право суспільства на отримання достовірної інформації про умови перебування мігрантів. Це рішення ще раз підкреслює, що держави-учасниці Конвенції повинні не лише забезпечувати належний правовий захист біженців та шукачів притулку, а й гарантувати прозорість і суспільний контроль за міграційною політикою через медіа, що є невід'ємною складовою демократичного суспільства.

Водночас, виконання рішень ЄСПЛ залишається проблематичним, оскільки багато держав не поспішають імплементувати судові стандарти. В умовах посилення антиімміграційної риторики в Європі забезпечення ефективного захисту біженців стає все складнішим. Важливим аспектом залишається контроль за виконанням судових рішень національними урядами та розробка механізмів, які б унеможливили систематичні порушення прав біженців.

Висновки. Європейський суд з прав людини займає ключову роль у формуванні стандартів захисту прав біженців та шукачів притулку, що підтверджується аналізом його судової практики. Рішення у справах «M.S.S. проти Бельгії та Греції», «Хірсі Джамаа та інші проти Італії» тощо засвідчили еволюцію підходів Суду до тлумачення принципу non-refoulement, умов утримання шукачів притулку, ефективності процедур надання захисту та заборони колективного вислання. ЄСПЛ встановив, що держави не можуть автоматично повертати осіб у країни їхнього першого в'їзду без ретельної оцінки ризиків, а також що такі дії суперечать нормам міжнародного права.

Проаналізовані справи демонструють послідовне посилення правових гарантій для шукачів притулку, зокрема в аспектах доступу до судового захисту та дотримання стандартів гуманного поводження. Водночас, виконання рішень ЄСПЛ залишається проблемним питанням, оскільки низка держав ухиляється від імплементации встановлених стандартів, що підриває ефективність міжнародного механізму захисту біженців. Особливо гостро постають питання недостатньої ефективності механізмів контролю за виконанням рішень Суду, що потребує посилення моніторингу та вдосконалення міжнародно-правових інструментів.

Дослідження також показало, що ЄСПЛ активно реагує на сучасні виклики у сфері міграції, включаючи питання інформаційної прозорості та ролі медіа у висвітленні умов перебування мігрантів, що підтверджується справою «Сзуровец проти Угорщини». Суд визнав, що обмеження свободи преси у контексті доступу до інформації про становище біженців порушує статтю 10 ЄКПЛ і може призвести до порушення прав шукачів притулку.

Таким чином, практика ЄСПЛ значно вплинула на розвиток міжнародного міграційного права та сприяла вдосконаленню політики держав-членів Ради Європи щодо поводження з біженцями. Однак залишається низка викликів, зокрема невиконання державами рішень Суду, посилення антиімміграційної політики в окремих країнах та недостатня ефективність національних процедур надання притулку. У зв'язку з цим необхідне подальше вдосконалення міжнародних механізмів захисту прав біженців, а також зміцнення національних гарантій виконання рішень ЄСПЛ з метою забезпечення ефективного захисту осіб, які шукають міжнародного захисту.

Література:

1. Hirsi Jamaa та інші проти Італії [ВП] – 27765/09. Інформаційний бюлетень практики Суду № 149. *Європейський суд з прав людини*. 2012. 23 лютого. URL: <https://surl.li/knngsa> (дата звернення 01.10.2024).
2. SZUROVECZ v. HUNGARY. *European Court of Human Rights*. 2016. 9th June. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-164555%22%5D%7D> (дата звернення 01.10.2024).
3. Завгородня В. М. Роль рішення ЄСПЛ у справі «Сзуровець проти Угорщини» у формуванні медіа-політики щодо проблем міграції / Сучасні виклики для міграційної політики: правові, освітні та історичні аспекти: матеріали науково-практичного круглого столу, м. Суми, 24 червня 2023 р. / ред. кол. : В. М. Завгородня, А. М. Куліш, А. В. Гончаренко та ін. Суми : Сумський державний університет, 2023. С. 20-23.
4. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини). *Верховна Рада України*. 1950. 04 листопада. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення 01.10.2024).
5. Конвенція про статус біженців. Офіційний переклад. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_011#Text (дата звернення 01.10.2024).
6. СПРАВА «M.S.S. ПРОТИ БЕЛЬГІЇ ТА ГРЕЦІЇ». РІШЕННЯ. *Європейський суд з прав людини*. 2011. 21 січня. URL: <https://surl.li/mhdayn> (дата звернення 01.10.2024).

Dymov K. Evolution of the ECHR case law on the protection of the rights of refugees and asylum seekers: modern trends and challenges

Summary. The research examines the evolution of the European Court of Human Rights' case law on the protection of refugees' rights. Particular attention is given to key trends in the adjudication of cases concerning violations of the rights of individuals seeking international protection. The research explores how approaches to the interpretation and application of the European Convention on Human Rights have evolved in the context of migration crises, particularly in response to the increasing number of asylum seekers and refugees resulting from armed conflicts, persecution, and human rights violations. The research addresses major international legal challenges arising in the adjudication

of such cases, including the prohibition of refoulement (non-refoulement principle), the effectiveness of asylum procedures, the conditions of detention for asylum seekers, and the collective expulsion of migrants.

The research also explores the impact of landmark judgments of the European Court of Human Rights on international and national refugee protection practices. In particular, it examines the influence of cases such as "Szörövecz v. Hungary", "M.S.S. v. Belgium and Greece", "Hirsi Jamaa and Others v. Italy", "Tarakhel v. Switzerland" among others, which have established new legal standards in the field of migration law. The analysis considers how these judgments have contributed to changes in the policies of Council of Europe member states, as well as the challenges associated with implementing these decisions in national legislation.

Special attention is given to the effectiveness of mechanisms for refugee rights protection within the framework of the ECHR and its Protocols, particularly the role of Article 3 (prohibition of torture and inhuman or degrading treatment), Article 6 (right to a fair trial), Article 13 (right to an effective remedy), and Article 4 of Protocol No. 4 (prohibition of collective expulsion of foreigners). The article also discusses the issue of ambiguity in certain ECtHR rulings and their potential implications for the future development of case law in the field of migration.

The research is based on an analysis of ECtHR case law, international conventions, national legislation, and scholarly sources. The article assesses the effectiveness of the ECtHR's mechanisms in ensuring the rights of refugees and asylum seekers, identifies key unresolved challenges, and explores prospects for the further development of case law in response to emerging challenges in international migration law. The conclusions highlight the role of the ECtHR in shaping international refugee protection standards and emphasize the need for further improvement of legal mechanisms in the fields of human rights and migration law.

Key words: European Court of Human Rights, international migration law, international law, refugees, refugee rights, asylum seekers, human rights protection, collective expulsion, migration crisis, The Convention Relating to the Status of Refugees, the principle of non-refoulement, migration.

*Майлуц А. Е.,
аспірант кафедри міжнародного та європейського права
Національного університету «Одеська юридична академія»*

ІНДУКТИВНИЙ ТА ДЕДУКТИВНИЙ МЕТОДИ ТЛУМАЧЕННЯ МІЖНАРОДНОГО ЗВИЧАЄВОГО ПРАВА МІЖНАРОДНИМИ СУДАМИ

Анотація. В статті розглядається співвідношення та взаємодія індуктивного та дедуктивного методів тлумачення міжнародного звичаєвого права міжнародними судами. Наголошується, що індуктивний метод є основним для тлумачення міжнародного звичаєвого права, адже з його допомогою визначається зміст практики держав та *opinio juris*, які виступають елементами міжнародного звичаю. Визначаються ситуації, в яких міжнародні суди звертаються до індукції при тлумаченні міжнародних звичаєвих норм, зокрема ситуації, коли відсутня відповідна практика держав, коли така практика суперечлива чи надто розбіжна, випадки неможливості визначення *opinio juris* держав, та розбіжності між практикою держав і *opinio juris*.

Підкреслюється, що в своїй практиці міжнародні суди не покладаються виключно на індукції, а застосовують також методи нормативної та функціональної дедукції. Визначається зміст цих норм, що полягає в тлумаченні нових норм через існуючі норми та принципи міжнародного права, або через мету та цілі норм міжнародного права, що виводяться з загальних міркувань щодо функцій держав та міжнародних організацій. Простежується походження цих методів тлумачення від методів, що традиційно прийняті в системах загального права. На конкретних прикладах досліджується застосування методів індукції, нормативної та функціональної дедукції в практиці міжнародних судових і квазісудових органів.

Розглядається дедукція по аналогії як особливий метод тлумачення міжнародного звичаєвого права. Наголошується, що дедукція по аналогії дозволяє обґрунтування поширення існуючої норми на правовідносини, що раніше не регулювалися даною нормою. Визначається, що застосування дедукції за аналогією дозволяє застосування існуючої норми до нової ситуації. Простежуються приклади з практики Міжнародного Суду ООН та інших міжнародних судів, в яких застосовувалася дедукція за аналогією. Підкреслюється, що індукція застосовується міжнародними судами для тлумачення вже існуючих звичаїв, а дедукція – для формування нових звичаїв. Досліджується особлива категорія дедуктивного звичаєвого міжнародного права, що виникає внаслідок дедуктивного розмірковування міжнародних судів над змістом звичаєвого міжнародного права.

Ключові слова: тлумачення міжнародного права, способи тлумачення, міжнародне звичаєве право, міжнародні суди, індуктивне тлумачення, дедуктивне тлумачення.

Постановка проблеми. Одним з основних завдань діяльності міжнародних судових та квазісудових органів є тлумачення міжнародного права, що стосується як договірних, так і звичаєвих норм. Для здійснення такого тлумачення міжнародні суди

застосовують ряд методів, провідну роль серед яких відіграють методи індукції та дедукції. Ці методи застосовуються паралельно та доповнюють одне одного. Встановлення характеру та особливостей цих методів тлумачення становить велику та багатогранну тему наукового дослідження.

Метою дослідження є встановлення порядку застосування методів дедукції та індукції для тлумачення міжнародного звичаєвого права міжнародними судовими та квазісудовими органами.

Стан опрацювання проблематики. Окремі техніки тлумачення міжнародного звичаєвого права міжнародними судами неодноразово становилися предметом наукового дослідження. Можна виділити роботи О. І. Андрейківа, Дж. Голдсмита, Е. Познера, А. Робертса. Водночас, проблематика застосування індуктивного та дедуктивного методу тлумачення міжнародного звичаєвого права ще не була предметом безпосереднього дослідження у вітчизняній юридичній науці.

Виклад основного матеріалу. В літературі існує широкий консенсус щодо того, що існування міжнародної звичаєвої норми встановлюється методом індукції. Як пише А. І. Андрейків, «правозастосовчу практику звичаєвого права зводиться до індуктивного підходу, за допомогою якого збирають та систематизують факти про поведінку держави» [1, с. 80]. Як підкреслив арбітражний суд в 1929 році, «існування чи неіснування норми звичаєвого міжнародного права встановлюється через процес індуктивного розмірковування» [2]. Причина цього полягає в тому, що два елементи міжнародного звичаєвого права визначаються в індуктивний спосіб.

Можна виділити чотири ситуації, в яких міжнародний суд буде змушений звернутися до індукції в тлумаченні міжнародних звичаєвих норм. По-перше, практики держав може не існувати через те, що питання є новим. В справі щодо делімітації морського кордону в затоці Мен, Міжнародний Суд ООН (далі – МС ООН) зазначив, що «практика все ще доволі бідна через відносну новизну питання» що «виключає можливість за цих умов звернутися до сформованих принципів та норм звичаєвого права» [3].

По-друге, практика держав може бути суперечливою чи надто розбіжною, а отже непереконливою. Приклад дають ті самі справи щодо континентального шельфу. Так, в справі Лівії проти Мальти МС ООН не мав сумнівів щодо значення практики держав з цього питання, але дійшов висновку, що практика, в якій би спосіб вона не тлумачилася, є недостатньою для доведення існування правила» [4]. В більш новому спорі Катару та Бахрейну Суд заявив, що йому «невідомо єдина та поширена практика держав, що могла б створити звичаєву

норму, яка однозначно дозволяла б чи виключала б застосування методу найбільшого відливу» [5].

По-третє, міжнародні суди можуть звертатися до індукції у випадках неможливості визначення *opinio juris* держав. Так, в справі щодо континентального шельфу Північного моря суддя Соренсен заявив, що «з огляду на спосіб, в який відбуваються міжнародні відносини, можливі численні випадки, в яких буде практично неможливим для одного уряду створити переконливі свідчення мотивів, що спонукали його до дій чи певної політики щодо інших урядів» [6]. Це особливо вірно для випадків негативної практики, що полягає в утриманні від дій.

По-четверте, індуктивний метод необхідний у випадках розбіжностей між практикою держав та *opinio juris*. Наприклад, у справі Нікарагуа МС ООН зіткнувся з помітною практикою втручання держав у внутрішні справи інших держав, в той час як *opinio juris* однозначно підтримував політику невтручання [7]. Цим може пояснюватися те, що суд не став покладатися виключно на індуктивний метод, але вивів принцип невтручання безпосередньо з принципу суверенної рівності держав.

Важливо підкреслити, що міжнародні суди не покладаються виключно на індукцію, але застосовують також методи нормативної та функціональної дедукції, а також дедукції по аналогії. Нормативна дедукція полягає у тлумаченні нових норм через існуючі норми та принципи міжнародного звичаєвого права. Так, в справі про затоку Мен МС ООН розробив практичні методи делімітації морського кордону з окремих норм міжнародного права. Нові норми також можуть тлумачитися за допомогою аксіоматичних принципів, таких як державний суверенітет, суверенна рівність та непорушність кордонів. Наприклад, в справі щодо юрисдикційних імунітетів МС ООН вивів норму про державний імунітет з принципу суверенної рівності держав [8]. Хоча певне тлумачення може здаватися самоочевидним, цього неможна сказати про захист права держав на захист конфіденційності документів міждержавного спілкування, яке МС ООН також тлумачив у світлі суверенної рівності держав [9].

Варто зазначити, що у справі про континентальний шельф Північного моря МС ООН витлумачив з існуючих норм звичаєвого права норму про те, що делімітація континентального шельфу повинна бути предметом угоди між державами, і що така угода повинна досягатися відповідно до принципів суверенної рівності та фактичних норм права, що є обов'язковими для всіх держав при будь-якій делімітації, а саме, що держави несуть зобов'язання вступити в переговори для того, аби досягти згоди та діяти в такий спосіб, аби в конкретному випадку були застосовані принципи суверенної рівності держав [6]. Коріння такого підходу можна знайти ще в першій справі МС ООН щодо протоки Корфу, де Суд тлумачив елементарні міркування гуманності та принцип свободи мореплавства як такі, що зобов'язують прибережну державу повідомити про існування мінного поля в її територіальному морі, а також вивів більш загальну норму щодо обов'язку держав не дозволяти застосування своєї території для дій, що суперечать правам інших держав [10].

Для досягнення таких висновків, МС ООН скористався методологією тлумачення, що прийнята в системах загального права, відповідно до якої, у випадках, коли існує прецедент, що є подібним до справи, що розглядається, у певних важливих аспектах, але відрізняється в інших важливих аспектах, суд

ідентифікує загальний принцип чи обґрунтування, що лежать в основі прецеденту, а потім вирішує чи створює цей принцип чи обґрунтування достатні підстави для вирішення поточної справи. Так, в справі про протоку Корфу Сполучене Королівство посилалося, зокрема, на Гаазьку конвенцію VIII 1907 року, яка встановлює обов'язок під час війни повідомляти воюючі сторони та нейтральні держави про існування мінних полів. При цьому, сама по собі Конвенція не могла бути застосована, оскільки вона стосується тільки війни, а не мирного часу, та виключно безпосереднього встановлення мін, а не їх встановлення третьою стороною. Однак, Сполучене Королівство зазначало, що мінімальний стандарт поведінки, що застосовується до воюючих під час війни та нейтралів відображає загальний принцип міжнародного звичаєвого права, що підлягав застосуванню у справі. Суд пристав на цю думку Сполученого Королівства та обґрунтував обов'язок повідомляти судна про існування мінних полів в мирний час не Гаазькою конвенцією, а певними загальними добре визнаними принципами, що проголошені в Конвенції для конкретного випадку збройного конфлікту.

Наступним методом тлумачення, що використовують міжнародні суди, є функціональна дедукція. Суди виводять норми звичаєвого права з загальних міркувань про функції особи чи організації. Наприклад, в справі про відшкодування шкоди МС ООН відзначив, що «права та обов'язки Організації повинні залежати від цілей та функцій зазначених чи передбачених в її статутних документах» та витлумачив Статут ООН таким чином, що надає організації «повноваження подавати скарги на міжнародному рівні, оскільки вона володіє правом функціонального захисту щодо своїх представників» [11]. Подібну логіку МС ООН застосував також в справі про Південно-західну Африку, де Суд вирішив, що наглядові функції Ліги Націй щодо підмандатних територій були передані ООН, оскільки остання виконує подібні, хоча і не ідентичні наглядові функції [12]. Той факт, що висновки суду ґрунтувалися на функціональній дедукції стає очевидним з окремої думки судді А. МакНейра, який назвав припущення Суду про те, що відбулася автоматична передача ООН функцій Ради Ліги Націй «чистим припущенням» та «прикладом судової правотворчості» [13].

Більш новітній приклад функціональної дедукції можна знайти в справі про ордер на арешт. Встановивши, що міністри закордонних справ мають імунітет від юрисдикції інших держав, МС ООН звернувся до міжнародного звичаєвого права, аби визначити точний зміст цих імунітетів. Суд відзначив, що в міжнародному звичаєвому праві імунітети надаються міністрам закордонних справ не для їх особистої вигоди, а для забезпечення ефективного виконання ними своїх функцій від імені відповідних держав. Для того, аби визначити конкретний обсяг таких імунітетів, Суд вирішив розглянути природу функцій, що виконують міністри закордонних справ. На підставі такого дослідження Суд дійшов висновку про те, що «функції міністрів закордонних справ є такими, що, під час їхнього перебування на посаді, вони за кордоном мають повний імунітет від кримінального переслідування та недоторканість» [14].

Третім методом є дедукція по аналогії. Використання цього методу міжнародними судами відображає основні досягнення правових систем, створених людством. Шляхом дедукції а аналогією обґрунтування існуючої норми поширюється на ситуації, що не потрапляє під точне визначення цієї норми. Це вимагає доведення зв'язку між двома ситуаціями. Дедукція за

аналогією дозволяє виведення нового правила для нової ситуації, а отже відрізняється від застосування по аналогії існуючої норми до нової ситуації. Наприклад, в спорі щодо континентального шельфу між Лівією та Мальтою МС ООН витлумачив нову норму звичаєвого права, що дає державам право на 200 миль континентального шельфу. Для цього Суд встановив зв'язок між континентальним шельфом та виключною економічною зоною з того факту, що права на морське дно всередині виключної економічної зони є похідними від права на континентальний шельф [4].

Ці приклади демонструють постійний процес розвитку міжнародного права через тлумачення звичаїв міжнародними судами. Наведені методи доповнюють один одного. Так, дедуктивне мислення може застосовуватися для підтвердження та посилення результатів, досягнутих в процесі індукції. Наприклад, в справі про юрисдикційні імунітети Суд, дослідивши практику держав та *opinio juris*, дійшов висновку, що «практика показує, що держави переважно виходять з того, що за міжнародним правом існує право імунітету», через що можна говорити про існування звичаєвої норми про імунітет держав [8]. Однак, застосування дедуктивного мислення може вказувати на те, що Суд бажає створити підстави для індуктивного процесу. Як відзначив суддя Ф. Джесоп в окремій думці в справі Барселона Трекшн, жодний огляд практики держав не може, строго кажучи, бути всеохоплюючим, і практика однієї держави може відрізнятися час від часу. Однак, не слід намагатися зібрати всі можливі свідчення для встановлення норми міжнародного звичаєвого права. Там, де норма звичаєвого права логічна, оскільки вона виведена з існуючого основоположного принципу, можна перейти до індуктивного мислення. Логічне правило вимагає меншого набору практики держав та *opinio juris* [16].

Таким чином, дедукція може застосовуватися для зниження вимог до стандарту доведення через індукцію. У випадках, коли практика держав чи *opinio juris* суперечливі чи непереконливі, необхідне посилення індуктивного мислення дедуктивним [17]. В якості прикладу можна навести справу про притулок, в якій питання полягало в тому, чи Колумбія може ухвалювати рішення щодо політичного характеру можливих злочинів особи так, щоб це рішення було обов'язковим для Перу. МС ООН вирішив, що факти показують непевність щодо норми про застосування дипломатичного притулку, а отже неможна вивести з непослідовної практики конкретний міжнародний звичай. Застосувавши індуктивний метод, Суд не зміг дійти рішення щодо того, чи може держава ухвалювати рішення про політичний характер злочину, а отже про надання притулку. Суд вирішив цю проблему, вививши шляхом дедукції норму з принципу територіального суверенітету, що покладав тягар доведення на Колумбію. Він зазначив, що у випадку дипломатичного притулку біженець перебуває на території держави, де скоєний злочин. Рішення про надання дипломатичного притулку передбачає відступ від норми про державний суверенітет. Такий відступ неможна визнати якщо тільки для цього не встановлена правова підстава. Отже, саме Колумбія повинна була показати, що існує норма міжнародного звичаєвого права, що дає право приймати рішення про політичний характер порушення. Однак, вона не змогла цього зробити через відсутність універсального звичаю, що був би в силі для обох держав.

Подібний спосіб індуктивного мислення МС ООН продемонстрував у справі щодо континентального шельфу між

Катаром та Бахрейном [5]. Так, Бахрейн стверджував, що він набув суверенітет над островами, що з'являлися під час найбільшого відливу. Обґрунтування цього твердження залежало від відповіді на питання про те, чи можуть такі клаптики суші створювати суверенні права над територією, і наскільки це відповідає принципу справедливого розподілу. Суд дійшов висновку, що не існує єдиної та поширеної практики держав, що могла б створити звичаєву норму, що однозначно дозволяє чи забороняє використання островів, що з'являються під час найбільшого відливу, для цілей територіальної делімітації. Після цього, Суд звернувся до дедуктивного мислення та порівняв такі клаптики суші з островами, які, як чітко встановлено в міжнародному праві, створюють права територіального суверенітету та дійшов висновку, що ці дві категорії неможна порівнювати та проводити між ними аналогію. Отже, як відзначив Суд, не існує правила набуття суверенітету над островами, що повністю зникають під час відливу. Тож Бахрейн не зміг довести свого твердження через відсутність явно вираженої практики держав з відповідного питання.

З наведеного можна вивести два способи, в якій міжнародні суди тлумачать звичай із застосування дедуктивного та індуктивного методу. Таке тлумачення залежить від того, чи йдеться про традиційний або про сучасний звичай [19, с. 639]. Як відзначає А. Робертс, «традиційний звичай є еволюційним та тлумачиться як індуктивний процес, в якому загальний звичай виводиться з конкретних випадків практики держав. І навпаки, сучасний звичай тлумачиться за допомогою дедуктивного процесу, в якому звичай починається з загальних тверджень щодо правил, а не з дослідження конкретних випадків. Цей підхід націлений на дослідження *opinio juris*, а не практики держав, оскільки він покладається на твердження, а не на дії» [20, с. 758].

К. Томусчат робить ще один крок в цих міркуваннях та стверджує, що існує особлива категорія «дедуктивного звичаєвого права», та що норми міжнародного звичаєвого права можуть бути виведені шляхом дедукції як конституційні основи міжнародного співтовариства, що ґрунтуються на суверенній рівності та філософії людяності. Тож у випадку дедуктивного звичаєвого права не є ані необхідним, ані доречним досліджувати відповідну практику та *opinio juris* держав для підтвердження норм, до яких можна дійти шляхом дедукції [21].

Цей погляд тісно пов'язаний з ідеєю конституціоналізму та міркуваннями міжнародного публічного порядку. Він виходить з того, що існує неписана конституція міжнародного співтовариства, що містить певні базові цінності, зокрема мир, людське життя та гідність. З цих конституційних норм шляхом дедукції можна викарбувати інші норми. К. Томусчат наводить на підтримку свої міркувань твердження МС ООН в справі про Затоку Мен, відповідно до яких звичаєве міжнародне право фактично містить обмежений набір норм, що спрямований на забезпечення співіснування та життєво важливого співробітництва між членами міжнародної спільноти, а також набір звичаєвих норм, чия присутність в *opinio juris* держав може бути перевірена індуктивно на підставі аналізу достатньо широкої та переконливої практики [3].

Цю позицію МС ООН слід розуміти так, що вона означає існування двох категорій міжнародного звичаєвого права, які створюються або шляхом дедукції, або шляхом індукції з конституційних основ міжнародного співтовариства. Це твер-

дження Суду, однак, можна прочитати і так, що одна з категорій міжнародного звичаєвого права ясно визначена, в той час як другу слід встановлювати шляхом індуктивного мислення.

Висновки. В практиці міжнародних судових та квазісудових органів методи індукції та дедукції застосовуються для тлумачення міжнародного звичаєвого права у їхньому поєднанні. При цьому, метод індукції застосовується для виявлення добре встановлених звичаїв, в той час як метод дедукції – для звичаїв, що є новими, або для підтвердження висновків, що були зроблені за допомогою індуктивного методу. Метод індукції є більш традиційним та поширеним, в той час як метод дедукції є відносно новим та застосовується рідше. Тож міжнародне звичаєве право в діяльності міжнародних судів розглядається переважно як продукт індуктивного мислення, що доповнюється дедуктивними міркуваннями.

Література:

1. Андрейків О.І. Роль міжнародних судових установ у формуванні та реалізації звичаєвого міжнародного права: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11. Одеса, 2018. 237 с.
2. Mexico/USA General Claims Commission, Fannie P Dujay, Executrix of the Estate of Gilbert F Dujay (USA) v. United Mexican States, Decision of 8 April 1929, UNRIAA, vol. 4, 449. URL: https://legal.un.org/riaa/cases/vol_IV/449-457.pdf (дата звернення: 28.11.2024).
3. Delimitation of the Maritime Boundary in the Gulf of Maine Area (Canada/United States of America), ICJ Reports 1984 246. URL: <https://www.icj-cij.org/case/67> (дата звернення: 28.11.2024).
4. Case Concerning the Continental Shelf (Libyan Arab Jamahiriya v Malta) (Merits). 1985. ICJ Rep 13. URL: <https://www.icj-cij.org/case/68> (дата звернення: 28.11.2024).
5. Maritime Delimitation and Territorial Questions between Qatar and Bahrain (Qatar v. Bahrain), Merits, ICJ Reports 2001. 40. URL: <https://www.icj-cij.org/case/87> (дата звернення: 28.11.2024).
6. North Sea Continental Shelf Cases (Federal Republic of Germany/Denmark; Federal Republic of Germany/Netherlands) (Merits), 1969, ICJ Rep 3, Dissenting Opinion of Judge Sørensen. URL: <https://www.icj-cij.org/sites/default/files/case-related/52/052-19690220-JUD-01-11-EN.pdf> (дата звернення: 25.10.2024).
7. Military and Paramilitary Activities in and against Nicaragua (Nicaragua v. United States), 1986 ICJ 14. URL: <https://www.icj-cij.org/case/70> (дата звернення: 08.11.2024).
8. Jurisdictional Immunities of the State (Germany v. Italy: Greece intervening), ICJ Reports 2012. 99. URL: <https://www.icj-cij.org/case/143> (дата звернення: 28.11.2024).
9. Questions Relating to the Seizure and Detention of Certain Documents and Data (Timor-Leste v. Australia), Request for the Indication of Provisional Measures, Order of 3 March 2014. URL: <https://www.icj-cij.org/case/156> (дата звернення: 28.11.2024).
10. Corfu Channel (United Kingdom v. Albania), Merits, ICJ Reports .1949. 4. URL: <https://www.icj-cij.org/case/1> (дата звернення: 29.11.2024).
11. Reparation for Injuries Suffered in the Service of the United Nations, ICJ Reports 1949. 174. URL: <https://www.icj-cij.org/case/4> (дата звернення: 29.11.2024).
12. International Status of South West Africa, ICJ Reports. 1950. 128. URL: <https://www.icj-cij.org/case/10> (дата звернення: 29.11.2024).
13. International Status of South West Africa, ICJ Reports. 1950. Dissenting Opinion of Judge McNair. URL: <https://www.icj-cij.org/case/10> (дата звернення: 29.11.2024).
14. Arrest Warrant of 11 April 2000 (Democratic Republic of the Congo v. Belgium), ICJ Reports. 2002. 3. URL: <https://www.icj-cij.org/case/121> (дата звернення: 29.11.2024).
15. Jurisdictional Immunities of the State (Germany v. Italy: Greece intervening), ICJ Reports 2012. 99. URL: <https://www.icj-cij.org/case/143> (дата звернення: 28.11.2024).

16. Barcelona Traction, Light and Power Company, Limited (New Application: 1962. (Belgium v Spain) 1964. ICJ 6. Separate Opinion of Judge Jessup URL: <https://www.icj-cij.org/case/50> (дата звернення: 05.11.2024).
17. Worster W.T. The Inductive and Deductive Methods in Customary International Law Analysis: Traditional and Modern Approaches. *Georgetown Journal of International Law*. 2014. Vol. 45. No 2. P. 445-521. P. 449.
18. Asylum (Colombia/Peru), ICJ Reports 1950. 266. URL: <https://www.icj-cij.org/case/7> (дата звернення: 29.11.2024).
19. Goldsmith J., Posner E. Understanding the Resemblance between Modern and Traditional Customary International Law. *Virginia Journal of International Law*. 2000. No 50. P. 639-674.
20. Roberts A. Traditional and Modern Approaches to Customary International Law: A Reconciliation. *American Journal of International Law*. 2001. No 95. P. 757-788.
21. Tomuschat C. Obligations Arising for States without or against Their Will. URL: <https://surl.li/sbuvlh> (дата звернення: 01.12.2024).

Mailunts A. Inductive and deductive methods of interpretation of customary international law by international courts

Summary. The article examines the correlation and interaction of inductive and deductive methods of interpretation of customary international law by international courts. It is emphasized that the inductive method is the main one for the interpretation of customary international law, since it is used to determine the content of state practice and opinio juris, which are elements of international custom. The situations in which international courts resort to induction in interpreting customary international norms are determined, in particular, situations when there is no relevant state practice, when such practice is contradictory or too divergent, cases of impossibility of determining the opinio juris of states, and discrepancies between state practice and opinio juris. It is emphasized that in their practice, international courts do not rely exclusively on induction, but also use methods of normative and functional deduction. The content of these norms is determined, which consists in interpreting new norms through existing norms and principles of international law, or through the purpose and objectives of norms of international law, which are derived from general considerations regarding the functions of states and international organizations. The origin of these methods of interpretation is traced from the methods traditionally adopted in common law systems. The application of induction, normative and functional deduction methods in the practice of international judicial and quasi-judicial bodies is examined using specific examples.

Deduction by analogy is considered as a special method of interpreting international customary law. It is emphasized that deduction by analogy allows substantiation of the extension of an existing norm to legal relations that were not previously regulated by this norm. It is determined that the application of deduction by analogy allows the application of an existing norm to a new situation. Examples from the practice of the International Court of Justice and other international courts in which deduction by analogy was used are traced. It is emphasized that induction is used by international courts to interpret existing customs, and deduction is used to form new customs. The article examines a special category of deductive customary international law that arises as a result of deductive reasoning by international courts on the content of customary international law.

Key words: interpretation of international law, methods of interpretation, customary international law, international courts, inductive interpretation, deductive interpretation.

Сурілова О. О.,

*доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри міжнародного та європейського права
Національного університету «Одеська юридична академія»*

Мануїлова К. В.,

*андидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри міжнародного та європейського права
Національного університету «Одеська юридична академія»*

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ МІГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ: ВІДПОВІДНІСТЬ ПРИНЦИПАМ І СТАНДАРТАМ ПРАВ ЛЮДИНИ

Анотація. Міжнародне міграційне право є однією з ключових галузей міжнародного права у XXI столітті, що потребує ефективного міжнародно-правового регулювання. У зв'язку зі зростанням кількості біженців, в тому числі екологічних, а також трудових мігрантів та шукачів притулку, міжнародна спільнота розробляє механізми, що дозволяють забезпечити баланс між суверенним правом держав на регулювання міграційних процесів та необхідністю дотримання міжнародних стандартів прав людини.

У статті аналізуються міжнародно-правові норми, що регулюють міграційні процеси, їхня відповідність основним принципам прав людини, а також основні виклики, що виникають у цій сфері. Особлива увага приділяється міжнародним договорам і угодам, таким як Конвенція про статус біженців 1951 року та Протокол 1967 року, Глобальний пакт про безпечну, впорядковану та законну міграцію 2018 року, Конвенції з прав людини та основоположних свобод 1950 року та протоколам до неї, а також іншим нормативно-правовим актам та практиці ЄСПЛ, що встановлюють правові стандарти у сфері міграційного права.

У дослідженні розглядаються основні принципи прав людини, що стосуються міграційного права, зокрема принцип невислання, заборона дискримінації, право на притулок і право на свободу пересування. Проаналізовано, як держави імплементують ці принципи у національне законодавство та наскільки ефективними є міжнародні механізми контролю за їхнім дотриманням.

Також досліджено роль міжнародних організацій, таких як Організація Об'єднаних Націй, Міжнародна організація з міграції, Управління Верховного комісара з прав біженців тощо у створенні міжнародно-правових механізмів для регулювання міграції та забезпечення прав мігрантів. Визначено основні проблеми, що виникають у процесі їхнього виконання, зокрема недостатню правову захищеність осіб без громадянства, правові колізії між національним суверенітетом і міжнародними зобов'язаннями, а також ризики порушення прав людини в умовах жорстких міграційних політик держав.

На основі проведеного аналізу у статті запропоновано шляхи вдосконалення міжнародно-правових механізмів регулювання міграції, зокрема шляхом посилення міжнародного контролю, удосконалення механізмів захисту прав мігрантів і запровадження більш ефективних правових інструментів для вирішення міграційних криз.

Ключові слова: міжнародне міграційне право, права людини, міжнародно-правове регулювання міграції, статус біженців, принцип невислання (*non-refoulement*), національний суверенітет, міжнародні зобов'язання держав, нелегальна міграція, правовий статус мігрантів, міжнародне право, біженці, шукачі притулку, екологічні біженці.

Постановка проблеми. Міжнародне міграційне право є ключовим інструментом регулювання вимушеного переміщення осіб та захисту їхніх прав за допомогою міжнародно-правових механізмів. Водночас останнім часом спостерігається виникнення значної кількості викликів, що обумовлені необхідністю балансування між суверенітетом держав та їхніми міжнародно-правовими зобов'язаннями щодо дотримання прав вимушених мігрантів, зокрема біженців та шукачів притулку, а також екологічних біженців.

Держави, керуючись принципом суверенної рівності, мають виключну компетенцію у формуванні міграційної політики, включно з питаннями прийому, статусу та видворення іноземців. Проте міжнародно-правові акти, зокрема Конвенція 1951 року про статус біженців, а також Глобальний пакт про безпечну, впорядковану та законну міграцію 2018 року та Конвенція з прав людини та основоположних свобод 1950 року, встановлюють обов'язки держав щодо гарантування основоположних прав мігрантів та недопущення їхньої дискримінації.

Особливу увагу викликає проблема імплементативної міжнародних стандартів у сфері міграційного регулювання. Попри наявність загально визнаних принципів, зокрема принципу невислання, практика їхнього застосування залишається неоднорідною. Деякі держави, посилаючись на інтереси національної безпеки та боротьбу з нелегальною міграцією, запроваджують міграційні заходи, які потенційно суперечать міжнародним зобов'язанням, що призводить до правових колізій. Декілька сучасних кейсів, описаних у статті, ілюструють цю проблему, висвітлюючи розрив між міжнародними стандартами та реальними діями урядів.

Також відсутність універсального механізму примусового виконання міжнародних норм у сфері міграції ускладнює їхню реалізацію на національному рівні. Багато держав ухиляються від ратифікації міжнародних договорів або обмежуються декларативним визнанням їхніх положень, що ускладнює їхню

ефективну імплементацію. У цьому контексті особливу роль відіграють міжнародні організації, такі як Організація Об'єднаних Націй (далі – ООН), Управління Верховного комісара ООН у справах біженців (далі – УВКБ ООН), Міжнародна організація з міграції (далі – МОМ), Рада Європи (далі – РЄ), які виступають інституційними гарантими дотримання державами міжнародних стандартів у сфері міграції.

Стан дослідження. У контексті дослідження вимушеної міграції та її зв'язку з правами людини варто зазначити науковців, які вже аналізували цю проблему. Зокрема, Н. П. Павлів-Самойл у своїй статті «Вимушена міграція як наслідок порушених прав» розглядає порушення основоположних прав людини, що стають причиною вимушеного переміщення. О. І. Кисельова у статті «Війна в Україні та вимушена міграція як чинники впливу на міграційну політику ЄС» аналізує, яким чином воєнні дії в Україні впливають на міграційні процеси та відповідну політику країн Європейського Союзу. О. І. Котляр у роботі «Інститут захисту прав біженців у системі міжнародно-правового захисту прав людини» досліджує механізми міжнародного захисту прав біженців у межах міжнародного права. В. П. Босий у статті «Поняття та види прав біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту» здійснює класифікацію прав біженців, розглядаючи особливості юридичного статусу осіб, які потребують міжнародного захисту. Ці дослідження становлять важливу основу для подальшого аналізу проблеми вимушеної міграції та міжнародно-правового регулювання захисту прав переміщених осіб.

Метою дослідження є комплексний аналіз міжнародно-правового регулювання міграційних процесів крізь призму дотримання принципів і стандартів прав людини. Зокрема, дослідження спрямоване на виявлення та аналіз основних міжнародно-правових актів, що регулюють міграцію, оцінку їх відповідності загально визначеним нормам захисту прав людини, а також визначення прогалин і викликів у сучасній міжнародній міграційній політиці.

Окрему увагу приділено аналізу принципу недискримінації, права на свободу пересування, соціального та економічного забезпечення мігрантів, а також механізмів притягнення до відповідальності за порушення їхніх прав. Крім того, дослідження спрямоване на розгляд сучасних викликів, що постають перед міжнародною спільнотою у сфері регулювання міграції, зокрема зростання масштабів вимушеної міграції, політизації міграційних процесів та ризиків порушення прав людини у зв'язку з посиленням міграційного контролю.

Виклад основного матеріалу. Міграційні процеси є важливим соціально-економічним явищем, що супроводжує розвиток людства протягом усього його існування. У XXI столітті міграція набуває все більшого значення через глобалізаційні процеси, збройні конфлікти, екологічні катастрофи та соціально-економічні кризи. Зростаючі міграційні потоки вимагають належного міжнародно-правового регулювання, яке має забезпечувати баланс між державним суверенітетом у питанні контролю за кордонами та дотриманням прав людини.

Міжнародне право закріплює основні принципи захисту прав мігрантів, біженців та шукачів притулку, що передбачені в міжнародних договорах, регіональних угодах і рекомендаціях міжнародних організацій. До ключових міжнародних актів у сфері регулювання міграції належать Конвенція про статус біженців 1951 року, Протокол 1967 року, Глобальний пакт про

міграцію 2018 року, а також інші документи, прийняті ООН, МОМ, УВКБ ООН, РЄ та іншими організаціями.

У сфері міжнародного міграційного права ключову роль відіграють принципи, що забезпечують дотримання прав людини для всіх категорій мігрантів. До основних принципів належать:

1. Принцип невислання – забороняє вислання або примусове повернення осіб до країн, де їм загрожує переслідування, тортури або інші серйозні порушення прав людини. Цей принцип є фундаментальним у Конвенції про статус біженців 1951 року [5].

2. Принцип недискримінації, закріплений у ст. 3 Конвенції про статус біженців 1951 року [5], ст. 2 і 26 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права [6], які гарантують рівність перед законом і забороняють дискримінацію – вимагає рівного ставлення до всіх мігрантів незалежно від їхньої національності, етнічного походження, релігійних поглядів чи соціального статусу.

3. Право на притулок – закріплене у ст. 14 Загальної декларації прав людини передбачає можливість отримання захисту в іншій країні у разі переслідувань [3].

4. Право на свободу пересування – гарантується низкою міжнародних актів, включаючи Конвенцію з прав людини і основоположних свобод 1951 року та Хартію Європейського Союзу про основоположні права [8].

Одним із основних нормативних актів у сфері міграції є Конвенція про статус біженців 1951 року, що визначає правовий статус біженців та їхні основні права, а також зобов'язання держав щодо їхнього захисту.

Крім цього, існує Глобальний пакт про безпечну, впорядковану та законну міграцію 2018 року та містить 23 цілі, що спрямовані на забезпечення захисту мігрантів, регулювання міжнародної міграції та зміцнення міжнародної співпраці у цій сфері, серед яких ціль зменшувати негативні фактори, що змушують людей покидати свої країни походження, забезпечити доступність і розширити можливості законних шляхів міграції, забезпечувати захист мігрантів у вразливих ситуаціях тощо [1]. Попри те, що цей документ не є юридично обов'язковим, він надає рекомендації щодо формування державної політики з питань міграції.

акож важливу роль у регулюванні міграційних процесів відіграє діяльність міжнародних організацій, зокрема Програма повернення та реінтеграції мігрантів та Глобальний центр аналізу даних про міграцію (GMDAC) від МОМ, Програми переселення біженців та допомога внутрішньо переміщеним особам від УВКБ ООН тощо.

Попри існування міжнародних механізмів захисту прав мігрантів, на практиці держави часто зіштовхуються з труднощами у їхньому виконанні. Серед основних викликів можна виокремити: конфлікт між національним суверенітетом та міжнародними зобов'язаннями – деякі держави розглядають міжнародні норми як обмеження свого суверенного права регулювати міграцію; недостатній рівень правового захисту осіб – такі особи часто позбавлені доступу до соціальних гарантій та правового захисту; жорсткі міграційні політики та порушення прав людини – деякі країни вводять обмеження на в'їзд і перебування мігрантів, що може суперечити міжнародним нормам; зростання кількості екологічних мігрантів – міжнародне право досі не має чіткої правової категорії для осіб, які змушені покинути свої домівки через кліматичні зміни тощо.

Одним із показових випадків порушення принципу невислання стала політика Туреччини щодо сирійських біженців. Упродовж тривалого часу країна підтримувала відкриту політику щодо біженців, проте, починаючи з 2019 року, турецький уряд суттєво змінив свій підхід, посиляючись на безпекові виклики та зростаюче суспільне невдоволення міграційною кризою. У результаті було задокументовано численні випадки примусового повернення сирійських біженців до зони бойових дій. Так, як зазначається у статті видання *Le Monde*, існує випадок 34-річного Махмуда з сирійського міста Хомс, який багато років жив у Туреччині як біженець, перш ніж його вислали з країни на підставі недійсного дозволу на проживання без пояснення причин. Він стверджує, що після прибуття до центру утримання під вартою його змусили підписати так званий документ про «добровільне повернення» [2].

Ще один резонансний випадок, що ілюструє кризу імплементації стандартів захисту біженців, стосується Іспанії та її політики щодо шукачів притулку, які намагалися потрапити до Європейського Союзу через анклав Мелілья. Випадок набув розголосу через справу «N.D. та N.T. проти Іспанії», яку розглядав Європейський суд з прав людини. Двоє мігрантів з Малі та Кот-д'Івуару нелегально перетнули прикордонний паркан між Марокко та Іспанією у 2014 році, після чого їх негайно затримали та без жодних юридичних процедур повернули на територію Марокко. Головною проблемою у цій ситуації стало колективне вислання осіб без належного розгляду їхніх індивідуальних обставин та можливих ризиків, яким вони могли зазнати після повернення. Це суперечить нормам міжнародного права, зокрема статті 4 Протоколу №4 ЄКПЛ, яка прямо забороняє колективне вислання іноземців [7].

ЄСПЛ визнав Іспанію винною у порушенні цієї норми, аргументуючи, що будь-які міграційні заходи повинні містити індивідуальний розгляд справи та надавати особам можливість подати запит на притулок. Однак у 2020 році Велика палата ЄСПЛ несподівано скасувала це рішення, заявивши, що мігранти самі винні у своїй депортації, оскільки не скористалися «легальними шляхами» для подачі заяви про притулок. Таким чином, випадок Іспанії став одним із найбільш суперечливих у сучасній судовій практиці, що засвідчує ризики розмивання міжнародних стандартів у сфері захисту біженців [7].

огляду на вищезазначені виклики, міжнародне співтовариство має працювати над удосконаленням правових механізмів у сфері міграції. Для цього необхідно: посилити міжнародний контроль за дотриманням прав мігрантів та біженців, створюючи незалежні моніторингові органи, удосконалити механізми надання притулку та правового статусу для вимушених переселенців, розширити міжнародне співробітництво для забезпечення ефективної реалізації принципів міжнародного міграційного права, запровадити ефективні правові механізми для притягнення до відповідальності за порушення прав мігрантів, включаючи санкції для держав, що не дотримуються міжнародних стандартів.

Висновки. Міжнародно-правове регулювання міграційних процесів є важливим напрямом, що має забезпечити баланс між державним суверенітетом у питаннях контролю за міграцією та необхідністю дотримання міжнародних стандартів прав людини. Проведений аналіз в рамках дослідження засвідчив, що сучасна міжнародна система регулювання міграції має розвинути нормативно-правову базу, яка включає Конвенцію

про статус біженців 1951 року, Глобальний пакт про міграцію 2018 року, а також низку інших угод та рекомендацій міжнародних організацій.

Ключові принципи міжнародного міграційного права, зокрема принцип невислання, принцип недискримінації, право на притулок, право на свободу пересування, формують основу для захисту прав мігрантів, біженців та шукачів притулку, однак ефективність їхнього застосування суттєво залежить від готовності держав імплементувати відповідні міжнародні зобов'язання у національні правові системи та дотримуватися взятих на себе обов'язків.

Серед основних викликів міжнародно-правового регулювання міграційних процесів можна виокремити конфлікт між національним суверенітетом та міжнародними зобов'язаннями, недостатній рівень правового захисту осіб без громадянства, зростання жорсткості міграційної політики в окремих країнах, а також відсутність правової визначеності щодо екологічних мігрантів. Ці проблеми ускладнюють ефективне виконання міжнародних правових норм, що призводить до випадків порушення прав мігрантів та біженців.

Зважаючи на сучасні виклики, необхідним є удосконалення міжнародно-правових механізмів регулювання міграції. Для цього пропонується:

Посилення міжнародного контролю за дотриманням прав мігрантів шляхом створення ефективних механізмів моніторингу та запровадження санкцій щодо країн, що порушують міжнародні норми.

Розширення правового захисту осіб вимушених переселенців, зокрема біженців та шукачів притулку, що потребує внесення відповідних змін до міжнародних договорів.

Удосконалення процедур надання притулку та забезпечення правового статусу мігрантів через створення більш ефективних механізмів взаємодії між державами та міжнародними організаціями.

Поглиблення міжнародного співробітництва у сфері міграційної політики, зокрема шляхом розширення регіональних ініціатив та узгодження політик між державами.

Розвиток механізмів інтеграції мігрантів у приймаючі суспільства, що передбачає забезпечення доступу до правосуддя, освіти, працевлаштування та соціального захисту.

Отже, міжнародне міграційне право потребує подальшої адаптації до сучасних викликів та розширення механізмів його реалізації. Удосконалення міжнародно-правового регулювання міграційних процесів є необхідним для забезпечення прав людини та створення ефективної глобальної міграційної політики, що відповідатиме інтересам як приймаючих держав, так і самих мігрантів.

Література:

1. Global Compact for Safe, Orderly and Regular Migration. Resolution adopted by the General Assembly on 19 December 2018. *United Nations* 2018. 19 грудня. URL: <https://docs.un.org/en/A/RES/73/195> (дата звернення 28.10.2024).
2. Turquie, la machine à expulsion financée par l'UE. *Le Monde*. 2024. 11 жовтня. URL: <https://surl.li/aztmst> (дата звернення 28.10.2024).
3. Загальна декларація прав людини. Неофіційний переклад. *Верховна Рада України*. 1948. 10 грудня. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text (дата звернення 28.10.2024).
4. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини). *Верховна*

- Рада України*. 1950. 04 листопада. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення 28.10.2024).
5. Конвенція про статус біженців. Офіційний переклад. *Верховна Рада України*. 1951. 28 липня. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_011#Text (дата звернення 28.10.2024).
 6. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права. *Верховна Рада України*. 1966. 16 грудня. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text (дата звернення 28.10.2024).
 7. Справа «N.D. та N.T. проти Іспанії». Документ у перекладі президента Спілки адвокатів України Олександра Дроздова та директора АБ «Дроздова та партнери» Олени Дроздової. *Практика ЄСПЛ. Український аспект*. 2020. 17 лютого. URL: <https://surl.lu/scpelt> (дата звернення 28.10.2024).
 8. Хартія Європейського Союзу про основоположні права. Неофіційний переклад українською. *Центр громадянських свобод*. URL: <https://surl.li/rbuplb> (дата звернення 28.10.2024).

Surilova O., Manuilova K. International legal regulation of migration processes: compliance with human rights principles and standards

Summary. International migration law is one of the key branches of international law in the 21st century that requires effective international legal regulation. Due to the increasing number of refugees, including environmental refugees, as well as labor migrants and asylum seekers, the international community is developing mechanisms to balance the sovereign right of states to regulate migration processes with the need to comply with international human rights standards.

This article analyzes international legal norms governing migration processes, their compliance with fundamental human rights principles, and the key challenges arising in this field. Particular attention is given to international treaties

and agreements, such as the 1951 Convention Relating to the Status of Refugees and its 1967 Protocol, the 2018 Global Compact for Safe, Orderly, and Regular Migration, and other legal instruments establishing legal standards in migration law.

The research examines the fundamental human rights principles relevant to migration law, including the principle of non-refoulement, the prohibition of discrimination, the right to asylum, and the right to freedom of movement. It also explores how states implement these principles in their national legislation and assesses the effectiveness of international mechanisms monitoring compliance with these standards.

Furthermore, the role of international organizations such as the United Nations, the International Organization for Migration, and the Council of Europe in establishing international legal frameworks for migration regulation and migrant rights protection is analyzed. The study identifies key issues in the implementation of these frameworks, including the insufficient legal protection of stateless persons, legal conflicts between national sovereignty and international obligations, and the risks of human rights violations under strict migration policies.

Based on the conducted analysis, the article proposes ways to improve international legal mechanisms for migration regulation, particularly through enhanced international oversight, the improvement of migrant protection mechanisms, and the introduction of more effective legal instruments to address migration crises.

Key words: international migration law, human rights, international legal regulation of migration, refugee status, non-refoulement principle, national sovereignty, international obligations of states, irregular migration, legal status of migrants, international law, refugees, asylum seekers, environmental refugees.

ЗМІСТ

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

<i>Беніцький А. С.</i> ОСОБЛИВОСТІ АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНОГО УСТРОЮ ДОНЕЦЬКОГО ПОВІТУ КАТЕРИНОСЛАВСЬКОГО НАМІСНИЦТВА.....	4
<i>Ванджурак Р. В.</i> РОЗСУД СУБ'ЄКТІВ ПРАВОНАСТУСУВАННЯ В КОНТЕКСТІ КУЛЬТУРНОГО РОЗВИТКУ СУСПІЛЬСТВА (ГЕНЕЗА ТА ІСТОРИЧНІ РЕТРОСПЕКТИВИ ФОРМУВАННЯ ПОНЯТТЯ).....	11
<i>Супрунчук О. О.</i> ПРАВОВІ ЗМІНИ ПІДСЛІДНОСТІ ОРГАНІВ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ В 1990–2022 РР. (ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ).....	19
<i>Чубата М. В.</i> ПРАВОВІ ОСНОВИ НАЦІОНАЛЬНОГО ВІЙСЬКОВОГО БУДІВНИЦТВА НА ОСНОВНИХ ЕТАПАХ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 РР.: ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ.....	23

АДМІНІСТРАТИВНЕ, ФІНАНСОВЕ, ПОДАТКОВЕ ПРАВО

<i>Бондар Д. В.</i> ОСОБЛИВОСТІ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ У СФЕРІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ БЕЗПЕКИ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ ТА ЦИВІЛЬНОГО ЗАХИСТУ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ.....	30
<i>Веклич Є. Г.</i> ПОВНОВАЖЕННЯ ПРАЦІВНИКІВ СИТУАЦІЙНИХ ЦЕНТРІВ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ УКРАЇНИ.....	36
<i>Дремов Д. С.</i> ПОНЯТТЯ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО СТАТУСУ ДЕРЖАВНОЇ ПОДАТКОВОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ.....	40
<i>Погребняк Б. В.</i> ВЗАЄМОДІЯ АДВОКАТУРИ ТА СУБ'ЄКТІВ ВЛАДНИХ ПОВНОВАЖЕНЬ У СФЕРІ НАДАННЯ БЕЗОПЛАТНОЇ ПРАВНИЧОЇ ДОПОМОГИ: СУЧАСНИЙ СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ.....	44
<i>Розсоха С. С.</i> МЕТОДОЛОГІЯ АНАЛІЗУ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НОТАРІАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УКРАЇНІ.....	47
<i>Савіцька В. В.</i> ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЕЛЕКТРОННОГО УРЯДУВАННЯ ЯК ФОРМИ РЕАЛІЗАЦІЇ ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ В УКРАЇНІ.....	54
<i>Стефанчишен Р. В.</i> ТРАНСФОРМАЦІЯ ДІЯЛЬНОСТІ ЩОДО ЗАПОБІГАННЯ КОРУПЦІЇ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ.....	59
<i>Циндра Р. А.</i> ДО ПИТАННЯ ЗАКОНОДАВЧОГО ВДОСКОНАЛЕННЯ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО МЕХАНІЗМУ СУДОВОГО ЗАХИСТУ ПРАВА НА НАЛЕЖНЕ ПЕНСІЙНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ КОЛИШНІХ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ.....	63
<i>Черкунов О. В.</i> ОСОБЛИВОСТІ ВИНИКНЕННЯ, РОЗВИТКУ ТА ПРИПИНЕННЯ ПРАВОВІДНОСИН У СФЕРІ ПУБЛІЧНОЇ СЛУЖБИ ПОСАДОВИМ ОСОБАМ МИТНИХ ОРГАНІВ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ.....	68
<i>Шевчук М. О.</i> ФОРМУВАННЯ МАСОВОЇ СУСПІЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ ЯК ЕЛЕМЕНТ ІНФОРМАЦІЙНОГО СУВЕРЕНІТЕТУ КРАЇНИ.....	72

ЦИВІЛЬНЕ ТА ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО І ПРОЦЕС

Дишкантьок Ю. І.
ПОНЯТТЯ, ОЗНАКИ ТА СКЛАДОВІ ЕЛЕМЕНТИ ГОСПОДАРСЬКОГО ЗАКОНОДАВСТВА.....78

Цьомра В. Ю.
ЮРИДИЧНА ПРИРОДА ПІДПРИЄМСТВ ОБ'ЄДНАНЬ ГРОМАДЯН: АНАЛІЗ УКРАЇНСЬКОГО ЗАКОНОДАВСТВА... 82

ТРУДОВЕ ПРАВО; ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

Дмитренко Д. О.
ОКРЕМІ АСПЕКТИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ПРАЦІ МОРЯКІВ ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ ТА ГРУЗІЇ...88

ЗЕМЕЛЬНЕ, АГРАРНЕ, ЕКОЛОГІЧНЕ, ПРИРОДОРЕСУРСНЕ ПРАВО

Кирєєва І. В., П'янов С. В.
ІНОЗЕМНЕ ІНВЕСТИВАННЯ У СФЕРУ ВИКОРИСТАННЯ ЗЕМЕЛЬ
СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ПРИЗНАЧЕННЯ..... 94

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО, КРИМІНОЛОГІЯ, КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО

Висоцький Б. М.
ПРОВЕДЕННЯ ПРОЦЕСУАЛЬНИХ ДІЙ ПІД ЧАС МІЖНАРОДНОГО СПІВРОБІТНИЦТВА
ПО КРИМІНАЛЬНИМ ПРОВАДЖЕННЯМ СЕРЕД ІНШИХ ФОРМ МІЖНАРОДНОГО СПІВРОБІТНИЦТВА.....100

Лаврьонов Р. П.
ВІЙСЬКОВЕ МАЙНО ЯК ЕЛЕМЕНТ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ:
ПРАВОВІ ТА ОРГАНІЗАЦІЙНІ АСПЕКТИ ПОРЯДКУ КОРИСТУВАННЯ..... 104

Ющик О. І.
КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА НАРУГУ НАД МОГИЛОЮ,
ІНШИМ МІСЦЕМ ПОХОВАННЯ АБО НАД ТІЛОМ ПОМЕРЛОГО.....110

КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС, КРИМІНАЛІСТИКА,
ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

Бараннік Р. В.
ОЦІНОЧНІ ПОНЯТТЯ ЯК ІНСТРУМЕНТ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СПРАВЕДЛИВОСТІ..... 116

Бібікова М. О.
ФОРМИ УЧАСТІ ПРОКУРОРА У ПРОЦЕСІ ДОКАЗУВАННЯ НА СТАДІЇ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ.....121

Бігунець І. М.
ПОВНОВАЖЕННЯ ЗАХИСНИКА ЯК СУБ'ЄКТА ДОКАЗУВАННЯ ЩОДО ВИТРЕБУВАННЯ
ТА ОТРИМАННЯ РЕЧЕЙ І ДОКУМЕНТІВ НА ДОСУДОВОМУ РОЗСЛІДУВАННІ..... 126

Бут Ю. А.
ПОДОЛАННЯ КОЛІЗІЙ НОРМ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА.....130

Висоцький П. Г.
САМОВІЛЬНЕ ЗАЛИШЕННЯ ВІЙСЬКОВОЇ ЧАСТИНИ АБО МІСЦЯ СЛУЖБИ..... 134

CONTENTS

THEORY AND HISTORY OF STATE AND LAW; PHILOSOPHY OF LAW

<i>Benitskiy A.</i> FEATURES OF THE ADMINISTRATIVE-TERRITORIAL ORGANIZATION OF DONETSK COUNTY OF KATERYNOSLAV VICE-GOVERNORATE.....	4
<i>Vandzhurak R.</i> DISCRETION OF LAW ENFORCEMENT SUBJECTS IN THE CONTEXT OF CULTURAL DEVELOPMENT OF SOCIETY (GENESIS AND HISTORICAL RETROSPECTIVES OF THE FORMATION OF THE CONCEPT).....	11
<i>Suprunchuk O.</i> LEGAL CHANGES IN THE JURISDICTION OF PRETRIAL INVESTIGATION BODIES IN 1990–2022 (HISTORICAL AND LEGAL ANALYSIS).....	19
<i>Chubata M.</i> LEGAL FOUNDATIONS OF NATIONAL MILITARY CONSTRUCTION DURING KEY STAGES OF THE UKRAINIAN REVOLUTION OF 1917–1921: A HISTORIOGRAPHICAL ASPECT.....	23

ADMINISTRATIVE, FINANCE, TAX LAW

<i>Bondar D.</i> FEATURES OF ADMINISTRATIVE AND LEGAL REGULATION IN THE SPHERE OF ENSURING LIFE SAFETY AND CIVIL DEFENSE UNDER MARTIAL LAW.....	30
<i>Veklych Ye.</i> POWERS OF EMPLOYEES OF SITUATIONAL CENTERS OF THE NATIONAL POLICE OF UKRAINE.....	36
<i>Dremov D.</i> THE CONCEPT OF ADMINISTRATIVE AND LEGAL STATUS OF THE STATE TAX SERVICE OF UKRAINE.....	40
<i>Pogrebnyak B.</i> INTERACTION BETWEEN THE BAR AND GOVERNMENT AUTHORITIES IN THE FIELD OF PROVIDING FREE LEGAL AID: CURRENT STATUS AND DEVELOPMENT PROSPECTS.....	44
<i>Rozsokha S.</i> METHODOLOGY OF ANALYSIS OF ADMINISTRATIVE LAW SUPPORT OF NOTARIAL ACTIVITY IN UKRAINE.....	47
<i>Savitka V.</i> LEGAL REGULATION OF E-GOVERNMENT AS A FORM OF PUBLIC ADMINISTRATION IMPLEMENTATION IN UKRAINE.....	54
<i>Stefanchyshen R.</i> TRANSFORMATION OF CORRUPTION PREVENTION ACTIVITIES UNDER MARTIAL LAW.....	59
<i>Tsyndra R.</i> ON THE ISSUE OF LEGISLATIVE IMPROVEMENT OF THE ADMINISTRATIVE-LEGAL MECHANISM OF JUDICIAL PROTECTION OF THE RIGHT TO ADEQUATE PENSION PROVISION FOR FORMER MILITARY PERSONNEL.....	63
<i>Cherkunov O.</i> THE PECULIARITIES OF THE EMERGENCE, DEVELOPMENT, AND TERMINATION OF LEGAL RELATIONS IN THE FIELD OF PUBLIC SERVICE FOR CUSTOMS OFFICERS DURING MARTIAL LAW.....	68
<i>Shevchuk M.</i> FORMATION OF MASS PUBLIC CONSCIOUSNESS AS AN ELEMENT OF A COUNTRY'S INFORMATION SOVEREIGNTY.....	72

CIVIL AND ECONOMIC LAW AND PROCESS

<i>Dyshkantiuk Yu.</i> CONCEPT, FEATURES AND CONSTITUENT ELEMENTS OF COMMERCIAL LAW.....	78
---	----

НАУКОВИЙ ВІСНИК МІЖНАРОДНОГО ГУМАНІТАРНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Серія: ЮРИСПРУДЕНЦІЯ

Науковий збірник

Виходить шість разів на рік

№ 72, 2024

Серію засновано у 2010 р.

Коректор Вишнякова Я.І.

Комп'ютерна верстка Михальченко М.С.

Підписано до друку 27.12.2024 р. Формат 60×84/8. Обл.-вид. арк. 23,44, ум. друк. арк. 20,22.

Папір офсетний. Цифровий друк. Наклад 200 примірників. Замовлення 0225/184.

Надруковано: Видавничий дім «Гельветика»

(Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 7623 від 22.06.2022 р.)

Україна, м. Одеса, 65101, вул. Інглєзі, 6/1

Тел. +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08

E-mail: mailbox@helvetica.ua